

II 533010
Jof = 42506754

SUKOB ILI DIJALOG

Srpsko-albanski odnosi i
integracija Balkana

Zbornik radova

Subotica, 1994.

11533010

Sukob ili dijalog

Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana
Zbornik radova

Izdavač: Otvoreni univerzitet
Evropski građanski centar za rešavanje konflikata
Subotica, Trg cara Jovana Nenada 15

Za izdavača: dr Boško Kovačević

Urednici: dr Dušan Janjić i Škeljzen Malići

Prevod: Hivzi Islami, Škeljzen Malići, Astrit Salihu i Đeto Vukpaljaj

Lektura: Tanja Kragujević

Unos teksta: Slobodanka Stefanović

Kompiuterski slog, obrada i tehničko uređenje: Antal i Dávid Biači

Likovna oprema: Laslo Salma

Štampa: „Logos“, Totovo Selo

Tiraž: 500 primeraka

Štampanje ove knjige omogućio je Soros Fond Jugoslavija

17. 2930/2007

SADRŽAJ

UVOD

<i>Sonja Liht</i>	
Srpsko-albanski odnosi – postoji li i jedan put osim dijaloga?	9

I DEO

U znaku sukoba

SLIKA DEGRAFSKOG I DRUŠTVENOG OKRUŽENJA

1. <i>Srdan Bogosavljević</i>	
Statistička slika srpsko-albanskih odnosa	17
2. <i>Hivzi Islami</i>	
Demografska stvarnost Kosova	29
3. <i>Mladen Lazić</i>	
Stratifikacija u uslovima raspada socijalističkog društva i građanskog rata	52
4. <i>Vladan A. Vasiljević</i>	
Kosovo: Ostvarivanje i zaštita prava čoveka	66
5. <i>Sevdije Ahmeti</i>	
Oblici aparthejda na Kosovu	101

NACIONALNI POKRETI I SUKOB I SRBA I ALBANACA

6. <i>Dušan Janjić</i>	
Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca	111
7. <i>Muhamedin Kulaši</i>	
Kosovo i raspad Jugoslavije	165
8. <i>Gazmend Zajmi</i>	
Potiskivanje albanskog pitanja kao faktor degradiranja i raspadanja Jugoslavije	176

OBELEŽJA I PERSPEKTIVE ALBANSKOG POKRETA

9. *Fehmi Agani*
Nacija, nacionalna manjina i samoopredeljenje 191
10. *Gani Bobi*
U vrtlogu životnog sveta Albanaca danas 210
11. *Škelzen Malići*
Samorazumevanje Albanaca u nenasilju – Izgradnja
nacionalnog identiteta naspram Srba 220

II DEO

Izgledi za budućnost

MEĐUNARODNO OKRUŽENJE I MOGUĆNOSTI INTEGRACIJE

12. *Ranko Petković*
Odnosi Jugoslavije i Albanije od završetka prvog svetskog
rata do tzv. jugoslovenske krize 235
13. *Redžep Ismajli*
Albanci i jugoistočna Evropa
(Aspekti identiteta) 247
14. *Arben Puto*
Albansko pitanje na Balkanu – Prošlost i sadašnjost 260
15. *Paskal Milo*
Albanski faktor u balkanskoj i evropskoj politici 266

IZAZOVI DIJALOGA I INTEGRACIJE

16. *Stanislav Ocokoljić*
Bezbednost Balkana – izazov za savremene strategije 279
17. *Jelica Minić*
Ekonomska saradnja i regionalna integracija – Put izlaska
iz političkih konflikata 293
18. *Boško Kovačević*
(Ne)mogućnosti srpsko–albanskog dijaloga 314

UVOD

Sonja Liht

SRPSKO-ALBANSKI ODNOSI – POSTOJI LI I JEDAN PUT OSIM DIJALOGA?

Ovo se pitanje za ljude koji su se okupili za okruglim stolom u Budimpešti, od 16. do 18. aprila 1993., nije čak ni postavljalo. Devetnaest pojedinaca iz Tirane, Prištine i Beograda su se sastali u trenutku kada se jedan novi rat na Balkanu, ponovo, vodi za takozvane nacionalne interese, nacionalne države i tome slično, dok je stotine hiljade života i stotine gradova i sela uništavano, dok je stotina hiljada uglavnom mladih i obrazovanih ljudi napuštalo zemlju u očajničkoj težnji da pobjegnu od građanskog rata, dok je balkansko poluostrvo, još jednom, postajalo bure baruta Evrope.

Ovi pojedinci, koje bi neki nazivali nezavisnim intelektualcima a drugi samo zabrinutim građanima, sastali su se u organizaciji Soros fondacija iz Jugoslavije i Albanije u želji da ponovo pokrenu albansko-srpski dijalog. Dijalog kroz koji bi se tragalo kako za novim uvidima u najteže probleme tako i za načinima delovanja kojima bi se prevazilazile postojeće napetosti i sukobi. U izveštaju sa sastanka je naglašeno da su se učesnici Okruglog stola složili da je pitanje Kosova posebno značajno za ceo region, budući da dalje pogoršavanje situacije može da ugrozi stabilnost i mir na celom Balkanu.

„Tokom poslednjih niza godina na Kosovu postoje dva paralelna društva (albansko i srpsko). Komunikacija između ove dve nacionalne zajednice je presečena, a stalno jačaju osećanja neprijateljstva i nemogućnosti da se bilo koji problem reši kroz dijalog i mirnim putem. Situacija u vezi s (ne)poštovanjem ljudskih prava, represivne mere države koje se široko primenjuju protiv pripadnika albanske nacionalne zajednice, odsustvo osećanja sigurnosti u obe nacionalne zajednice, ekstremistički zahtevi obe strane i nefleksibilnost u pristupu problemima doveli su do akumulacije i zaoštavanja napetosti. Dugotrajne napetosti u poslednje vreme prete da se preobrazu u otvoreni sukob, pa čak i rat.“

Inicijativa Soros fondacija – posvećenih promociji ideje otvorenog društva, tj. demokratiji, pluralizmu, toleranciji, miru – da započnu jedan takav dijalog je bila više nego prirodna i sama po sebi razumljiva. Pre nekoliko godina slični naponi su bili inicirani od različitih građanskih organizacija. Međutim, kao da je izbijanje rata i užasno krvoproliće u bivšoj Jugoslaviji obeshrabrilo one koji su još uvek verovali u delotvornost i mogućnost dijaloga. Čak su i oni pripadnici obe ove zajednice koji se duboko i iskreno suprotstavljaju nasilnim sukobima potonuli u neku vrstu apatije, pitajući se da li je otvoreni dijalog zaista odgovarajuća alternativa građenju imidža neprijatelja i govoru mržnje, da li je reći mogu biti jače od oružja.

Jedan moj prijatelj se dva dana nakon što je morao da napusti Mostar u proleće 1992. godine, u kojem se do poslednjeg trenutka borio da spreči rat, obratio grupi ljudi koji su pokušavali da čine isto u Srbiji sledećim rečima: „Mi, mirovni aktivisti smo bili u mogućnosti da u svakom trenutku izvedemo na ulice Mostara dvadesetak hiljada ljudi da demonstriraju protiv rata. Za to vreme nekoliko stotina pripadnika sve tri etničke zajednice su se naoružavali. I onda su, u samo jednom danu, uspeli da preuzmu grad, a mi smo bili pobedjeni.“ Ali pitanje koje mora da se postavi nakon što je Mostar, jedan od najlepših gradova balkanskog poluostrva, u ruševinama i hiljade a možda i desetine hiljada njegovih žitelja ubijeno, jeste: ko je pravi gubitnik. Očigledno oni koji su se na samom početku osećali kao pobednici, pošto su imali svoje puške i svoju mržnju. Oni koji su od njih ostali u životu, oni kojima se neće suditi za ratne zločine živeće u osiromašenom, podeljenom i u godinama koje dolaze očajnom gradu. Isto to važi ili će važiti za sve one koji se opredele da izaberu oružje umesto reči.

Upravo to je razlog zašto su ljudi, iako možda još uvek predstavljajući manjinu, koji su se okupili oko stola u Budimpešti i nekoliko meseci kasnije u Ohridu, kao i autori ove knjige, ponovo odlučili da se vrate plemenitom i mukotrpnom naporu uspostavljanja dijaloga. Ne zato što su bolji od drugih, možda su samo malo racionalniji i sa osećanjem perspektive za svoje narode, koja može da bude ostvarena samo ukoliko balkansko poluostrvo bude postalo integralni deo Evrope. Reč je o perspektivi mira, demokratije i ozbiljnog ekonomskog razvoja.

Učesnici ovog dijaloga izrazili su svoju snažnu želju da samo obeleže početak jednog procesa koji bi uključio mnoge druge pojednice iz različitih društvenih i profesionalnih grupa, kao i predstavnike najuticajnijih političkih organizacija. Oni su uvereni da će nakon užasnog iskustva bosansko-hercegovačkog rata svi relevantni akteri, uključiv pripad-

nike srpske, albanske i međunarodne zajednice, konačno razumeti da i za najteže probleme rešenja moraju biti nađena mirnim putem i da nema drugog puta osim dijaloga.

Avugust, 1994.

I DEO

U znaku sukoba

**SLIKA DEMOGRAFSKOG I DRUŠTVENOG
OKRUŽENJA**

Srđan Bogosavljević

STATISTIČKA SLIKA SRPSKO-ALBANSKIH
ODNOSA

1. Susret nacija

Srbi i Albanci su nacije koje žive jedna pored druge bez značajnog međusobnog prožimanja, te je i broj mešovitih brakova i dece iz takvih brakova zanemarljiv. Područje susreta ove dve etničke grupe je pre svega Kosovo i Metohija. Prve pouzdanije informacije o broju Albanaca na teritoriji današnje Srbije i Kosova potiču iz popisa 1921, kada su prikupljeni podaci o veroispovesti i maternjem jeziku. Na osnovu podataka tog popisa može se zaključiti da oni kojima je maternji jezik „arabautski“ čine 6.5 procenata stanovnika teritorije (današnje) Srbije, odnosno 65.8 procenata kosovskog življa. U to vreme je na Kosovu živelo više od sto hiljada Srba, odnosno oko 26 procenata stanovnika Kosova. Svi kasniji popisi¹ pokazuju ekspanziju Albanaca i smanjenje broja Srba na prostora na kojima zajedno žive (tabela 1.1).

	1948	1953	1961	1971	1981	1991**
Ukupno Srbija*	6.528	6.979	7.642	8.447	9.313	9.779
Udeo Srba u Srbiji (%)	73,9	73,8	74,6	71,2	66,4	65,9
Udeo Albanaca u Srbiji (%)	8,1	8,1	9,2	11,7	14,0	17,1
Ukupno Kosovo*	728	808	964	1.244	1.584	1.956
Udeo Srba na Kosovu (%)	23,6	23,6	23,5	18,3	13,2	9,9
Udeo Albanaca na Kosovu (%)	68,4	65,0	67,1	73,6	77,5	81,6

* u hiljadama

** procene broj Albanaca SZS-a

Tabela 1.1

1 Nacionalni sastav stanovništva SFRJ, Savremena administracija, Beograd 1991. i Bilten 1934, SZS, Beograd, 1992.

Kosovo i Metohija je, praktično, u celokupnoj novijoj istoriji, nastanjena Srbima i Albancima. Nešto primetnije grupe Muslimana, Roma i Turaka jedva da zajedno dostižu sto hiljada stanovnika, a etnički Jugosloveni su prava retkost – oko tri hiljade u poslednja dva popisa, odnosno manje od 0,15 procenata 1991. godine.

Poslednji egzaktni podaci o albanskom stanovništvu u Jugoslaviji (bivšoj i sadašnjoj) su iz 1981. godine, jer je popis stanovništva 1991. bio bojkotovano od većine Albanaca, a na Kosovu i Metohiji i vrlo organizovano, tako da su za 1991. napravljene procene² na osnovu prethodnog popisa i vitalnih događaja. Već i sama ta činjenica pokazuje da je između albanske etničke zajednice i države Srbije i Jugoslavije došlo do oštrog razilaženja. Neučestvovanje na popisu, kao državnoj akciji, bio je uvod u dalja bojkotovanja svih državnih manifestacija republike Srbije na teritoriji koju kompaktnije naseljava albanska etnička grupa. Na taj način se institucionalizuje protivnički odnos Srba i Albanaca, koji se kao takav godinama uobličavao. Međutim, od 22 opštine na Kosovu i Metohiji 1981. godine, nema ni jedne koja je etnički potpuno „čista“. U deset opština je više od četiri petine Albanaca, jedna opština (Dragaš) je albansko-muslimanska, jedna je izrazito srpska (Leposavić) dok su ostale pretežno albanskog etničkog sastava, ali sa primetnim procentom Srba. Srpsko stanovništvo Kosova je, nasuprot Albancima, pružalo punu podršku državnim aktivnostima Srbije na Kosovu, pa i iz te činjenice proizilaze nove konfrotacije dve teritorijalno i istorijski izmešane etničke zajednice.

Vreme lokalnih međuetničkih ratova na prostorima bivše Jugoslavije donelo je Srbiji niz dubokih ljudskih tragedija, ali za prve tri godine nije bilo rušenja gradova i sela na način kako se to dešavalo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Budućnost, međutim, nudi više stranputica od puteva, a narasla mržnja, ideološko slepilo i ratnoprofiterski interesi formiraju navijačku svest čitavih naroda. Područja zajedničkog življenja albanskog i srpskog naroda su kao bure baruta – oružje je jedino čega ima u izobilju. Ratoborni Srbi žure, ratoborni Albanci odlažu sukob, a malo ko radi na smirivanju strasti i pronalaženju modaliteta života van gladijatorske arene. Mlađa populacija Albanaca je vojno sposobnija, tako da oko 17 procenata albanskog stanovništva daje preko 23 procenata vojnih obveznika Srbije. Ako je sukob jedino rešenje, onda je ponašanje Srba koji trče u sukob i Albanaca koji ga izbegavaju ili bolje

reći odlažu, ali uz istovremeno potpuno bojkotovanje Srbije, sasvim logičan ishod.

2. Demografske razlike

Srpska i albanska populacija, čak i kada se gleda unutar vrlo malih teritorijalnih celina, imaju niz demografskih karakteristika koje su potpuno suprotne, iako i između te dve populacije ne postoji jasno izdvojena genetska i etnička granica³. Najizrazitija razlika, koja se najčešće pominje, tiče se dinamike populacije. Albansko stanovništvo je između popisa 1953. i popisa 1981. raslo po prosečnoj stopi od 32 procenta prirasta za deset godina, a srpsko po prosečnoj stopi od 6 procenata. Iz perioda u period se prirast Albanaca uvećava, a prirast Srba smanjuje, no, i pod nerealnom pretpostavkom neizmenjenih stopa rasta, u budućnosti Srbima treba više od sto godina, a Albancima samo dvadeset i pet godina da stanovništvo udvostruče. Pod istim pretpostavkama broj Albanaca i broj Srba u Srbiji bi se izjednačio između 2050. i 2060. godine.

Ostvareni prirasti, mimo hipotetičkih spekulacija, pokazuju bitne razlike (tabela 2.1).

	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81*
Ukupno Srbija	6,9%	9,5%	10,5%	10,3%	5,0%
Prirast Srba u Srbiji	6,8%	10,7%	5,2%	2,7%	4,2%
Prirast Albanaca u Srbiji	6,3%	23,7%	40,7%	32,3%	28,5%
Ukupno Kosovo	11,0%	19,3%	29,0%	27,4%	23,5%
Prirast Srba na Kosovu	10,4%	19,6%	0,5%	-8,2%	-7,3%
Prirast Albanaca na Kosovu	5,3%	23,3%	41,7%	33,9%	30,1%

* procene broj Albanaca SZS-a

Tabela 2.1

Priraštaj broja Albanaca je pre svega posledica izuzetno visokog prirodnog priraštaja, odnosno izuzetno visokog nataliteta i konstantnog smanjivanja stope smrtnosti. Nasuprot toga, srpsko stanovništvo, osim pada prirodnog priraštaja, prati i nezatni porast stope smrtnosti zbog starenja stanovništva, odnosno povećanja udela starijih, a smanjenja udela mlađih u populaciji. Na jednog umrlog u centralanoj Srbiji, koja je pretežno srpskog etničkog sastava, dolazi 1,12 novorođenih u 1990.

2 Popis '91, knjiga 5, SZS, Beograd, 1993.

3 Predavanje profesora Sokala, Zagreb, 1988.

godini. Taj isti odnos na Kosovu je 1 prema 6,72, što još plastičnije pokazuje koliko albanska populacija raste brže od srpske.

I ostale osnovne demografske karakteristike dve „konkurentne“ populacije na Kosovu su značajno različite. Mnoge od karakteristika se statistički beleže samo regionalno, a ne i po nacionalnoj pripadnosti. U takvim slučajevima kao aproksimacija mogu da se iskoriste podaci za Kosovo (za albansku populaciju) i Centralnu Srbiju (za srpsku populaciju) (tabela 2.2). Podaci koji se prate i regionalno i po nacionalnosti, potvrđuju ovu tezu: specifične stope fertiliteta, prosečan broj i struktura živorođene dece i sl. imaju iste ili gotovo iste vrednosti za populaciju Srba i Centralnu Srbiju i za populaciju Albanaca i Kosovo i Metohiju.

	Centralna Srbija		Kosovo i Metohija	
	1981	1990	1981	1990
Živorodeni na 1000 stanovnika	14,3	11,6	30,2	27,8
Umrli na 1000 stanovnika	9,3	10,3	6,1	4,1
Prirodni priraštaj	4,9	1,2	24,1	23,6
Živorodeni na 1000 umrlih	152,6	113,8	596,6	591,2
Umrli odojčad na 1000 živorođenih	23,5	17,2	62,9	34,4
Očekivano trajanje života živorođenih	69,4	70,0	69,6	70,5
Prosečna starost majki prvog deteta	26,2	26,6	22,6	23,7
Prosečan broj dece	1,82	...	3,36	...

Tabela 2.2

Iako između Kosova i Metohije sa jedne, i Albanije, sa druge strane, postoje veoma uočljive statističke razlike, posebno izražene 1981. godine, ipak je niz prirodnih demografskih pokazatelja imao vrlo slične vrednosti. To se pre svega odnosi na broj živorođenih na 1000 stanovnika, kojih je u Albaniji, početkom osamdesetih, bilo 26 (Kosovo 30,2); na broj umrlih, na 1000 stanovnika – u Albaniji 6,1, na Kosovu 6,1; na broj umrle odojčadi, na 1000 živorođenih – u Albaniji 87, na Kosovu 63; na očekivano trajanje života – u Albaniji 70, na Kosovu 70,5.

3. Put u demografske razlike

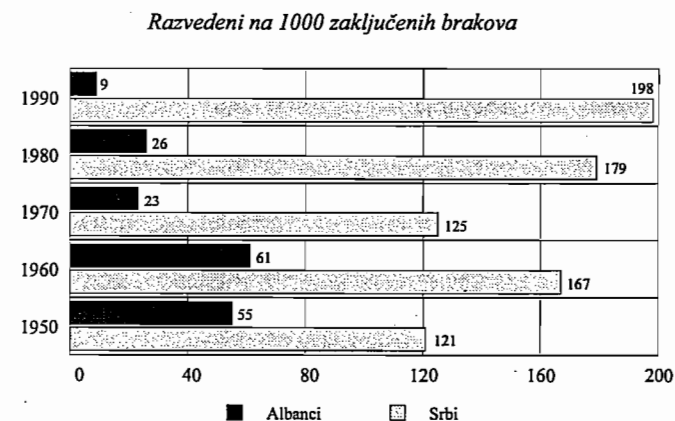
Kulturne i ekonomske razlike između stanovnika Kosova (pretežno Albanaca) i stanovnika Centralne Srbije (pretežno Srba) su tolike da upravo one objašnjavaju i postojeće demografske razlike. Naime, uz „nasledeni“ visoki natalitet albanskog stanovništva i smanjenje stope smrtnosti, što proizvodi visok prirodni priraštaj, stavovi prema braku i

porodici obezbeđuju na dugi rok pretpostavke za produblivanje jaza u prirastu albanske i srpske populacije. I dok se broj zaključenih brakova na 1000 stanovnika kreće po sličnim stopama (tabela 3.1), razvodi na Kosovu su prava retkost.

Broj zaključenih brakova na 1000 stanovnika	1950	1960	1970	1980	1990
Centralna Srbija	13,3	9,2	9,2	7,4	6,1
Kosovo i Metohija	11,4	7,2	9,2	8,2	6,7

Tabela 3.1

Razlika u prirastu broja porodica je posebno uočljiva kada se pogleda broj razvedenih brakova na 1000 zaključenih (grafikon 3.1).

Grafikon 3.1

Stabilna porodica, u kombinaciji sa niskim obrazovnim nivoom, pogotovu žena, i sporim ekonomskim rastom, kao rezultat lako daje upravo ono što se dešava na Kosovu i Metohiji – enormno visok prirodni priraštaj.

Osim toga, zbog visokog prirodnog priraštaja prosečna starost populacije na Kosovu se, praktično, nije promenila od 1953. do 1989. Za isto to vreme, stanovništvo Centralne Srbije je postalo starije za desetak godina (tabela 3.2). Kako su prirodne pretpostavke za intenzivniju

reprodukciju stanovništva na ovaj način ispunjene, u ovom trenutku čak i izjednačavanje socio-ekonomskih uslova života srpske i albanske populacije ne može dovesti do ujednačavanja stopa prirodnog priraštaja.

Prosečna starost stanovništva	Kosovo i Metohija		Centralna Srbija	
	Muško	Žensko	Muško	Žensko
1953	24,2	25,7	28,5	29,9
1989	24,9	25,8	36,2	38,3

Tabela 3.2

Naravno, kada se ti procesi posmatraju na dugi rok, odnosi se manjaju: prosečan broj živorođene dece kod obrazovanih stanovnika Kosova je manji nego u Centralnoj Srbiji (tabela 3.3).

Prosečan broj živorođene dece	Centralna Srbija	Kosovo i Metohija
Bez školske spreme	2,9	5,3
Nepismeno	3,1	5,6
Nepotpuno osnovno obrazovanje	2,0	3,6
Osnovno obrazovanje	1,1	1,7
Srednje obrazovanje	1,1	1,0
Gimnazije	0,7	0,6
Više obrazovanje	1,3	1,6
Visoko obrazovanje	1,0	1,3
Ukupno	1,8	3,4

Tabela 3.3

4. Migracije

Demografska slika stanovništva je kompletna tek kada se izvornim demografskim svojstvima doda migraciona komponenta, koja je pod snažnim uticajem ekonomske i političke situacije u društvenoj zajednici. U periodu od 1961. do 1981. godine Srbija predstavlja glavno određište migracionih kretanja unutar bivše Jugoslavije, sa pozitivnim migracionim saldonom od skoro sto pedeset hiljada ljudi. Na nivou cele republike glavni je tok doseljavanja Srba, koji čine 87 procenata ukupnog migracionog dobitka. Istovremeno je zabeležen negativni migracioni saldo Albanaca, sa preko pet hiljada više odseljenih u odnosu na doseljene.

Na Kosovu i Metohiji, migracije van Srbije nisu mnogo značajne, a slika prima drugi smer – broj migranata se raspoređuje tako da je više

odseljenih nego doseljenih Srba i upravo obrnuto u slučaju Albanaca. Međutim, glavni migracioni tokovi značajni za Kosovo i Metohiju su unutar Srbije i vezani su za druge delove Srbije: na sedamdeset hiljada negativne razlike između doseljenih i odseljenih Srba i Crnogoraca, dolazi oko dve hiljade pozitivnog migracionog salda kada su u pitanju Albanci. Odseljavanje sa Kosova i Metohije nije zaustavljeno ni u periodu 1981–1991, tako da je stvorena ne samo objektivna statistička slika o tome, nego je otvorena i mogućnost za tumačenja koja više forsiraju politički nego ekonomski motiv. Iz statističkih podataka se to ne može prepoznati, ali je jasno da je veliki deo iseljavanja sa Kosova, uprkos vrlo prepoznatljivim ekonomskim podsticajima, bio uslovljen čisto političkim motivima i uzrocima.

Prema podacima⁴ popisa 1981. godine ukupno je odseljeno 110.136 Srba i Crnogorca (tabela 4.1).

	Ukupno	Srbi	Crnogorci
Nepoznato	2.627	2.164	463
Do 1940	1.886	1.675	211
1941–45	2.430	1.840	590
1946–60	18.181	15.222	2.959
1961–70	34.656	29.133	5.523
1971–75	22.780	18.992	3.788
1976–81	27.576	23.455	4.121
Ukupno	110.136	92.481	17.655

Tabela 4.1

Podaci o preseljavanju se moraju uzimati sa dosta rezerve, s obzirom na to da su bazirani na popisima kao izvorima informacija, a u njima se ne odlikavaju svi migracioni modaliteti. Osim toga, gubi se informacija o preseljavanju onih koji su se više puta selili i onima koji su između dva popisa i nakon preseljenja umrli. Stoga se, pre svega, ukupan broj onih koji su menjali mesto stanovanja mora tretirati kao donja granica. To u principu ne važi za migracioni saldo, mada bi se u ovom slučaju, s obzirom na izrazitu jednosmernost procesa, ipak moglo pretpostaviti.

4 Radni dokument broj 46, SZS, Beograd, 1988.

5. Privreda

O stanju privrede na Kosovu i Metohiji devedesetih godina je vrlo teško govoriti, jer se praktično celokupna privredna aktivnost preselila u domen sive ekonomije i odvija se potpuno javno, ali mimo uplitanja i uticaja države. Taj proces je inteziviran 1988. a već 1990. je uspostavljen sistem paralelan sa onim koji priznaje država Srbije. Jedino su se u ekonomiji prethodne decenije, dakle tokom osamdesetih godina, prelamali, očitavali i generisali mnogi problemi za koje se može reći da danas karakterišu albansko-srpski odnos. Pokrajina je u bivšoj Jugoslaviji imala status nedovoljno razvijenog područja, u koje se slivala pomoć iz, za te svrhe ustanovljenog, Fonda. Iako je ta pomoć takođe bila politizovana a pokušaj da se Fond pretvori u razvojnu banku ili da bar posluje po tim principima nije realizovan, ipak je, zahvaljujući niskoj početnoj razvijenosti, Kosovo povremeno ostvarivalo zapaženo visok privredni rast. Posebno su bile upadljive 1981. godina – kada je na Kosovu realni rast društvenog proizvoda bio 5,9 procenata, a u Srbiji –1,0 procenta – zatim 1985, kada se desilo slično: Kosovo 8,1% – Srbija 0,2% i 1986: Kosovo 7,1% – Srbija 3,7%. U celini gledano, tokom osamdesetih godina Kosovo ima dvostruko veći rast u poređenju sa Srbijom, ali i veći pad u godinama pada (u 1983. i 1987. godini).

Društveni proizvod Kosova i Metohije se od 1952. godine kreće na nivou crnogorskog društvenog proizvoda, ali ima potpuno drugačiju strukturu. Dok je privatna svojina u 1990. godini u Centralnoj Srbiji jedva stvorila jednu šestinu (poređenja radi u Crnoj Gori jednu osminu) društvenog proizvoda, na Kosovu i Metohiji ona prelazi trećinu. Ako bi se pretpostavilo da je siva ekonomija na istom nivou kao u celoj Srbiji, moglo bi se govoriti o Kosovu i Metohiji kao području na kome dominira privatna privreda. Kako je sasvim jasno da se radi o mnogo većem učešću sive u ekonomiji Kosova, nego u ekonomiji Srbije, prethodni zaključak se samo pojačava.

Tokom osamdesetih godina učešće investicija u društvenom proizvodu je bilo ubedljivo veće na Kosovu i Metohiji nego u ostalim delovima bivše Jugoslavije – 1980. godine na Kosovu 74,4%, a u SFRJ 35,7; 1987. godine na Kosovu 29,2%, a u SFRJ 23,9%. Međutim visok nivo ulaganja nije doneo adekvatne prinose. Deo odgovara na pitanje zašto se to desilo je u neekonomskim sferama razvoja srpsko-albanskih odnosa, ali deo leži i u činjenici da su investicije iz Fonda za razvoj nerazvijenih područja bile pod uticajem dnevno-političkih kriterijuma, tako da je, suprotno opštoj tendenciji, na Kosovu raslo učešće građevinskih radova.

U spoljnotrgovinskoj razmeni Kosovo ne predstavlja ni značajno izvozno niti uvozno područje, budući da obuhvata oko pet procenata trgovine sa inostranstvom Srbije. U 1991. godini taj procenat je pao i niže, dostižući 2,5 procenta izvoza i 1,5 procenata uvoza Srbije. Nešto značajniji izvozi sa Kosova i Metohije se pojavljuju u domenu crne metalurgije, elektroindustrije i obojenih metala, a uvozi u domenu poljoprivrede, saobraćajnih sredstava i tečnih goriva. Prednost upotrebe istog jezika izgleda da je nedovoljno iskorišćena za intenzivniju trgovinu sa Albanijom, jer se ona ne pojavljuje kao značajniji partner ni za jednu vrstu roba, a ukupnoj trgovinskoj razmeni SRJ ona učestvuje samo sa 0,14 procenata 1991. godine (0,11 procenata 1989).

6. Standard

Albansko stanovništvo ima daleko niži standard od prosečnog standarda u Srbiji. Utisak o tom niskom standardu potvrđuje većina pokazatelja – koji se uglavnom prate regionalno, a ne nacionalno, tako da se kao aproksimacija za standard Albanaca uzimaju podaci za Kosovo i Metohiju, a kao aproksimacija za standard Srba, podaci za Centralnu Srbiju. Na ovaj način se mogu uočiti razlike između velikih grupa nastanjenih na različitim lokacijama, ali ne i da li postoje razlike između standarda nacionalnih grupacija na istom području. Ovaj postupak, dakle, eksplicira pre svega regionalne razlike, ali pokazuje i pod kakvim uslovima živi većina albanskog ili srpskog stanovništva.

Obeležja standarda najvećim delom odražava domaćinstvo. Ono je na Kosovu i Metohiji izrazito veliko – kreće se između šest i sedam članova u dužem razdoblju. U celoj Srbiji (uključivši i Kosovo) domaćinstvo ima prosečno tri ipo člana. I pored znatno uvećanog domaćinstva (u odnosu na Centralnu Srbiju ono je čak duplo veće), broj članova u radnom odnosu je približno jednak i na Kosovu i u Srbiji. Konačno, broj izdržavanih članova domaćinstva je na Kosovu tri do četiri puta veći nego u Srbiji.

Prosečno domaćinstvo na Kosovu i Metohiji troši⁵ skoro 62 procenta raspoloživih sredstava na ishranu i još skoro 12 na ogrev i osvetljenje (tabela 6.1). Za sve ostale potrebe ostaje jedva nešto više od dvadeset pet procenta. U Centralnoj Srbiji su ovi podaci, iako i sami ukazuju na nizak standard, kudikamo povoljniji, dostižući za hranu 47 procenata, a za

5 Anketa o porodičnim budžetima 1992, SZS, Beograd.

ogrev i osvetljeneje 6,9 procenata. Uočljiva je tendencija suprotna opštim kretanjima, odnosno, da se u čitavoj Srbiji povećava procenat učešća ishrane u ukupnim troškovima.

	1978		1987		1992	
	Srbija	Kosovo	Srbija	Kosovo	Srbija	Kosovo
Ishrana	35,9	46,6	37,1	52,1	47,5	61,7
Piće i duvan	6,0	5,2	5,2	4,3	7,3	5,8
Odeća i obuća	6,3	6,8	8,3	8,4	8,7	8,3
Stanovanje	4,1	3,0	1,9	0,7	1,6	0,6
Ogrev i osvetljenje	6,0	6,9	8,3	8,0	7,3	11,2
Pokućstvo	7,0	6,4	4,0	4,8	2,2	2,8
Higijena i nega	3,0	2,3	2,5	2,5	3,9	4,3
Obrazovanje i razonoda	5,3	4,0	3,5	2,6	2,9	1,6
Saobraćaj i PTT	8,6	4,4	5,3	2,9	4,9	1,7
Ostalo	17,6	14,3	24,1	13,6	13,6	2,0

Tabela 6.1

U godinama maksimalne zaposlenosti u društvenom sektoru, od ukupnog broja zaposlenih, na Kosovu je bilo najviše osam procenata, iako je u ukupnom broju punoletnih stanovnika Srbije, Albanaca skoro dvanest procenata, a broj stanovnika Kosova i Metohije je nešto veći od jedne petine ukupnog broja stanovnika. Nasuprot kretanju broja zaposlenih je nezaposlenost, iskazana kroz broj lica koja traže zaposlenje. Od ukupnog broja onih koji traže zaposlenje, sa Kosova i Metohije ih je 1992. godine bilo oko petnaest procenata, a u pojedinim godinama je taj udeo dostizao i jednu četvrtinu ukupnog broja (1966, 1985, 1988. godine).

Većina pokazatelja standarda je pod značajnim uticajem sive ekonomije, za koju se procenjuje⁶ da je u 1992. godini premašila vrednost jednaku 42 procenta ostvarenog (registrovanog) društvenog proizvoda. Nema razloga da se veruje da je, bilo kada se posmatra Kosovo, bilo kada se posmatra albansko stanovništvo, ovaj procenat manji. Naprotiv. Stoga nije relevantno posmatrati kretanje samih ličnih dohodaka, koji jesu na Kosovu i Metohiji manji nego u Srbiji, i apsolutno i po uslovno nekvalifikovanom radniku.

6 Gordana Božović, *Siva ekonomija u Jugoslaviji*, SZS, Beograd, 1993.

Međutim, neki drugi pokazatelji potvrđuju tezu o značajnoj razlici u standardu srpskog i albanskog stanovništva. Zapravo, reč je se o nizu pokazatelja socio-ekonomskog razvoja (tabela 6.2).

	Centralna Srbija	Kosovo i Metohija
Površina stana na jedno lice – 1951/m ²	8,3	6,8
Površina stana na jedno lice – 1971/m ²	12,2	7,9
Površina stana na jedno lice – 1991/m ²	20,0	10,7
Procenat stanova sa kupatilom – 1991	55,4	31,1
Broj stanovnika po jednom stanu	3,1	19,5
Broj stanovnika na jedan automobil*	6,7	20,7

* putnički automobili u privatnom vlasništvu

Tabela 6.2

Kako god da se socio-ekonomska razvijenost regiona meri nekim od objektivnih metoda, dobijaju se velike razlike između Kosova i svih ostalih regiona bivše Jugoslavije⁷. Uspostavljanje dugoročne projekcije socio-ekonomske razvijenosti na osnovu nekoliko uzastopnih realizacija sintetičkog pokazatelja razvijenosti⁸ pokazuje da u dolednoj budućnosti jaz u razvijenosti neće biti prevaziđen.

Zato je, bar kada je standard u pitanju, interesantno uočiti šta se dešava sa obrazovanjem i kulturom kao preduslovom i ogledalom standarda. Počev od školske 1989/90. godine, škole na albanskom jeziku praktično zamiru. Od preko tri stotine hiljada učenika u osnovnim i skoro sedamdeset hiljada učenika u srednjim školama, koliko ih je bilo te 1989/90. školske godine, ostalo je, u narednim godinama, ukupno jedva nešto više od sedamdeset hiljada učenika. Paralelno se smanjio i broj nastavnika, a broj osnovnih škola je pao sa 943 na 110, dok je broj srednjih škola pao sa 72 na 6. Razvijen je alternativni sistem školstva, koji je ispunio stvorenu prazninu, ali o njemu nema zvaničnih podataka. No već i sama činjenica da se obrazovanje seli u sive prostore pokazuje koliko je problema na srpsko-albanskoj relaciji stvoreno, a ne rešeno.

Konačno, u vremenu ratnih pokliča, teško je zaobići kriminal kao odrednicu standarda. Podaci pokazuju stagnaciju opšte stope kriminaliteta, ali je tokom ratnih godina 1992–1993. struktura kriminala bitno pomerena ka onim vrstama delikata koji ugrožavaju sigurnost građana. Ranije godine pokazuju različitost i u vrstama kriminala na Kosovu i

7 B. Ivanović, *Teorija klasifikacije*, Beograd, 1977.

8 op. cit.

Srbiji. Kao osnovna karakteristika kosovskog kriminala izdvaja se privredni, i to sitan privredni kriminal,⁹ na koji odlazi 38 procenata ukupnog kriminala 1992. godine (u Centralnoj Srbiji 8,8 procenata). Od 2.551 izrečene presude, 24 procenata je na kaznu zatvora, a ostale su uslovne i novčane kazne (u Centralnoj Srbiji 20 procenata).

7. Umesto zaključka

Albansko-srpski odnosi imali su tokom istorije uspone i padove, ali je uvek postojala jasna etnička granica između ove dve, na Kosovu, izmešane populacije. U nekoliko navrata se taj odnos približavao granici ratnog sukoba, i u takvim situacijama nije donosio ništa dobro ni jednoj ni drugoj strani. Kvalitativni pokazatelji zaoštavanja stanja su vrlo vidljivi i često nemaju tako jak odraz u raspoloživoj statističkoj slici. Mnoge nedostatke adekvatnog prikaza onoga šta se stvarno dešava na Kosovu, posebno šta se dešava sa albanskim delom stanovnika Kosova, prouzrokovao je bojkot svih državnih akcija Srbije koji sprovodi albansko stanovništvo. Statistika u tom pogledu nije izuzetak, tako da nedostaju mnogi pokazatelji koji bi mozaik albansko-srpskog suživota, sporazuma i nesporazuma upotpunili.

Međutim, i ono što podaci pokazuju, što se može uporediti sa vrhom ledenog brega, dovoljno je opominjuće za obe populacije koje su na ivici provalije i, istovremeno, dovoljno inspirativno za vladajuće naciokratije da nastave započete projekte, jer njihove politike daju rezultat. U vremenu građanske konvergencije u Evropi, nacionalno je na Kosovu i Metohiji dominantno obeležje. Interes stanovništva je da preseče sve negativne ekonomske tokove, a to se neće moći postići bez kompromisa koji će načiniti obe naciokratije, kao ni bez povlačenja nacionalno navijačkih strasti na mesto koje im pripada – kulturnotradicionalni korpus.

9 Bogosavljević, Mrkić, *Tipologija opština prema strukturi kriminala*, Zbornik, Mostar, 1989.

Hivzi Islami

DEMOGRAFSKA STVARNOST KOSOVA

Podela etničko-demografske celine Albanaca

Mnoge strane zemlje i režimi imali su poseban interes da albanski narod, teritorijalno kompaktno nastanjen na Balkanu, održe podeljenim, u različitim političko-teritorijalnim jedinicama, i razjedinjenim, na svim poljima. Odlukama Londonske (1913), Versajske (1919) i Pariske konferencije (1946), Kosovo i drugi krajevi naseljeni Albancima u bivšoj Jugoslaviji, protivno volji albanskog stanovništva, ostali su van matične države Albanije, i na taj način je raskomadana albanska etnička celovitost.

Nakon ove podela, takođe je postala tragična i političko-teritorijalna podela albanskog etničkog prostora u okviru Jugoslavije. Jugoslovenska državna politika nakon Drugog svetskog rata etničku kompaktnost Albanaca je rasparčala na četiri teritorijalno-političke i državne celine: na Kosovo, kome je data samo ograničena autonomija u okviru Srbije (u pravno-političkom pogledu, sve do 1963. godine, čak ispod statusa Vojvodine), Makedoniju (zapadni deo), Srbiju (južni deo) i Crnu Goru (jugoistočni deo). Na Kosovu je ostalo oko 70% Albanaca (danas blizu dva miliona), dok je oko 30% van njega; u Makedoniji oko 25% (danas najmanje 800.000 ili oko 40% ukupnog stanovništva Makedonije); u tri opštine juga Srbije (Preševo, Bujanovac i Medveđa) oko 4% Albanaca (danas oko 100.000); i u Crnoj Gori oko 1% (danas oko 50.000). I nakon raspadanja druge Jugoslavije i stvaranja novih, nezavisnih država (1992), međunarodna zajednica, ignorišući pravo Albanaca na samoopredeljenje, izgleda da će ih i u ovoj fazi ponovo ostaviti podeljenim, u predašnjim okvirima. Između Kosova i Makedonije već je uspostavljena veštačka granica, koja deli Albance od Albanaca.

Međutim, uprkos istorijskim i savremenim podelama albanskog etničkog prostora, svi delovi albanske zajednice – koliko god su to omogućavale okolnosti vremena – aktivno su učestvovali u svim nacionalnim, političkim, kulturnim i ekonomskim procesima i pokretima, izu-

zev u periodu postojanja komunističkih sistema sa obe strane granice, budući da su oni takođe delovali kao krupni faktori razbijanja albanskog naroda.

Obim, demografski rast i u teritorijalnom pogledu neisprekidana etnička nastanjenost Albanaca bili su i ostali značajan faktor albanske nacionalne perspektive, otpora prema asimilaciji i fizičkom istrebljenju i zaplašivanju od strane srpskih hegemonističkih i drugih ortodoksnih krugova. Svesni ovih činjenica, svi srpsko-jugoslovenski režimi su preduzimali neprekidne akcije za razbijanje etničke homogenosti područja nastanjenih Albancima, promenu njihovog nacionalnog sastava na štetu Albanaca i slabljenje vitalne demografske snage albanskog naroda raznim administrativnim anticivilizacijskim i antihumanim merama.

Nerazvijenost i zakasnela demografska tranzicija

Albanski krajevi u bivšoj Jugoslaviji, iako veoma bogati prirodnim resursima i ljudskim potencijalima, ostali su u svim aspektima najnerazvijeniji. Stoga i razlike u demografskom razvoju između Albanaca danas, regionalno posmatrano, nisu velike.¹⁰ Tokovima intenzivnih promena, kasnije i sporije su obuhvaćeni ključni sektori reprodukcije i, uopšte, razvika albanskog stanovništva: žena, kao glavni akter biološkog obnavljanja; porodica, kao odlučujući okvir rađanja, materinstva i reprodukcije i kao nosilac mnogih društveno-ekonomskih funkcija; i selo, kao dominantna struktura u kosovsko-albanskom društvu.¹¹

Kosovo i druga područja nastanjena Albancima posle Drugog svetskog rata važe kao tipični ruralno-agrarni i u ekonomskom i demografskom pogledu autarhični prostori, sa mnogim ostacima polufeudalnih struktura. Dominantno zanimanje i način života bila je ekstenzivna i naturalna poljoprivreda, dok je nepismenost, dugotrajni pratilac Albanaca, bila na veoma visokom nivou, naročito kod ženske populacije. Iz ovih razloga kao i zbog dugoročnog karaktera demografskih procesa, Albanci u bivšoj Jugoslaviji, ali i albanski narod u celini, danas predstavlja poslednju demografsku tranziciju u Evropi.¹² Ruralno i agrarno albansko

10 M. Roux, *Les Albanais en Yougoslavie*, dition de la maison des sciences de l'homme, Paris, 1992, pp. 103–158.

11 H. Islami, *Kosova dhe shqiptarët (çështje demografike)*, Pena, Prishtinë, 1990, pp. 89–152.

12 H. Islami, „Zadnja demografska tranzicija v Evropi: primer Kosovo“, *Časopis za*

stanovništvo i danas nosi glavni teret reprodukcije; kasnije je ova populacija bila dostignuta uprkos veoma velikim ljudskim gubicima (zbog visoke smrtnosti, naročito smrtnosti odojčadi), tzv. prirodnim fertilitetom, kao što je bio slučaj sa svim predindustrijskim populacijama.¹³

Zapostavljanje Kosova i Albanaca u razvojnoj politici – počev od jednostrane i napovoljne investicione politike, niske stope zaposlenosti (naročito žena) pa sve do sporih i zakasnelih promena u oblasti obrazovanja, kulture, zdravstva, infrastrukturnih sistema i niskog životnog standarda uopšte – bila je u osnovi jedna smišljena i dobro koncipirana strategija. Na Kosovu, na primer, u strukturi investicija, ekstraktivna industrija (olovo, cink, nikel itd.) i energetika (ugalj) progutali su najveći deo investicija, a ovaj tip industrije, kao što je poznato, ima neznatne efekte u akumulaciji, dohotku i zapošljavanju, posebno žena, dok su prerađivački kapaciteti i razvoj radno-intenzivnih grana nedovoljni za apsorbovanje obilne radne snage, što je, pre dve – tri decenije, potaklo ekonomsku emigraciju u stranim zemljama. Više od 90% sirovina Trepče (najveći rudnik olovo-cinkane i srebrne rude u Evropi) prerađivalo se van Kosova, a slična je situacija bila i sa električnom energijom, koja se uglavnom izvozila u druga jugoslovenska područja. Takva strategija u celini je zadovoljila interese Srbije i Jugoslavije.¹⁴ *Na ekonomskom planu Kosovo je uvek imalo kolonijalni položaj, dok danas predstavlja najtipičniji primer klasične kolonije.* Zbog toga, bez duboke analize i kritičkog osvetljenja jedne takve politike, koja ima dejstvo i u drugim sferama društvenog života, nije moguće, sa jedne strane, shvatiti i objasniti demografske tokove i promene na Kosovu i u drugim nerazvijenim krajevima, naročito u oblasti obnavljanja stanovništva, kao ni, sa druge strane, glavnu strategiju srpsko-jugoslovenske politike, koja je

kritiko znanosti, br. 79–80, Ljubljana, 1985, str. 29–45; H. Islami, „La population albanaise de Yougoslavie: acoisement numérique et répartition spatiale“, *Population*, no. 1, Institut national d'études démographiques, Paris, 1983, pp. 166–173.

13 P. Festy, *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, Institut national d'études démographiques, Travaux et Documents, Cahier no. 85, PUF, Paris, 1979, pp. 7–47.

14 Xh. Bakrač, „Pozita e KSA të Kosovës si faktor i diferencime interregionale“, *Economia*, nr. 2, Prishtinë, 1973, pp. 157–159; *Aktuelni problemi proizvodne strukture SAP Kosova*, Ekonomski institut, Beograd, 1970, str. 42. i dalje; M. Limani, *Investicije i privredni razvoj Socijalističke Autonome Pokrajine Kosovo*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SAP Kosova, Priština, 1980, str. 227–235; N. Bashota, „Uvodna razmatranja o strukturnoj orijentaciji i ubrzanom razvoju nerazvijenih“, *Časopis za kritiko znanosti*, br. 51–52, Ljubljana, 1982, str. 41.

imala za cilj da problem Albanaca razreši njihovim iseljavanjem u Tursku ili asimilacijom.

Neomaltuzijanski i rasistički stav Srbije prema natalitetu Albanaca

Aktuelni nivo nataliteta (oko 28 promila) i reprodukcije u celini kod Albanaca, veoma niska starosna struktura albanskog stanovništva (52% stanovništva do 19 godina i prosečna starost oko 24 godine), koja predstavlja retku pojavu i u svetskim demografskim tokovima, kao i stabilnost bračnih zajednica i porodice, govore o jednoj *vitalnoj populaciji, sa bržim demografskim rastom*. I upravo ova demografska perspektiva Albanaca početkom 80-tih godina postala je uznemirujući činilac za političke, državne i naučne krugove bivše Jugoslavije, a pre svega Srbije. Zbog toga, u okviru široke kampanje protiv Kosova i Albanaca, nije izostavljena ni rasprava o njihovim demografskim problemima, koja se pri tom otvoreno odvija sa potpunim odsustvom racionalnog rasuđivanja, ignorišući sve naučne i humanističke pristupe razvitku stanovništva jednog naroda, te je veoma brzo na videlo izbijao stvarni cilj ovog diskursa: demografski problemi Albanaca nisu postavljani radi poboljšanja kvaliteta rađanja, reprodukcije i života, humanizacije odnosa među polovima i očuvanja zdravlja žena, nego su isticali zbog neosnovanog straha od Albanaca, odnosno, njihovog nejužnoslovenskog i neslovenskog porekla.

Albanofobija je bila uzela toliko maha da su se Albanci počeli neprekidno brojati (koliko ih je danas, i koliko će ih biti nakon trideset i sto godina), uz strepnje da će oni zaposesti srpsko-jugoslovenski prostor i tako ugroziti demografski, politički, ekonomski i nacionalni prosperitet Južnih Slovena i da će, posredstvom demografskog faktora i „secesionističkog pokreta“ stvoriti „Veliku Albaniju“ i izazivati međunacionalne konflikte!¹⁵ Na taj način čitav pristup se pretvorio u neviđenu kampanju protiv albanskog naroda u bivšoj Jugoslaviji, sa *jasnom šovinističko-rasističkom pozadinom, gde je centralno područje napada postao natalitet Albanaca*. Pristup natalitetu iz takvih ciljeva i ometanje rađanja jednog

15 Jedan od promašaja nacionalne politike u bivšoj Jugoslaviji srpski filozof S. Stojanović vidi u tome što će Albanci „svojom natalitetom malo šta uspeti sem da izazovu teške sukobe sa drugim narodima ako odlučno ne smanje stopu rađanja“ (S. Stojanović, „Beleške o jugoslovenskoj krizi i nacionalnom pitanju“, *Theoria*, br. 3-4, Beograd, 1987, str. 28.

naroda različitim merama prinude u Konvenciji OUN o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948) svrstavaju se u genocidne radnje,¹⁶ kao što i „neki jednonacionalni pozivi, koji dolaze iz zabrinutosti zbog biološke ekspanzije u nerazvijenoj sredini kakva je Kosovo, da se ometa rađanje tolikog broja Albanaca... imaju u sebi nešto što ulazi u genocidni model mišljenja i ponašanja“.¹⁷

Partijsko-političke i državne institucije i mediji Srbije i bivše Jugoslavije zahtevali su radikalno smanjenje nataliteta Albanaca administrativnim, antisocijalnim i anticivilizacijskim merama već poznatog indijsko-kineskog tipa. Srbija je preko bivše federacije nastojala da upotrebi Makedoniju kao probno područje, ne samo za ograničavanje demografskog rasta Albanaca¹⁸ nego i za sužavanje školstva i prosvete na albanskom jeziku i ukupne perspektive Albanaca na Kosovu. Makedonske vlasti, kako na nivou Republike,¹⁹ tako i na nivou opština gde dominiraju Albanci, donele su nekoliko rezolucija, zakona i odluka, koji su imali

16 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Human Right: A Compilation of International Instruments*, United Nations, New York, 1988, (Član II, tačka d).

17 Iz intervjua poznatog viktimologa prof. Zvonimira Šeparovića, *Start*, br. 526, Zagreb, 18.03.1989, str. 17.

18 Štampa je tom prilikom zabeležila sledeće: „Restriktivna politika nataliteta je od prošlog meseca već na delu. Doduše, na općinskoj razini, ali sasvim je logično pomisliti da bi primjer Tetova i SR Makedonije mogao poslužiti kao opći model, to više što se neki slični prijedlozi javljaju i na saveznoj razini. Naime, u općini Tetovo odlučeno je da se problem demografske eksplozije riješi administrativnim mjerama. Društveno-političke organizacije i Izvršni savjet Općine prihvatili su Rezoluciju o društveno-ekonomskom i privrednom razvoju grada, koja ima i poseban dio o populacionoj politici. Mjerama Rezolucije kao osnova poslužuje model četvoročlane porodice, što znači da će svaka porodica koja ima više od dvoje dece snositi zbog toga vrlo konkretne ekonomske posljedice; treće dijete (i dalje) neće biti zdravstveno osigurano i za njega se neće dobivati dečji dodatak... Predviđa se i izmjena pravilnika o dodeli stanova i kredita, određivanje visine plaće i prednosti kod zapošljavanja“ (S. Draguljić, „Natalitet i represija – Zakon kroji porodicu“, *Danas*, br. 311, Zagreb, 2. veljače 1988, str. 68).

19 15. decembra 1987. godine Saboranje Makedonije usvojilo je *Rezoluciju o populacionoj politici SR Makedonije*. Slične rezolucije će doneti i Skupština SFRJ 1989. (*Službeni list SFRJ*, br. 27, 28. april 1989), Skupština SR Srbije i Skupština SAP Kosova 1989. godine, a u prilog restriktivne populacione politike angažovaće se i komiteti Saveza komunista svih nivoa, socijalistički savezi Kosova, Srbije i Jugoslavije, savezni, srpski i kosovski zavodi za zdravstvenu zaštitu, rad i socijalnu politiku, Zavod za društveno planiranje Kosova itd., a naročito štampa, radio i televizija. Restriktivnom politikom na području nataliteta posebno se bavio *Jugoslovenski program mera i aktivnosti za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova i Jugoslovenski program o Kosovu*.

snagu zakona, kojima bi vršili pritisak na području rađanja; zahtevalo se da se albanskim porodicama koje su imale više od dvoje dece ograniči pravo na školovanje, zaposlenost, dečji dodatak, zdravstvenu zaštitu za decu koja predstavljaju „višak“ itd.²⁰ Ova vlast donela je i zakon o ograničavanju doseljavanja stanovništva u gradove Makedonije (počelo se opet od Tetova²¹), a to se u stvari odnosilo samo na Albance, iz straha da će prirodnim priraštajem i mehaničkim prirastom promeniti etničku strukturu gradskih naselja, dok je „poplava“ Albanaca sa Kosova u Makedoniju vešto izmišljena kao napad na Kosovo i Albance u toj republici. Zvanična politika Makedonije je ovaj „migracioni val“ i viši natalitet Albanaca tumačila kao navodnu težnju za stvaranje „drugog Kosova u Makedoniji“, „druge Albanije u Makedoniji“ i „Velike Albanije“.

Nije sporna potreba da se u svakom društvu, oslanjajući se na naučna saznanja i humanističke pristupe, razmatra i preispituje ponašanje i čitav sistem stavova i vrednosti koji se odnose na rađanje, brak i porodicu, kao i na pravilnije vrednovanje uslova i kvaliteta života uopšte. Ali, u tim nastojanjima društva i njegovih institucija moraju se poštovati osnovne odrednice rađanja i reprodukcije kao zajednička načela, bez obzira na regionalnu, socijalnu, nacionalnu, rasnu i versku pripadnost, jer je reč o intimnoj sferi življenja, koja ne toleriše prinudu, politizaciju i birokratsku manipulaciju. Čitav proces reprodukcije odvija se na mikronivou, što znači da su pojedinci, bračni parovi i porodice nosioci tog procesa i da oni odlučuju o učestalosti rađanja i vremenskom razmaku između rađanja. *Svaki pritisak sa sumnjivim motivacijama pro ili contra rađanja u potpunoj je suprotnosti sa ljudskim osećanjima, voljom i razumom i donosi samo kontraproduktivne rezultate.*²²

20 „U Tetovu su nadležni organi vlasti borbu protiv »problematičnog« nataliteta započeli – zakonom. Kako je prirodni priraštaj stanovništva u toj općini znatno veći od »poželjnog«, odlučeno je da jedna obitelj može imati najviše dvoje dece. U protivnom bračni parovi će snositi i »ekonomske posledice«, jer od trećeg deteta na dalje sami će plaćati lekarske usluge, lekove i školarinu, a neće dobivati ni dečji dodatak“ („Natalitet i politika“, *Danas*, br. 310, 26. siječnja 1988, Zagreb, str. 30).

21 „Istodobno tetovski će SUP donjeti odluku prema kojoj se u Tetovo neće moći dosijeliti ljudi koji nemaju osiguran posao“ (S. Drakulić, *Isto*, str. 68).

22 H. Islami, „Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje“, u knjizi *Kosovo–Srbiya–Jugoslavija*, Ljubljana 1989, str. 39–46.

Diferencijacija stope nataliteta na teritorijalnoj, socijalno-ekonomskoj i obrazovnoj osnovi

Socijalno-ekonomskim, obrazovnim, zdravstvenim, infrastrukturnim i drugim promenama, koje su zahvatile Kosovo i druga albanska etnička područja nakon 60-tih, i posebno nakon 70-tih godina, stopa nataliteta počela je da opada i njegov nivo da se diferencira u teritorijalnom i socijalnom pogledu. Dosadašnja demografska istraživanja pokazuju da natalitet, kao socijalno-klasni problem, koji se prelama kroz prizmu društvene stratifikacije, nije etnički i konfensionalno determinisan, niti je povezan sa atavističkim i bogomdanim obrascima, niti pak sa nacionalnom i nacionalističkom ideologijom, što je srpsko-jugoslovenski režim Albancima neprestano pripisivao. To su i na primeru stanovništva Kosova, dokazala demografska istraživanja, na osnovu podataka popisa stanovništva iz 1981. godine: jedna ekonomski aktivna kosovska žena (kohorta od 45 do 49 godina) rodila je 3,07 dece, izdržavana žena 5,49 dece; izdržavana žena u poljoprivredi rodila je 6,74 dece, dok je aktivna žena u nepoljoprivrednim zanimanjima rodila 2,74 dece; nepismena žena i žena bez školske sprema rodila je 7,04 dece, sa srednjem školom 2,24 i sa visokim obrazovanjem 2,18 dece.²³

Razlike u stopi nataliteta između različitih nacionalnih zajednica takođe su rezultat nejednakog ekonomskog, obrazovnog, kulturnog i zdravstvenog nivoa razvijenosti i na toj osnovi stvorenih stavova i normi ponašanja prema biosocijalnoj reprodukciji, dok se nacionalna pripadnost pojavljuje samo kao jedna od socijalnih karakteristika. Razlike su evidentne i između pripadnika iste nacionalnosti i veroispovesti, ali na područjima različitog stepena razvijenosti. Tokom pet poslednjih decenija, na primer, viši je natalitet kod Srba na Kosovu i BiH, Crnogoraca u Crnoj Gori (a kasnije i na Kosovu), Muslimana u sandžačkom području, Hrvata u BiH i na Kosovu (1981. godine npr., 27,5 promila prema 15,3 promila u Hrvatskoj) i Albanaca u svim područjima bivše Jugoslavije, sa nekim malim razlikama.²⁴ Godine 1981, albanske žene koje su završile period reprodukcije na Kosovu imale su 6,66 dece, u Makedoniji 5,60, u Srbiji 5,75 i u Crnoj Gori (zbog intenzivnog iseljavanja mladih

23 G. Todorović, „Dejstvo aktivnosti i obrazovanja žene na njeno rađanje i stav o njemu na području SR Srbije“, *Stanovništvo*, br. 1, CDI, IDN, Beograd, 1984/85, str. 58.

24 *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, CDI, IDN, Beograd, 1978, str. 27–31; *Saopštenje saveznog zavoda za statistiku*, br. 178, Beograd, 1983.

tokom zadnjih dvadeset godina) 4,43 dece, a u Sloveniji 3,07, Hrvatskoj 3,56 i u BiH 4,29 dece. Srpske žene su period biološke reprodukcije završile rađanjem sledećeg broja dece: na Kosovu 3,42, BiH 2,81, Hrvatskoj 2,02, Vojvodini 1,87, Srbiji 1,85 i Sloveniji 1,65; dok su crnogorske žene rodile ukupno: na Kosovu 3,16, u Crnoj Gori 2,98, u Makedoniji 2,89, u Srbiji 2,12, u BiH 2,05, u Sloveniji 1,98, Vojvodini 1,99 a namanje u Hrvatskoj 1,84 dece.²⁵ Po popisu iz 1981. godine npr., na Kosovu je 15.101 Srpkinja rodilo petoro i više dece (od tog broja 10.038 žena čak šestoro i više) a isto toliko 1.400 crnogorskih žena.²⁶

Dominantnu ulogu u promeni režima biološkog obnavljanja ima uključivanje žene u sve oblasti materijalnog i društvenog života, poboljšavanje njenog ukupnog položaja u porodici i društvu, zdravstvena zaštita majki i dece, smanjenje smrtnosti odojčadi itd. *Ekonomska aktivnost, zaposlenost i obrazovanje žene stvaraju sasvim drugačije stavove prema radu i ispunjenju slobodnog vremena, vidno sužavajući njenu biološku funkciju.* Socioekonomski, kulturni i radni položaj, kao i komponenta odlučivanja albanske žene u porodici i društvu na Kosovu i u drugim područjima bivše Jugoslavije, kao što je poznato, veoma su nepovoljni. Godine 1981, stopa zaposlenosti žena u društvenom sektoru na Kosovu iznosila je samo 15% od ukupnog broja zaposlenih Albanaca, dok je u drugim krajevima bivše Jugoslavije bila upola niža. Albanska žena je ekonomski još zavisna (1981. godine samo 7,4% žena bilo je privredno aktivno, na selu čak 3,9%) i nedovoljno obrazovana (1981. godine 26,3% nepismenih žena, a na selu 29,2%), dok je kod generacija iznad 35 godina nepismenost dostigla oko 60%.²⁷ Do 1990. godine više od jedne trećine rađanja kod albanskih žena na Kosovu ostvarilo se van zdravstvenih ustanova i bez stručne pomoći, procenat lečenih pre smrti iznosio je oko 65% a stopa smrtnosti odojčadi kretala se oko 55 promila, s preovlađujućim egzogenim uzrocima smrti. Međutim, nakon isterivanja albanskih zdravstvenih radnika (posle 1990. godine) iz institucija javnog zdravstva, bolnica, klinika i ambulanti, u svim ovim i drugim pokazateljima zdravstvenog stanja naroda situacija se još više pogoršala.

25 *Demografski razvoj i populaciona politika SAP Kosovo* (interna studija), CDI, IDN, Beograd, 1988, str. 62.

26 *Žene stare 15 i više godina prema vitalnim, etničkim, obrazovnim i ekonomskim obeležjima u SAP Kosovo*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981, Bilten 47, Pokrajinski zavod za statistiku, Priština, 1984, str. 24.

27 H. Islami, *Fshati i Kosovës (Kontribut për studimin sociologjiko-demografik të evolucionit rural)*, Rilinda, Prishtinë, 1985, pp. 158-175.

Angažovanjem u procesu rada, koji objektivno zahteva i odgovarajući stepen opšteg i stručnog obrazovanja, žena je u mogućnosti da istakne aspiracije, želje, potrebe, ciljeve i druge životne interese van porodice, kao osnovnog okvira gde se ostvaruje rađanje i materinstvo, kao i van lokalne zajednice. *Na taj način ona postaje mobilnija u društvenom prostoru i na društvenoj lestvici, kao što prema braku (vremenu stupanja u brak), te prema začecu, rađanju, porodici, ži otu i smrti formira sasvim drugačije stavove. Na toj osnovi stvaraju se objektivne pretpostavke za nove motivacije i novu svest o planiranju porodice,*²⁸ *prihvatanje kontrole rađanja u braku, kao „stil“ života s niskim natalitetom, u manjoj porodici.*

Uzroci visokog nataliteta u dugom periodu kao i njegovo lagano opadanje kod Albanaca u bivšoj Jugoslaviji su, dakle, u sprezi sa preovlađujućom ruralnom i agrarnom strukturom stanovništva, sporim i zakasnelim promenama u ekonomskim, socijalnim i profesionalnim karakteristikama tog stanovništva, kao i u javnom zdravstvu; sa nižim nivoom pismenosti i obrazovanja, naročito žena, sa manjom prostorom i socijalnom mobilnošću građana i nedovoljnim uključivanjem žene u privredni, društveni i kulturni život; sa veoma visokim mortalitetom odojčadi i male dece; sa potrebom za decom, posebno muškog pola, kao radnom snagom u prirodnoj privredi i kao nužnim faktorom kontinuiteta porodice, nasleđivanja bogatstva i izdržavaocima roditelja u starosti itd. Tim razlozima se objašnjavaju i specifične norme i pogledi na brak, kao što su rano stupanje u brak, njegova univerzalnost, ponovni ulazak u bračnu zajednicu nakon razvoda i, posebno, potreba za uvećanim potomstvom, itd.²⁹

28 Cilj planiranja porodice ne podrazumeva kvantitet i nastojanje za manjim ili većim brojem dece, nego kvalitet biološke reprodukcije i nastojanje da pojedinac, bračni parovi, porodice i stanovništva ovladavaju i svojom reprodukcijom (Videti: D. Breznik, „Demografska kretanja u SR Srbiji i mere za rešavanje problema“, *Stanovništvo*, br. 3-4/1975. i 1-2/1976, CDI, IDN, Beograd, str. 29; V. Tomšič, „Planiranje porodice i populaciona politika“, u knjizi *Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji*, Beograd, 1975, str. 583).

29 O ovoj potrebi u uslovima prirodne privrede i patrijarhalnog društva videti podrobnije: V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Liber, Zagreb, 1971, str. 262-267; M. Rašević, *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*, CDI, IDN, Beograd, 1971, str. 31-39.

Etnička slika Kosova i srpske manipulacije

Već više od jednog veka srpska historiografija i srpski politički krugovi ne prestaju sa manipulacijama istinom o Kosovu i Albancima, posebno u odnosu na etničku sliku Kosova i na pravce i obim migracija u bivšoj Jugoslaviji. Glavna teza srpskih naučnih i političkih institucija, koja se toliko energično naglašava u poslednje vreme, može se svesti na činjenicu da su Južni Sloveni, od dolaska na Balkan, i Srbi, od svog nacionalnog formiranja, brojčano dominirali na ovim prostorima, dok su se Albanci na centralni deo Balkana, gde se prostire Kosovo i na druga albanska etnička područja bivše Jugoslavije, po ovoj tezi, doseljavali krajem XVII i tokom čitavog XVIII veka, i to kao „kolonizatori“ i „uzurpatori“ na teritorijama „srpske srednjovekovne duhovnosti“. Ove teze su, međutim, bez naučnog oslonca i do kraja tendenciozne.

Centralni Balkan je u toku čitave svoje istorije bio dinamičko demografsko i geopolitičko područje, sa čestim unutrašnjim sukobima, sa dominacijom tuđih interesa i sa migracionim kretanjima stanovništva različitih etničkih i konfesionalnih zajednica. Međutim, *albanska populacija, uprkos prostornim sužavanjima (koja su posledica ekspanzionističkih politika raznih imperija i osvajača), neprekidno će opstajati u prvobitnim etničko-geografskim područjima svojih predaka, Ilira, kao indoevropska populacija, i u svim periodima će dominirati*.³⁰ O tome svedoče katastarski popisi osmanlijskih vlasti (*defteri*), masovno učešće Albanaca u brojnim bitkama pre XVII i XVIII veka, uključujući i Kosovsku bitku 1389. godine, zatim srednjovekovni srpski dokumenti, izveštaji emisara i putopisaca i druge naučne činjenice.

Teza o navodnoj imigraciji Albanaca tokom zadnja dva veka iz severne Albanije na Kosovo, kada je ono „pretvoreno“ u jedan demografski vakuum „iseljavanjem“ Srba u pravcu severa, nije održiva iz više razloga. Tako snažan migracioni val nije bio moguć prosto ni iz demografskih

30 Šire o tome videti rezultate studija temeljene na podacima iz turskih deftera: S. Pulaha, *Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. XV-XVI*, Tiranë, 1984, pp. 1-685; M. Tërnav, „Migrimet e popullsisë në tërritorin e sotëm të Kosovës gjatë shekujve XIV-XVI“, *Kosova*, br. 5, Prishtinë, 1976, pp. 289-325; M. Tërnav, „Shqiptarët në qytetet e Kosovës në shekujt XV-XVI“, *Studime historike*, br. 2, Tiranë, 1979, pp. 105-145; M. Tërnav, *Popullsia e Prishtinës në gjysmën e dytë të shekullit XVI në bazë të të dhënave antropomimike të një defteri turk*, *Onomastika e Kosovës*, Prishtinë, 1979, pp. 105-136; A. Handžić, „Nekoliko vjesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka“, u knjizi *Simozijum o Skenderbegu*, Priština, 1969, str. 201-209.

razloga, jer, kako svedoče turski defteri, još u XV i XVI veku severna Albanija imala je samo oko 2.000 kuća, dok su Prizrenski i Dukadinski Sandžak zajedno imali oko 20.000 kuća.³¹ Ni iz geografskih razloga takva teza nije održiva, s obzirom na činjenicu da severna Albanija, kao pasivno planinsko područje, nije mogla imati tako veliku populaciju da bi naseljavala i Kosovo i druga okolna područja. S druge strane, do sada nisu otkriveni ni pisani dokumenti toga vremena, koji bi potvrdili konstataciju srpske historiografije da su svi Srbi pobjegli prema severu i da se tom prilikom Kosovo demografski ispraznilo.

Manipulaciju oko etničkog sastava Kosova u XX veku još više će osnažiti današnje srpske političke partije i srpski vladajući krugovi, iz već poznatih razloga. Međutim, *na osnovu statističkih podataka svih vlasti, proizilazi da su tokom XX veka na Kosovu uveliko dominirali Albanci*. Prema turskim statistikama iz 1908-1909. godine, Kosovo je imalo 506.862 stanovnika. Od toga broja, u tadašnjim kazama (srezovi), koji su obuhvatili prostor današnjeg Kosova, broj Albanaca je iznosio 413.970 ili 81,6% ukupnog broja stanovništva, dok je na svim albanskim etničkim područjima (koja će kasnije, suprotno volji njihovog stanovništva, ući u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca - Jugoslaviju iz 1918. godine), broj Albanaca po ovoj statistici iznosio 777.152.³² Statistika, sačinjena od strane austrijskih vojnih vlasti u vreme okupacije (1916), beleži manji ukupni apsolutni broj stanovništva Kosova i Albanaca, što se može tumačiti propustima u obuhvatu kao i iseljavanjem nakon 1912. godine, i žrtvama srpske okupacije i tokom Balkanskih ratova. Ali, procenat Albanaca je ostao gotovo isti u odnosu na onaj iz turske statistike. Po ovoj austrijskoj statistici, na Kosovu je živelo 460.607 stanovnika, a od toga je bilo 359.458 Albanaca, što znači 78,2% ukupnog stanovništva Kosova.³³

U periodu postojanja Jugoslavije iz 1918, izvršena su dva popisa: 1921. i 1931. godine. Oba puta popis je obavljen samo po jezičkoj i verskoj pripadnosti, dok je nacionalna pripadnost, zbog velikosrpske i unitarističke politike, ignorisana. U popisu iz 1931. godine popisnica je dopunjena pitanjem o nacionalnoj pripadnosti, ali je ono samo formalno bilo postavljeno i podaci vezani za ovo pitanje nisu ni obrađeni, a,

31 S. Pulaha, *Isto*, str. 601-659.

32 *Shqipnia përpara Konferencës së Paqes*, Blé i Parë (Dokumenta zyrtarë të paraqitur nga ana e Dërgatës Shqiptare qysh prej 12 shkurt e deri më 5 qershor 1919, e të botuem nga ana e Qeverriës së Përkohëshme), Roma, 1919, pp. 35-36.

33 *Isto*, str. 37 (dopunjeno i iz drugih izvora).

naravno, ni publikovani. Zbog toga ove podatke, osim slabosti metodološke prirode, karakterišu i špekulacije oko broja neslovenskog stanovništva, naročito onog albanskog. *Ipak, i prema rezultatima ovih popisa, Albanci su dominirali u etničkoj strukturi stanovništva Kosova.*

Prema popisu iz 1921. godine, na osnovu maternjeg albanskog jezika (arnautski, kako su ga zvali), od 436.929 stanovnika, koliko je bilo evidentirano na Kosovu, 280.440 ili 64,1% bili su Albanci. Na čitavom području tadašnje Jugoslavije, prema kriterijumu maternjeg jezika popisano je ukupno 441.740 Albanaca. Prema verskoj pripadnosti na Kosovu, 73% pripadalo je islamskoj, 26% pravoslavnoj i manje od 2% katoličkoj veroispovesti.³⁴ Prema popisu iz 1931. godine, na Kosovu su zabeležena 552.064 stanovnika a od njih je, prema maternjem jeziku, evidentirano 347.213 Albanaca ili 62,8% od ukupnog broja stanovnika, dok je u čitavoj tadašnjoj Jugoslaviji broj Albanaca, prema maternjem jeziku, iznosio 517.470. Prema konfesionalnoj pripadnosti, od ukupnog broja stanovnika Kosova, 72% pripadalo je muslimanskoj, 26% pravoslavnoj i 2% katoličkoj veroispovesti.³⁵

Stvarni broj Albanaca, međutim, bio je mnogo veći i na Kosovu i u Jugoslaviji iz 1918. godine. Da se radi o potcenjivanju broja Albanaca pokazuju i ocene dobrih poznavalaca albanskog pitanja, uključujući tu i demografsko pitanje. J. Milaj broj Albanaca u Jugoslaviji iz 30-tih godina procenjuje između 700.000 i 900.000 lica³⁶, Fan. S. Noli na oko 1 milion³⁷, dok albanski župnici Don Bisaku, Don Kurti i Don Gaši procenjuju između 800.000 i 1.000.000 Albanaca³⁸. Nisku procenu demografske osnove Albanaca u prvoj polovini ovoga veka pokazuju i rezultati popisa stanovništva iz 1948. godine, kada je, uprkos znatnim iseljavanjima u Tursku i Albaniju između dva svetska rata i neposred-

34 *Popis stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921*, Državna štamparija Sarajevo, 1924.

35 *Popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji 1931*, Državna štamparija Sarajevo, 1934.

36 J. Milaj, *Raca Shqiptare*, Tiranë, 1944, p. 107.

37 F. S. Noli, „Një tragjedi në tri akte: çpasurim, çpërngulje, çfarosje“, *Liria Kombëtare*, nr. 110, Gjenevë, 10. prill 1929; F. S. Noli, *Vepra 3*, Rilinda, Prishtinë, 1988, pp. 177–178.

38 *La situation de la minorité en Yugoslavie* (Mémoire présenté à la Société des Nations par Don Bisaku, Don Etienne Kurti et Don Lous Gashi), Gèneve, le 5 mai 1930; Ovaj dokument ima 8 aneksa kao svedočanstvo o nasilnom iseljavanju i denacionalizaciji Albanaca od strane tadašnjeg srpskog režima i prvi put se predstavlja albanskoj javnosti u listu „Rilinda“ (danas već zabranjenom) od 31.7.1990. (u nekoliko nastavaka) u prevodu dr Redžepa Ismajlija.

nim posledicama Drugog svetskog rata (žrtve) ali i posrednim (odlaganje zaključivanja brakova), na Kosovu prema narodnosti evidentirano 498.242 Albanaca ili 68,5% ukupnog stanovništva, dok u čitavoj Jugoslaviji danas živi oko 3 miliona Albanaca.

Nakon 1981. godine (kada se održavaju velike demonstracije Albanaca za ravnopravnost i nezavisnost), od srpskih nacionalističkih krugova i srpsko-jugoslovenskih zvaničnih političkih struktura potekla je druga, još apsurdnija teza, koja se javno ponovila i na srpskim populističkim i šovinističkim mitinzima, da je veliki broj Albanaca (300.000 do 400.000) na Kosovo došao iz Albanije 1941. godine i da su, navodno, zahvaljujući ovoj imigraciji, Albanci ostvarili prevagu u etničkoj strukturi Kosova. Činjenice, međutim, govore sasvim drugačije: po popisu iz 1981. godine iz inostranstva je na Kosovo došlo 3.331 lice, a od toga broja, iz Albanije je došlo 1.543 lica, od kojih, prema policijskim izveštajima, danas na Kosovu živi svega 704 lica. Zbog toga je *teza o masovnom broju migranata iz Albanije u stvari deo jedne hegemonističke strategije za etničko čišćenje Kosova, isterivanjem ne samo 300.000–400.000 Albanaca nego i njihovih potomaka, a to praktično znači svih Albanaca Kosova.* To je vekovni san svih srpskih režima i nesumljivo će ostati samo megalomanska i hegemonistička aspiracija.

Toliko uporno insistiranje srpskih političkih pa i naučnih krugova na pomenutim tezama, odnosno na „demografskom argumentu“, ima za cilj da Albance predstavi kao „kolonizatore“ i „progonitelje“ Srba i da pokaže da samo Srbi imaju „istorijsko pravo“ i na temelju tog prava i „aktuelno pravo“ da žive i vladaju na Kosovu, dok su Albanci kao „došljaci“, lišeni svih ovih istorijskih i aktuelnih prava. Tako misli i današnji srpski režim. Pošto su Albanci postali i neposlušni i neloyalni građani prema srpskoj državi, ekstremni i fašisoidni srpski krugovi i stranke javno zahtevaju da se oni progone sa Kosova genocidnim sredstvima.

Etničko čišćenje albanskih teritorija i njihova kolonizacija nakon 1878. godine

Srpski režimi, političke partije, kulturne i naučne institucije neprestano optužuju druge narode za etničko čišćenje i krivična dela genocida, dakle za dela čiji su sami počinioci. *Ideja o etničkim čišćenjima nije nova i ne pripada nikom drugom do samim srpskim vladajućim krugovima.* Posle Srpsko-turskog rata (1876–1878) i Berlinskog kongresa 1878. godine, srpske vlasti, u težnji da ostvare svoju nacionalnu misiju,

istupile su sa stavom da što manje Albanaca ostane u krajevima oslobođenim od Turske, utoliko će veći biti doprinos zemlji, a onaj ko protera veći broj Albanaca imaće i veće zaluge za svoju državu.³⁹ U cilju stvaranja etnički čiste srpske države, vlasti su prinudno iselile albansko stanovništvo iz oko 600 seoskih naselja u okolini Prokuplja (Toplice, Kosanica, Dobrić, Pusta Reka), Vranja i Leskovca (Poljanica, Jablanica, Masurica, Veternica, Grdelica), iz niškog kraja i iz gradova ovih okruga (Prokuplje, Kuršumlja, Vranje, Niš, Pirot, Bela Palanka). Albanci prisilno iseljeni iz ovih područja ostavili su svu nepokretnu i pokretnu imovinu koju su imali.⁴⁰ I sam Jovan Cvijić (1865–1927), kao režimski naučnik, potvrdio je da je samo tokom 1877. godine iz Toplice, Jablanice, Puste Reke, Poljanice i Klisure progonjeno oko 30.000 Albanaca.⁴¹ Isterani Albanci, poznati kao Muhadžiri, nastanjeni su na Kosovo i okolinu, na jugu srpsko-turske granice. Bilo je i živih svedoka koji su pamtili ovaj masovni genocid tadašnjeg srpskog režima nad albanskom populacijom pomenutih krajeva.

Posle okupacije Kosova od strane Srbije 1912. godine, srpski režim počeo je da naseljava Kosovo srpskim življem, a Albance da iseljava u Tursku i Albaniju. Sa tom namerom naročito su pojačane mere ekonomskog, političko-psihološkog i pravnog pritiska, kao i fizičke torture i ubistva posle stvaranja Jugoslavije 1918. godine, kada je ostvaren čitav niz agrarnih reformi sa ciljem otimanja zemlje od Albanaca i njenog dodeljivanja srpskim kolonistima, pravoslavnim crkvama i manastirima, vojsci i žandarmeriji, srpskim školama i ekonomijama, opštinarima, četnicima i optantima. Između dva svetska rata, prema samim srpskim izvorima, na Kosovo je doseljeno više od 11.000 srpskih porodica sa oko 54.000 članova i oko 12.000 drugih običnih kolonista.⁴² Veći broj kolonista je doveden u pogranična područja prema Albaniji, u albanske homogene krajeve, u okolinu Đakovice, Peći, Dečana, Istoka, zatim Uroševca, Podrimlja, Drenice, Laba, Gornje Morave itd. Kolonizacija je obuhvatala pretežno ravničarska i plodna područja Kosova, sa komuni-

39 I. Hadživasilević, *Arbanska liga*, Beograd, 1909, str. 14.

40 S. Uka, „Vendbanimet e Sanxhakut të Nishit të banuara me popullatë shqiptare dhe të përzier në vitet 1887/78“, *Gjurmime albanologjike – Seria e shkencave historike*, XII, Prishtinë, 1983, pp. 105–124.

41 J. Cvijić, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, knj. III, Beograd, 1911, str. 166.

42 M. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1818–1941)*, Priština, 1981, str. 221–222.

kacijskim pogodnostima. *To je bio prvi snažniji val kolonizacije Kosova, koji nije imao za cilj rešavanje agrarnog pitanja i likvidaciju čifčijsko-feudalnih odnosa*, kako je isticala tadašnja vlast, nego što brže i masovnije proganjanje Albanaca i srbizaciju Kosova.⁴³ Ocenjuje se da je između dva svetska rata odseljeno oko 50.000 Albanaca u Albaniju i oko 250.000 u Tursku.⁴⁴

U drugoj polovini 30-tih godina izrađeni su planovi i elaborati za iseljavanje svih Albanaca iz tadašnje Jugoslavije najbrutalnijim sredstvima, uključujući i paljevinu albanskih sela i gradskih četvrti, u kojima su oni živeli. Nosioci ovih akcija genocidnog karaktera bile su srpske kulturne institucije, vojska, kao i istaknuti pojedinci u srpskoj nauci, kulturi i politici, poput V. Čubrilovića (1898–1990)⁴⁵, nobelovca I. Andrića (1892–1975)⁴⁶, D. Mihajlovića (1893–1946)⁴⁷, S. Moljevića⁴⁸ i drugih. Znatno pre ovih ideologa etnički čistih teritorija, isticao se Ilija Garašanin (1812–1874) sa svojim poznatim projektom „Načertanije“, izrađenim 1846. godine. Bilo je predviđeno da se valovi iseljavanja Albanaca odvijaju u nekoliko faza u rasponu od 1939. do 1944. godine. Međutim, događaji koji su sledili, pre svega smrt K. Atatürka 1938, (koji je prihvatanjem stanovništva muslimanske veroispovesti iz balkanskih zemalja – Jugoslavije, Grčke i Bugarske, želeo da ojača Tursku u vojnom pogledu), zatim pad vlasti M. Stojadinovića (1939), nedostatak finansijskih sredstava i naročito izbijanje Drugog svetskog rata uticali su da se spreči planirano iseljavanje svih Albanaca.

43 M. Obradović, *Isto*, str. 5.

44 H. Hoxha, „Proces nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji: Izabrana poglavlja“, *Časopis za kritiko znanosti*, br. 51–52, Ljubljana, 1982, str. 305–316; H. Bajrami, „Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918–1941“, Prishtinë, 1981, p. 177.

45 Videti: V. Čubrilović, *Iseljavanje Arnauta*, Predavanje održano u Srpskom kulturnom klubu od dr Vase Čubrilovića, 7. marta 1937. godine, Vojno-istorijski institut, Arhiv bivše jugoslovenske vojske, br. 2, Fasc. 4, Kutija 69; Tekst je pisan ćirilicom i ima 19 kucanih strana; u prilogu ima jednu kartu, dve tabele i dva grafikona; u originalu je potpisan rukom.

46 Videti: B. Krizman, „Elaborat dr Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Zagreb 1977.

47 Videti četnički dokument potpisan od samog D. Mihajlovića: *Dokument br. 37 od 20. 12. 1941. godine*, Arhiv vojno-istorijskog instituta, Beograd; četnici su slične projekte pripremali i pre i posle 1941. godine.

48 S. Moljević bio je jedan od glavnih ideologa u Srpskom kulturnom klubu za formiranje Velike Srbije i fizičko istrebljenje nesrpskih naroda. Bio je sastavljač nekoliko projekata za takve ciljeve.

Iseljavanje Albanaca i drugi val kolonizacije Kosova

Nakon Drugog svetskog rata, glavna preokupacija Srbije i bivše Jugoslavije bila je da se problem Albanaca okonča iseljavanjem u Tursku, u pustare Anadolije, i asimilacijom. Odmah posle oslobođenja Beograda (20. X 1944) Vasa Čubrilović, ministar više resora u vladi maršala J.B. Tita (1892–1980), pojavljuje se sa drugim elaboratom za iseljavanje, primenom vojne, sile svih Albanaca, ali i drugih etničkih zajednica neslovenskog porekla (Nemci, Mađari, Rumuni, Italijani, Turci) i stvaranje etničke države Južnih Slovena.⁴⁹ Proganjanje više od 500.000 Nemaca iz bivše Jugoslavije posle Drugog svetskog rata prošlo je bez reagovanja u svetu, s obzirom na kompromitovanje Nemačke kao fašističke države u toku rata. U slučaju Albanaca, ovaj elaborat nije odmah primenjen, jer su to uslovljavale okolnosti, pre svega dobri odnosi između Albanije i Jugoslavije. Ali odmah nakon narušavanja ovih odnosa (1948), na osnovu jednog obnovljenog jugoslovensko-turskog sporazuma, započet je masovni val planiranog iseljavanja Albanaca u Tursku.

Najneposredniji pritisci primenjeni u cilju progona Albanaca bili su: stvaranje atmosfere straha i nesigurnosti; prisilno izjašnjavanje Albanaca za tursku nacionalnost u popisima stanovništva 1953. i 1961. godine; akcija prikupljanja oružja 1955–1956. godine, praćena strahovitom represijom (preko 50.000 torturiranih lica) i ubistvima (109 lica), sa obrazloženjem da se Albanci, navodno, spremaju za oružani ustanak i priključenje Albaniji; zatim gonjenje inteligencije i prosvetnih radnika; insceniranje „neprijateljskih“ grupa i akcija; sužavanje i onih malobrojnih građanskih i nacionalnih prava koja su postojala. Na primer, zabrana upotrebe albanskog jezika i nacionalnih simbola u javnom životu, zatvaranje Albanološkog instituta (osnovan 1953, a zatvoren 1955. godine), Pokrajinske narodne biblioteke i škola na albanskom jeziku, zabrana rada Ansambla pesama i igara Kosova i tako dalje, sve do masovnih maltretiranja i tajnih fizičkih likvidacija ljudi.⁵⁰

Do kraja 60-tih godina, tokom kojih je proces iseljavanja za Tursku obustavljan, zbog promena političke klime i odnosa snaga u bivšoj

49 V. Čubrilović, *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, 3.12.1944; Elaborat ima 11 gusto kucanih stranica, pisan je ćirilicom a u prilogu ima dve tabele i jednu kartu; u originalu je potpisan rukom (fotokopija teksta nalazi se kod autora ovog članka).

50 Opširno o tome: H. Hoxha, „Kosovo in Albanci u novoj Jugoslaviji“, u knjizi *Albanci*, Cankarijeva založba, Ljubljana, 1984, str. 214. i dalje.

Jugoslaviji, ocenjuje se da je sa Kosova i drugih područja naseljenih Albancima iseljeno oko 250.000 lica.⁵¹ Međutim, veoma visoka stopa nataliteta, i pored visoke stope smrtnosti, bila je snažan faktor demografske kompenzacije albanske populacije. Treba takođe naglasiti da su do kraja pomenutog perioda strogo bili zabranjeni kontakti sunarodnika sa njihovim bližnjima u rodnom kraju, jer su srpsko-jugoslovenske vlasti strahovale da će pravo informisanje o životu u Turskoj moći da uspori tok iseljavanja u siromašna i feudalna područja te zemlje, uglavnom u pustinje Anadolije. Kontakti su omogućeni tek nakon promena koje su nastale u političkom vrhu Jugoslavije (1966), decentralizacijom funkcija bivše federacije i jačanjem autonomije Kosova (1968, 1974).

Dok je trajalo iseljavanje Albanaca u Tursku, *na Kosovu se odvijao drugi val kolonizacije Srba i Crnogoraca*. Znatno broje Srba i Crnogoraca dolazi iz Srbije i Crne Gore kao kadar (iako sa nižim i srednjim kvalifikacijama ili pak sa ovladanim osnovama pismenosti), čak i sa porodicama. Zapošljavali su se uglavnom u administraciji i državnim organima, u upravi, u socijalnim, zdravstvenim i kulturnim ustanovama, u opštinskim službama itd. Doseljenici su pretežno bili poreklom iz južne Srbije i iz područja Plava, Gusinja, Titograda itd., a danas se, nakon okončanja radne karijere i bogaćenja, vraćaju u svoje rodne krajeve, gde im je nepokretna imovina. Broj srpsko-crnogorskih imigranata od 1945 do 1966. godine obuhvata čak 500.000 lica.

Krajem 60-tih godina, pretežno zbog životne perspektive, *počela je emigracija albanskih radnika u razvijene zemlje Evrope*, ali je njihov znatan broj pre i posle tih godina odlazio i u gradove bivše Jugoslavije, uglavnom kao manuelna snaga, a jedan broj i kao zanatlije pečalbari. Radni migranti bili su poglavito mladi i muškog pola. Ovaj proces i danas se nastavlja, ali u okolnostima još većih ekonomskih i političkih pritisa, koji se vrše od strane okupacionih vlasti. Najveći broj ekonomskih migranata danas se nalazi u Nemačkoj, Švajcarskoj, Austriji, Belgiji, Francuskoj, Italiji, SAD, Australiji itd. S obzirom da je ova migracija do sada bila uglavnom privremena karakteristika, normalna reprodukcija stanovništva u prostorima emigracije nije ugrožena i nije se pojavio fenomen demografskog starenja, kao veoma nepovoljan proces za demografske tokove i socijalno-ekonomski život.

51 P. Nushi, „Karakter i osobnosti prilaza izučavanju iseljništva naroda i narodnosti Pokrajine Kosovo“, u knjizi *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije*, Zagreb, 1978, str. 586.

Iseljavanje Srba sa Kosova posle 1966. godine i dolazak Albanaca na Kosovo

Period nakon 1966. godine obeležava veliku političku i društvenu prekretnicu na Kosovu i u celoj bivšoj Jugoslaviji. Kadrovskim promenama u najvišem političkom vrhu i odbacivanjem nacionalističkog i hegemonističkog koncepta rankovićevske politike, na Kosovu je počeo proces ravnopravnog tretiranja Albanaca i njihova nacionalna i kulturna afirmacija. *U tako stvorenoj političkoj klimi, Srbi su počeli da napuštaju Kosovo, dok su na Kosovo počeli da dolaze Albanci iz Makedonije, Crne Gore i sa juga Srbije, ali i Muslimani iz sandžačkog područja.* Imigracija Albanaca na Kosovu bila je uslovljena redukcijom njihovih nacionalnih i građanskih prava i diskriminatorskom i ugnjetavkom makedonsko-srpsko-crnogorskom politikom. Nakon što je na Kosovu uspostavljen izvestan stupanj autonomije (1968. i kasnije), otvoren Univerzitet (1970) i znatan broj srednjih škola, usledio je dolazak Albanaca iz pomenutih područja bivše Jugoslavije na Kosovo, naročito u Prištinu i druge urbane centre, prvenstveno radi školovanja. Znatan broj mladih Albanaca posle završene škole i fakulteta ostaje na Kosovu, jer se u rodnom kraju nisu mogli zaposliti, ili su bili i proganjani od tamošnjih vlasti. Bilo je i dosta pridošlih lica u okviru ženidbenih migracija. *Otvaranje Univerziteta u Prištini intenziviralo je međualbanske migracije i preko bračnih veza stvorene su još veće mogućnosti integracije albanskih područja u mnogim sferama života.* No nije bio mali broj onih Albanaca koji su na Kosovo došli iz navedenih razloga direktnim putem, sa porodicama. Čak i posle 1981. godine, kada je Kosovo opstajalo između opsadnog i ratnog stanja, u Makedoniji i drugim područjima nastanjenim Albancima, situacija je za Albance bila još strašnja, pa su mnogi pojedinci i mnoge porodice, sve dok nije u potpunosti srušena autonomija Kosova (1989), našli utočište na Kosovu. Bilo je, naravno i migracija u pravcu Kosovo – Makedonija, ali više iz porodičnih motiva (ženidbe). Može se oceniti da je od 1966. godine do danas iz Makedonije, Crne Gore i Srbije na Kosovo neposrednim putem došlo je oko 45.000 Albanaca.

Iseljavanje Srba sa Kosova posle 1966. godine nije usledilo zbog pritiska Albanaca na njih, kako je isticala srpsko-jugoslovenska komunistička vlast nakon 1981. godine, nego usled gubitka privilegija koje su do tada uživali i nespremnosti da prihvate ravnopravnost Albanaca, a delom i usled nesigurnosti nekih Srba iz državnog i policijskog aparata zbog nepravdi i zlodela koje su počinili prema Albancima u periodu

vladavine Rankovića, zatim, zbog bolje ekonomske situacije u Srbiji i ogromnih zarada od prodaje nepokretne imovine na Kosovu, kao i zbog porodičnih i ličnih razloga, s obzirom na to da je ogroman broj odseljenih bio kolonizacionog porekla (prvi i drugi kolonizacioni val) itd. Znatan broj odseljenih Srba pripadao je starešinskom vojnom sastavu. Ocenjuje se da je, zbog navedenih razloga, od 1966. godine do 1981. godine, Kosovo putem neposrednih preseljenja napustilo oko 52.000 a od 1981. godine oko 20.000 Srba. Najveći deo odseljenih Srba nastanio se u Srbiji, uglavnom u urbanoj zoni Beograda (oko 40%) i drugih gradova u južnoj Srbiji. Ali u čitavom ovom periodu, mada je migracioni saldo negativan, ima i imigracije Srba na Kosovo u okviru ženidbenih migracija i posebno u okviru stimulacije ponovne kolonizacije Kosova posle 1981. godine.⁵² Nakon potpunog rušenja autonomije i političkog subjektiviteta Kosova u jugoslovenskoj Federaciji, policijskim i vojnim sredstvima u martu 1989. godine, iseljavanje Srba se nastavlja još većim intenzitetom, ali srpske vlasti ovaj proces sada ne problematizuju, jer pred svetom i srpskim mnjenjem ne mogu više da okrivljuju Albance; kada bi srpska vlast sada i priznala činjenicu iseljavanja Srba nakon potpune aneksije i okupacije Kosova, javno bi priznala potpuni poraz svoje politike na Kosovu.

Emigracija Albanaca i sistematski policijski i vojni teror nakon 1981. godine

Nakon 1981. godine, kada je čitava bivša Jugoslavija ustala protiv Albanaca i njihovih zahteva za ravnopravnost i nezavisnost koje su isticali u masovnim demonstracijama, *usledila je značajnija plima bekstva Albanaca, uglavnom mladih, od pritiska policijske i partijske države.* To su uglavnom *političke izbeglice*, dok je zbog nasilnog otpuštanja sa posla više od 140.000 albanskih radnika, od početka 1990. godine, emigracija iz egzistencijalnih motiva još više intenzivirana. Posle izbijanja rata u Sloveniji i Hrvatskoj (1991) i u BiH (1992) albanski vojnici, ne želeći da ratuju na strani srpsko-jugoslovenske agresorske vojske, napustili su ovu vojsku i pobeegli uglavnom u zapadne zamlje. Danas veliki broj Albanaca, naročito mladih, traži politički azil u ovim zemljama, jer bi, u slučaju da se vrate, bili gonjeni od strane vojnih vlasti,

52 H. Islami, „Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje“, u knjizi *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*, Ljubljana, 1989, str. 46–66.

i regrutovani u borbene frontove protiv nedužnih naroda; bivša JNA još od 1981. godine počela je sa montiranjem mnogih političkih procesa protiv albanskih vojnika, veliki broj je osudila na kazne zatvora od 15 godina a znatan broj je i likvidirala.

Iako su neke zemlje od 1991. godine ulazak stranaca uslovile vizama, ipak je veliki broj Albanaca, kao pojedinci ili sa porodicama, nastavio da emigrira u one evropske zemlje u koje je useljenje bilo još dozvoljeno, ušavši preko njih, ilegalnim kanalima, i u zemlje u kojima je bio na snazi režim viza. Mnogi mladi Albanci, izbegli od srpskih vlasti, našli su utočište kod svojih bližnjih u Turskoj, Albaniji, Makedoniji itd. Zabrinjavajuća je pojava odlaska Albanaca, naročito mladih, preko okeana: u SAD, Kanadu i Australiju, jer postoji bojazan da njihova privremena emigracija postaje trajna, bez povratka. Najnoviji val terora srpskih vlasti, koji kao izgovor ima potragu za oružjem, u neposrednoj je funkciji iseljavanja Albanaca. U toj funkciji je i isterivanje albanskih radnika sa posla i ometanje funkcionisanja albanskog obrazovanja na svim nivoima (isterivanje albanskih učenika, studenata i nastavnika iz školskih i fakultetskih zgrada i svakodnevno maltretiranje nastavnika, studenata i učenika).

Ocenjujemo da trenutno više od 400.000 Albanaca sa područja bivše Jugoslavije, naročito sa Kosova, radi i u različitom svojstvu boravi u Nemačkoj (oko 120.000), Švajcarskoj (oko 95.000), Švedskoj (oko 35.000), Austriji (oko 23.000), Belgiji (oko 8.000), Francuskoj (oko 5.000), Danskoj (oko 5.000), Italiji (oko 4.000), Norveškoj (oko 3.500), Holandiji (oko 2.000), Engleskoj (oko 2.500), Finskoj (oko 6.000), Luksemburgu (oko 200), zatim Hrvatskoj (oko 40.000), Sloveniji (oko 15.000), Albaniji (oko 25.000), dok broj Albanaca u BiH, gde ih je pre rata (1992), prema nekim procenama, bilo oko 30.000 – sa različitim statusom boravka – danas na žalost nije poznat.

Posljednjih godina, iz već poznatih razloga, mnogo je Albanaca emigriralo u SAD, gde su se pridružili staroj i razgranatoj dijaspori, da bi tako stigli i do Aljaske, zatim u Kanadu, Australiju i Novi Zeland. Ocenjuje se da se danas u zapadnim zemljama nalazi oko milion Albanaca, od kojih je polovina njih emigrirala u poslednje dve decenije. Ovi naši sunarodnici čine sve da bi pomogli i okupirano Kosovo i Albance u svim područjima bivše Jugoslavije.

Ekstremni srpsko-jugoslovenski projekti iz 80-tih godina usmereni na promenu nacionalne strukture stanovništva Kosova

U periodu posle 1981. godine, preko tzv. Jugoslovenskog programa o Kosovu, *otpočeo je treći val kolonizacije Kosova*. Ova nova kolonizaciona politika je deo ekstremnog srpskog nacionalnog programa, i energično insistira na doseljavanju Srba na Kosovo, kako bi se uspostavila etnička ravnoteža. Ovaj program se u samom početku svoje realizacije oslanjao uglavnom na hegemonističke projekte V. Čubrilovića iz 1937. i 1944. godine kao i na druge velikosrpske ideologe iz 30-tih i 40-tih godina, a zatim i na Memorandum SANU iz 1986. godine.⁵³ Bivša Jugoslovenska federacija i njene republike, kao i Vojvodina, uložili su ogromna sredstva za stimulisanje što masovnijeg dolaska Srba na Kosovo, što je podržalo i bivše albansko komunističko rukovodstvo Kosova. Privilegije Srba bile su veoma velike: obezbeđenje radnih mesta, stanova, besplatnih placeta, dugoročnih beskamatnih kredita, veća primanja i druge beneficije.

U 80-tim godinama, sredstvima jugoslovenskog programa, otpočela je gradnja industrijskih objekata u srpskim enklavama i podizanje segregacionističkih naseljeničkih kompleksa, dok se Albancima, takođe po tom programu, nudilo zapošljavanje u rudnicima, teškoj industriji, građevinarstvu i komunalnim službama (čišćenje ulica) u Srbiji i drugim područjima u bivšoj Jugoslaviji, da bi navodno poboljšali radnu i životnu situaciju. Ovaj kolonizacioni val, pod vidom pomoći Kosovu u kadrovima, počeo je dovođenjem policije, naročito specijalnih odreda, visokih vojnih instruktora, sudija i administratora, sa ciljem još intenzivnijeg gonjenja i terorisanja Albanaca. Bivša Federacija i njene jedinice na ovaj način su stimulisale represiju i segregacionizam na Kosovu i otvorili put ostvarivanju današnjih težnji hegemonističke politike Srbije.

Srpska državna politika je, u martu 1990. godine, otvoreno istupila sa zakonima, hegemonističkim projektima i programima, čija je glavna namera bila promena nacionalnog sastava Kosova, kolonizacijom Srba i tihog etničkog čišćenja Albanaca. Ova politička platforma, usvojena u Skupštini Srbije⁵⁴ i u najvišim organima Saveza komunista Srbije,

53 *Memorandum SANU*, Naše teme, br. 1-2, Zagreb, 1988, str. 128-163.

54 Videti tekst s ciničnim naslovom: „Program za realizaciju mira, slobode, ravnopravnosti, demokratije i prosperiteta u SAP Kosovo“, *Službeni list SR Srbije*, br. 15, 30. mart 1990, Beograd.

podržana je i od strane novoformiranih političkih stranaka Srbije. I nakon raspada bivše Jugoslavije, strateško težište Srbije ostaju velikodržavne težnje i srbizacija Kosova. U tom cilju Srbija, uporedo sa progonom Albanaca zastrašujućim i represivnim metodama, dovodi i koloniste izbeglice iz Hrvatske, BiH i Srbočrnogorke iz Albanije. Ovaj srbijanski program u početku je posredno podržavao i Visoki komesarijat OUN za izbeglice sa sedištem u Prištini. Ove izbeglice je srpska okupaciona vlast smestila u razne delove Kosova, a najviše u Dukadžinsku regiju, uglavnom u obrazovne, vaspitne i rekreacione objekte učenika i studenata a takođe i u turističke i ugostiteljske objekte. Broj ovih kolonista izbeglica do sada nije veliki i, po pisanju srpske štampe, kreće se oko 10.000 lica. No oni su najmilitantniji deo i uglavnom su to ratni zločinci, koje srpski režim huška protiv Albanaca, upravo u duhu poziva na etnička čišćenja iz elaborata V. Čubrilovića (1937), kojim se bukvalno zahteva da na Kosovu, gde iseljenička „reka“ ne obuhvata sva albanska naselja, u ta naselja treba ubacivati „ljude drske, nasrtljive i bezobzirne, koji će svojim ispadima prisiliti ostatak Arnauta da se sele, a onda dovesti i koloniste iz drugih krajeva“.

Za kolonizaciju klasičnog tipa Kosovo nama nikakvih uslova, jer je to najgušće naseljeno područje u ovom delu Evrope, naročito u pogledu agrarne naseljenosti, sa ogromnim nezaposlenim potencijalima radne snage, sa nedovoljnim razvojem prerađivačkih kapaciteta i veoma niskim stepenom finalizacije sirovina kojima u izobilju raspolaže. S druge strane, razaranje privredne osnove Kosova i pljačka fondova i tehnologije od strane srpskih vlastodržaca ne ide u prilog dodatnom naseljavanju. Ali glavni cilj srpskog okupacionog sistema ostaje tendencija promena nacionalne strukture stanovništva Kosova. Sva ruralna-agrarna područja Srbije su na pragu izumiranja i potpunog demografskog sloma, ali vlast tamo ne dovodi izbeglice iz Hrvatske, BiH i Albanije; na Kosovu pak izbeglicama muslimanske nacionalnosti iz BiH ova vlast ne dozvoljava da se tu nastanjuju.

S obzirom da kolonizacija prema pomenutom programu bivše Jugoslavije iz 80-tih, programa Srbije iz 1990. godine i dovođenja izbeglica, nije dala ohrabrujuće rezultate u pogledu brže promene etničke slike Kosova, *srpska policijska i militaristička vlast danas sistematski sprovodi teror nad albanskim građanima, naročito nad mladima, sa ciljem da se Kosovo napušta*. Najveći pritisak vrši se u pograničnim područjima prema Albaniji, u opštinama Peć, Đakovica, Dečani, Istok, zatim u opštini Klina, Podujevo itd., dok se kao povod uglavnom javlja skupljanje oružja (koje Albanci ne poseduju), prema scenarijima akcije skupljanja

oružja iz 50-tih godina, kao i progon albanskih regruta, čiji se broj svake godine kreće između 18.000 i 20.000. *U cilju tihog etničkog čišćenja, provokacije, nasilje i teror zahvatili su celo aneksirano i okupirano Kosovo.*

Preveo: Hivzi Islami

STRATIFIKACIJA U USLOVIMA RASPADA
SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA I
GRAĐANSKOG RATA

I

Raspad socijalizma u Centralnoj i Istočnoj Evropi stavlja društvenu teoriju pred nova iskušenja. Relativno kratka istorija ovog tipa društva praćena je sporovima ne samo u vezi s njegovim osnovnim svojstvima (na primer: da li se radi o novom društvenom obliku, ili o državno-kapitalističkoj varijanti već postojećeg oblika; ako je reč o novom tipu, da li ga dominantno obeležava modernizujuća verzija azijskog društva, specifičan klasni odnos *sui generis*, ili tendencija ukidanja klasnog odnosa; polazna pretpostavka o istorijski specifičnom karakteru socijalizma račva se na sukobljena stanovišta o reprodukcijskoj dominaciji političkog podsistema, odnosno o ponovnoj totalizaciji osnovnih sfera društvenog života itd.) nego i oko elementarnih, na izgled „tvrdih“ činjenica. Tako se ni danas ne mogu sa sigurnošću utvrditi stvarne stope rasta socijalističkih ekonomija,⁵⁵ izvori tog rasta,⁵⁶ razmere društvenih nejednakosti,⁵⁷ tendencije socijalne pokretljivosti⁵⁸ i sl. Poreklo konceptualnih i činjeničkih neslaganja može se tražiti, naravno, u teorijskoj sferi (uobičajeno „razilaženje“ paradigmi) i u vanteorijskom polju (dugotrajno sužena mogućnost empirijskih istraživanja u socijalističkim zemljama). Tim razlozima danas treba dodati iznenadnost i brzinu dubokih društvenih promena, koje ni višestruko umnožena empirijska istraživanja (koja su opet vanteorijskim razlozima sužena na nekoliko

55 A. Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, Penguin Books, 1976; Lj. Madžar, *Suton socijalističkih privreda*, IEN, 1990.

56 Lj. Madžar, *isto*.

57 E. Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomika, 1986; M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, 1987a.

58 M. Lazić, *isto*; D. Sekulić, *Strukture na izmaku*, SDH, 1991.

konjunkturalnih oblasti) ne mogu da prate. Bivajući nesigurni u ishodišnu tačku, teoretičari su za čas poverovali da je bar rezultat promena izvestan i nadohvat ruke: tržišna ekonomija bazirana na dominantnoj privatnoj svojini i parlamentarna demokratija, u kojoj političke stranke zastupaju specifične grupne interese. Pokazalo se, naravno, vrlo brzo, da je fluidni proces tranzicije poednako teško konceptualizovati kao i stabilne obrasce reprodukcije društvenog sistema.

Cilj prethodnih napomena nije priprema alibija za eventualnu manju preciznost i uopštenost narednih izvođenja. Htelo se samo upozoriti da čak i onda kada se pozivaju na činjenice (a da se i ne govori o teorijskim dedukcijama i, naročito, o projekcijama), ta izvođenja treba shvatiti kao hipotetička.

Raspravu je, međutim, neophodno početi izlaganjem o stratifikaciji u socijalizmu (i, posebno, o saznanjima o hijerarhijskom poretku grupa u jugoslovenskoj varijanti tog društva). Postojanje strukturalnih nejednakosti u sistemima koji su tokom poslednje decenije sve šire označavani kao komandni, opšte je prihvaćena činjenica. Interpretativne razlike javljale su se u pogledu na bazični izvor nejednakosti: po jednim, to je bio monopol na političku moć; po drugima, one su proizilazile iz ukupne (totalizujuće) komandne uloge vladajuće grupacije. Može se na prvi pogled učiniti nespornim to da su strukturalne razlike između društvenih grupa bile najveće upravo na području političkog odlučivanja: kolektivnovlasnička klasa (kako nazivam vladajuću grupu) imala je apsolutni monopol unutar ove sfere (doduše, taj je monopol takođe bio stratifikovan, jer je ova grupa i sama bila hijerarhijski organizovana). Međutim, njen ekonomski položaj takođe je bio monopolski: ona je upravljala celokupnom materijalnom reprodukcijom društva. Pa ipak, unutar ekonomske sfere pojavljuje se jedna bitna razlika: raspodela „uslova za proizvodnju“ (striktna diferencijacija komandnih i izvršnih uloga) nije se, bar prema empirijskim sociološkim istraživanjima, tako strogo „materijalizovala“ u raspodeli sredstava za potrošnju. Drugim rečima, istraživački utvrđene nejednakosti životnih uslova različitih grupa nisu bile izražene u meri u kojoj bi se to moglo očekivati s obzirom na njihov položaj u ukupnoj reprodukciji društva.

Dva istraživanja, izvedena poslednjih godina na jugoslovenskom prostoru, to mogu dokumentovati. Istraživanje društvenih nejednakosti u Beogradu⁵⁹ pokazalo je da postoji veza između hijerarhijskog položaja

59 M. Popović i dr., *Društvene nejednakosti*, ISIFF, 1987.

društvenog sloja i materijalnog standarda njegovih pripadnika, ali da ta veza nije naročito jaka (koeficijent kontingencije je iznosio 0,51; raspon se kretao, uglavnom, između „srednjeg“ i „visokog“ standarda).⁶⁰ Slojne razlike u novčanim prihodima bile su „prekrivane“ snažnijim međugranskim razlikama, koje su izjednačavale pripadnike nižih slojeva u privilegovanim granama ekonomije sa pripadnicima viših slojeva u drugim granama. Nejednakosti su bile nešto izrazitije u sferi stanovanja, ali ni tu nisu bile sasvim konzistentne sa opštim hijerarhijskim položajem grupa. Istraživanje u Hrvatskoj⁶¹ utvrdilo je vrlo slične odnose. Međuslojne razlike su, s obzirom na ukupan materijalni položaj, postojale, ali nisu bile naglašene (koeficijent kontingencije iznosio je 0,57). I ovde su se pripadnici svih društvenih slojeva koncentrisali unutar tri položajne kategorije („viši srednji“, „srednji“ i „niži srednji“), dok su ekstremne vrednosti bile marginalno zastupljene.⁶²

Pogrešno bi bilo, međutim, iz prethodnih nalaza neposredno izvlačiti dalekosežnije zaključke. Pre svega, podaci prikupljeni anketnom tehnikom na ovom području nisu najpouzdaniji; oni pokazuju tendenciju da se stvarni nivo razlika potceni. Ovde nije u pitanju samo neiskrenost (pretpostavka je da svako ponešto prikriva, a da oni koji više imaju više i kriju). Pokazuje se, naime, da povećanje broja indikatora materijalnog položaja dovodi do slike rastućih međuslojnih razlika.⁶³ Drugim rečima, materijalne nejednakosti su se kumulisale, one su bile najmanje na nivou zadovoljavanja egzistencijalnih potreba i rasle su sa podizanjem nivoa potreba (što ima značajne konsekvence za analizu aktuelne situacije). Kumulacija nejednakosti u socijalizmu je, uz to, snažnija u meri u kojoj se nivo analize proširuje sa materijalnog položaja socijalnih slojeva na njihov ukupan društveni položaj. Naime, očigledno je da udruživanje uloge (komandne odnosno izvršne) u sistemu, kao temeljnog izvora materijalnih nejednakosti, i samih tih nejednakosti, mora dovesti do slike rastuće diferencijacije. I zatim, po sličnoj liniji podela, odvajaju se tip rada (intelektualni odnosno manuelni), visina obrazovanja, kao i mesto življenja (grad – selo). Nije, stoga, čudno što je

60 Isto, str. 36.

61 M. Lazić, „Društveni položaj: posredovanje između klasnog i stratifikacijskog pristupa“, *Sociologija*, Vol. XXIX, 3, 1987b.

62 M. Lazić, isto, str. 404.

63 M. Lazić, isto, str. 405; slično i V. Lay, „Kvaliteta života društvenih slojeva u Hrvatskoj“, *Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj*, grupa autora, IDIS, 1991, str. 37.

istraživačka procedura, koja je „sabirala“ sve značajnije oblike socijalnih nejednakosti na nivou pojedinaca, utvrdila postojanje izrazite slojne diferencijacije u (jugoslovenskom) socijalističkom društvu.⁶⁴ Ono je, prema tim nalazima, bilo jasno piramidalno strukturisano, pri čemu su se između različitih slojeva formirale relativno oštro profilisane granice.

Mora se, međutim, napomenuti da ovakav tip analize (odnosno zaključci koji iz njega proističu) među istraživačima stratifikacije u (nekadašnjem) jugoslovenskom društvu nije bio opšteprihvaćen. Jedan broj sociologa tvrdio je, takođe na osnovu empirijskih nalaza, da su hijerarhije moći, bogatstva i ugleda međusobno odvojene, da unutar njih pojedinac može zauzimati različite položaje, iz čega bi sledilo da se ne može ustanoviti linearna slojna diferencijacija u društvu.⁶⁵ Ovde se neću upuštati u tehničku diskusiju o takvom pristupu,⁶⁶ već bih hteo da ukažem na neke reprodukcijске osobenosti socijalizma (posebno jugoslovenskog), koje su to stanovište delimično potkrepljivale a koje su bitne za razumevanje aktuelnih procesa društvene transformacije.

Unutar svakog globalnog društvenog sistema, pored dominantnog načina proizvodnje, egzistiraju i, više ili manje, razvijeni elementi drugih načina proizvodnje.⁶⁷ Utoliko više je to slučaj sa socijalizmom koji se formirao paralelno sa istorijski nadmoćnijim kapitalističkim društvenim oblikom. U okvirima komandne ekonomije, koja se u osnovi reguliše raspedelom dobara i usluga, održavali su se, stoga, i oblici tržišne ekonomije – posebno na slučaju Jugoslavije. Celokupni društveni slojevi (među njima i najbrojniji – seljački, kao i marginalan obrtnički) zasnivali su svoj opstanak na privatnom vlasništvu proizvodnih resursa (doduše, tržišni oblik je i ovde bio podređen komandnom – pre svega u vezi sa ograničenjem zemljišnog maksimuma; zatim, nešto manje, cena; pa, još manje, asortimana itd.). Neuspeh direktne distribucije („ratnog komunizma“) prinudio je vladajuću grupaciju na kvazimonetarni oblik regulacije potrošnje (ovde je, takođe, odlučujuću ulogu odigrala nužnost razmene sa dominantnim – kapitalističkim – okružen-

64 M. Lazić, isto.

65 S. Saksida i dr., *Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu*, bibl. Čovek i sistem, sv. 5, Zagreb, 1977; D. Sekulić, „Neki problemi empirijske identifikacije slojne strukture društva“, *Revija za sociologiju*, Vol. XVI, 1–2, 1985.

66 Vidi o tome u M. Lazić, „Društveni položaj: posredovanje između klasnog i stratifikacijskog pristupa“, *Sociologija*, Vol. XXIX, 3, 1987b.

67 Vidi sjajnu konkretno-istorijsku analizu o tome u F. Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*, tom I, August Cesarec, 1992.

jem). To dvojestvo distributivnog mehanizma (direktna i kvazimonetarna raspodela) imalo je više posledica. Međuslojni rasponi novčanih prihoda bili su manji (važno mesto u tome je imao i legitimacijski egalitaristički princip) od ukupnih razlika u distribuciji dobara i usluga. Što je sloj bio viši, nenovčani oblici privilegija imali su veću ulogu (srednji slojevi su, npr., uživali privilegije u oblasti stanovanja, a vladajuća grupa, uz to, i u oblasti luksuzne potrošnje, medicinskih usluga itd.). Zatim, raspolaganje dobrima (i uslugama) često je bilo zastupljenije od vlasništva, što znači da je bilo neposredno povezano s aktivnim obavljanjem uloge (drugim rečima, gubilo se prestankom obavljanja uloge a samo ograničeno se moglo međugeneracijski prenositi). Postojanje tržišne „podekonomie“ omogućavalo je pripadnicima različitih slojeva da akumuliraju znatnija sredstva po različitim osnovama (konjunkturane delatnosti, siva ekonomija i sl.). Rečju, podgrupe unutar slojeva „iskakale“ su iz „normalnog“ stratifikacijskog sistema, „narušavajući“ modelsku sliku strukture socijalističkog društva (na drugi način posmatrano: iščezavanje komandnih obrazaca ostavlja privilegovane slojeve bez glavnih izvora privilegija, pri čemu je ranija mogućnost akumulacije bogatstava bila ograničena).

Na nemogućnost stabilizovanja stratifikacijskog sistema (tokom relativno kratke istorije socijalizma u Jugoslaviji) delovali su i procesi socijalne pokretljivosti. Kolektivnovlasnička klasa je u prvoj generaciji bila regrutovana iz nižih društvenih slojeva,⁶⁸ a zbog opšte nemogućnosti nasleđivanja (vladajućih) položaja njeni potomci su gubili „elitni“ status (dospevajući, najčešće, u posrednu klasu a ne tako retko i među niže slojeve).⁶⁹ Strukturne društvene promene (deagrarizacija/industrijalizacija, rastući nivo obrazovanja) vodile su masovnom statusnom uzdizanju pripadnika nižih slojeva (poljoprivrednici i njihovi potomci su se uzdizali među radnike, ovi među službenike i stručnjake itd.). Široki zahvati urbanizacije su popravljali (delom realno, delom imaginarno) životne uslove velikih delova stanovništva. Ove turbulentne promene su počele da se „talozu“ u relativno strukturisan stratifikacijski sistem tek u poslednjoj deceniji postojanja jugoslovenskog (socijalističkog) društva, da bi, od početka 90-ih godina, ono ponovo bilo podvrgnuto snažnoj destrukciji.

68 A. Barton et al, *Opinion—Making Elites in Yugoslavia*, Praeger, 1973.

69 M. Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, 1987a.

Pomenuti totalizujući karakter socijalističkog društva imao je i jednu važnu stratifikacijsku posledicu. Rečeno je da se uz komandnu privredu tržište moglo tek marginalno razvijati. Pri tom ono nije samo ograničavano, već su njegove sistemske pretpostavke kontinuirano razarane (limitiranje akumulacije, nezaštićeno vlasništvo, nedefinisan i stalno promenljiv pravni sistem, vrednosni odijum itd.; za razliku od toga, ograničeno tržište, na primer, u kasnom feudalizmu razvijalo se u zaštićenoj školjci gradova). To istovremeno znači da se na privatnovlasničkoj osnovi reprodukovala grupacija koja je imala izrazita svojstva socijalnog agregata (međusobno nepovezanog i nepovezivog skupa pojedinaća). Zajedništvo interesa bilo je za taj agregat neprozirno, a njihovo sistematsko promicanje i na njima zasnovana kolektivna akcija bili su nedostupni. Naravno, kao posledica se javila činjenica da slom evropskog socijalizma nije bio rezultat delatnosti određenog socijalnog aktera (koji nastoji da društvenu reprodukciju organizuje prema pretpostavkama vlastite socijalne egzistencije), nego posledica isključivo masovne pobune stanovništva (u uslovima duboke ekonomske krize, delegitimacije sistema itd.). S obzirom, pak, na predmet ove rasprave, ističemo kao posledicu i to da se u uslovima sloma sistema stratifikacijske promene odvijaju izrazito anarhično i anomično (*a fortiori* u okolnostima građanskog rata).

Pitanje da li postoji diskriminacija pojedinaca, pa i celokupnih nacionalnih grupa, s obzirom na etničko poreklo (odnosno, da li ono može predstavljati jednu od stratifikacijskih dimenzija), smisleno je i aktuelno, naročito u socijalizmu. Ovde se vladajuća klasa popunjava naime-novanjima, dakle rigorozno kontrolisanom selekcijom, što znači da se nacionalnost kao selektivni kriterijum (pozitivni ili negativni) može dosledno primenjivati. Više puta je zapaženo⁷⁰ da su u Sovjetskom Savezu favorizovani pripadnici ruske nacije, što im je omogućavalo da zauzimaju relativno više položaje u društvenoj hijerarhiji (uostalom, isti je slučaj sa WASP u SAD). Rasprave o (de)privilegovanosti pojedinih nacija vođene su u Jugoslaviji od samog njenog stvaranja, a zažarile su se pred državni raspad. Njihova oštrina bila je, naravno, obrnuto proporcionalna racionalnoj (naučno utemeljenoj) argumentaciji. Iako su sistematska istraživanja tog problema bila izbegavana (iz očiglednog razloga: ona bi potkopala ideološku proizvoljnost), jedno je u Jugoslaviji ipak izvedeno – u Hrvatskoj, 1989. godine. Ono je, najsazetije rečeno,

70 Na primer, V. Zaslavski, *Neostaljinistička država*, Naprijed, 1985.

pokazalo da nacionalne diskriminacije u to vreme nije bilo, odnosno, da su pripadnici dve najznačajnije nacije bili relativno ravnomerno (srazmerno) raspoređeni na stratifikacijskoj lestvici (izvesne nejednakosti, statistički beznačajne, bile su prenete iz ranijeg vremena i postepeno su iščezavale).⁷¹ Regionalne razlike i s njima povezano istorijsko nasleđe najizrazitije su posredovali u određivanju položaja pripadnika različitih nacionalnih grupa u društvenoj hijerarhiji.

Kada je o Kosovu, kao i Srbiji u celini gledano reč, takvih sistematskih istraživanja (stratifikacije s obzirom na nacionalnu pripadnost) nema. Saznanja koja postoje su fragmentarna i omogućavaju samo hipotetičke zaključke. Opšti principi socijalne pokretljivosti i nivo statusne konzistencije na Kosovu ni u čemu nisu odstupali od onih u drugim delovima (bivše) Jugoslavije.⁷² Osnovne razlike (veće u odnosu na jugoslovenski prosek nego u odnosu na Srbiju) poticale su iz privredne strukture (te su bile regionalno, a u krajnjoj liniji istorijski, zasnovane): znatna zastupljenost poljoprivrednog stanovništva (ali manja nego u „užoj“ Srbiji!) znači da je dno hijerarhijske društvene lestvice ovde bilo znatno šire. Pri tome je karakteristično to da je niži nivo materijalnog standarda (u odnosu na jugoslovenski) jače izražen na planu društvenog nego ličnog standarda⁷³ (razlozi za ovu pojavu su raznoliki, ali je jedan od važnijih, verovatno, snažnije prisustvo sive ekonomije). Ono što dalje možemo pretpostaviti jeste da, do pred kraj 80-ih godina, opšte veće siromaštvo Kosova ne znači da je unutar regije stratifikacijska struktura bila „zakrivljena“ prema nacionalnom kriterijumu. To se sa velikom pouzdanošću može tvrditi za vladajuće slojeve, kod kojih je „nacionalni ključ“ pri naimenovanjima bio bitan, a po svoj prilici izrazitijih neproporcionalnosti nije bilo ni unutar ostalih slojeva. No, izmena ustavnog položaja Pokrajine i povlačenje Albanaca iz oficijelnih struktura doveli su do velikih nacionalnih disproporcija na vrhu društvene lestvice. Te su promene utoliko značajnije ukoliko su se elementi starog sistema odnosa više održali, pa je stoga, da bismo ih procenili, neophodno da se analiziraju opšti procesi aktuelne društvene transformacije u Srbiji.

71 M. Lazić i dr., *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, IDIS, 1991a.

72 M. Lazić, „Statusna konzistencija društvenih grupa“, *Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj*, grupa autora, IDIS, 1991b.

73 Konzorcijum instituta društvenih nauka Jugoslavije, *Istraživanje društvene strukture Jugoslavije* (neobjavljeni rezultati), IDIS, 1991.

II

Kao i u svim drugim evropskim socijalističkim zemljama, sistem socijalne stratifikacije u Srbiji obeležavaju danas bitne promene. Te su promene ovde delom analogne onima u drugim zemljama a delom specifične, s tim da linija koja odvaja sličnosti i razlike nije ravna. Stratifikacijski sistem u Srbiji sada u osnovi određuju tri činioca: opstanak ranije vladajuće grupacije na komandnim položajima; novi institucionalni okviri, koji omogućavaju razvoj privatnog preduzetništva i parlamentarizma; građanski rat i ekonomske sankcije Ujedinjenih nacija. Uzroci koji su posrednicima komandnih položaja u (novoj) Jugoslaviji omogućili opstanak na vlasti u ovom se tekstu ne mogu analizirati. Dovoljno je pomenuti pravovremenu zamenu klasne (kolektivističke) legitimacije nacionalnom (takođe kolektivističkom) i uspešno proizvođenje društvenih okolnosti u kojima se nova legitimacija pokazuje funkcionalnom. No, očuvanje vlasti od strane jedne grupe ne znači da se sistem odnosa na kojima ona počiva nije u znatnoj meri, a odmah ćemo videti kolikoj, izmenio. Pre svega, pođemo li od političke sfere (u duhu preovlađujućeg načina mišljenja; a već sama mogućnost jasnijeg odvajanja društvenih podistema pokazuje dubinu promena), princip naimenovanja nije više ekskluzivni način samoreprodukcije grupe. Posed komandnih položaja mora biti potvrđen od strane stanovništva – na izborima – što znači da se apsolutni monopol grupe (kao ključno svojstvo socijalističkog načina proizvodnje) redukovao na dominaciju (koja je u principu podložna promeni; to pokazuju ne samo druge istočnoevropske zemlje nego i činjenica da su u Srbiji mnoge niže položaje u vlasti zauzeli predstavnici konkurentskih stranaka). Izborne manipulacije, kontrola najvažnijih medija, zloupotreba državnih fondova u partijske svrhe i druge tehnike očuvanja vlasti upravo svedoče o odlučujućoj promeni: zauzimanje komandnih položaja nije više autonomna sfera odlučivanja grupe već je podvrgnuto „heteronomiji“ volje svih. Sintagmu „komandni položaji“ zadržavam zbog druge linije argumenta: vladajuća grupa nastoji da održi ekonomsku dominaciju („transformišući“ „društvenu“ svojinu u državnu, ometajući proces privatizacije itd.) kao bitno uporište dosadašnjeg monopola. Kombinujući političku i ekonomsku moć, grupa učvršćuje svoju vlast, i to utoliko uspešnije ukoliko je područje državnog upravljanja ekonomijom šire (pošto je ono još uvek izrazito dominantno, politička kontrola ekonomske reprodukcije ima obeležja „komandne privrede“). Međutim, upravo prethodne formulacije upozoravaju na još jednu ključnu (sistemsku) promenu.

Dok je za utemeljenje kolektivnovlasničke klase u socijalizmu (bio) presudan upravo totalitet monopola nad društvenom reprodukcijom, sada (ne-autonomno) održavanje političke dominacije postaje (izolovana) pretpostavka ekonomske kontrole (što, drugim rečima, znači da zavisi od – uvek privremenog – odnosa snaga konkurentskih političkih grupa). Proces raspadanja komandnih obeležja socijalističkog društva pokazuje najjasnije jedna pojava koja je prisutna u svim istočnoevropskim zemljama, a za koju bi se moglo očekivati da je raširenija u Jugoslaviji, upravo zato što se tu stara grupacija održala na vlasti (videćemo kasnije neke momente sa suprotnim delovanjem). To je nastojanje (bivših) pripadnika nomenklature da iskoriste svoju „pozicionu moć“ da bi došli u privatni posed ekonomskih resursa: privatno vlasništvo i monetarizovane privilegije postaju utoliko važniji ukoliko se gube ili postaju transparentniji, pa tako i podložni kontroli, raniji oblici „pozicionog“ raspolaganja dobrima i uslugama. Taj proces ima još jednu, ključnu posledicu, u užem stratifikacijskom smislu. Temelji na kojima se reprodukovala kolektivnovlasnička klasa uklanjaju se (ona je, uostalom, i bila relativno nestabilna grupa).⁷⁴ Položaje na vrhu društvene hijerarhije zauzimaju pojedinci i grupacije koje nemaju fiksiran osnov reprodukcije. To znači da se hijerarhija održava, dok stratifikacijski poredak gubi systemske karakteristike (stabilne i regulisane oblike obnavljanja).

Drugu dinamičku snagu društvenih promena čini proces privatizacije. On je u (staroj) Jugoslaviji počeo „odozgo“, reformističkim nastojanjima vlade Ante Markovića, u duhu opštih kretanja u Istočnoj Evropi i kao jedan od vodećih u celoj regiji. Legalizovanje liberalnih uslova za privatno preduzetništvo pokrenulo je nezadrživ talas otvaranja novih firmi (krajem 1991. bilo ih je 43.830; krajem 1992 – 120.000; u maju 1993 – više od 140.000 itd.).⁷⁵ Doduše, znatan broj tih firmi nije aktivan, one su samo upisane u registar preduzeća, a ne obavljaju (ili to tek sporadično čine) bilo kakvu privrednu delatnost. I one koje su aktivne zapošljavaju tek mali procenat ukupne radne snage, s obzirom da je po pravilu reč o porodičnim preduzećima, u kojima radi manje od 5 zaposlenih (mi ne posedujemo ni elementarne sociološke činjenice o

74 M. Lazić, „Raspad socijalizma i delatnost kolektivnovlasničke klase“, *Sociološki pregled*, Vol. XXV, 1–4, 1991c.

75 O pravnim i ekonomskim aspektima privatizacije up. „Transformacija svojinskih odnosa – teorijski i empirijski aspekti“, *Zbornik radova sa 2. skupa Odeljenja društvenih nauka*, SANU, 1992.

novonastajućim privatnim preduzećima⁷⁶). Te su firme uglavnom koncentrisane u trgovini i uslugama, tamo gde je početni kapital mali, njegov obrt brz, a profiti visoki. No, ako njihova aktuelna ekonomska snaga nije velika, potencijalan ekonomski i socijalni značaj naglo narastajućeg privatnog sektora je ogroman (o tome svedoči nedavni pokušaj vlade Srbije da ozakoni zaustavljanje svojinske transformacije „dok traju sankcije“ i da pooštri uslove za otvaranje privatnih preduzeća; međutim, u sadašnjim globalnim okolnostima bi teško bilo osigurati legitimitet za potpuno blokiranje privatizacije).

Na ovom mestu pomenuću samo jednu – potencijalnu – socijalnu konsekvencu rasta i diverzifikacije privatnog sektora: društveno-integrativnu ulogu tržišta. Poznato je, i pomenuto je, da je i ranije (pogotovo u Srbiji) znatan, doduše opadajući deo stanovništva radio u privatnom, poljoprivrednom sektoru. Poljoprivrednici su, međutim, bili dvostruko atomizovani kao socijalna grupacija: u proizvodno-prometnom smislu bili su orijentisani na državu ili na pojedinačne potrošače (njihove su „horizontalne“ ekonomske veze bile zanemarive), a u političkoj sferi im je autonomno povezivanje bilo (kao i drugim nevladajućim grupama) onemogućeno. Nastajuće i narastajuće tržište, pak, vodi spontanoj intresnoj integraciji ekonomskih subjekata, u isto vreme kada se izgrađuju institucionalne pretpostavke za njihovo političko povezivanje i zastupanje zajedničkih interesa. Tako se stvaraju mogućnosti da se unutar raspadajućeg socijalističkog društva, nasuprot kolektivnovlasničkoj klasi, postepeno formira kontraakter koji može društveni preobražaj usmeravati prema vlastitim interesima, sposobnim da organizuju celovit sistem društvene reprodukcije.

Treći značajan aktuelni činilac društvenog strukturisanja u (novoj) Jugoslaviji, građanski rat i s njim povezane ekonomske sankcije UN, tesno se prepliće s prethodnim. Dugotrajna (decenijska!) ekonomska kriza na ovim prostorima drastično je produbljena građanskim ratom, u dvostrukom smislu: zbog naglo rastućih troškova i prekida ekonomskih veza između bivših republika, a zatim i sankcijama koje do kraja uništavaju proizvodnju. Sistem komandne ekonomije, kojem je neelastičnost jedno od glavnih svojstava, takve udare nije mogao da izdrži samostalno i zbog toga se na specifičan način oslonio na upravo izrastajući privatni sektor. Da bi pribavila neophodna devizna sredstva,

76 Vidi početni pokušaj prikupljanja empirijske građe u S. Bolčić, „Novi menadžeri« u privatnim firmama u Srbiji početkom 90-ih“, *Sociologija*, Vol. XXXV, 2, 1993.

država je omogućila paralegalno delovanje špekulativnih privatnih kvazibanaka (uz korišćenje i uličnog crnog tržišta), a da bi zaobišla blokadu, povezuje se i sa privatnim (i kvaziprivatnim) uvozno-izvoznim preduzećima, koja su pogodnija za ilegalno poslovanje. Tako uništavanje pravnog sistema postaje svesni proizvod delatnosti države, a kriminalizacija državnih aktivnosti i legalizacija kriminalne prakse počinju da tvore novi sistem socijalne organizacije.

Kao proizvod navedenih okolnosti praktično se pojavljuju dva tipa privatnih preduzeća i njihovih vlasnika. Jedan je blisko povezan sa državom i razvija se nastojanjem da se makar minimalno premoste ogromni procepi u ekonomskoj reprodukciji, izazvani blokadom (uvoz nafte, strateških sirovina, rezervnih delova i slično, kao i izvoz svega što može da pribavi devizna sredstva ili da posluži za trampu; tu, takođe, spada i uvoz robe koja održava privid normalnog svakodnevnog života – npr. šibica, kao i luksuznih proizvoda za stari/novi sloj imućnih). Profiti tih preduzeća su po svoj prilici ekstremno visoki, ali je njihov položaj veoma nestabilan. Država ih napušta u trenutku kada ne mogu da ostvare ulogu koja im je namenjena, a njihovu propast često prate javni skandali (kao u slučaju nekih banaka, ali i pojedinih munjevito izraslih „konglomerata“ – npr. „Š-komerca“ i dr.) koji ugrožavaju kako privatno akumulirano bogatstvo tako i mogućnost tih „preduzetnika“ da otpočnu novi „biznis“. Naravno, o rasprostranjenosti različitih oblika povezanosti države i privatnih preduzeća (prećutna tolerancija, povremena kooperacija, sistematsko zajedničko delovanje i sl.) teško da je moguće i nagađati, no učestale „ministarske afere“ (koje nisu propraćene javnim suđenjima) pokazuju širinu kriminalizacije države. Ovome bi bloku pripadala i „poslovna“ delatnost ratnih kriminalaca, koju država „toleriše“, pa i nagrađuje – političkim položajima! – zbog „usluga“ koje ovi čine za „nacionalnu stvar“.

Drugi tip privatnih preduzeća nastaje na klasičnim tržišnim principima ponude i potražnje, ali „zakrivljenim“ delovanjem vanekonomskih sila – rata i blokade. Njihov je glavni problem to što se najučestalije pojavljuju u sektoru trgovine u okolnostima drastičnog pada kupovne moći ogromne većine stanovništva. Država, s druge strane, ničim ne stimuliše njihovo osnivanje u proizvodnom sektoru, za koji je potreban veći početni kapital, iako bi se tu mogli bar delimično premostiti neki procepi nastali zbog sankcija. Ona je, naime, pre svega zainteresovana za kakvo-takvo održavanje „društvenih“ i javnih preduzeća, na kojima počiva njena vlast. Stoga je i ovaj tip preduzeća nestabilan u postojećim (evidentno dugoročnim) političko-ekonomskim uslovima.

No, ako ekonomska osnova novih privatnih preduzetnika (stvorenih legalnim, paralegalnim i ilegalnim aktivnostima) nije postojana, jasno je da je njihovo bogatstvo rastuće. Poslovna nestabilnost znači da se to bogatstvo neće, bar u ovoj zemlji, pretežno koristiti kao kapital (neće se najvećim delom reinvestirati), već se u značajnoj meri koristi za luksuznu potrošnju, ili će ostajati neuposlono. I jedan i drugi oblik već su stekli „tradiciju“ u socijalističkoj Jugoslaviji. Ustalom, i način sticanja tog bogatstva jasno stavlja u sumnju realne preduzetničke sposobnosti ovih ljudi u regularnim tržišnim uslovima. Drugim rečima, narastajuća socijalna diferencijacija na temelju trenutnog bujanja privatnog sektora (u uslovima građanskog rata i sankcija) pre svedoči o formiranju lumpenburžoazije (karakteristične za periferijske zemlje) nego o stvaranju sloja koji može pokrenuti dinamičnije procese modernizacije. Po istoj logici zaključivanja mogla bi se formulisati i hipoteza o preobražaju u „lumpen-status“ pripadnika bivše/sadašnje nomenklature. Naime, vlasničko zaposedanje državnih („društvenih“) preduzeća, na talasu (iznuđene) privatizacije, koje je karakteristično za druge istočnoevropske zemlje,⁷⁷ u Jugoslaviji teško da može biti privlačno u širokim razmerama, s obzirom na potpuno privredno bankrotstvo. A pošto su, kao što je rečeno, njihovi sadašnji položaji dugoročno ugroženi, može se pretpostaviti da pripadnici postojeće vladajuće grupe nastoje da za sebe osiguraju pre svega novčano i predmetno (potrošno) bogatstvo. Rečju, iz prethodnog bi se moglo zaključiti da će se na izlasku iz akutne političko-ekonomske krize društvo ponovo naći bez „modernizacijske elite“, odnosno, da će njeni položaji još jednom biti neadekvatno popunjeni.

Danas se često iznosi teza (koju je moguće tek fragmentarno dokazivati) da se u Jugoslaviji na širokom planu odvija degradacija položaja srednje klase. Mi smo videli da ni u prethodnom periodu materijalni položaj pripadnika te klase nije bio izrazito povoljniji od položaja nižih slojeva. Kvalitativne razlike uspostavljale su se tek na nivou ukupnog načina života, gde su značajnu diferencirajuću ulogu imali: veća zaposlenost žena, bolji radni uslovi i obrazovanje (povezano sa specifičnim „životnim stilom“).⁷⁸ Manje razlike u platama (uz prosečno manju pristupačnost sive ekonomije urbanim srednjim slojevima) naravno,

77 Za Poljsku: M. Pohoski i J. Wasilewski, *The Fate of Communist Nomenklatura in the Postcommunist Poland*, referat na 1. evropskom sociološkom kongresu, Beč, 1992.

78 Pešić, u M. Popović i dr., *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, 1977.

bile su rezultat politike vladajuće grupacije (ali i ukupne ekonomske nerazvijenosti zemlje). Ta politika bila je usmeravana egalitarnom ideologijom, kao i praktičnim potrebama kolektivnovlasničke klase da se osloni na niže slojeve stanovništva. Ove su potrebe rasle tokom 80-ih godina, kada je ekonomska kriza potkopavala privrednoekspanzionističku legitimaciju sistema, istovremeno smanjujući količinu društvenog proizvoda koji se mogao raspodeljivati. Tada formirana tendencija jačanja „uravnolovke“ morala se u novije vreme još snažnije ispoljiti – kako zbog ekonomskih razloga tako i zbog političkih, s obzirom na to da sadašnji režim ima naglašen populistički karakter. U okolnostima u kojima na široki odaziv nailazi teza da je „nacija u opasnosti“, podnošenje i najtežih ličnih žrtava može se učiniti smislenim, a protesti protiv njih „izdajničkim“. Relativno izrazitije osiromašenje srednjih slojeva i praktička nivelacija materijalnih primanja ogromne većine stanovništva (naravno, u pogledu drugih prednosti situacija je kompleksnija: stambene privilegije ostaju, obrazovanje se sve više svodi na lične osobnosti pojedinaca, dok je o radnim uslovima teško govoriti kada se skoro polovina zaposlenih nalazi na „prinudnim odmorima“) stvara kod nižih slojeva iluziju (neophodnu za populistički režim) o „pravednosti“ vlasti. Tako se jednim istim potezom poredak učvršćuje u njegovoj (ruralno-radničkoj) bazi, dok se potkopava položaj njegovog glavnog (urbanog srednjeklasnog) oponenta. O ovakvoj distribuciji pristalica i protivnika režima svedoče regionalni rezultati izbora. Dezorijentisanost i gubljenje perspektive srednjih slojeva vidi se po masovnom nastojanju njihovih pripadnika da napuste zemlju. S druge strane, političke stranke koje bi u principu izražavale interese srednjih slojeva i tako ih potencijalno delatno povezivale, potpuno su uhvaćene u zamku nacionalnog pitanja. Pošto su, naime, od samog uspostavljanja pluralističkog sistema prihvatile „nacionalnu politiku“ kao odlučujuće polje parlamentarne borbe, one više ne mogu iz njega da izađu dok se „nacionalni problem“ ne „reši“. A pošto se radi o tipično totalizujućem problemu, one nisu u stanju da artikuliraju specifične slojne interese, pa čak ni ubedljivo da pokrenu respravu o gorućim pitanjima ekonomske katastrofe.

Ukratko, raspad socijalističkog sistema odnosa u (novoj) Jugoslaviji vodi, u uslovima građanskog rata i blokade UN, formiranju specifičnog tipa društvene strukture, unutar koje se, na vrhu, uspostavljaju parazitski slojevi, koji svoju egzistenciju grade na odsustvu regularnih uslova društvene reprodukcije. Legitimisani „vanrednim stanjem“, oni su po svom utemeljenju antimodernizacijski usmereni. Stoga su orijentisani na proizvođenje istorijskih, a ne strukturalnih društvenih konflikata (da

se poslužim Turenovom distinkcijom). Oblikovanje takvog hijerarhijskog vrha omogućeno je masovnom pauperizacijom stanovništva, pri čemu su izrazito degradirani položaji srednje klase. Opšte srozavanje materijalnih uslova na egzistencijalni minimum vodi društvenoj destrukciji, atomizaciji i demoralizaciji (čak su i viši položaji nestabilni i trajno ugroženi, što govori o raspadu sistemskih karakteristika društva i naglom narastanju anomičkih tendencija). Početna nesposobnost političkih aktera (stranaka) da mobilizuju stanovništvo na temelju programa modernizacije daljim se tokom događaja preobražava u strukturalno zasnovanu nemoć. A u naglašenoj multietničkoj sredini (u kojoj je trećina populacije „manjinska“) to znači i stalnu mogućnost obnavljanja regresivnih istorijskih konflikata, koji služe za cementiranje tako razdrtog društva.

Specifičnost Kosova (koje u ovom trenutku predstavlja istraživačku „crnu kutiju“) jeste da se sada u njemu stvara posebno albansko (globalno!) društvo unutar društva. Izbacivanjem i samostalnim povlačenjem cele (milionske) nacionalne zajednice iz institucionalnih okvira sistema znači da se u njoj odvija i samosvojna strukturalizacija. Iako nam je njena celina neprozirna, moguće je izdvojiti neke elemente koji su različiti od „okružujućeg“ društva, kao i one koji su mu slični (zajednički). Vaninstitucionalnost podrazumeva da albanska elita ne može svoj (sadašnji) položaj utemeljiti na komandnoj ekonomskoj ulozi, ali ona, s druge strane, po svoj prilici ima značajnu redistributivnu ulogu (plaćanje iz prikupljenih – privatnih! – sredstava ljudi koji rade u „paralelnim“ institucijama, nezaposlenih i sl.). To ne znači da bar jedan njen deo nije i samostalno ekonomski utemeljen (o tome vrlo malo znamo), ali u ovom slučaju reč bi bila o privatnom vlasništvu. Tako se ovde stvara neobičan amalgam tržišnih i komandnih oblika, pri čemu zbog marginalizacije ovog poddruštva sistem (komandne) raspodele po svoj prilici trenutno dominira nad sistemom (tržišne) proizvodnje. Marginalnost takođe, verovatno nameće i egalitarnističke kriterijume raspodele (posebno kada se u obzir uzmu i tradicionalistička svojstva ove zajednice). Dakle, kao i u slučaju dominantnog društva, nestrukturalisanu homogenost (faktičku atomizovanost) spolja cementira nacionalna ideologija, koja je takođe usmerena isključivo na ciljeve sa istorijskim konfliktnim sadržajima. Komplementarni antimodernizacijski procesi u dominantnom i marginalnom društvu (koji se međusobno podstiču) nužno će dugoročno ograničavati razvojne potencijale na celokupnom ovom prostoru, trajno podstičući manifestne ili latentne regresivne društvene konflikte.

Vladan A. Vasiljević

KOSOVO: OSTVARIVANJE I ZAŠTITA
PRAVA ČOVEKA

„Gotovo je neverovatno da nije učinjen ozbiljan napor da se izbegne ono što izgleda konačno voljom sudbine. Dok u privatnom životu niko, osim ludaka, ne bi ostao pasivan kada bi se ugrozila njegova celokupna egzistencija, ljudi zaduženi za javne poslove praktički ne čine ništa, a oni koji su im poverili svoju sudbinu to im dopuštaju.“

(E. Fromm)

Između irealnog i realnog: otvoreno-zatvoreni
krug jednog doba

1. Nakon četiri godine, koliko traju procesi raspadanja totalitarnih sistema u Srednjoj i Istočnoj Evropi i pokušaji da se u tim sredinama uspostavi demokratija, sasvim je osnovano postaviti jedno pitanje na koje se uporno zaboravlja. Ono glasi: kakav uzajamni odnos postoji između tih nastojanja i gotovo pet decenija brižljivo građenog sistema ljudskih prava i sloboda, kao temelja moderne međunarodne zajednice i nacionalnih demokratskih sredina? Jer, ako se ima u vidu činjenica da je suštinski cilj preobražaja koji su u toku, dalje ostvarivanje ideala demokratije i sloboda čoveka i građanina, uz razvoj ekonomije i povećavanje bogatstva za sve, kao i prevazilaženje nekadašnjih odnosa netrpeljivosti i nepoverenja između ideološki i vojno sučeljenih blokova, onda treba očekivati da se stvore i najbolji mogući uslovi da pojedinac, pa i njegove uže ili šire organizacije, ostvare i zaštite, u pravom smislu te reči, sve ono što je utemeljeno u Atlantskoj povelji, Sveopštoj deklaraciji o pravima čoveka, velikim međunarodnim paktovima⁷⁹ i regional-

79 Veoma bogat korpus, koji se odnosi na ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava, danas u velikim paktovima i regionalnim dokumentima ima samo svoje glavne uporišne tačke. On se sastoji iz detaljnih razrada u svim oblastima u kojima može da dođe,

nim dokumentima⁸⁰. Iz toga logično proizilazi da bi bila olakšana i nova baštinenja i obogaćivanja u prostoru ljudskih prava, čime bi se učvrstio međunarodni poredak kao nezamenjiv okvir bezbednosti i razvoja pojedinih članova svetske zajednice, što se nameće prirodom i sadržajem već započetog tehnološkog i civilizacijskog razvoja.⁸¹ Istovremeno, to se povezuje i sa nužnošću uvažavanja etičkih dimenzija usavšavanja i napredovanja tehnologija.⁸² Izgled sveta budućnosti, prema tim viđenjima i htenjima, s vremenom bi mogao da se približi besprekornim obrascima saradnje, uvažavanja i razumevanja, kao oslonca globalne strategije budućnosti. To je u suštini i filozofija tzv. *novog svetskog poretka*⁸³ čiji počeci se približno poklapaju sa raspadom totalitarnih država na evropskom tlu, iako bi njegovi koreni mogli da se traže i u ranijim razdobljima.⁸⁴ Dominacija prava čoveka, i iz toga izvedenih kolektivnih prava, pri tom je nesporna i smatra se pretpostavkom ulaska u sve savremene integracije (Owen D., 1991).⁸⁵

ili učestalo dolazi, do kršenja i zloupotreba tih prava. Na primer, etički propisi za lica koja primenjuju zakon, postupak sa osuđenim licima i sl. Sve to odlučujuće utiče i na ocene o stanju prava čoveka u vanrednim prilikama na Kosovu, i uopšte u Srbiji, i u Jugoslaviji.

80 Treba izdvojiti Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Bar dva su razloga za to. Evropa se okreće onom svom delu koji je bio pod dominacijom totalitarnih sistema, kao što se taj njen deo usmerava prema celini. Znači, ispunjavanje preduslova za takav susret obuhvata i pripreme za preuzimanje obaveza iz Konvencije. Istovremeno, oko te Konvencije uveliko je izgrađen svojevrsan pravni sistem, koji ne postoji na drugim stranama (R. Grass, „De la Convention européenne des droits de l'homme au Traité sur l'Union européenne: Pluralité des sources“, *Quelle Politique Pénale pour l'Europe?*, éd. Mireille Delmas Marty, Economica, Paris, 1993, pp. 3-14; M. Lemonde, „De la Convention européenne des droits de l'homme au Traité sur l'Union européenne: Pluralité des logiques“, *Quelle Politique Pénale pour l'Europe?*, éd. Mireille Delmas Marty, Economica, Paris, 1993, pp. 15-24). Sa jugoslovenskog stanovišta to je takođe značajno, pogotovu ako se ima u vidu haotičnost unutrašnjeg pravnog poretka koja se u punoj meri odražava na ostvarivanje i zaštitu prava čoveka uopšte, a naročito na Kosovu.

81 J. Galtung, „Europe in the Making?“, *Europe in Transition: A Challenge for the Social Science*, European Science Conference (Santander, Spain, 24-28 June 1991).

82 L. Crespo, „The Necessary Ethical Dimension of the Technological Development“, *Europe in Transition: A Challenge for the Social Science*, European Social Science Conference (Santander, Spain, 24-28 June 1991).

83 A. Mitrović, „Problemi sveta »novog poretka«“, *Vojno delo*, br. 1-2, 1993, str. 24-40.

84 R. Petković, „Ujedinjene nacije u posleratnim međunarodnim odnosima 1945-1992“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 2-3, 1992, str. 282-295; A. M. Stanghter-Burley, „International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda“, *American Journal of International Law*, Vol. 87, No. 2, April 1993, pp. 205-239.

2. Razvoj događaja posle 1989. godine veoma brzo je pokazao relativnost prvobitnih predviđanja. Svet, koji je posredno ili neposredno bio uključen u zbivanja na Istoku i u središtu za njega uvek osjetljive i značajne Evrope, pre je bio zatečen novonastalom situacijom nego što je bio spreman da doprinese uspostavljanju željene kontrole nad njom.⁸⁶ Stvarne ili prividne civilizacijske tekovine,⁸⁷ od kojih je taj svet ipak polazio ka nekom zajedničkom, opštem novom dobu, na samom početku su, umesto prednosti ispoljile nemoć; pred jednom baštinom nastalom na zaustavljenom vremenu razvoja, u trenutku kada se uz pouke nedaća, još iz perioda pre i za vreme Prvog svetskog rata, tražio odgovor na brojna sporna pitanja ostvarenja i zaštite izvornih načela demokratije. Vreme o kome je reč i baština koja mu pripada umešno su obezvređivali gotovo sve tekovine koje su se zasnivale u državotvornom i nacionalnom životu vantotalitarnih sistema, a onda sopstvena posrnuća znalački, proizvoljno i bez pokrića, stavljali ispred najvrednijih civilizacijskih dostignuća i tako ih skrivali od svojih građana i koristili za ideološka zagađivanja tamo gde su nastajale samostalne države i nacije u korenito izmenjenom svetu posle Drugog svetskog rata.⁸⁸ Marginalna slika dobrobiti potisnula je grubu stvarnost, preko koje se nije ni moglo ni smelo preći. Ta stvarnost je bila jednostavna istina, pre svega

- 85 Smatra se da ulazak posttotalitarnih država u Evropu ne sme da se ostvari po cenu eventualnog „snižavanja normi i standarda koje je ona uspostavila, naročito u oblasti zaštite ljudskih prava“ (D. Gomien, *Short Guide to the European Convention on Human Rights*, Council of Europe, Strasbourg, 1991, p. 5).
- 86 Svet je bio zatečen socio-ekonomskim problemima, talasima izbeglica, neophodnošću kreditiranja privreda u kolapsu, u razmerama koje su nadmašale realne mogućnosti i sl. (J. Berting, 1991). A bez toga, demokratija je bila osuđena da u većini tih društava ostane bliže utopiji nego stvarnosti. To je upravo i određivalo sudbinu ostvarivanja i zaštite ljudskih prava.
- 87 U odnosu na ostvarivanje i zaštitu prava čoveka, i pored neposrednih dostignuća i njihovih vrednosti, praksa ostaje veoma neujednačena i ne retko sporna (V. Dimitrijević, „Delatnost komiteta za ljudska prava“, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, Vol. 27, br. 1, januar–mart 1989, str. 73–78; A. de Zayas, J. Moller, T. Opshal, „Primena Međunarodne konvencije o građanskim i političkim pravima na osnovu fakultativnog protokola od strane Komiteta za ljudska prava“, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, Vol. 27, br. 1, januar–mart 1989, str. 111–154).
- 88 Zbog kasnijih ideoloških i drugih nadmetanja i zloupotreba unutar demokratske alijanse, koja će od 22. juna 1941. godine biti proširena sa SSSR-om, bila su dovedena u pitanje i ključna načela Atlantske povelje. Zbog toga će onda, za duže vreme, trpeti sve ono što se nastojalo postići u oblasti prava čoveka i razrešenja nacionalnog pitanja.

o nacionalnom i naciji, njihovom odnosu prema pojedinačnom pravu čoveka i građanina, kao i prema ustanovama društva građanske demokratije, koje nikada i nigde nisu računale da su otporne na izazove, posebno ne na izazove etniciteta. Stege, koje su odstranjivale istinu iz svakodnevnog života, bile su pogubne. Pritajena nezadovoljstva, ispoljena javno na drugim stranama, čuvala su svoju snagu za pogodan trenutak. Zato je raspadanje totalitarizma i imalo svoje obeležje u erupciji nacionalizma.⁸⁹ A to je bilo u neposrednoj suprotnosti sa načelima ostvarivanja i zaštite prava čoveka u svim tim sredinama. Najčešće se pokreću odranije postojeći sporovi, vezani za povlašćivanje ili obespravljivanje pojedinih etničkih grupa ili se otvaraju nova sporna pitanja krajnje sumnjivih sadržaja.⁹⁰ U svakom slučaju, veoma su učestali slučajevi diskriminacije u različitim oblicima, što dovodi do ozbiljnih prekoračenja zabrana sadržanih u odredbama članova 2, 3. i 26. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Opasna potka pretnjama upravljanim protiv ljudskih prava u posletotalitarnim sredinama je ksenofobija, koja se otima svakom nadzoru, a sistematski je pothranjivana upravo od strane predstavnika države čije su međunarodne obaveze sasvim drugačije prirode.⁹¹ Razmere ksenofopskih raspoloženja su ne retko takve da se dovode u opasnost i sopstveni nacionalni interesi.

Dogodilo se nešto što je u najvećoj meri potvrdilo početne ocene o demokratiji i njenom obnavljanju, koje je, ne tako davno (1992) dao J.F. Revel.⁹² Naime, od svog ustanovljavanja, u XVIII veku, moderna demokratija prelazi čudan put, od sporadičnog zaživljavanja u praksi malobrojnih država tokom XIX veka do toga da u velikoj meri strada u XX veku. Posle spasavanja pravde od udaraca nacizma i zaštite od komunizma posle 1945. godine, ona je i dalje bila ranjiva i potcenjivana. Tek sredinom 80-tih godina doživela je povratak i snaženje, kako u idejama tako i u praksi, kako u narodnom senzibilitetu tako i u razmišljanjima

- 89 J. Musil, „Neonationalism in Post-communist Societies“, *Europe in Transition: A Challenge for the Social Science*, European Social Science Conference (Santander, Spain, 24–28 June 1991); V. Dimitrijević, „Stečena prava starih i novih manjina u postkomunističkim nacionalnim državama“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 1–2, 1993a.
- 90 B. Jakšić, „Politika nacikratija u Jugoslaviji“, *Filozofija i društvo*, III, Centar za filozofiju i teoriju društva, Beograd, 1989, str. 261–276.
- 91 V. Dimitrijević, „Xenophobia as a Menace to Human Rights in Former Socialist Countries“, *Yugoslavia: Collapse, War, Crimes* (Ed. S. Biserko), Beograd, 1993b.
- 92 J.F. Revel, *Le regain démocratique*, Fayard, Paris, 1992.

teoretičara i praktičnim usmeravanjima. Ali, istovremeno, ostala su i mnoga pitanja bez odgovora. Kako, zašto, da li su promene trajne i stvarne, vode li zaista ka konsolidaciji demokratije u savremenom svetu? I tu bi možda moralo da se stane, imajući u vidu i stanje pre 1989. kao i na razmeđu 1992/1993. godine, i dalje. Pogotovu ako se zna da su demokratska načela čvrsto oslonjena na ključne postulate etike (ranjive kao i demokratija, ali ipak dosledne u najvećem delu svojih sadržaja i osmišljavanja), kao i u nastojanju da služe čovečanstvu i patnjama koje ga prate.

Posletotalitarna epoha postala je za demokratiju veće iskušenje od nacističkog i komunističkog razdoblja. Naročito tamo, a to je karakteristično za sredine koje su i inače u trenutku ustanovljavanja totalitarizma bile na nivoima civilizacijskog nazadovanja, gde je komunizam ostao konkurentna ili čak i prevladajuća ideologija, zaklonjena iza nepostojećih višestranačja i formalno demokratskih ustanova. Čini se tu i izuzetno ozbiljan i opasan korak unazad, pod izgovorom očuvanja prednosti socijalizma kao u suštini nikad ostvarenog društva i države blagostanja. U vezi sa tim, ponovo su najugroženija, pored demokratije, i ljudska prava. Kako upozorava R. Aron,⁹³ rat, ili mogućnost rata među državama, izraz je unutrašnjeg stanja u tim državama, a naročito odnosa građana i etniciteta. Nekadašnji Sovjetski Savez i posebno nekadašnja Jugoslavija postali su najbolji primeri za to. Na tim prostorima, ali i ne samo na njima, došlo je u punoj meri do izražaja ono na šta upućuje Ž. Trebješanin. „Psihološki smisao i razloge nacionalističke ideologije treba tražiti u tome što ona omogućuje pojedincu da stekne osećanje sigurnosti i čvrste ukorenjenosti, da zadovolji nagon horde i da na socijalno dopušten način isprazni mržnju i agresivnost“ (kurziv V.A.V; „Gubitak ličnog identiteta“, *Politika*, 6. novembra 1993, str.15). Pri tom su naglašeni „nagon horde“ i veoma uslovan i proizvoljan „socijalno dopušten način“ za pražnjenje „mržnje i agresivnosti“ – čime se pravni poredak drastično narušava, u materijalnom i formalnom smislu, u međunarodnim i nacionalnim okvirima. Dovodi se u opasnost i krši se osnovna postavka iz Preambule Povelje Ujedinjenih nacija: vaspostavljanje vere u „prava čoveka, u dostojanstvo i vrednosti ljudske ličnosti“; zatim odredbe člana 1. Sveopšte deklaracije o pravima čoveka i naročito člana 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Nasilje, o kome govori Trebješanin, višestruko ispoljeno u toku raspadanja neka-

93 R. Aron, *Peux et guerre entre les nations*, Calmann-Lévy, Paris, 1984.

dašnjih SSSR-a i Jugoslavije,⁹⁴ ukinulo je, na kraće ili duže vreme, elementarne uslove za ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava, primereno važećim standardima.⁹⁵ Situacija se pogoršava i zbog toga što partijsku državu, koja nestaje, ne zamenjuje pravna država, već nastaje stanje anomalije u kome se zasnivaju različite paralelne vlasti, međusobno konkurentne, ili u saradnji, zavisno od interesa koje imaju u datom trenutku. Bezakonje uslovljava pravnu nesigurnost građana, koji na taj način nisu u mogućnosti da ostvare zaštitu svih svojih prava pred eventualno regularnim ustanovama kako izvršne tako i pravosudne vlasti, ukoliko se o njima uopšte može govoriti.

3. Ovo su, u najširem smislu, okviri u koje se moraju smestiti i otvoreni problemi u vezi sa ostvarivanjem i zaštitom prava čoveka na Kosovu, posmatrano sa stanovišta faktičkog stanja i traženja povoljnih rešenja. A taj milje je samo deo šireg jugoslovenskog miljea, koji je već decenijama opterećen protivurečnostima veoma intezivnog formalnog prihvatanja međunarodnih obaveza i njihovog nevoljnog ugrađivanja u nacionalni pravni sistem. Takve protivurečnosti su danas izraženije nego što su ikada bile i sasvim je neizvesno kakav će ishod imati u budućnosti.⁹⁶

Polazišta za ostvarivanje i zaštitu prava čoveka na Kosovu prema unutrašnjem pravu

1. Poslednji Ustav nekadašnje Jugoslavije, iz 1974. godine, zajedno sa ustavima Socijalističkih Republika i Socijalističkih Autonomnih Pokrajina, koji su na njemu i u skladu sa njim zasnovani, verovatno predstavljaju, gledano u celini a posebno u odnosu na Kosovo, težišnu tačku sadašnjeg stanja. Jer, upravo on označava završnu poziciju jednog decenijama dugog procesa uobličavanja svojevrsne federacije u čijem

94 V. Nahoum-Grappe, „La cruauté extrême en ex-Yougoslavie“, *Esprit*, Nos: 3-4, mars-avril 1993, pp. 64-75; H. Roggemann, *Krieg und Frieden auf dem Balkan*, Berlin Verlag: Arno Spitz GmbH, Berlin, 1993, p. 296.

95 A.J. Armand, „Le concept des droits de l'homme. Jalons pour la compréhension d'un glissement progressif“, *Procès pénal et droit de l'homme*, réd. Mireille Delmas Marty, PUF, Paris, 1992, pp. 169-174; V. Berger, *Jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme*, Sirey, Paris, 1991, pp. VII-XII, 1-3; B. Edelman, „Universalité et droits de l'homme“, *Procès pénal et droit de l'homme*, réd. Mireille Delmas Marty, PUF, Paris, 1992, pp. 153-168.

96 V. Dimitrijević, *Neizvesnost ljudskih prava na putu od samovlašća do demokratije*, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, Karlovci, 1993c, str. 130.

unutrašnjem uređenju i spoljašnjem funkcionisanju čak preovlađuju elementi konfederacije. Dvojnost sistema uslovlila je i višestruku nedorečenost ustavnih a onda i zakonodavnih rešenja. Ta rešenja teško da su i mogla biti preciznija, s obzirom na osnovne zamisli održavanja vlasti vladajuće partije – sa što manje ispoljenih napetosti i nesporazuma i sa upornim potiskivanjem tradicionalnih sukoba interesa između tri naroda koja su stvorila prvu Jugoslaviju 1918. godine, a nikada se nisu odrekla težnji za sopstvenim nacionalnim državama. Ovo se ponajpre odnosi na Hrvate i na Srbe, a zatim i na Slovence. Prividna ravnoteža uspostavljena je konstituisanjem autonomija i stepena državnosti na teritoriji Srbije i izostajanjem bilo kakvih autonomija u Hrvatskoj, iako je tamo od ranije postojalo više pretpostavki za takve organizacione jedinice. Prilike su sistematski pogoršavane i zbog toga što su, u „preobražajima“ nekadašnje jugoslovenske Federacije, autonomije Kosova i Vojvodine služile kao sredstvo za razbijanje srpskog državotvornog jedinstva. Zahvati te vrste bili su ostvarivi isključivo pod prinudom, koja ih je i stvarno neprekidno pratila, u različitim oblicima ali sa jednim zajedničkim pokazateljem: visokim stepenom perfidnosti.⁹⁷

2. Za stanje ljudskih prava na Kosovu, tokom dužeg perioda vremena, pa i danas, veoma su značajne odredbe Ustava SFRJ iz 1974. godine, sadržane u Delu drugom, Glava III „Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina“ (član 153–203) i u Delu trećem, Glava I „Odnosi u federaciji“ (član 244–279) i Ustava SAP Kosova, Glava III „Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina“ (član 170–216).

U Saveznom ustavu dat je katalog ljudskih prava, koja su zajedno sa odgovarajućom zaštitom, zajemčena svim građanima, primereno međunarodnim standardima i preuzetim obavezama sa tim u vezi. Naravno, izvršena su i prilagođavanja potrebama i zahtevima „sistema socijalističkog samoupravljanja“ i svojinskim i drugim odnosima koji su mu svojstveni. Tako je neotuđivim pravom „radnog čoveka i građanina“ proglašeno samoupravljanje (član 155) ili stanarsko pravo na stan u društvenoj svojini (164). Slično je i sa pravom „radnog čoveka“ na uslove rada kojima se „obežbeđuje njegov fizički i moralni integritet“ (član

97 Početkom 70-tih godina dolazi do „raspleta“. Uklanjanjem sa političke scene u Srbiji grupe tzv. liberala, došlo se do slobodnog prostora za ustavnopravna rešenja u Jugoslaviji koja će se, s jedne strane, relativno brzo pokazati kao početak kraja zajedničke jugoslovenske države nastale 1918. godine, a sa druge, kao stalno žarište grubog kršenja ljudskih prava i umnožavanja nacionalnih sporova (L. Perović, *Zatvaranje kruga: Ishod rascepa 1971–1972*, Svjetlost, Sarajevo, 1991).

161). Negde su činjeni i koraci u pravcu pomeranja granica preuzetih međunarodnih obaveza, kakav je slučaj, na primer, sa formalno besplatnim osnovnim obrazovanjem u trajanju od „najmanje osam godina“ (član 165).⁹⁸ Bilo je tu i drugih prilagodavanja primerenih opštim obeležjima sistema. Tako se u članu 154. govori o jednakosti građana, bez obzira na „nacionalnost, rasu, pol, jezik, veroispovest, obrazovanje ili društveni položaj“. Odredba člana 2. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima o potiranju svake razlike prema *političkom ili svakom drugom ubeđenju* izostavljena je. A verovatno će upravo ona, odnosno njeno izostavljanje, biti izvor mnogobrojnih i veoma raznovrsnih nesporazuma, sukoba i stradanja, vezanih za ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava i na Kosovu, kako u vreme važenja Ustava SFRJ iz 1974. godine, tako i kasnije, da bi se to i dalje zadržalo, posle raspada nekadašnje Federacije.⁹⁹ Istovremeno, moglo bi se smatrati da su odredbe člana 154. Ustava SFRJ protivurečne pravima zagarantovanim na osnovu člana 170. Po tom propisu, građaninu je zajamčena „sloboda izražavanja pripadnosti narodu, odnosno narodnosti, sloboda izražavanja nacionalne kulture i sloboda upotrebe svog jezika i pisma“. Dodatna pravila takođe privlače pažnju. Prema članu 170. st. 3: „Protivustavno je i kažnjivo svako propagiranje ili sprovođenje nacionalne neravnopravnosti kao i svako raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti“, nastala je i situacija da kažnjivo ponašanje može da se javi upravo i kao odgovor na prethodne greške, vezane za nepreciznost ustavnih odredaba i njihovu neusaglašenost sa međunarodnim standardima. Ustav unapred sankcioniše prekoračenje takvih odredaba. Međutim, sporna pitanja se moraju rešavati pred nadležnim pravosudnim ustanovama u postupku koji je određen zakonom. Svako prethodno dovođenje političkih elemenata u središte razrešavanja sporova predstavljalo bi teže oblike kršenja ljudskih prava, i po međunarodnim, i po nacionalnim garancijama. A upravo se tako i događalo u svakoj prilici

98 Prema odredbama člana 13, st. 2 tač. a Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, govori se samo o osnovnom i srednjem obrazovanju, podrazumevajući tu klasične podele.

99 Reč je i inače o pristupu koji je u svim sredinama imao dalekosežnih posledica. Doveo je do mnogobrojnih političkih procesa. Poslužio je i kasnije za opravdavanje nacionalističkih teza u programima zvanične politike i opasnih podela unutar pojedinih etničkih grupa na pravoverne i grešnike, zbog čega su dozvoljavane teške diskvalifikacije i progoni. A sve je to i te kako suprotno obavezama preuzetim po međunarodnim aktima. Opšte stanje će se odraziti, u najgorem smislu, i na Kosovo, ali i na još neka ranjivija područja (Sandžak, na primer).

kada je politička samovolja bila osnov i polazište intervencija. Kosovo nije bilo, niti je sada izuzetak. Greške koje su činjene obostrane su, s tim što vlast nikako nije u situaciji da izbegne dodatni deo odgovornosti, pošto ona treba da dosledno sprovede preuzete obaveze prema svetskoj zajednici.¹⁰⁰ Formalno garantovanje prava ne samo da je bilo u raskoraku sa opštom praksom već je doprinosilo mogućnostima za različite oblike diskriminacije. Ovo je naročito dolazilo do izražaja kod kolektivnih prava, izvedenih iz člana 27. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

Određbe člana 244. Ustava SFRJ su, zajedno sa još nekim propisima iste kategorije, postale izvor mnogobrojnih međusobica sa dalekosežnim posledicama. Izlaženje iz okvira međunarodnih standarda, pre svega, bilo je ozbiljna greška. Njena težina će se pokazati naročito 1990. godine, usvajanjem Ustava Republike Srbije i na osnovu njega primenom više mera čija su pravna priroda i vrednost sporne. Ove mere su, šta više, i dodatno sumnjive, zato što su, kao prevashodno političke, u postupku koji nije bio pod doslednom kontrolom (uobičajenom za funkcionisanje državnih institucija)¹⁰¹ primenjene i pre usvajanja novog srpskog ustava, i to ne samo u odnosu na Kosovo, već i na ostala područja nekadašnje SFRJ.¹⁰² Teza o očuvanju jugoslovenske federacije od strane samo dve federalne jedinice, poslužice i pravno, i politički, za mnogobrojne zloupotrebe i kršenja pojedinačnih i kolektivnih ljudskih prava, naročito u onom obimu i sadržaju koji su garantovani aktima međuna-

100 Možda o proizvoljnostima te vrste najbolje govori situacija u vezi sa krivičnim progonom za krivično delo iz člana 134. KZ SFRJ, koji je i sada na snazi: član 37. Zakona o izmenama Krivičnog zakona SRJ (*Službeni list SRJ*, br. 37, od 16. jula 1993), kao delo izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti. U nekim sredinama dolazilo je do progona i kažnjavanja, na primer, zbog pevanja narodnih pesama (Bosna i Hercegovina, Hrvatska), na drugim stranama je gonjenje izostajalo i za znatno ozbiljnija ogrešenja o zakon, u smislu izazivanja nacionalne i verske netrpeljivosti i neravnopravnosti (Hrvatska, Slovenija, Kosovo). Slično je bilo i sa progonom za krivično delo Povreda ravnopravnosti građana iz republičke nadležnosti (čl. 49. KZ SR BiH; čl. 50. KZ SRM; čl. 60. KZ SR Sr.; čl. 46. KZ SRH; čl. 41. KZ SAPV), odnosno Kršenja ravnopravnosti (čl. 60. KZ SR Sl.; čl. 52. KZ SR CG) ili samo Povrede ravnopravnosti jezika i pisma (čl. 45. KZ SAPK).

101 Slučaj grupe iz Kosovske Mitrovice, sa prvooptuženim A. Vlasijem, koji još uvek nije dobio pravi epilog pred sudom, na primer.

102 Zatvaranje tržišta Srbije za robu iz Slovenije; odbijanje političke i eventualno ustavnopravne rasprave o preuređenju federacije u smislu stvaranja, odnosno ozakonjenja konfederalnih odnosa kao primerenijih stvarnom stanju (H. Roggemann, *Krieg und Frieden auf dem Balkan*, Berlin Verlag: Arno Spitz GmbH, Berlin, 1993, p. 296.

rodne zajednice, usvojenim i ratifikovanim od strane prethodne države.¹⁰³

Pojam narodnosti je izuzetna ideološka konstrukcija u sferi politike, koja u takvom vidu ne postoji van jugoslovenskog prostora niti ima oslonca u međunarodnim dokumentima.¹⁰⁴ Narodima i narodnostima data su ista prava, bez ikakvih ograničenja. Oni poednakom (nejasno je da li se tu uopšte računa sa bilo kakvim razlikama) ostvaruju i „obebeđuju“: suverenost, ravnopravnost, nacionalnu slobodu, nezavisnost, teritorijalnu celokupnost, osnovne demokratske slobode, prava čoveka. Sve ovo je u poednakom meri zagarantovano i pojedincima: radnim ljudima i građanima. Pružene su odgovarajuće garancije i u pogledu ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (članovi 246, 247, 251. i 253. Ustava). Iz toga je onda izveden i neuobičajeno visok stepen autonomija, sa svim elementima državnosti kojima raspolaže i šest osnovnih federalnih jedinica.

Rešenja o kojima je reč potrla su razlike između nacija i manjinskih grupa, što je u etnički izmešanim sredinama stvorilo logične nedoumice i protivljenja zbog takvog položaja, a u isto vreme i pretpostavke za mnogo teže nesporazume. Ti nesporazumi su se javljali i dok je na snazi bio Ustav iz 1974. godine, ali su radikalizovani posle 1990. godine.

Albanska nacionalna manjina na Kosovu (kao i neke druge brojnije manjinske grupe u Vojvodini), u pojedinim situacijama je koristila prava koja su joj data na način koji je i za nju samu češće bio štetan nego koristan. Gubio se zapravo smisao zbog koga su ta prava i davana. Kosovski Albanci su sticali navike i uvodili obrasce ponašanja koji su ih u značajnoj meri zatvarali unutar njihove grupe i Pokrajine Kosovo. U tu svrhu je korišćena i veza sa maticom Albanijom, ostvarivana uglavnom izvan zvaničnih diplomatskih tokova. Ravnopravnost jezika naroda i narodnosti, shodno članu 246. Ustava SFRJ, ostvarivana je, prema Glavi VI Ustava SAP Kosovo, tako što je albanski jezik, sticajem okolnosti, bio dominantan. Školovanje je u suštini usmeravano ka nacionalnoj

103 U pitanju je 34, od ukupno oko 70 univerzalnih međunarodnih akata, prihvaćenih i ratifikovanih od strane Jugoslavije (V. Dimitrijević, „Ljudska prava, demokratija, svet, Jugoslavija“, *Forum – čovek i pravo*, br. 1, 1991, str. 34–40).

104 Po međunarodnim standardima, isključivi predmet zaštite su manjinske grupe, koje se određuju prema etničkim, kulturnim, religijskim i jezičkim merilima. Posle 1989. godine, ustavna kategorija će postati i tzv. konstitutivni narodi. Potpuno besmislena tvorevina, kao i prethodna. Jedina sadržina joj je ideološka. Pravno nije zasnovana. U savremenim demokratskim i pravnim državama građanin ima središnju ulogu. Ovde se to, zavisno od trenutnih potreba, meša i prepliće do potpunog haosa.

kulturi i tradiciji, bez širih vidokruga, što je dodatno zatvaralo albanske stručnjake u njihovu enklavu. Uporedo s tim, pravo na slobodno odlučivanje čoveka o rađanju dece (član 191. Ustava SFRJ i član 207. Ustava SAP Kosovo), ograničeno, inače, isključivo razlozima zdravlja, stavljeno je u funkciju obezbeđivanja brojne premoći albanske etničke grupe na kosovskom prostoru. Po svemu sudeći, delovalo se planski. Nije se uzimao u obzir bitan činilac vezan za realne mogućnosti ekonomije i socijalne politike, da primereno prate toliki rast nataliteta koji se kretao daleko iznad uobičajenih stopa. Kako u isto vreme pripadnici ostalih etničkih grupa, povinujući se ekonomskim i socijalnim uslovima i zakonomernostima, ne mogu da postignu stepen proste reprodukcije, otvara se pitanje prekoračenja odredaba člana 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, odnosno člana 153. Ustava SFRJ i člana 170. Ustava SAP Kosovo. Ponašanje albanske manjinske grupe u odnosu na dominantnu srpsko-crnogorsku grupu, što je prečutno ili izričito odobravano od strane vlasti, predstavljalo je ostvarivanje određenih prava jednih na štetu istih prava za druge.¹⁰⁵ Tim pre, ukoliko se ima u vidu okolnost da brojno stanje grupe ne utiče na određivanje odnosa dominantnog i manjinskog naroda,¹⁰⁶ čemu su zahtevi za povećanim natalitetom kod Albanaca očigledno služili. Jedino prinudom bi moglo da se ostvari državno osamostaljenje i stvaranje nacionalne države sa promenjenim statusom manjinskog i dominantnog naroda, a taj postupak je zabranjen, i po Povelji OUN, i po dokumentima o ljudskim pravima i njihovoj zaštiti (član 2. Povelje i član 29. Sveopšte deklaracije o pravima čoveka).

Kako su u političke svrhe u tom razdoblju kršena još neka prava (pravo na stan u društvenoj svojini, pravo na naučno i umetničko stvaranje –

105 Nagli rast nataliteta kod Albanaca bio je izvan ekonomskih mogućnosti države da ga prati odgovarajućim merama socijalne politike. Neuravnoteženost ovih činilaca ublažavana je, bar donekle, nesvrshodnim trošenjem sredstava namenjenih razvoju nerazvijenih područja, u čemu je najviše pažnje posvećivano upravo građanima albanske nacionalnosti. Ostali su prepušteni sami sebi i natalitet unutar svojih grupa prilagođavali su, pre svega, sopstvenim mogućnostima. Ovo nikako ne znači da je administrativno trebalo ograničavati težnje najbrojnije etničke grupe, već je trebalo uravnoteženijom socio-ekonomskom politikom podsticati sve zajednice na rađanje u skladu sa objektivnim mogućnostima društva da pruži odgovarajuće uslove za negu i vaspitanje dece. Greška je i to što nije ništa preduzimano ni da se zbog neprimerenih uslova života smanje veliki gubici u priraštaju same albanske populacije.

106 B. Vukas, „Međunarodna definicija manjina“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 3, 1985, str. 433–439.

predviđena čl. 181. i 186. Ustava SAP Kosovo) i neposredno narušavane obaveze o čuvanju neprikosновенosti čovekovog života i integriteta i slobode (članovi 191–193. Ustava SAP Kosovo), čime su vršeni dodatni pritisci i podsticani među građanima neravnopravnost, zasnovana na nacionalnoj pripadnosti, stanje se osetno pogoršavalo. Javljale su se i značajne ekonomske razlike, koje nisu uvek bile pokrivenne stvarnim učincima nacionalne ekonomije.¹⁰⁷

Ako se objektivno posmatra i procenjuje, stanje koje je iz toga nastajalo nije davalo prednosti nikome, jer je jednostavno bilo suprotno međunarodnim standardima i uslovljeno kršenjima osnovnih nacionalnih propisa. Ono je isključivo odgovaralo zvaničnoj politici u Federaciji i na samom Kosovu, politici koja je formalno težila stišavanju nacionalnog fanatizma¹⁰⁸ na ovim prostorima, održavanjem, na silu, veštačke tvorevine tzv. „bratstva i jedinstva“, a u osnovi ga raspirivala do neslučenih razmera. Intezitet te fanatizacije i njeno relativno dugo trajanje više nego očigledno su doprinosili ukorenjivanju naopakih shvatanja i stavova o pojedinačnim i kolektivnim pravima u svim sredinama nekadašnje Jugoslavije, sa naglašenim zastranjivanjem u Hrvatskoj i Srbiji, posebno na Kosovu. Zablude koje neosetno postaju omamljujuća stvarnost (zahtevna i pretpostavljena istinama), uvlače u veoma opasne zamke i Srbe, i Hrvate, i Albance. Ne ostavljaju pošteđenim ni ostale. Veoma su opasne teze o velikosrpskoj međuratnoj dominaciji, koje vode ka „kaznjavanju“ većinskog naroda u vidu duževremene ekonomske, kulturnosocijalne marginalizacije, koja, ligično, stvara osećanje žrtvovanja. Samo je trebalo znati iskoristiti, pa i zloupotrebiti, to osećanje, pa da ono odedanput preraste u mržnju prema svima drugima. Put od ideje nacionalnog oslobađanja i uzimanja sudbine u sopstvene ruke do skoro rasističkih zastranjivanja i opakog čistunstva nacije, bio je kratak i pređen je u jednom dahu.

Manjinska prava Albanaca na Kosovu su do 1989. godine bila garantovana izvan i iznad međunarodnih standarda. Za to ne snose krivicu oni. Jer, pod uticajem vešto uobličene, javnog mnjenja, bili su uvereni da je tako kako jeste i uobičajeno, da nemaju ništa više od onoga što bi

107 Problemi naglog bogaćenja albanskog politički najbolje stojećeg kruga. Afere „Eksimkosa“ i Ljubljanske banke upućuju na činjenicu da su sociopatološka ponašanja u svim vidovima ovde igrala odlučujuću ulogu. A to znači da su ljudska prava u svakom pogledu bila dovedena u pitanje.

108 Reč je, pre svega, o reakcionarnom nacionalizmu i fanatizmu (Lj. Tadić, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, Izdanje pisca, Beograd, 1986, str. 212).

im pripadalo i u nekoj drugoj sredini i pod drugim uslovima; bivali su uvučeni u ulogu buduće žrtve, koja je inače u tom razdoblju bila dodeljena Srbima, i Crnogorcima, i Turcima, i ostalim etničkim manjinskim grupama. Koristeći data im prava u tolikom obimu, postali su saučesnici i u masovnom iseljavanju nealbanskoj žvlja sa Kosova, u počecima etničkog iščišćavanja pojedinih prostora, tada tipičnijih za tu pokrajinu nego za Hrvatsku ili Bosnu i Hercegovinu, gde su ona takođe uzimala maha. Dogodilo se da su Albanci, koristeći svoja prava po međunarodnim i nacionalnim propisima, kršili ne samo ta ista prava koja imaju ostali pojedinci, nego su otišli i dalje: pribegli su merama koje su u svetskoj zajednici odavno nailazile na stroge osude i veoma teške kvalifikacije.¹⁰⁹

Pogoršanja su dolazila sa još jedne strane. Vlast, koja je pogrešno uticala na pojedine grupe građana u pogledu njihovih pojedinačnih i kolektivnih prava, poništavala je građanske slobode u celini. Suprotstavljenih mišljenja, ili onih koja su od presudnijeg uticaja, nije moglo da bude. Oспорavanja i prigovori postojećem izjednačeni su sa krivičnim delima, sa „deliktom mnjenja“, koji u pravnoj državi inače ne postoji (Tadić Lj., 1986).¹¹⁰ Kaznena intervencija, revnosnija i stroža prema nealbancima nego prema Albancima, što znači usaglašena sa realnim događanjima,¹¹¹ upotpunjavala je, uslovno rečeno, ukupan milje veoma produbljenih i u sve većoj meri nekontrolisanih razlika.

3. Raspad nekadašnje Jugoslavije¹¹² ostvarivan je kroz nekoliko uporednih procesa. Među njima posebno mesto pripada konačnom utemel-

109 Masovna iseljavanja stanovništva smatraju se, pod određenim uslovima (političke namere, sistematičnost, posledice koje nastaju) kažnjivim radnjama, isto kao i zločin genocida i aparthejda. (*Draft Declaration Principles of International Law on Mass Expulsion, Legal Status of Refugees*, ILA, Report of the Sixty-second Conference, Seoul, 1986, pp. 546–552).

110 Problem političkih delikata i naročito delikata mišljenja u totalitarizmu ima posebno mesto kao oprobani postupak suprotstavljanja političkim neistomišljenicima (Lj. Bavcon, *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*, Globus, Zagreb, 1988).

111 Suprotstavljanja zvaničnoj politici izvesno su bila češća sa srpske strane, koja se obično javlja kao žrtva po već navedenoj, ispolitizovanoj shemi. Kazneni progon je dopunjavao i političkim ekskomunikacijama, što se inače smatra jednim od suštinskih obeležja vlasti do 1980. godine (K. Čavoški, *Tito: Tehnologija vlasti*, Dosije, Beograd, 1991a, str. 171–184).

112 Podeljena mišljenja o secesiji pojedinih federalnih jedinica (Slovenija, Hrvatska) ili o složenijim procesima potpunog raspada, uslovljenog mnogobrojnim socioekonomskim činiocima i duževremenim međusobicama u spolja prividno stabilnoj

jenju i ozvaničenju isključivog nacionalizma sa dalekosežnim posledicama, od kojih je najteža otpočinjanje oružanih sukoba sa nedvosmisleno određenim ciljevima teritorijalnih osvajanja, kao pretpostavkom za rešavanje otvorenih etničkih pitanja.¹¹³ Na taj način su, na celom nekada jedinstvenom jugoslovenskom prostoru, sa krajnje neizvesnim trajanjem i nepredvidljivim razvojem događaja, ljudska prava ugrožena do stepena njihovog potpunog obezvređivanja. Jer, među stručnjacima postoji visok stepen saglasnosti da isključivi nacionalizam „predstavlja najveću opasnost na putu ka demokratiji, pluralizmu i ostvarenju ljudskih prava, bar u bivšim „socijalističkim“ zemljama“.¹¹⁴

Prethodna ustavna rešenja su korišćena i zloupotrebljavana zavisno od političkih potreba onih koji su začeli i podržavali krizu, određujući joj tokove i moguća ishodišta.¹¹⁵ Raniji federalni Ustav, a to znači i

državi, tek treba da budu proverena i označena po stvarnoj vrednosti. Do sada data viđenja samo su početna (V. Dimitrijević, „Da li svi mrze Srbe?“, *Međunarodna politika*, br. 1009–1011, 1992, str. 9–11; I. Đukić, „Svet i jugoslovenska kriza“, *Međunarodna politika*, br. 1009–1011, 1992, str. 1–3; Š. Džervasi, „Slepi u Bosni?“, *Međunarodna politika*, br. 1016–1017, 1993, str. 11–13; M. Maksić, „Fama o spolnoj zaveri“, *Međunarodna politika*, br. 1009–1011, 1992, str. 30–31; M. Marković, „Uzroci građanskog rata u bivšoj Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 1016–1017, 1993, str. 9–11; Lj. Rakić, „Londonaska konferencija: traženje mirnog rešenja“, *Međunarodna politika*, br. 1009–1011, 1992, str. 3–5; Nil F. Vorner, „Američka politika i jugoslovenski konflikt“, *Međunarodna politika*, br. 1016–1017, 1993, str. 3–6; D. Zupan, „Međunarodna podrška secesiji“, *Međunarodna politika*, br. 1009–1011, 1992, str. 30–31). Isto je i sa prirodom oružanih sukoba: od napadačkog, preko građanskog do verskog rata. Ukoliko su stavovi umereniji i gipkiji, zaslužuju više pažnje kao eventualna podloga konačnih rešenja. Sudeći po razvoju krize, od izbijanja do danas, i naročito po njenim posledicama, posebno u vezi sa pravima čoveka, primerenije je smatrati da je došlo do raspada, nego do običnog otcepljenja. Od šest ranijih republika, u novonastaloj Jugoslaviji ostale su samo dve, pri čemu između njih gotovo da nema etničkih osnova samostalne državotvornosti.

113 Opreznost međunarodne zajednice doprinela je da se pitanju napadačkog rata posle aprila, odnosno maja 1992. godine, ne poklanja dužna pažnja. Ono je izostavljeno i iz izveštaja generalnog sekretara povodom međunarodnog *ad hoc* krivičnog tribunala za nekadašnju Jugoslaviju i iz Rezolucije Saveta bezbednosti br. 827 (1993). Nije isključeno da se taj odnos u dogleđno vreme i bitno ne promeni. Izjava predsednika Republike Srpske na zasjedanju Narodne skupštine na Palama (*Borba*, 10. januara 1994) može da ima odlučujućeg uticaja na tok događaja.

114 V. Dimitrijević, *Neizvesnost ljudskih prava na putu od samovlašća do demokratije*, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, Karlovci, 1993c, str. 130.

115 Predsedništvo SFRJ zaseda i odlučuje i posle odlaska predstavnika Slovenije i Hrvatske, a onda i Bosne i Hercegovine i Makedonije. Kao najviši organ vlasti u već osutoj Jugoslaviji, o sudbini te i takve države odlučuje isključivo Srbija sa Crnom Gorom. Pod njihovim nadzorom je i vojska, koja će neposredno posle toga biti

ustanove Federacije funkcionisali su i u uslovima kada je faktičko stanje ukazivalo da za to nema nikakvih pravnih osnova.¹¹⁶ Posebno je vešto prenošen deo ovlašćenja zakonodavne na izvršnu vlast, što se pokazalo pogubnim, pogotovo u odsustvu samostalnog i efikasnog sudstva.¹¹⁷ Takvo stanje je veštački i samovlašćem preostalih članova Predsedništva već nepostojeće države održavano i u vreme kada je Srbija usvojila novi republički Ustav (28. septembra 1990), sa ustavnopravnim rešenjima suprotnim rešenjima iz Ustava SFRJ iz 1974. godine. Jednostavno, privid jedne vlasti poslužio je kao pokriće za svršeni čin, iz koga će se javiti ključna vlast *de facto* i *de iure*, na teritoriji tzv. treće Jugoslavije. Tu će se potvrditi dodatna i sa stanovišta ljudskih prava i demokratije¹¹⁸ veoma važna činjenica, da totalitarne ideologije nisu mrtve, već da su osnovni podsticaj dubokih previranja i realna pretnja ljudskim pravima: pojedinačnim, a možda i više kolektivnim, što je i inače uzajamno povezano.

Ustav Republike Srbije iz 1990. godine ima i formalno i suštinski nov pristup pravima čoveka. Jednostavniji je i precizniji, nema preopširnih i nedorečenih, istovremeno deklaratornih, odredaba. U Odeljku II (članovi 11–54) „Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina“ dat je popis ljudskih prava uglavnom oslonjen na obaveze koje proizilaze iz univerzalnih međunarodnih akata, pre svega iz velikih paktova. S te strane nema ozbiljnijih nedostataka. Primena u praksi je druga strana medalje, a kako će se ubrzo ispostaviti, krajnje zatamljena, uz to i izvor mnogo-

odgovorna za više zloupotreba i teških povreda međunarodnog humanitarnog prava, uprkos izričitih obaveza preuzetih Memorandumom o saglasnosti iz 1991. godine za Hrvatsku i istim sporazumom iz 1992. godine za Bosnu i Hercegovinu. Potpisnici su bili i predstavnici Federacije i predstavnici Srbije koja je uporno tvrdila da nije u ratu (*Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 3/1991, str. 371–379; *Međunarodna politika*, br. 995–997, 1.X – 1.XI 1991, str. 3–14).

- 116 Teško je dokazati da su se ispunili uslovi iz člana 316. Ustava SFRJ za donošenje naredbe o delimičnoj mobilizaciji od 4. oktobra 1991. godine, kao i drugih protivu-rečnih odluka, koje je potpisivao potpredsednik Predsedništva iz Crne Gore.
- 117 Svojestvo totalitarnih sistema i jeste partijsko, ispolitizovano sudstvo. Otpočinjanjem jugoslovenske krize, na tom prostoru se situacija i dalje pogoršava, da bi u najnovije vreme u Srbiji došlo i do raspada pravnog sistema. Nasuprot tome, nadzorni organi za ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava u okviru međunarodne zajednice utvrđuju veoma precizne standarde za nezavisnost sudstva, kao suštinsku pretpostavku zaštite (D. Krapac, „Pojam neovisnosti sudstva u judikaturi Suda za ljudska prava Vijeća Evrope: pravno-povijesni koreni, suvremena shvaćanja“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 4 (Supplement), 1992, str. 535–560).
- 118 V. Dimitrijević, *Neizvesnost ljudskih prava na putu od samovlašća do demokratije*, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, Karlovci, 1993c, str. 130.

brojnih sporova i samovolje vlasti. Tome doprinosi i nedostatno i prilikama u državi neprimereno zakonodavstvo – najčešće sa neznatnim prilagodavanjima ili čak i bez njih – preuzeto iz prethodne države, u odnosu na koju su početne a naročito kasnije razlike bile veoma izražene. Te razlike su bile pretežno nepovoljne, što predstavlja dopunski činilac nestabilnosti kao i opšte i pravne nesigurnosti građana.

Položaj manjinskih grupa sveden je na postojeće međunarodne standarde, iako je zadržan izraz „narodnosti“, čije je značenje bilo drugačije u ranijim ustavima. Prema članu 13. Ustava, pripadnici tih grupa su zaštićeni od eventualnog neravnopravnog postupanja vlasti ili posebnih zahteva u pogledu dužnosti. Po tom propisu, zabranjuje se bilo kakva diskriminacija koja je u vezi sa rasom, nacionalnošću, rađanjem, jezikom, veroispovešću. Dodana je i zabrana diskriminacije po osnovu političkog i drugog uverenja. Pored toga, pripadnicima nevećinskih naroda i narodnosti dato je pravo na školovanje na sopstvenom jeziku (čl. 32. st. 4). U odnosu na jezik, utvrđeno je prvenstvo srpskog jezika i ćirilnog pisma, ali je dopuštena i upotreba latiničnog pisma i jezika narodnosti (čl. 8). Bliže određenje pretpostavki za korišćenje ovih prava prepušteno je posebnim zakonima. I inače, dopunsko uređivanje uslova za ostvarivanje ljudskih prava kroz dodatne zakone naglašeno je u Ustavu iz 1990. godine. To je u dosadašnjoj praksi urodilo i tendencijom značajnog opozivanja i sužavanja Ustavom zagarantovanih prava, gledano u celini, a posebno na Kosovu, pa i u Vojvodini.

Autonomija nije vezana za zaštitu prava manjina.¹¹⁹ Ona je faktičko pitanje. Od objektivnih uslova, neophodnih za ostvarivanje tih prava i sprečavanje njihovog kršenja, zavisi da li će ona biti data ili ne. Isto tako, od toga će zavistiti i njeni sadržaji i obim. Drugim rečima, zainteresovane strane, država i izabrani predstavnici manjina, dogovaraju mogućnost uvođenja i vrstu autonomije, sa svim konstitutivnim i drugim elementima. Odlučujuće za to je, svakako, pitanje da li i koliko takav položaj grupe, uz dominantnu naciju, predstavlja bitnu pretpostavku za očuvanje i razvoj obeležja nacionalne pripadnosti, kulture, jezika, kako nalažu merila svetske zajednice (čl. 27. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima) i prilike u datoj zemlji. Autonomija će tada odrediti i kvalitet ostvarivanja i zaštite i pojedinačnih prava čoveka,

- 119 I bez autonomije, moguće je pripadnicima etničkih, religijskih i jezičkih manjinskih grupa obezbediti očuvanje i razvijanje njihovih osobenosti (*Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, OUN, Doc. A/CN.4/Sub.2 Add).

pripadnika i manjinske i dominantne grupe, a sve to unutar pravnih okvira države kao celine.¹²⁰

Na Kosovu je autonomija uvedena još 1945. godine. Proizašla je iz saglasnosti zainteresovanih strana, iako ne i uz stvarnu slobodu volje i odlučivanja pojedinih od njih. Totalitarni sistem je od početka imao poseban odnos prema pravu i slobodama građana, bilo da su utvrđivani međunarodnim aktima ili nacionalnim propisima. Očigledno je da načela uspostavljanja autonomije nisu bila dosledno sprovedena, ali reč je o realnosti jednog novog doba i državnog poretka. Na isti način je tekao dalji razvoj događaja: od autonomne oblasti, više kao klasične teritorijalne autonomije, do pokrajine, koja je imala elemente i ovlašćenja samostalne državotvornosti.

Sa donošenjem Ustava Srbije 1990. godine, stvari se menjaju utoliko što sada druga totalitarna ideologija, ne poštujući ni formalno uobičajene postupke, ceo proces vraća unazad, praktično na njegove početke. Prema članu 6. Ustava, reč je o oblicima teritorijalnih autonomija i na Kosovu i u Vojvodini. Osnov takvog rešenja su, kako se navodi u članu 108, posebna nacionalna, istorijska, kulturna i ostala svojstva tih područja. Otvoreno je, pri tom, pitanje teritorije koja treba da bude utvrđena zakonom, što dovodi pod sumnju zatečenu situaciju. Uporedo s tim, Ustavom Republike i zakonima biće određeni i uslovi pod kojima građani u pokrajinama *samostalno* „ostvaruju prava i izvršavaju svoje dužnosti“. Pokrajini je uskraćena mogućnost da ustavom uređuje unutrašnje odnose, kao što je ranije činila. Najviši pravni akt sada je statut, kojim se, na osnovu republičkog Ustava „utvrđuju nadležnost autonomne pokrajine, izbor, organizacija i rad njenih organa i druga pitanja od interesa za autonomnu pokrajinu“ (čl. 110. Ustava). Republika vrši nadzor nad sprovođenjem odluka i opštih akata pokrajine; njeni organi mogu i neposredno da ih izvrše, ako to na njihov zahtev ne učine pokrajinski organi (čl. 112). Ovo se svakako odnosi i na oblast ostvarivanja i zaštite pojedinačnih i kolektivnih ljudskih prava, što katkad može da bude i korisno, ali u isto vreme dovodi u pitanje svrhu autonomije, koja prevashodno služi očuvanju i razvoju osobenosti manjinskih grupa, u šta su najupućenije upravo pokrajinske vlasti.

4. Promene izvršene 1990. godine u skladu su sa ustavnim pravilima o uređivanju autonomija prema najsavremenijim merilima. Međutim,

time nisu zadovoljene potrebe svih strana, pa su stvoreni uslovi da se položaj manjinskih grupa i njihovih pripadnika osetno pogorša. Ljudska prava su ozbiljno dovedena do obezvređivanja. Albanci na Kosovu nisu prihvatili nametnuta im rešenja, što je u izvesnom smislu i logično, pošto je dogovor sa njima izostao, a dotadašnje pokrajinske vlasti, političkom prinudom, iza koje je stalo pravosuđe, bile su uklonjene. Besmisao cele situacije je potvrđen još nekim činjenicama. Novi status pokrajina nije smetao srpskim republičkim vlastima da sve do kraja 1991. godine u već razbijenoj Federaciji one budu zastupljene, na osnovu Ustava SFRJ iz 1974. godine, naravno po brižljivo izvršenom izboru članova saveznog Predsedništva. Reč je o pravno neodrživoj konstrukciji, koja je u praksi i te kako zloupotrebljena. Tim neustavnim potezima, koje je jednostrano nametao ili bar pokušavao da nametne zvanični Beograd, održavana je ustanova kolektivnog šefa nepostojeće savezne države, kao sredstva za prividno pokriće militantne politike, koja je polako ali sigurno vodila u oružane sukobe i osvajanja, pod izgovorom zaštite nedefinisanih nacionalnih interesa. Ta politika će, zahvaljujući spretnim prikrivanjima i neodlučnosti ostalih da joj se na pravi način odupru, čemu je umnogome doprinela i upotreba pokrajina u prizemne političke svrhe, biti svedena na vulgarni nacionalizam sa naglašenim rasističkim pristupima. Stvorene su neprikosnovene „nadicije“ (Srbi, Hrvati, donekle Slovenci), sa neograničenim pravima u odnosu na pripadnike drugih etničkih grupa. Ljudska prava su tako zabrinjavajuće obezvređena, čak i kada se imaju u vidu ustavne garancije sa svim predviđenim uslovljavanjima.¹²¹

Posebni zakoni, kojima su bliže određivani uslovi za ostvarivanje i zaštitu Ustavom zagarantovanih prava pojedinaca i „narodnosti“ u pokrajinama, nisu doneseni ili je to činjeno u retkim prilikama opet jednostranom voljom Republike (školstvo, informacije i sl.). Najmnogoljudnija, albanska manjinska grupa, izlaz je potražila takođe izvan međunarodnih i ustavnopravnih pravila. Stvorila je svoju paralelnu vlast, izlažući se, po svemu sudeći svesno, opasnostima prestupničkog ponašanja u veoma teškim vidovima. Izazov zvanične vlasti bio je toliko veliki i sistematičan da drugog rešenja izgleda nije bilo. Pitanje (na koje se još traži odgovor) je i da li se ta vlast slučajno na ovakav način odnosila

120 A.E.I. Daes, *Liberté de l'individu en droit: analyse de l'article 29 de la Déclaration universelle des droits de l'homme*, Nations Unies, New York, 1990, p. 224.

121 Rešenja sadržana u Ustavu Republike Crne Gore iz 1992. godine koja se odnose na prava manjinskih grupa (čl. 67-76) su preciznija i savremenija od rešenja iz Ustava SR Jugoslavije (1992) i Ustava Republike Srbije (1990). Između ostalog, predviđeno je i uvođenje posebnog organa, Saveta za zaštitu manjinskih prava (čl. 76).

prema položaju pokrajina i manjinskih grupa? Sa dosta izvesnosti može se reći: nema tu ni slučajnosti ni nedovoljne promišljenosti, niti nervoznog postupanja. Reč je o osnovnim programskim stavovima vladajuće partije u Srbiji. Odredbe člana 1. Ustava Republike Srbije o demokratskoj državi, vladavini prava i socijalnoj pravdi isprazne su deklaracije. Sa ličnim predsedničkim režimom bez ikakvih ograničenja (član 83–89. Ustava), ona je daleko od tog tipa države. Data obećanja i njihovo ispunjenje uslovljeni su u potpunosti samovoljom jednog čoveka. Tu se onda stižu i stvarne naznake proklamovane i moguće zaštite pojedinačnih i kolektivnih ljudskih prava u Srbiji i posebno u pokrajinama, pre svega na Kosovu.

Vanredno stanje i ostvarivanje i zaštita ljudskih prava na Kosovu

1. Ustavne i druge zakonske pretpostavke i granice uživanja i zaštite pojedinačnih i kolektivnih prava čoveka u Republici Srbiji i njenim Autonomnim Pokrajinama u procesu raspadanja nekadašnje Federacije i stvaranja nove, dvodelne savezne države 1992. godine, izgleda da su neminovno vodile ka uvođenju posebnog režima na Kosovu, koje je bilo i najosetljivija tačka u strategijama zvanične srpske politike.¹²² Ispoljile su se dve krajnosti: ustavna rešenja posle 1974. godine sa jedne strane i sada postojeća – uspostavljena faktički 1987. i pravno od 1990. godine – sa druge, bez gipkosti i smisla za postepenost i prelazna rešenja, koja su bila neminovna, ako se zaista želelo doći do razumnih osnova i obima autonomije i ostalih vidova garantovanja manjinskih prava, ali i šire uzetih prava pojedinaca, ma kojoj etničkoj grupi pripadali. Neizvesno je kakav bi bio ishod i trezvenijih nastojanja u vezi sa ovim; u kojoj bi se meri zadovoljili obostrani zahtevi, s obzirom na shvatanja i oformljena osećanja pravde i pravičnosti, imajući u vidu četiri decenije dugo razdoblje trajanja prethodne države. To je činjenica koja se ne može zanemariti. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog opšteprihvaćenih načela unutar međunarodne zajednice, koja obavezuju njene članice, kao i radi otklanjanja nedoumica i zabluda koje u državotvornom i političkom životu svake sredine nikada nisu donosile dobro, niti su bile zaloga njihovog prosperiteta.

122 B. Feron, *Yougoslavie: origines d'un Conflit*, Le Monde, Paris, 1993, pp. 178; H. Roggemann, *Krieg und Frieden auf dem Balkan*, Berlin Verlag: Arno Spitz GmbH, Berlin, 1993, p. 296.

Stvarni početak mera vanrednog stanja na Kosovu mogao bi da se veže za zbivanja 1981. godine¹²³ i za dalji porast napetosti 1988.¹²⁴ Situacija postaje kritična, sa tendencijama stalnog pogoršavanja, kada su odlukama Narodne skupštine i Vlade Srbije, krajem 1990. i početkom 1991. godine, primenjena u praksi rešenja iz Ustava Srbije, a za uzvrat Albanci, okupljeni oko Demokratske lige Kosova, na zasedanju skupštine u Kačaniku proglasili svoju nezavisnu državu.

Ako se imaju u vidu najvećim delom iznuđeni politički odgovori Albanaca na postupke centralne republičke vlasti, naročito one koji su neposredno poništavali zagarantovana prava, može se reći da su razlozi za uvođenje vanrednog stanja postojali. Međutim, ima mesta i pitanju da li je trebalo pre toga uložiti napor da se nezadovoljstvo pripadnika albanske manjine ublaži, umesto konstantnog vršenja pritiska na njih, očevidno bez očekivanih rezultata, da po svaku cenu prihvate novonastalu situaciju. S druge strane, vanredno stanje je, faktički prećutno, uvedeno. (Odluka o utvrđivanju da su nastupile posebne okolnosti na teritoriji Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, koju je pod brojem 326 donela Skupština Republike Srbije 26. juna 1990. godine, objavljena istog dana u „Službenom glasniku Srbije“, br. 31, zajedno sa Odlukom o preduzimanju posebnih mera društvene zaštite u preduzeću „Elektro-Kosovo“ u Prištini je samo formalno potvrđivanje već postojećeg stanja.) Izostalo je donošenje zakona i prijavljivanje nadležnim organima međunarodne zajednice.¹²⁵ Zanemarene su i obaveze iz člana 4. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima¹²⁶ u pogledu neopozivosti prava na život, zaštitu od torture, od ropstva i držanja u zavisnosti, prava na slobodu, pretpostavku nevinosti u krivičnom postupku, na pravnu ličnost i na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti.

2. Minimalni međunarodni standardi o ljudskim pravima u vanrednim prilikama¹²⁷ sadrže određene pretpostavke koje bi trebalo da budu

123 M.F. Allain, X. Galmiche, „Guerre ou terreur au Kosovo: Deux façons de mourir“, *Esprit*, mars-avril 1993, pp. 76–85.

124 H. Roggemann, *Krieg und Frieden auf dem Balkan*, Berlin Verlag: Arno Spitz GmbH, Berlin, 1993, p. 296.

125 Izričiti zahtev prema odredbama člana 4. st. 3 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

126 A.E.I. Daes, *Liberté de l'individu en droit: analyse de l'article 29 de la Déclaration universelle des droits de l'homme*, Nations Unies, New York, 1990, p. 224; M. Milojević, *Les droits de l'homme en période d'exception*, La Haye, Intergroupe de l'enseignement supérieur, 1986, p. 28.

127 *Emergency Powers and the Protection of Individuals: General Principles*, ILA, Report

i osnov za uvođenje takvog stanja. Traži se postojanje javne nužde, koja „ugrožava život nacije“ i *zvanično je* proglašena. Javna nužda se sastoji u „izuzetnoj situaciji krize ili javne opasnosti, aktuelne ili preteće“, ispoljene na celoj populaciji ili celoj populaciji na području na kome se mere primenjuju, stvarajući opasnost za organizovani život zajednice. Postupak proglašavanja vanrednog stanja mora da bude uređen ustavom. Ukoliko je izvršna vlast ovlašćena da donosi odluke o tome, te odluke će biti i zakonski potvrđene od strane narodnih predstavnika, u najkraćem mogućem roku. Vanredno stanje traje tačno toliko koliko je neophodno da se vaspostave redovne prilike. Produženje početnog roka dopušteno je kada za njega postoji nesumnjiva potreba, pre isteka prvobitno predviđenog vremena. Svako produženje iziskuje novo javno objavljivanje i zakonodavnu potvrdu. Inače, trajanje vanrednog stanja ustavom se određuje u strogim rokovima. Izuzetak su rat ili spoljna agresija. Tada ovakva ograničenja ne važe.

Za vreme vanrednog stanja poštuju se sledeća načela. Osnovne funkcije legislature ostaju netaknute. Iako je izvršna vlast u ekspanziji, legislatura obezbeđuje opšta pravila iz kojih proizilaze diskreciona prava izvršne vlasti. Prerogativi, imuniteti i privilegije zakonodavne vlasti takođe ostaju netaknuti kao i ona sama. Isto tako su *netaknute i sve garancije nezavisnosti sudstva*. Mogućnost vlasti *da u vreme vanrednog stanja opozivom sudija, promenom sastava sudstva ili na drugi način ograničava nezavisnost sudstva isključuje se izričito odredbama ustava*. Pravosuđu su ovde povereni veoma osetljivi poslovi. Ono odlučuje da li su zakoni o vanrednom stanju u skladu sa ustavom, da li je primena svakog pojedinačnog ovlašćenja primerena zakonu; ocenjuje da li ima povreda pravila o neopozivim ljudskim pravima, kao i to da li su opozvana prava proporcionalna stvarnim potrebama i zahtevima. Tamo gde postoje lokalni propisi, koji nisu ukinuti ili suspendovani, sudstvo će ih smatrati važećim. Najzad, sud je ovlašćen da proglasi nevažećim i nevaljanim svaku meru vanrednog stanja, zakonsku ili izvršnu, kao i svaki čin primene tih mera, ako i kada utvrdi da ne ispunjavaju važeća merila.

Veoma precizno su razrađena i pravila koja obavezuju države na poštovanje pojedinih ljudskih prava dok traju vanredne prilike. Ukupno ima šesnaest takvih pravila. Ona se odnose na (1) *pravo na legitimitet ličnosti*; (2) *slobodu od ropstva ili potčinjavanja*; (3) *slobodu od diskri-*

of the Sixty-first Conference, Paris, 1984, pp. 64–96.

minacije; (4) *pravo na život*; (5) *pravo na slobodu*; (6) *slobodu od torture*; (7) *pravo na pravedno suđenje*; (8) *slobodu misli, savesti i vere*; (9) *slobodu od zatvaranja lica koja nisu u mogućnosti da izvrše ugovorne obaveze*; (10) *prava manjina*; (11) *prava deteta*; (12) *prava na nacionalnost*; (13) *pravo da se učestvuje u vladi*; (14) *pravo na pravni lek*; (15) *pravo na ime*; (16) *pravo porodice*.

Možda, po jednom ne sasvim obavezujućem ali dovoljno pouzdanom izboru, neke pojedinosti ovde zaslužuju nešto više pažnje.

Izričit je stav *da svako ima pravo da bude smatran bilo gde osobom koju štiti zakon. Fizički, mentalni i moralni integritet pojedinca mora da bude poštovan*. Nije dozvoljeno da bilo ko bude držan u ropstvu ili stanju pokornosti.

Sva prava na život važe i tokom vanrednih prilika. Nedopušteno je arbitrarno lišavanje života drugog, a smrtna kazna, u državama koje su je zadržale u svom zakonodavstvu, može da bude izrečena samo za najteža krivična dela. Izuzetak čine *politički prestupi i slična prestupnička ponašanja*. Kod njih se kapitalna kazna neće izricati ni u kom slučaju. Isto pravilo važi i za lica mlađa od 18 i starija od 70 godina, trudne žene i majke male dece. Zabranjeno je da se smrtna kazna uvodi u zakonodavstvo kao mera vanrednih prilika. Najzad, u svakom slučaju u kome je ta kazna izrečena, ona mora biti i potvrđena od strane najviše sudske instance.

Obaveza država je da strogo vode računa o prinudnom nestanku pojedinaca. Da bi se sprečila nehumana i zločinačka praksa nestajanja, što može da vodi u nezakonito lišavanje prava na život, moraju se stalno voditi i sređivati evidencije nestalih lica.

Pravo na slobodu se višestruko štiti od mogućih zloupotreba. Lišenje slobode je dopušteno samo u postupcima predviđenim zakonom. U najkraćim rokovima ono mora da bude sudski potvrđeno. Obezbeđuju se nesmetane veze sa advokatima. Dozvoljene su i uobičajene posete članova porodice. Upućivanje u određeno mesto boravka takođe se ostvaruje pod odgovarajućim uslovima. Bitniji od ostalih je zabrana smeštaja u zatvore i kazneno-popravne ustanove. Postoji obaveza da se imena uhapšenih lica sa datumom hapšenja redovno objavljuju u službenom glasniku. Isto se odnosi i na osobe puštene na slobodu. Izričito se traži i humano postupanje sa zatvorenicima.

Tortura je zabranjena. Države su dužne da korišćenje takvim sredstvima okvalifikuju kao krivična dela i da energično gone i kažnjavaju njihove počiniocce. Garancije za vreme istrage su sledeće: sva lica koja u njoj učestvuju biće identifikovana; istraga će biti ograničena, s tim što

se dosje čuva i sadrži imena svih ovlašćenih lica; sve radnje su pod nadzorom nadređenih lica.

Pravedno suđenje, između ostalog, obuhvata: prisustvo okrivljenog na raspravi,¹²⁸ poštovanje prezumpcije nevinosti i načela *ne bis in idem*, pravo na žalbu.

I dok vanredne prilike traju, svako ima pravo na slobodno mišljenje i slobodu savesti i vere. Zabranjeno je da neko bude izložen prinudi da bi imao ili usvojio neku veru.

Pripadnicima „etničkih, religioznih ili jezičkih manjina *neće biti uskraćeno pravo da uživaju sopstvenu kulturu, profesiju i upražnjavaju sopstvenu religiju ili da koriste sopstveni jezik*“ (kurziv V.A.V.). Ispoljavanje rasne, nacionalne, verske mržnje treba da bude po zakonu kažnjivo. Najzad, svako ima pravo na nacionalnost koja ne može da bude uskraćena kao ni pravo na menjanje nacionalnosti.

3. U SR Jugoslaviji na snazi su samo opšti ustavni propisi o vanrednom stanju. Oni su sumarni i odnose se na ovlašćenja za donošenje odluke o tome.

Na osnovu člana 87. Ustava SRJ, o ratu i miru, ratnom stanju, stanju neposredne ratne opasnosti i vanrednom stanju, odlučuje Narodna skupština. Kada ona nije u mogućnosti da se sastane, ova ovlašćenja prelaze na Saveznu vladu (čl. 99). Rešenje slično Ustavu iz 1974. godine, sa razlikom što su prava Skupštine prenošena na Predsedništvo SFRJ. Iz toga su 1991. godine nastale teške zloupotrebe. Sumnje, prema tome, opravdano ostaju, pogotovu ako je pravilo da zakonodavna vlast ovde verifikuje odluke izvršne vlasti, što se ovakvim pomeranjima ovlašćenja veoma često izostavlja, sa obrazloženjem da nema uslova za sazivanje parlamenta, koje je dosta proizvoljno i zavisno od različitih subjektivnih i objektivnih činilaca.

Ustav Srbije iz 1990. godine je još proizvodljiji. Proglašenje vanrednog stanja dato je u nadležnost predsedniku republike, čemu prethodi predlog vlade. Skupština ne potvrđuje tu odluku. Uslovi su „kada su na delu teritorije Republike Srbije ugroženi bezbednost Republike Srbije, sloboda

128 Ova okolnost je veoma važna za zaštitu ljudskih prava. Odsustvo okrivljenog može lako da dovede do nepotpuno ili netačno utvrđenog činjeničnog stanja, pa samim tim i do pravno nevaljane odluke suda. Zanimljiv je primer iz međuratnog jugoslovenskog zakonodavstva, nastalog posle januara 1929. godine (vanredno stanje), kada je smrtna kazna izrečena licu koje nije bilo dostupno vlastima, suđeno je u odsustvu. Ukoliko, u takvim slučajevima, lice bude naknadno uhvaćeno, kazna se ne može izvršiti. Obavezno je ponavljanje postupka.

de i prava čoveka i građanina ili rad državnih oragana“. Zanimljivo je da se moguća žarišta ugrožavanja vezuju isključivo za delove teritorije Republike, ne i za celu teritoriju, kao da su unapred predodređeni pravci delovanja po osnovu vanrednih prilika i to na prepoznatljivim i već dobro znanim područjima. Teško bi se ovakve odredbe, pa još ustavne, mogle smatrati do kraja pravovaljanim i pošteđenim od izazova krajnje subjektivnih procena.

Po Ustavu Republike Crne Gore (1992), nema bližeg određenja o tome koji organ proglašava vanredno stanje. Jedino Vlada u tim situacijama donosi uredbе sa zakonskom snagom, ukoliko Skupština ne može da se sastane. Čim se za to ukaže prilika, Skupštini se moraju dostaviti te uredbе na potvrđivanje (čl. 94).

Posebni zakoni o vanrednim prilikama trenutno nisu doneseni.

Tu se, međutim, može zapaziti jedno veoma zanimljivo stanje. Skupština Socijalističke Republike Srbije donela je 26. juna 1990. godine, za važenja ranijeg Ustava, a na osnovu Ustavnih amandmana na Ustav SFRJ iz 1974. godine („Službeni list SFRJ“, br. 70 od 26. novembra 1988) Zakon o postupanju republičkih organa u posebnim okolnostima („Službeni glasnik SRS“, br. 30/1990. od 26. juna 1990). Propisom se određuju posebni postupci za republičke organe (Vrhovni sud Srbije, Javno pravobranilaštvo Srbije, Javno tužilaštvo, *republičkog pravobranioca društvenog samoupravljanja, Sud udruženog rada Srbije*, Viši privredni sud), u vezi sa obezbeđivanjem „ustavnosti i zakonitosti demokratskih sloboda, prava, dužnosti i odgovornosti građana i njihove ravnopravnosti na *celoj* teritoriji Socijalističke Republike Srbije“. Razlog za ovakva ovlašćenja su posebne okolnosti. A one postoje kada na *delu* SRS nastupe određeni događaji. To su delatnosti sa ciljem rušenja ustavom utvrđenog poretka i teritorijalne celokupnosti, neizvršavanje zakona i drugih propisa, preduzimanje radnji koje mogu da izazovu opasnost po život i zdravlje ljudi. Isto tako, postojanje tih okolnosti određuje: vršenje ustavom i zakonom utvrđenih prava na način kojim se „*teže*“ (kurziv V.A.V.) oštećuju društveni interesi“, kao i kada se ta prava koriste „radi ostvarivanja ciljeva suprotnih Ustavu“.

Skupština SRS *odlučuje* kada su te okolnosti *nastupile i prestale*.

Delatnosti oragana uprave Republike su: vršenje upravnog nadzora i drugi oblici izvršenja zakona i ostalih propisa; *delegiranje nadležnosti sudova i drugih organa*; odlučivanje o pitanjima iz nadležnosti organa sa dela teritorije gde su uvedene vanredne prilike. Isto tako, predviđeno je da Skupština SRS prema preduzećima i ustanovama primenjuje ograničenja u ostvarivanju izvesnih samoupravnih prava i da preduzi-

ma i druge mere. Najzad, organi Republike neposredno izvršavaju odluke i druga akta. Posebnu pažnju privlači *ovlašćenje Vrhovnog suda Srbije da određuje nadležnost drugog umesto stvarno i mesno nadležnog suda, odnosno drugog nadležnog organa*, zbog čega može da dođe do ograničavanja čitavog niza prava stranaka u redovnom postupku.

Zakonom o radnim odnosima u posebnim okolnostima od 26. jula 1990. godine („Službeni glasnik SRS“, br. 40/1990. od 26. jula 1990) takođe je suspendovan čitav niz ekonomskih i socijalnih prava čoveka.

Oba zakona su ostala na snazi i posle usvajanja Ustava Republike Srbije od 28. septembra 1990. godine. Korišćena su za diskriminaciju prema pripadnicima albanske manjine na Kosovu, sa formalnim zakonskim pokrićem. Jer, mada je postupanje uopšte u vanrednim prilikama zakonima uređeno, sve ukazuje na to da su oni namenjeni upravo toj Pokrajini, na kojoj je nasilje vlasti počelo i pre njihovog donošenja.

Zakonom o prestanku važenja određenih zakona i drugih propisa („Službeni glasnik RS“, br. 18/1993. od 8. marta 1993) prestao je da važi Zakon o postupanju republičkih organa u posebnim okolnostima, ali je na njemu ranije zasnovana praksa nastavljena. Ozbiljna opomena za procenu stanja ljudskih prava i u sadašnjem trenutku.

Odredbama Zakona o unutrašnjim poslovima Republike Srbije utvrđena su samo izvesna ovlašćenja Ministarstva unutrašnjih poslova u vreme vanrednog stanja (čl. 17). Reč je o preduzimanju mera „zaštite bezbednosti Republike i njenih građana“ koje su predviđene „naredbama i drugim aktima Predsednika Republike, donetim radi otklanjanja vanrednog stanja u skladu sa zakonom“ (kurziv V.A.V.). Posredno se na vanredne prilike odnose i odredbe člana 14. i 15. ovog Zakona. Na osnovu njih ministar unutrašnjih poslova pod određenim uslovima (između ostalog odbrana i zaštita Republike) ima pravo da naredi da se zatvore prilazi određenom prostoru ili objektima i onemogući napuštanje tog prostora i objekata bez odobrenja. Iz istih razloga dozvoljeni su privremeno ograničenje ili zabrana kretanja lica na javnim mestima ili određenim područjima, kao i da se naredi pojedinim licima „da borave u mestu prebivališta, odnosno boravišta, sa obaveznim javljanjem“.

Ovakva rešenja u svakom slučaju zaostaju iza ranijih republičkih propisa, pre 1991. godine, uključujući tu i srpski zakon,¹²⁹ a ukazuju na

129 Član 31. Zakona o unutrašnjim poslovima (*Službeni glasnik SRS*, br. 30/89). Isto: čl. 24. Zakona SR CG (*Službeni list SR CG*, br. 13/85); čl. 19. Zakona SRH (*Narodne novine*, br. 55/89); čl. 40. Zakona SRM (*Služben vesnik na SRM*, br. 37/80); čl. 38. Zakona SR BiH (*Službeni list SR BiH*, br. 18/90). Značajno su proširena prava

neograničene mogućnosti proizvoljnog ponašanja vlasti kojoj je povereno da odlučuje o uvođenju vanrednog stanja i sprovođenju mera namenjenih tim situacijama. Bez ikakvih prepreka svojoj samovolji, ona se nalazi, zahvaljujući, uostalom, i drugim ovlašćenjima, izvan i iznad svakog zakona i nadzora koji bi eventualno na osnovu njega bio vršen i prava oragana u zakonodavstvu i sudstvu. Samim tim isključene su bitne pretpostavke za izvršavanje obaveza u pogledu uslova za ostvarivanje garantovanih ljudskih prava i njihovu zaštitu, prema međunarodnim, ali i široko prihvaćenim nacionalnim¹³⁰ standardima.

Prilike u Srbiji i stanje ljudskih prava na Kosovu: nasilje kao pravda i pravičnost

1. Sadašnje prilike u Srbiji, koje bitno određuju stanje u celoj SR Jugoslaviji, a traju već od 1987. godine,¹³¹ postepeno ali sasvim izvesno doprinose bitnim ograničenjima osnovnih prava čoveka, gledano u celini. Na Kosovu dolazi i do njihovog potpunog ukidanja. Između ustavnih garancija i prakse javljaju se ogromni raskoraci, koji – kroz posebne zakone i faktičkim ponašanjem izvršne vlasti – dovode i do potiranja pravila predviđenih samim Ustavom. To je omogućeno odsustvom svakog oblika države čije ustanove koliko-toliko funkcionišu, mada se uporno tvrdi da je na delu pravna država, pri čemu se očigledno ne raspolaže ni elementarnim znanjima o tome šta ona zaista znači i šta su njeni sadržaji.¹³² Na to se nadovezuje, odnosno iz toga proizilazi, bezakonje, zakonodavni kaos, opstojavanje paralelnih vlasti uz zvaničnu, sa moći i mogućnostima koje i ona sama ima. Najzad, pravosuđe

uhapšenog i izolovanog lica i Zakonom o unutrašnjim poslovima SR Sl., izmene i dopune od 27. jula 1989. godine.

130 Savremeni ustavni sistemi sadrže po pravilu veoma precizne odredbe za taj nivo regulative (M. Jovičić, *Veliki ustavni sistemi: elementi za jedno uporedno ustavno pravo*, IRO Svetozar Marković, Beograd, 1984, str. 792).

131 Vreme kada je ozakonjeno nasilje: događaji na Kosovu, u Novom Sadu, na Žutoj gredi i u Podgorici. To se može smatrati početkom bezakonja i na širem prostoru nekadašnje Jugoslavije iza koga je stao Beograd, najpre izgleda sam, a onda sa Zagrebom, posle dogovora u Karađordevu i na Belju (K. Čavoški, *Slobodan protiv slobode*, Dosije, Beograd, 1991b, str. 151).

132 E. Deninger, „Granice i ugrožavanje pravne države“, *Pravna država: poreklo i budućnost jedne ideje*, Pravni fakultet, Nemački kulturni i informativni centar, Beograd, 1991, str. 41–51; E. Šarčević, „Zloupotreba jednog pojma: pravna država i nacional-socijalizam“, *Pravna država: Poreklo i budućnost jedne ideje*, Pravni fakultet, Nemački kulturni i informativni centar, Beograd, 1991, str. 52–61.

ne samo što je lišeno bilo kakve samostalnosti već se nalazi u krizi koja vodi raspadu tog dela sistema. Očekivana posledica stanja u kome se sistem u celini nalazi.

Na Kosovu naime, vlada svojevrsna situacija. Uvedena je prinudna uprava. Dekretima vlasti ukidane su škole, pod izgovorom reorganizacije školstva u Republici; smenjivani su direktori u preduzećima, po pravilu Albanci; građani albanske nacionalnosti su masovno lišavani prava na rad; u sudove i tužilaštva dovedeni su sudije i tužioci iz drugih krajeva, nealbanci; zdravstvena služba je takođe očišćena, što je u značajnoj meri ugrozilo zdravlje i život albanskog stanovništva. Poseban odnos je postojao prema Univerzitetu u Prištini, Kosovskoj akademiji nauka i umetnosti i naučnim ustanovama. Organi unutrašnjih poslova, potpomognuti jedinicama regularne vojske u stanju najviše pripravnosti, koje traje već duže vremena, predstavljajući stalnu opomenu i sredstvo zastrašivanja, imaju najšira ovlašćenja za primenu svih poznatih postupaka pojačane kontrole i svih vidova prinude. Život i sloboda pripadnika albanske manjinske grupe ali delom i pripadnika dominantnog naroda, kao neotuđiva prava čovekova, nemaju nikakve zaštite. Garancije ne postoje ni u odnosu na ostala pojedinačna i grupna prava. Situaciju osetno pogoršava i delovanje političkih stranaka sa ekstremno nacionalističkim programima, a koje raspoložu i paravojnim formacijama. Vlasti sa svoje strane ne preduzimaju ništa u pravcu sprečavanja njihovog delovanja, čak ni kada se za to stiču razlozi predviđeni zakonom. Drugim rečima, tzv. država ne ispunjava svoje ključne obaveze na području zaštite ljudskih prava, i pored očiglednih nasrtaja na njih sa raznih strana: diskriminacija, zabranjena članom 25. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima; čak i ratna propaganda, suprotno članu 20. istog Pakta. A to je veoma teško ogrešenje.

2. Zloupotrebe vlasti u pogledu ostvarivanja i zaštite ljudskih prava na Kosovu postaju izraženije posle događaja 1981. godine.

Na osnovu člana 47. st.2. i 3. tada važećeg Zakona o unutrašnjim poslovima SAP Kosova („Službeni list SAP Kosova“, br. 48/77), procene Predsedništva SAPK i odluke Izvršnog veća br. 1. od 2. aprila 1981. godine, pokrajinski sekretar za unutrašnje poslove je učestalo određivao primenu mera izolacije prema političkim neistomišljenicima (politički nepodobnim licima). Suprotno standardima i izričitim zabranama, mere su izvršavane u zatvorima. Konfinirana lica su izlagana torturi. Cilj je bio: politički obračun, prestanak radnog odnosa zbog odsustvovanja sa posla (!?), kao i pripremanje jednog broja političkih procesa.

Ovo se ponavlja i 1989. godine, i kasnije. Zanimljivo je da i zatvori van pokrajine služe kao mesta za smeštaj izolovanih građana (Vranje, Leskovac, pa i Beograd).¹³³

Rasprostranjena je pojava uskraćivanja prava na odbranu licima protiv kojih se vodi krivični postupak.¹³⁴ Istovremeno, veoma često se događa da se u prekršajnom postupku izrekne kazna lišenja slobode u trajanju od 60 dana, isključivo radi toga da bi se nad kažnjenim, u toku izvršenja kazne, primenili metodi operativne obrade od strane Službe državne bezbednosti. Po isteku kazne, pokretan je krivičan postupak i određivan pritvor. Fizička i psihička zlostavljanja su gotovo obavezan deo celog tretmana.

Primer iz skorašnje prakse takođe veoma rečito govori o pojavnim oblicima i vidovima torture nad građanima prevashodno albanske nacionalnosti. Okružni sud u Prizrenu, u predmetu K. br. 22/93, oglasio je krivim dvojicu milicionera za krivično delo teške telesne povrede iz člana 53. st. 3, u vezi stava 2. KZ Srbije i kaznio ih sa po tri godine zatvora. Oni su imali dostavu da Albanac K. neovlašćeno nosi pištolj i da je u sukobu sa nekim osobama. Vršeći svoju redovnu dužnost, izvršili su lični pretres i pretres kamiona K., 30. avgusta 1993. godine. Kada nisu pronašli oružje, priveli su K. u Stanicu milicije. Tražili su da kaže gde u kući krije pištolj, a pošto je on tvrdio da ga uopšte ne poseduje, tukli su ga. Od zadobijenih povreda i šoka izdahnuo je.

U jednom drugom slučaju, istražni sudija okružnog suda u Prizrenu je pokrenuo, rešenjem Kio. br. 35/93. istragu protiv grupe Albanaca. Sumnja se da su između 1987. i 1993. godine vršili pripreme na Kosovu i Metohiji i u inostranstvu da primenom sile ugroze ustavno uređenje

133 Postavljeno je pitanje odgovornosti za greške organa Službe unutrašnjih poslova, ali podaci o krivičnom gonjenju nisu ni do danas saopšteni javnosti.

134 Rešenjem istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu Kio. br. 108/91 od 21. decembra 1991. godine uskraćeno je pravo braniocima okrivljenih da prisustvuju ispiti vanju okrivljenih i da razmatraju spise i predmet. Očigledno je, iako nije određen pravni osnov ovakve odluke, da je primenjen član 73. st.2 ZKP. Po tom propisu, iz razloga bezbednosti države, može se privremeno uskratiti razgledanje pojedinih spisa i predmeta. O saslušanju okrivljenog ništa se ne govori. Pri tom, u datom slučaju reč je o krivičnom delu udruživanja radi neprijateljske delatnosti (čl. 136. KZ SFRJ) u vezi ugrožavanja teritorijalne celine (čl. 116 KZ SFRJ), kao i delima upućivanja i prebacivanja na teritoriju SFRJ oružanih grupa, oružja i municije (čl. 132) u vezi dela terorizma (čl. 125) i uništavanja važnih objekata privrede (čl. 226). Odbrana je u potpunosti isključena iz postupka, sa krajnje neizvesnom potrebom da se to učini. Svi okrivljeni kao i njihovi branioci su Albanci. Znači li to da odbrana sasvim izostaje? Šta je onda sa pravom na pravično suđenje?

SRJ i Srbije, otcepljenjem dela teritorije naseljene Albancima. Svi okrivljeni su i saslušani, 12. avgusta 1993. godine, kada je i doneseno rešenje. Ne osporavaju da su bili za rešavanje statusa Kosova, ali isključivo mirnim putem. Secesija nije bila predmet njihovog interesa. Činjenice koje su do sada prikupljene nisu uverljive, a pritor i dalje traje. Nema još predviđene hitne verifikacije od strane suda. Pravo na slobodu i te kako zavisi od procena koje ne moraju biti rezultat samostalnog postupanja sudije koji vodi istragu.

Mnogobrojni Albanci su pod veoma problematičnim okolnostima dobili otkaze u preduzećima u kojima su radili.¹³⁵ Beleženi su i masovni otkazi. Krajem 1990. godine u PTT-u Kosova bio je štrajk zaposlenih. U toku štrajka otpušteni su svi rukovodeći ljudi u pošti. U znak solidarnosti sa otpuštenima, radnici su ponovo štrajkovali. Posle četiri dana štrajka, sa razlogom isto toliko dugog odsustvovanja sa posla, otpušteno je oko 150 radnika PTT-a Prizrena. Na zahtev PTT-a Srbije (znači republičke vlasti) opozvana je mesna nadležnost sudova u Prištini i Đakovici, *sastavljenih većinom od Albanaca* (zbog čega *ne mogu da budu objektivni*), i cela stvar raspravljana o sudbini otpuštenih prenesena na Opštinski sud u Nišu. Teškoće koje su iz toga nastale doprinele su da postupak miruje do kraja 1993. godine. Za sve to vreme, radnici su ostali lišeni sva svoja prava, garantovana unutrašnjim propisima: prava na rad i na štrajk.¹³⁶

Do spora, koji još traje, doveo je i postupak republičkih vlasti u slučaju prištinskog preduzeća „Eksimkos“. Republički pravobranilac samoupravljanja je 7. avgusta 1990. godine predložio Skupštini SRS da otpusti direktora preduzeća B.S. Svojim dekretom Parlament je to i učinio. Istim aktom su raspušteni svi organi upravljanja: radnički savet, disciplinska komisija, komisija samoupravne radničke kontrole. Na mesto njih imenovan je drugi, isključivo srpsko–crnogorski sastav, u kome nema ni

135 Albanac Lj. A., radnik preduzeća „Progres“ iz Prizrena potpisao je posebnu izjavu da prihvata „sve radne obaveze koje proističu iz Pojedinačnog, odnosno Kolektivnog ugovora shodno Ustavu Republike Srbije, Zakonu o Radnim odnosima Republike Srbije i drugih zakona kojima su regulisana sva prava i obaveze radnika i građana Republike Srbije“. Tekst izjave je tipski: na srpskom i albanskom jeziku. Obavezu da je potpišu imali su samo zaposleni na Kosovu (?!). Direktor „Progresa“ ing. D. R. je doneo rešenje br. 352/01 od 3. marta 1992. godine, po kome ovom radniku toga dana prestaje radni odnos. Obrazloženje: *pošto nije potpisao izjavu, prestaje radni odnos uz saglasnost radnika.*

136 Predmet se nalazi i u dokumentaciji Fondacije „Izbor“ (Défense des victimes de la purification ethnique) u Parizu pod No. 3-021.

jednog Albanca. Stiče se više činjenica koje ukazuju na ozbiljan vid nacionalne diskriminacije. Postupak je pokrenut pred Sudom udruženog rada Srbije, koji je najnovijim uređenjem pravosuđa ukinut, a njegove nadležnosti prenesene su na redovno sudstvo.¹³⁷

Prava u oblasti rada i radnih odnosa povređena su i u slučaju preduzeća „Ramiz Sadiku“. Dekretom Skupštine Srbije od 6. novembra 1991. godine izmenjena je cela poslovodna struktura, takođe po merilima nacionalne pripadnosti. Promene su se odnosile na radnički savet, disciplinsku komisiju, samoupravnu radničku kontrolu. Izuzev novog privremenog direktora Albanca A. H., članovi svih organa su postali isključivo Srbi i Crnogorci. Uvedene privremene mere trajaće do 31. decembra 1991. godine. U međuvremenu je smenjen i privremeni direktor. Primenjene su odredbe Zakona o delovanju republičkih organa u vanrednim prilikama.¹³⁸

Povredu prava na stan, u smislu povrede prava na privatnost pre nego na svojinu (nije jasno da li je izvršen otkup stana) pokazuje primer Albanca D.M. U njegov stan, u kome on stanuje više od 15 godina, 30. septembra 1992, dok je korisnik bio odsutan, provalio je pripadnik policije, Srbin J. G. Posedovao je i rešenje Opštinskog sekretarijata za urbanizam i komunalno-stambene poslove u Prizrenu, od 29. septembra 1992. godine, kojim mu je taj stan dodeljen. Sekretarijat se pozvao na podatak da je D.M. 3. maja 1984. godine podneo prijavu Opštinskom sekretarijatu za unutrašnje poslove da menja stan zbog preseljenja u Slavonski Brod, što nije realizovano. Gotovo čitavu deceniju stvar je mirovala (?!). Sa nedoglednim odlaganjima, spor je i dalje u toku.¹³⁹

Primenom posebnih zakona (na primer, Zakon o građevinskom zemljištu) takođe se vrše pritisci, pre svega na pripadnike albanske manjinske grupe, i krše se njihova prava, kako ona čija su ograničenja dozvoljena u vanrednim prilikama tako i ona koja su i tada neotuđiva.

3. Mnogobrojna neposredna saznanja o stanju ljudskih prava na Kosovu, u uslovima vremenski neograničenog vanrednog stanja iza kojih stoji republička vlast, detaljno su obrađena u izveštajima nacionalnih i međunarodnih istraživačkih timova, sastavljenih od vrhunskih stručnjaka za tu oblast.

137 Isto, No. 3-016.

138 Isto, No. 3-015.

139 Isto, No. 3-014.

Fond za humanitarno pravo u Beogradu sprovodi stalna, sistematska istraživanja na Kosovu. U seriji izveštaja „Pod lupom Fonda za humanitarno pravo“, broj 6. od 1. avgusta 1993. godine („Kosovski Albanci“), sadržan je deo dosadašnjih rezultata. Navode se primeri policijskog nasilja u albanskim školama, zatim primeri o policijskom nasilju kao „pravnoj državi“, o „informativnim razgovorima“ u policiji, namernim ubistvima, podmetnutim eksplozijama.

Specijalni izvestilac Komisije za ljudska prava Tadeuš Mazovjecki (Tadeusz Mazowiecki) u svom trećem izveštaju („Stanje ljudskih prava na teritoriji nekadašnje Jugoslavije“) od 14. avgusta 1992. godine,¹⁴⁰ sa zabrinutošću daje sažet osvrt na Kosovo (par. 153–171). Pored pravnog stanja, posebno je ukazao na policijsko nasilje, uskraćivanje prava na informisanje, stvaranjem preduzeća „Panorama“, na otpuštanje sa posla, privrednu situaciju (koja je uslovlila-iznudila i osnivanje posebnog Finansijskog veća, preko koga se iz dobrovoljnih priloga pomaže Albancima prinuđenim da žive u veoma teškim uslovima), na prilike u obrazovanju i bojkot izbora, kao izraz nezadovoljstva i neslaganja sa zvaničnom politikom Republike. Zaključak je nepovoljan. Odgovori srpskih i jugoslovenskih vlasti ne daju nikakve dokaze kojima bi se obesnažili nalazi Tadeuša Mazovjeckog. Naprotiv, oni se svode na ispolitiziranu, nestručnu i neistinitu propagandu o opštoj srbofobiji.

I u svom petom periodičnom izveštaju od 23. februara 1993. godine,¹⁴¹ specijalni izvestilac posvećuje dužnu pažnju Kosovu (par. 188–205). Pri tom, zapaža se da se polarizacija između Srba i Albanaca nastavlja. Ovo samo po sebi dovoljno govori o situaciji u pogledu ostvarivanja i zaštite ljudskih prava, i to ne samo u pokrajini o kojoj je reč, već u celoj Srbiji, pa i šire. Jer, u pitanju je diskriminacija u različitim vidovima i po različitim osnovama, vezana za političke procese u kojima se stvara necivilizacijski mit o nadnacijama, u smislu nadržasa, i o marginalnim narodima kojima isključivo pripada pravo na poniženost i trpljenje, sa namerama da budu getoizovani ili prinuđeni na masovna iseljavanja (oblik etničkog čišćenja prostora). Vaskrsavaju u najgorem smislu davno prevaziđene, pa i zaboravljene, ideje „krvi i tla“. Neposredni javni oblici kršenja ljudskih prava, po mišljenju Tadeuša Mazovjeckog i podacima do kojih je došao, odnose se na loš tretman i

torturu policije prema Albancima u zatvorima, ali i u drugim prilikama (kontrola, održavanje javnog reda i mira i sl.), iseljavanje iz stanova, uskraćivanje prava na služenje manjinskim jezikom, zatim na neredovne prilike u obrazovanju, gde se protiv albanske populacije, vaspitanika i vaspitača na svim nivoima primenjuje neprekinuto nasilje.

Najzad, o ozbiljnim ogrešenjima srpskih republičkih vlasti, pod čijom kontrolom se nalazi i savezna administracija, svedoče i najnovije odluke da se otkáže gostoprimstvo posmatračkoj misiji KEBS-a. Izabran je najpogrešnji način, u naivnom uverju da se greške mogu sakriti od međunarodne zajednice. Istovremeno su nastala i dodatna ogrešenja. Ministarstvo za prava čoveka i nacionalne manjine, koje nema nikakvih ustavnih ili drugih ovlašćenja, proglašava da je pitanje manjina unutrašnja stvar jugoslovenske države. A to je suprotno stavovima sadržanim u ljudskoj dimenziji KEBS-a, kako je uobličena na konferencijama u Parizu, Kopenhagenu i Moskvi. Smatra se da svetska zajednica ima legitimno pravo nadzora nad poštovanjem prava manjinskih grupa. Priznato je i pravo kontrole na zahtev bilo kog člana KEBS-a, kada se opravdano pretpostavlja da su ta prava ugrožena.

Nekoliko dodatnih napomena

Posletotalitarna epoha je u malom broju sredina koje su se nalazile pod dominacijom tih sistema donela korenitije promene u pogledu uvođenja demokratskih ustanova i potvrđivanja ljudskih prava. Sredinom 1991. godine Dejvid Oven (David Owen) će u tom smislu izdvojiti Poljsku, Mađarsku i Češkoslovačku, predviđajući njihov brzi ulazak i u evropske integracije.¹⁴² Ostale je samo pomenuo. Za Albaniju i Jugoslaviju je naglasio da je daleko i svaka pomisao o toliko odmaklim preobražajima. Izrazio je mišljenje da su ti preobražaji veoma daleko čak i od početnih oblika. Procene su se, daljim razvojem događaja, potvrdile samo delimično. Bar što se tiče Albanije, u kojoj su se, nešto brže no što se očekivalo, osetili izvesni pomaci, koji su značajno doprineli i njenom osetno promenjenom položaju unutar svetske zajednice. Jugoslavija je podelila sudbinu druge višenacionalne države, nekadašnjeg SSSR-a. Obe su, raspadajući se, postale gubitnici u veoma razmahnutoj i zbunjujuće brznoj demokratizaciji Srednje i Istočne Evrope. Zajednica Neza-

140 *Situation des droit de l'homme dans le territoire de l'ex-Yougoslavie*, OUN, Doc. E/CN. 4/1993/50, 10 février 1993.

141 *Situation of Human Rights in the Territory of the Former Yugoslavia*, OUN, Doc. E/CN. 4/1994/47, 17 November 1993.

142 D. Owen, „The European Community. How Can we Build a New Europe?“, *Europe in Transition: A Challenge for the Social Science*, European Social Science Conference (Santander, Spain, 24–28 June 1991).

visnih Država, odnosno, sa stanovišta međunarodnog predstavljanja Rusija, prestaje da igra jednu od odlučujućih uloga u novom svetu. Jugoslavija, svedena na Srbiju, i zaokupljena maštanjima o Velikoj Srbiji, isključena je iz svih institucija međunarodnog poretka. Istovremeno su obe suočene sa žestokim potresima u oblastima ljudskih prava, s tim što se u Rusiji uspostavlja nekakva ravnoteža u izraženim težnjama obnavljanju totalitarizma, dok je on u Srbiji zadržan i veoma brzo radikalizovan u odnosu na sve ranije poznate vidove. Nacionaldemokratija, kao zaklon za stvarno stanje, prerasila je u nacionalsocijalizam koji nema ozbiljnog političkog oponenta,¹⁴³ zbog čega su država i pravni sistem razoreni – budući da su, za novostanovljenu vlast sa svim obeležjima despotske samovolje, izlišni. Kada se razmišlja sa stanovišta zaštite i ostvarivanja ljudskih prava o Italiji, Španiji, Nemačkoj, pa i SSSR-u i sadašnjoj Srbiji, dolazi se do zaključka koji verovatno podleže nekoj proverbi, a možda i ne. Fašizam, nacizam i boljševizam su uglavnom odživeli svoj „zlatni vek“ u periodu kada su ljudska prava bila u isključivoj nadležnosti države (*domaine réservée*). Znači, nisu imali ni obaveza ni ograničenja u bilo kom pogledu. Sa Srbijom ili Jugoslavijom je situacija drugačija. Korpus ljudskih prava je pod sistematskom kontrolom OUN i regionalnih organizacija. Članice su dužne da poštuju i primenjuju zajedničke standarde. Takva pravila bi važila i za novi, najbliži nacionalsocijalizmu, ali radikalniji, srpski totalitarizam.¹⁴⁴ Međutim, ona su odbačena. Globalne posledice su dovoljno poznate da bi trebalo išta bliže objašnjavati.

Ostaju posledice takvih odnosa u vezi sa ljudskim pravima.

143 Karakterističan je i jedan zapis Dobrice Ćosića: „Najniži soj među srpskim nacionalistima je onaj koji veliča srpsku spontanost, a to znači prostotu; taj se razmeće svojim srpskim manama.“ I dodaje: „Možda su baš takvi rodoljupci izazvali omrazu Srbije i Srba susednim narodima i podstakli njihovo nepoštovanje Srba i srpstva.“ Ostaje samo nedorečeno u kojim krugovima se sve oni sreću, jer bi morao da prizna poraznu činjenicu da tih njegovih „Srbendi“ ima svuda, u svim slojevima i pod svim političkim bojama (D. Ćosić, *Srpsko pitanje: Demokratsko pitanje*, „Politika“, Stručna knjiga, Beograd, 1992, str. 240).

144 Spoljne forme demokracije, bez stvarnih materijalnih pokrića, u sve većoj meri su istanjeni paravan neograničene vlasti jednog čoveka, opsednutog nacionalnim interesom, ne zato što ga prepoznaje i što mu je stalo do njega već što je taj interes isključiva opcija održavanja stvorenog odnosa snaga. Uredbodavno vladanje i samovolja čine glavna svojstva sadašnje vlasti u Srbiji. Sudbina obmanutog i podsmehu izvrnutog tu obuhvata i prava čoveka, i u njihovom temeljnom i u pojedinačnom uređenju.

U Srbiji i Jugoslaviji ih nema. Samovolja za njih nije nikada bila garancija.¹⁴⁵ Stanje na Kosovu ne samo da je odraz svih zbivanja već je još gore. Etnička čišćenja, započeta u Bosni i Hercegovini, na inicijativu i uz dalju podršku vlasti u Beogradu, zajedno sa vlastima u Zagrebu, prenesena su na taj prostor. Velikoj Srbiji ne trebaju, čak su veoma opasne, mnogoljudne manjinske grupe, pa još na tzv. „svetosavskom srpskom tlu“ (varijanta ideje „krv i tlo“). Postoji tu još jedna vrsta diskriminacije: deobe unutar srpskog etničkog bića na „dobre“ i „loše“ pripadnike (preciznije: podanike nacionalsocijalističke ideologije i manjinsku grupu privrženika građanske demokratije i društva). Pojava začeta davne 1941. godine, sada se razvila do neslučenih razmera, sa posledicama koje mogu da znače uništenje i celog tog bića. Harisovo učenje o tipu ličnosti („ja sam u redu, ostali ne“)¹⁴⁶ zatamnjuje horizonte ovog prostora, a to niko neće da vidi. Paranoja te vrste vodi u ubistva, samoubistva, uništavanja do kraja. Njoj služi inteligencija, uključujući i same vrhove,¹⁴⁷ i, nikada bez naglašene militantnosti, pravoslavije, čija crkva sada podseća na fundamentalistička opredeljenja.

Zločin medija je učinio svoje. A tek kada zločinci budu osuđeni i kažnjeni, zajedno sa naredbodavcima i saučesnicima, može se govoriti o vaspostavljanju ljudskih prava, i u Srbiji, i na Kosovu. Do tada mora da bude prisutna, u većoj meri nego ranije, moralna svest o humanosti i civilizacijskim vrednostima onih poslenika u nauci i kulturi, kao i u praksi, koji i snose najveću odgovornost za kolaps u kome se država i građani nalaze, pri čemu je ta odgovornost utoliko veća što oni pripadaju otetom i nekontrolisanom nacionu, koji je sisteme društvenih antivrednosti pretvorio u sisteme izvornih vrednosti. Ljudska prava, demokratija i pravna država, kao celina civilizacijskog prosperiteta i praćenja sveta u njegovom razvoju, a to jedino znači budućnost svake nacije, ne mogu da budu baština socijalnog taloga. Gresu ranijih vlasti, čiji je pravni sledbenik sadašnja vlast, ne bi smeli, ni po kom osnovu, da budu

145 Realne garancije prava čoveka pružaju isključivo pravna država i minimumi izvorne demokratije (J. Robert, J. Duffar, *Droits de l'homme et libertés fondamentales*, Monchrestien, Paris, 1993).

146 H. Haris, *Ja sam OK, ti si OK*, Medicinska knjiga, Beograd, 1990.

147 Nedelo je došlo iz SANU, sa Unirveziteta, iz Udruženja književnika Srbije. Dolazi i dalje. Pažljivim upoređenjem ponašanja srpskih intelektualaca danas i onih do 1941. godine, a naročito posle stvaranja Banovine Hrvatske 1939. godine, zapaža se da je, na primer, Srpski kulturni klub bio kudikamo umereniji i promišljeniji u procenama nacionalnih interesa i u odnosu sa vlastima. Čak je i zaključni dokument Svetosavskog kongresa u selu Ba (1944) iznad svih predrasuda i međusobica.

izvorište stradanja građana. Današnji svet takav primitivizam nedvosmisleno smatra nemoralnim i kažnjivim. Zato on ne mrzi nikoga, pa ni Srbe kao narod. Ali prezire političku moć koja sebi otima pravo da govori u ime neslobodnih građana. Od odlučujućeg je značaja da prosečan građanin u Srbiji shvati da je prevaren. Njega su i srpski nacionalisti i „demokrati“ (što je, nažalost, isto) ubedili da je upravo on građanin sveta, ne i ostali. Istina je, međutim, na drugoj strani. Svi su građani sveta, a upravo zavedeni Srbi postaju žitelji svetske provincije, glibave, mračne, mistične, izgubljene u prevaziđenim političkim, kulturnim i verskim ideologijama.

Sevdije Ahmeti

OBLICI APARTHEJDA NA KOSOVU

Uvod

U ovom radu obrađeni su oblici aparthejda koji se primenjuje u nekim delovima bivše Jugoslavije.

Dok se dobitnici Nobelove nagrade za mir vraćaju kućama da bi zauvek zakopali sistem aparthejda na južnoj hemisferi, mi sačinjavamo izveštaj o jednoj evropskoj zemlji u kojoj ispoljavanja novog aparthejda sve više otežavaju život ljudima koji u njoj žive.¹⁴⁸ Poslednjih godina, naime, situacija na Kosovu postala je veoma ozbiljna.¹⁴⁹ Albanci su isključeni iz svih oblika vlasti, javnih institucija, pravosudnog sistema, škola, univerziteta i kulturnog života uopšte, kao i iz skoro svih vidova modernog zapošljavanja.

Albanci žive u brutalnom policijskom sistemu, u vanrednom stanju, u kome je sveopšte nasilje policije svakodnevna pojava.

Činjenice izložene u ovom radu pokazuju da je većina na Kosovu izložena političkoj, socijalnoj, ekonomskoj i kulturnoj diskriminaciji.¹⁵⁰ Albancima su uskraćena sva ljudska prava.

Diskriminacija Albanaca na Kosovu poprimila je dramatične dimenzije. Ona se sprovodi na nacionalnoj osnovi, protiv etničke zajednice koja broji dva miliona ljudi, u svim sferama života, uključujući i politiku, i pravosuđe, i socijalnu oblast.

Diskriminacija Albanaca sprovodi se u zapošljavanju, obrazovanju, kulturi, zdravstvu i zdravstvenom osiguranju, privredi, socijalnoj zaštiti, u političkom životu, pravnoj zaštiti njihovog fizičkog integriteta i životu uopšte.

148 B. Furre, *Apartheid in Europe: a report from Kosova*, Norwegian University, Oslo, 1993.

149 op. cit.

150 op. cit.

Skupština Srbije je donela 32 zakona i 470 specijalnih programa i odluka protiv Kosova, sa ciljem diskriminacije Albanaca u svim oblastima života.

Svrha ovih zakona, specijalnih programa i odluka je da se Albancima zagorča život i oni nateraju na masovno emigriranje sa Kosova, u cilju njegovog etničkog čišćenja. Inače, Srbija je zvanično izjavila da bi etničku strukturu stanovništva Kosova (koju sada čini 90% Albanaca) trebalo dovesti u odnos od 50% Albanaca i 50% Srba i Crnogoraca. Cilj je kolonizacija Kosova.¹⁵¹

Osnova

Etnički Albanci čine do 90% stanovništva Kosova. Obe nacije, Albanci i Srbi, ovaj deo Evrope smatraju delom svog nacionalnog nasleđa. Za Albance, to je njihova domovina, otkako postoje kao narod. Za Srbe, to je srce srednjovekovnog srpskog kraljevstva u kome se nalazi veliki broj spomenika pravoslavne crkve. Albanci na to gledaju kao na prethodnu okupaciju, jer su tu crkve i ranije postojale, a ove pravoslavne podignute su na ruševinama predašnjih. Osim toga, Albanci pamte da je upravo na Kosovu, osnivanjem Prizrenske lige, započela albanska nacionalna obnova.¹⁵²

Kosovo je donošenjem Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1974. godine imalo značajnu autonomiju. Imalo je svoju Vladu i Skupštinu, Ustavni sud, Vrhovni sud i predstavnike u svim saveznim institucijama. Imalo je i sopstveni Univerzitet, na kome je albanski jezik bio jezik nastave za studente – etničke Albance.

Kosovo obiluje prirodnim bogatstvima. Ipak, ono je ekonomski zaostalo, sa velikom nezaposlenošću. Ekonomski problemi samo su pojačali nacionalističke nemire etničkih Albanaca i oni su u dramatičnom obliku izbili na površinu 1981. godine. U demonstracijama širom Kosova podržavan je zahtev da Kosovo prestane da bude deo Srbije i da dobije status republike.¹⁵³ Demonstracije su zaustavljene krvoprolićem. Usledila su masovna hapšenja. U periodu od 1981. do 1988. preko 1.750 Albanaca osuđeno je na izdržavanje kazne do 15 godina zatvora zbog

151 M. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: 1918–1941*, Pristina, 1981.

152 Vidi: Amnesty International, *Yugoslavia: Ethnic Albanians, victims of torture and ill-treatment by police in Kosovo province*, London, 1992.

153 op. cit.

nacionalističkog delovanja, dok ih je 7.000 osuđeno na kaznu do 60 dana zatvora zbog političkih prestupa.

Slobodan Milošević se, 1987. godine, pozivajući se na srpska nacionalna osećanja, obavezao da ponovo uspostavi srpsku kontrolu na Kosovu, putem ustavnih promena koje će ograničiti autonomiju Pokrajina. Kao podrška tom cilju, 1988. godine su organizovane velike demonstracije Srba.

Posle otpčinjanja generalnog štrajka Albanaca na celom Kosovu, savezni organi su, 26. marta 1989. godine, dok je štrajk još uvek trajao, uveli „posebne mere“, praktično, vanredno stanje. U ključnim privrednim organizacijama uvedena je radna obaveza, a na Kosovo je doveden veliki broj vojnih jedinica.¹⁵⁴

S tenkovima postavljenim ispred zgrade Parlamenta, Kosovska skupština je, 23. marta 1989, pod pritiskom Srbije, prihvatila sporne promene Ustava. Time je Srbija stekla prevlast. Srbija je dobila pravo da vrši dalje promene ustava bez saglasnosti Albanaca sa Kosova. Jula 1990. Srpska skupština je suspendovala Skupštinu Kosova, nakon čega su etnički Albanci, članovi Kosovskog parlamenta proglasili nezavisnost Kosova od Republike Srbije. Novi Ustav Srbije, iz septembra 1990, uskratio je Pokrajini Kosovo najveći deo njene autonomije. Od tada, Albanci odbijaju da priznaju legitimnost srpske vlasti na Kosovu.

Dokazi o aparthejdu

Postoje dokazi da su metodi etničkog čišćenja primenjivani još u prvoj Jugoslaviji (SHS – Srbija, Hrvatska i Slovenija), a zatim u drugoj (bivšoj) i takozvanoj trećoj Jugoslaviji (Srbija i Crna Gora).¹⁵⁵ Njih je razradio srpski akademik dr Vasa Čubrilović,¹⁵⁶ a oni se primenjuju u sve tri Jugoslavije kao genocid nad Albancima.

O tome govore i sledeći podaci:

– u periodu od 1981. do prošle godine,¹⁵⁷ na Zapad je emigriralo čak 500.000 Albanaca;

154 Vidi: Amnesty International, Index EUR 48/18/92.

155 Vidi: „Program za realizaciju mira, slobode, ravnopravnosti, demokratije i prosperiteta SAP Kosovo“, Beograd, *Službeni list Republike Srbije*, br. 15, 30. mart 1990.

156 V. Čubrilović, *Manjinski problem u Novoj Jugoslaviji*, elaborat, Beograd, 3. novembar 1944. (Napomena: ovaj detaljan Program ima 11 kucanih strana pisanih ćirilicom, a potpisao ga je sam autor.)

157 Gjenocidi në Kosovë (Genocide in Kosova): a symposium held by the Academy of Sciences and Arts of Kosova, Prishtinë, December 1993.

- 17.000 mladića Albanaca godišnje biva izloženo opasnosti zbog odbijanja da služe u jugoslovenskoj vojsci i zbog protivljenja ratu;
- 130.000 radnika Albanaca raznih profila i kategorija otpušteno je sa posla pre tri godine (njihov broj je sada još veći). Mnoge od njih su na radnim mestima zamenili Srbi i Crnogorci.¹⁵⁸ Albanci se više ne mogu naći u najvećem broju sektora privrede;
- više od 100.000 albanskih porodica (od kojih svaka ima barem sedam članova) nema prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, niti na zdravstveno i socijalno osiguranje;
- 16 osnovnih i 56 srednjih škola zatvoreno je za učenike Albanace;
- 274.280 đaka osnovnih škola i 63.340 učenika srednjih škola pohađa nastavu koja se održava krišom, na tajnim mestima. Njima nije dozvoljen pristup zgradama zvaničnih škola. Ovi učenici i njihovi nastavnici kao i studenti i njihovi profesori stalno su izloženi progonima policije;
- pošto se časovi održavaju u privatnim kućama, svi oni, zajedno sa vlasnicima tih kuća, bivaju hapšeni, osuđivani na kazne zatvora, pritvarani, maltretirani itd; jednom rečju, učenici Albanci su izloženi nasiju i tretirani kao građani drugog reda;
- nastava za đake i studente odvija se u izuzetno lošim uslovima;
- sve univerzitetske zgrade i naučne institucije su zatvorene za studente i naučnike Albanace;
- Narodna i Univerzitetska biblioteka Kosova je zatvorena za čitaoce Albanace;
- zdravlje Albanaca je ugroženo: skoro svi lekari, medicinske sestre i tehničari Albanci otpušteni su sa posla pre tri godine;
- emitovanje radio i televizijskih emisija na albanskom jeziku je potpuno zabranjeno. Albancima nije dozvoljeno da na svom maternjem jeziku budu dobro obaveštavani;
- mediji Srbije, svakodnevno, svakog časa, bombarduju gledaoce srpske televizije, slušaoce radija i čitaoce informacijama protiv Albanaca;
- sve sudije, pravobranioci i javni tužioci zamenjeni su Srbima i Crnogorcima;
- Albanci koji ne govore srpski jezik mogu na sudu da komuniciraju samo posredstvom sudskih i policijskih tumača;

158 Izveštaji Sindikata Kosova, Priština.

- deca, đaci i studenti nemaju pravo na dodatak niti bilo kakvu drugu olakšicu. Razlog tome je prisilno otpuštanje njihovih roditelja i, kako ga vlasti nazivaju, ilegalno obrazovanje;
 - lokalna vlast i društvena privreda su u potpunosti u rukama Srba;
 - policiju i snage bezbednosti sačinjavaju isključivo Srbi i Crnogorci;
 - humanost prema Albancima na Kosovu zamenjena je legitimisanjem. Za ovu priliku odabrali smo jedan jednostavan primer.¹⁵⁹
- Starac Sadik B. Ferataj iz mesta Uce blizu Istoka, otišao je u Švajcarsku po telo svoj unuka Burima,¹⁶⁰ koji je posle kraće bolesti umro u bolnici u Švajcarskoj. Burimov otac Ramiz i njegova majka trenutno žive u Švajcarskoj kao azilanti i nije im dozvoljeno da je napuste. Stari Sadik je preuzeo telo svog unuka uz sva potrebna dokumenta, da bi ga sahranio u njegovom rodnom mestu. Sadik je bio izložen maltretiranju četiri puta: na skopskom aerodromu (Makedonija) od strane makedonskih vlasti, u mestu Hani i Elezit (granična tačka na Kosovu) od strane srpske policija, u Komoranu (malo mesto blizu Prištine) još jednom od strane policije i, četvrti put, u selu Uce za vreme pogreba, koji je policija prekinula da bi proverila da Ramiz Ferataj slučajno nije došao na sahranu svog sina;
- policijske kaznene ekspedicije organizuju se (i noću i danju) samo protiv albanskih porodica, pri čemu se članovi tih porodica (žene, deca, starci, muškarci) tuku pred drugima da bi se izazvala panika, uz nanošenje povreda vitalnim organima, lomljenje rebara, vilica, ranjavanje, vrdanje, maltretiranje, zagorčavanje života, i naređivanje Albancima da emigriraju (kao što je, na primer, bilo u Cabri i u drugim mestima).
- Sve se to događa uz najnovije bezbedonosne aranžmane srpskog režima kao što su, na primer: zatvaranje prolaza, izgradnja elektronskih centara za praćenje automobila i putnika, spiskovi takozvanih sumnjivih lica koja zahtevaju otcepljenje Kosova, kao i spiskova kuća i svetilišta za koje savezni ili bolje reći srpski službenici misle da služe kao sastajališta ili skloništa, i njihovo dizanje u vazduh. U skladu sa ovim, politički procesi su u poslednje vreme, pokrenuti protiv više od 100 Albanaca.
- Stotine Albanaca svake nedelje biva lišeno slobode. Pošto ih potpuno iscrpi, policija ih oslobađa, bez izvinjenja.¹⁶¹

159 Svi navodi se zasnivaju na izveštajima Amnestiy International i Saveta za zaštitu ljudskih sloboda i prava iz Prištine.

160 Council for the Defence of human Rights and Freedoms, Report No. 180, Prishtinë, 20 January 1994.

– Policijske i vojne snage ubijaju desetine Albanaca bez ikakvog razloga, a pri tom se niko ne poziva na odgovornost.¹⁶²

– Dvostruki standardi su postali kosovska svakodnevnica.

– Nijedan Srbin niti Crnogorac nije nikada bio optužen za zločin protiv Albanaca. Albance optužuju za ono što nisu učinili, optužuju ih zbog toga što su ono što jesu.

– Albancima nije dozvoljeno da organizuju sportske ili kulturne manifestacije. Ako se neka i organizuje, policija odmah interveniše.

Pritisak na Albance se vrši sa namerom da im se uništi dostojanstvo i čast. Uprkos tome, ove dve osobine, dostojanstvo i čast, opstaju koliko i ljudski rod na ovim prostorima, i uvek će opstajati.

Zaključak

Apartheid ima „komplikanu strukturu motiva“¹⁶³ na Kosovu i u svim drugim delovima bivše Jugoslavije naseljenim Albancima. Njega određuju „specifični psihološki motivi koji se oslanjaju na srpsku socijalnu hegemoniju nad albanskim stanovništvom i njegovim nacionalnim razvojem“,¹⁶⁴ da bi se Albancima usadio osećaj krivice i niže vrednosti.

Kada god su Albanci tražili više slobode, na primer, jednakost sa drugima u bivšoj Jugoslaviji, odgovor je bio proglašenje opsadnog stanja, posebnih okolnosti, vanrednih uslova, policijskog časa ili već nečeg drugog na teritoriji Kosova. „U toku perioda konkretnog angažovanja Albanaca sa Kosova na nacionalnom razvoju“,¹⁶⁵ kurs srpskog režima rezultirao je u „cikličnom genocidu nacionalnih vrednosti i razvoja Albanaca“¹⁶⁶ što je bilo povezano sa sličnim ciklusima genocida na Balkanu.

Oblici aparthejda i njihove manifestacije, kao što su to, na primer, sadašnje, ukazuju da se „ne radi o reakciji na situaciju srpskog režima, bilo da su u pitanju njegovi funkcioneri ili institucije; on se oslanja na potencijalnu snagu formiranu unutar subjekata svakog režima u Srbiji;“¹⁶⁷

161 Amnesty International, Extra 71/93.

162 Vidi: CDHRF Reports in Prishtinë.

163 P. Nushi, „Pseudoshkenca në shërbim të hegjemonizmit“, mag *Forum*, No. 11–12, Prishtinë, 1994.

164 op. cit.

165 op. cit.

166 op. cit.

167 op. cit.

to je snaga koja je »uvek postojala« i koja je samo podstaknuta i aktivirana u fazi intenzivnog angažovanja Albanaca za ostvarivanje slobode uopšte i nacionalne slobode¹⁶⁸. Potka aparthejda postoji „od davnina, još pre krize na Istoku (pada Otomanske imeprije)“. Čak ni srpski socijaldemokrati nisu nikada uspeli da se oslobode ovog nasleđa, kao ni internacionalisti u srpskoj naciji, niti pak oni u Evropi.

I hronološki i analitički pregled ukazuju na apartheid koji se oslanja „na posebnu mentalnu strukturu komponenata koje će uvek imati srpski režimi, uz varijacije u aktivnostima i akcijama. Struktura aparthejda prema Albancima sadrži negativan politički stav prema Albancima, uz predrasude, etnocentrizam, stereotipna ponašanja, albanofobiju specifičnih karakteristika i mitomaniju motivisanih dimenzija“.¹⁶⁹

Ovde nisu nabrojani svi zločini koje je počinio srpski režim, već samo neki oblici aparthejda koji predstavljaju otelotvorenje zla i mržnje prema Albancima.

Preveo: Škeljzen Malići

168 op. cit.

169 op. cit.

**NACIONALNI POKRETI I SUKOBI SRBA
I ALBANACA**

Dušan Janjić

NACIONALNI IDENTITET, POKRET I
NACIONALIZAM SRBA I ALBANACA

Uvod: Srpsko–albanski sukob, danas

Srpsko–albanski odnosi danas su u znaku sukoba koji ima mnoga obeležja interetničkog sukoba. Njegovi akteri i njihovi postupci su „etnifikovani“. Taj se sukob može označiti kao „realistički društveni sukob“,¹⁷⁰ oko statusa Albanaca i kontrole teritorije Kosova. To je sukob većine (koja se opredeljuje za izolaciju) i manjine (koja se opredeljuje za separatizam) a obe strane za iredentizam, odnosno, ostvarivanje panideja (Velike Srbije i Velike Albanije).¹⁷¹

Srpsko–albanski sukob predstavlja jednu od najvažnijih karika u lancu političkih kriza, sukoba i rata u (bivšoj) Jugoslaviji i jedan je od najvažnijih aktuelnih političkih sukoba u Evropi.¹⁷² To je sukob koji zahvata domen politike ali i dublje sfere života i stvaralaštva ljudi. Njegova struktura je složena, sa naglašenim elementima političke i socijalne drame. Zbog svoje složenosti, ovaj sukob se može posmatrati i kao sukob dve različite civilizacije: pravoslavlja i islama.¹⁷³

Posebnu ulogu u ovom sukobu imaju nove nacionalističke elite i njihove tzv. negativne politike (interni kolonijalizam, etnocid, genocid i asimilacija). Režim Slobodana Miloševića je pokušao da uspostavi ne-

170 Vladimir Goati, *Politička sociologija*, Mladost, Beograd, 1978, str. 306–307.

171 Anna Maria Boileau, Raimondo Strassoldo, Emidio Sussi, *Temi di sociologia delle relazioni etniche*, Istituto di Sociologia Internazionale, Gorizia, 1992, p. 156; Donald L. Horowitz, „Patterns of Ethnic Separatism“, *Comparative Studies in Society and History*, 23 April 1981, pp. 184–188; Anthony D. Smith, „War and Ethnicity: The Role of Warfare in the Formation, Selfimages and Cohesion of Ethnic Communities“, *Ethnic and Racial Studies*, 4, October 1981, p. 3.

172 „New Conflicts in Europe & Resolution“, *Current Decisions Report*, Number 10, Oxford Research Group, July 1992, pp. 33–35.

173 *Yugoslavia: Human Rights abuses in Kosovo 1990–1992*, Helsinki Watch, October 1992, pp. 3, 4.

posrednu jurisdikciju nad Kosovom i to u prvom redu ograničavanjem prava Albanaca (u okviru sistematske kapmanje njihove marginalizacije, diskriminacije kao i socijalnog, ekonomskog i političkog „motivisanja“ iseljavanja sa Kosova).¹⁷⁴ Albanci se nalaze pod vladavinom oficijelne vlasti Srbije – Centra ali i pod vladavinom „paralelne države“. Istovremeno, Srbi (i Crnogorci) su u ulozi tzv. poverenika Centra i zavisnika od Vođe. Time su dodatno suprotstavljeni susedima, ljudima s kojima, inače, u najvećem broju slučajeva, žive u teškoj socijalnoj, ekonomskoj, kulturnoj, obrazovnoj i ekološkoj situaciji.¹⁷⁵

1. Značaj Kosova za srpsko–albanske odnose

Kosovo¹⁷⁶ ima 10.908 km površine i približno 1.700.000 stanovnika. Kosovo je i u (bivšoj) Jugoslaviji¹⁷⁷ bilo a i u SR Jugoslaviji je na „periferiji“ a Albanci¹⁷⁸ su marginalna društvena grupa. Srbi i Crnogorci

- 174 Kao i o mnogim drugim pitanjima vezanim za srpsko–albanske odnose tako i u određivanju i ocenjivanju sadašnjeg stanja na Kosovu postoje različita viđenja. Mnogi autori iz tzv. proalbanskog kruga smatraju da je na Kosovu zaveden sistem aparthejda (na primer u spisu: „Die Albaner in Kosovo“, *Report*, No. 1 Menschenrechte für bedrohte Völker, Göttingen, Februar 1991, p. 66) odnosno da je „uspostavljen jedan tip dirigovne kolonijalne vlasti“ (Škeljzen Malići, „Strah od novih ratnih uspeha“, *Borba*, Beograd, 11–12. septembar 1993, str. 4).
- 175 Oko 81% stanovništva Kosova živi ispod granice socijalne bede. Privreda je razorena. Školstvo, i drugi sistemi socijalizovanja ljudi, posebno mladih, ne funkcionišu. Kulturno zaostajanje je dramatično.
- 176 Termin kojim se označava ova pokrajina u sastavu Srbije jedan je od najilustrativnijih primera sveopšte etnifikacije javnog i političkog života i govora. Jedan od naziva za ovu oblast je „Stara Srbija“. Tako su, početkom XX veka, srpska politika i historiografija obeležavale ovaj prostor, naglašavajući da je tu „jezgro stare srpske države i kulture“. Naziv „Kosovo“ je tursko–albansko porekla i označavao je Kosovski vilajet koji je, pred Balkanski rat – 1912. godine – obuhvatao teritoriju Sandžaka, Gornjeg Polimlja, Kosova i Metohije, severne Makedonije do Velesa i istočne Makedonije do sliva Bregalnice. Između ostalog, ovaj pojam se vezivao i za koncept „Velike Albanije“ a, danas, predstavlja sinonim za albansko viđenje statusa ove pokrajine. Naziv „Kosovo i Metohija“ je duže prisutan u ustavno-pravnoj i jezičkoj praksi. Međutim, od momenta kada on ustupa mesto nazivu „Kosovo“, to jest, od kraja šezdesetih godina do danas, on je sinonim srpskog viđenja ove pokrajine. Danas, to je i termin važećeg ustava Srbije i Jugoslavije. U ovom radu biće upotrebljavan naziv „Kosovo“ jer je rasprostranjen u savremenoj literaturi i javnosti.
- 177 „(Bivša) Jugoslavija“ označava državnu i društvenu zajednicu koja je postojala od 1918. godine do građanskog rata i međunarodnog priznanja Slovenije i Hrvatske kao nezavisnih država (15. januar 1992. godine).
- 178 U srpsko–hrvatskom jezičkom i kulturnom kontekstu postoji i naziv „Šiptar“ koji je izveden od naziva „Shqiptar“, kao oznaka za Albance u Jugoslaviji. Pri tome se

su manjinski deo stanovništva Kosova koji je, u albanskom većinskom okruženju, izložen nesigurnosti i strahu za nacionalnu ali i individualnu egzistenciju. Nastojanje da se ne bude periferija, marginalna grupa a ni ugrožena manjina, odlika je sadašnjice i prošlosti ovog prostora.

Od izuzetnog značaja za srpsko–albanske odnose je privredni razvoj Kosova. Kosovska privreda je, u Kraljevini Jugoslaviji, pretežno feudalna a u njoj dominiraju poljoprivreda i prirodne forme razmene. Privredna struktura je razvijena po kolonijalnom modelu. U (bivšoj) Jugoslaviji¹⁷⁹ Kosovo doživljava potpunu promenu svojinskih odnosa, ubrzano modernizovanje privrede i društva.¹⁸⁰ No, i pored toga, ono ostaje najnerazvijenije područje (bivše) Jugoslavije.¹⁸¹ Od faktora koji utiču na to

asocira na njihovo etničko i plemensko poreklo. Vežanost za nacionalno–državnu tvorevinu (Albaniju) izražava se nazivom „Albanac“ koji se, na Kosovu, ustaljuje od 1968. godine. Danas, on izražava povezanost sa Albanijom ali i nacionalnu uobličnost ove zajednice (Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici del conflitto*, Marco, Lungaro, 1992, pp. 332, 333). U ovom radu, iz istih razloga kao i u primeru naziva „Kosovo“, biće upotrebljen naziv „Albanac“.

- 179 Privredni razvoj Kosova, u (bivšoj) Jugoslaviji prolazi kroz dve faze: administrativnu (1947–1952) i tzv. samoupravnu (1953–1984). U prvoj fazi, prosečna stopa rasta društvenog proizvoda privrede je 0,3%, a investicije imaju negativnu stopu rasta (od 2,7% ili 3,6% ukupno uloženi investicija u osnovne fondove države). U drugoj fazi, prosečna stopa rasta društvenog proizvoda je 5,9% a uložene investicije su 96,4%. U periodu od 1947. do 1966. godine dolazi do ekstenzivne eksploatacije proizvodnih faktora, posebno prirodnih resursa, uz nepovoljnu privrednu strukturu, nerazvijenosti infrastrukture i visoko učešće poljoprivrede (49,7%) a nisko učešće industrije (22,8%) u formiranju društvenog proizvoda. Međutim, u periodu od 1957. do 1965. godine, prosečna stopa rasta društvenog proizvoda je 8,5%. Kosovo se posmatra kao posebni region i primenjuju se posebne mere regionalnog razvoja; ujednačava se učešće industrije (30,9%) i poljoprivrede (31,7%) u formiranju društvenog proizvoda privrede Kosova. U periodu od 1966. godine, odnosno od tzv. privredne reforme, pa do 1988. godine, dolazi do koncentrisanog ulaganja u razvoj Kosova i to preko Fonda federacije. Od tih investicija najviše ide u društveni sektor (a od toga 62,8% u industriju a u sklopu ove u energetiku i bazične grane odlazi 80% investicija).
- 180 Srečo Kirn, „Razvoj – nerazvoj: Primer Kosova“, *Časopis za kritiku znanosti*, Ljubljana, 51, 52/1982, str. 75; Musa Limani, „Privredni razvoj i uzroci krize na Kosovu“, *Kosovo danas i sutra. Jugoslovenski pogledi*, Pogledi, Split, 2/1988, str. 371–375; Mr Agim Paca, „Uloga sredstava Fonda federacije za kreditiranje bržeg privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina i izgradnje privredne i industrijske strukture SAP Kosova“, *Časopis za kritiku znanosti*, Ljubljana, 51, 52/1982, str. 43, 44, 48.
- 181 Na to utiču sledeći faktori: nasledeni nizak nivo razvoja i proizvodnih snaga; nedostatak stručnih kadrova; neodgovarajuća investiciona politika i usredsređenost na bazične grane i energetiku uz zapostavljanje prerađivačkih kapaciteta; mnogi politički faktori a pre svega neodgovarajući model upravljanja i stalne političke napetosti i nestabilnosti Kosova itd., itd.

posebnu pažnju i rasprave izazvala su demografska kretanja. Stanovništvo Kosova, u periodu od 1948. do 1981. godine, je udvostručeno.¹⁸² Procena je da će se ono u narednih dvadesetak godina ponovo udvostručiti, s obzirom da je polovina od ukupnog broja stanovnika mlađa od 20 godina i da tek treba da sklapa brak i rađa decu.¹⁸³ Na Kosovu su primetne sve najvažnije karakteristike kasne demografske tranzicije nedovoljno razvijene zemlje ili područja sveta. Reč je o velikom stepenu smanjenja smrtnosti, visokom stepenu nataliteta, koji se sporo smanjuje, i sporim promenama starosne i ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Po stopi rađanja Kosovo predstavlja izuzetak u Evropi a „baby boom“ koji doživljava albansko stanovništvo, po mnogo čemu, kao da postaje svojevrsni kulturni obrazac.¹⁸⁴ No, izvesno je da na ovo utiče izrazito nepovoljni položaj žene u albanskoj zajednici na Kosovu.¹⁸⁵ Naglašeno je prisutan tradicionalan način života Albanaca, u porodici i lokalnoj zajednici. Uz to, na Kosovu i u albanskoj zajednici vlada normativna konfuzija, koja je nepovoljno tlo za društvenu integraciju na načelima univerzalnim za sve članove zajednice.¹⁸⁶

- 182 Na realnom planu je, od 1961. do 1981. godine, broj albanskog stanovništva porastao za 90% a njegov udeo u ukupnom stanovništvu Kosova se povećava sa 67,2% na 77,4%. Srpsko i crnogorsko stanovništvo smanjilo se za 7,3% odnosno 28,1%, a udeo u stanovništvu Kosova spao je sa 23,6% na 13,2% odnosno sa 3,9% na 1,7%. Ostvarena je izrazita etnička homogenost stanovništva (Miloš Macura, „Razvojni, socijalni i demografski problemi Kosova“, *Kosovo danas i sutra. Jugoslavenski pogledi*, Pogledi, Split, 2/1988, str. 389, 390; Binak Maxharraj, „Potreba za populacijskom politikom na Kosovu“, *Isto*).
- 183 Samo za dve decenije (1981–2001) broj žena u fertilnom periodu će se udvostručiti, odnosno povećaće se sa 351.000 na 628.000. To će izazvati porast stanovništva, čak i pod uslovom da fertilitet opada, pa i da se prepolovi.
- 184 Albansko stanovništvo na Kosovu ima više demografskih sličnosti sa stanovništvom susedne Albanije nego ostatkom Srbije i Jugoslavije. Ali, i u poređenju sa Albanijom postoje razlike. Tako su, u proseku, tokom osamdesetih godina, žene na Kosovu rađale jedno dete više nego žene u Albaniji iako je privredni i kulturni razvoj bio viši i ubrzaniji na Kosovu nego u Albaniji (Dragan Avramov, „Dva populaciona problema u Jugoslaviji“, *Marksistička misao*, Beograd, 3–4/1989, str. 75, 79, 82, 85, 86).
- 185 Binak Maxharraj, „Potreba za populacijskom politikom na Kosovu“, *Kosovo danas i sutra. Jugoslavenski pogledi*, Pogledi, Split, 2/1988, str. 421.
- 186 Reč je o nekoliko međusobno suprotstavljenih normativnih sistema, od kojih svaki pretenduje da legitimira okvir delovanja i ponašanja pojedinaca. Na primer, u sferi bračnog i porodičnog života deluje običajni kodeks Leke Dukadžinija, šerijatsko pravo, kanonsko pravo katoličke crkve i zvanično porodično zakonodavstvo, koje pretenduje da, uz manje varijacije, važi za sve stanovnike Jugoslavije. Od uticaja je i vrednosno-normativna konfuzija, koja nastaje naglom urbanizacijom, promenom

Uz mnoge znake promena i modernizacije, albansko kosovsko društvo je, i dalje, ruralno. Na Kosovu se značajno poboljšao kvalitet života. Prosečna starost je podignuta na preko dvadeset godina. Ostvaren je pravi egzodus sa sela u grad, iz poljoprivrede u industriju. Ubrzana je urbanizacija Kosova, ali grad – svojim razvojem – nije mogao da apsorbuje priliv stanovništva, a pogotovu da znatnije utiče na menjanje ukorenjenih navika i obrazaca života, što je otežano i činjenicom da je Kosovo izrazito emigraciono područje.¹⁸⁷

Politički i vojni interesi za Kosovo imaju naglašeni uticaj na srpsko-albanske odnose. Ovi interesi potiču i od samog mesta koje Kosovo ima u komunikacijama. To mesto je uslovljeno geografskim položajem i istorijskim ukrštanjem i sukobljavanjem različitih interesa brojnih država i naroda.¹⁸⁸ Albanci privlače pažnju i zbog naseljenosti na teritoriji Kosova, delova juga Srbije i Crne Gore, kao i u zapadnoj Makedoniji, koja je povezana sa teritorijom Albanije. Reč je o središnjem geostrateškom jezgru Balkana, koje se nalazi na teritoriji (bivše) Jugoslavije a odlikuje se lakom prohodnošću i čvorišno-ukrštajućim saobraćajem i geostrateškim (operacijskim) pravcima. Najveći deo tog jezgra pripada Srbiji a naročito Kosovu u naslonu na zapadnu Makedoniju.¹⁸⁹ Dakle, velik je geostrategijski značaj Kosova i za Srbiju. Ova

- načina života i uticajem novih vrednosti, stilova i obrazaca života koje posreduju mas-mediji i masovna kultura (Anđelka Milić, „Jedno viđenje pitanja društvene integracije Jugoslavije“, *Isto*, str. 597, 598). Naravno, sukob ovih normativnih sistema zahvata i druge sfere života. O rasprostranjenosti uticaja kao i o osnovnom institucijama običajnog prava među Albancima na Kosovu svedoči i tekst: Milutin R. Đuričić, „Arbanaška zakletva – Beja“, *Zbornik za narodni život i običaje*, Knjiga 46, JAZU, Zagreb, 1975, str. 5–14.
- 187 Po ovoj karakteristici Kosovo se razlikuje od drugih delova Srbije koja je imigraciono područje. Broj doseljenih na Kosovo iz drugih republika izrazito je mali, ali je stopa imigracije u opštem padu. U stopi emigracije učestvuje naglašeno visoka stopa emigracije Srba, Crnogoraca, Hrvata i Makedonaca ali i, doduše niska, stopa emigracije Albanaca. Ukupni rezultat je više iseljenih nego doseljenih, uz pozitivni emigracioni saldo sledećih etničkih grupacija: Turci, Romi i Albanci (Marina Šijaković, „Etnički aspekti migracija u Jugoslaviji“, *Marksistička misao*, Beograd, 2/1986, str. 204, 205, 207). Naravno, statistički podaci odslikavaju osnovne trendove ali ne i neke varijacije. Tako oni nisu posve pouzdani ni u odnosu na emigraciju Albanaca, jer mnogi Albanci, iz najrazličitijih razloga, ne prijavljuju svoje emigriranje.
- 188 Prof. dr Sima Ćirković, „Poprište silnih bitaka“, *Vojska*, broj 40, Beograd, 25. februar 1993, str. 24.
- 189 To je prostor na kome je koncentrisano albansko stanovništvo i gde su naglašeni sukobi Srba – Albanaca, Makedonaca – Albanaca, Crnogoraca – Albanaca i Srka – Albanaca. To je prostor koji, po viđenjima zagovornika albanskog državnog ujedin-

oblast predstavlja značajnu površinu Srbije; geografski, ona je locirana na periferiji, ali bez njenog prostora bi „dubina državne teritorije Srbije smerom istok – zapad, idući od granice prema Bugarskoj, na glavnom strategijskom pravcu bila svedena na stotinak kilometara“. Zapravo, ovaj prostor predstavlja tzv. drugi pojas strategijske odbrane u hipotetičkoj agresiji na Srbiju balkanskim strategijskim pravcem.¹⁹⁰ Inače, vojni stratezi Vojske Jugoslavije procenjuju da bi se, u slučaju oružanih sukoba, na ovim prostorima otvorio tzv. Južni front, što znači uključivanje Albanije u sukob.¹⁹¹ Dakle, geopolitički položaj Kosova i Albanije je onaj politički činilac koji ova područja uvlači u globalne geostrateške odnose i interese. To je i stoga što južna obala Albanije zatvara Otrantska vrata a njena luka Valona, na južnom delu Otrantskog zaliva (svega 50 km) sa svojim dubokim zalivom i ostrvom Sazenom ispred nje, predstavlja tzv. Jadranski Gibraltar, koji kontroliše ulaz-izlaz Jadranskog mora.¹⁹²

jenja, predstavlja deo „Velike Albanije“ (Radovan Pavić, „Osnove političko-geografskog položaja Jugoslavije posle II svetskog rata. Izabrani primjeri“, *Jugoslavenski geoprostor*, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1989, str. 24, 25).

- 190 Ovaj prostor predstavlja i prirodnu dubinu i balkanskog i jadransko-crnogorskog strategijskog pravca (General-potpukovnik prof. dr Radovan Radinović, „Vojno strategijski značaj Kosova i Metohije“, *Vojska*, broj 40, Beograd, 25. februar 1993).
- 191 To bi ovom prostoru dalo karakteristike „vojišta kao specifične operativno geografske celine i kao dela jugoslovenskog ratišta na kojem bi se izvodile operacije od strategijskog značaja za ukupnu stabilnost odbrane“ Jugoslavije. Ova oblast predstavljala je jednu od najpogodnijih „vazdušnodesantnih prostorija“ koja može da primi desantne snage strategijskog nivoa. One bi mogle da obezbede autonomiju dejstva na Kosovu i sa Kosova sve do spajanja sa snagama koje bi, po jugoslovenskim vojnim procenama, nastupile kopnenim putem na taktičnim i operativnim pravcima a u sklopu dva strategijska pravca (*Isto*). U ovakve procene unosi se i to da Kosovo raspolaže ogromnim rudnim bogatstvima, koja znatno premašuju energetske potrebe Srbije. Samo rezerve uglja se procenjuju na više od 10 milijardi tona a veoma su pogodne za jeftinu eksploataciju; značajne su i rezerve obojenih metala, kao i mogućnosti eksploatacije nafte i plodne zemlje, instaliranim energetske kapacitetima, najvećem rudniku olova i cinka u Evropi itd. U ovakve procene se lako unose i neki dnevnopolitički razlozi, kao na primer, da su ovo prostori susreta i sukoba država, naroda i civilizacija, to jest samo „istorijsko središte“ srpske države i jedna od „ključnih odrednica“ srpske nacionalne i istorijske svesti (*Isto*). Kada je reč o društvima kakvo je i jugoslovensko, u kojima vojni činilac ima naglašenu političku ulogu i uticaj, to može imati negativne političke efekte.
- 192 Sreten Draškić, „Nadmetanje Austro-Ugarske i Italije koncem XIX veka i početkom XX veka u Albaniji“, *Albansko pitanje u novoj istoriji*, III, Marksistička misao, Beograd, 2/1986, str. 127; Duško Topalović, „Geopolitička komponenta albanskih savezništava“, *Isto*, str. 154–159.

2. Istorijska pozadina srpske i albanske nacionalne integracije i stvaranja njihovih nacionalnih država

2.1 Srpska država i albanski nacionalni pokret u nastanku

Nacionalna integracija i stvaranje srpske i albanske države složeni su i dugi procesi. Među njima ima konvergentnih kretanja, koja omogućavaju saradnju, ali, još češće, nekonvergentnosti koje podstiču sukobe. To je rezultat isprepletanosti, indentičnosti ali i sukobljenosti interesa samih ovih nacija ali i spoljnih sila.¹⁹³

Do značajnije političke saradnje Srba i Albanaca dolazi četrdesetih godina XIX veka.¹⁹⁴ U to doba dolazi i do intenzivnijeg vezivanja hrišćanskih Albanaca s Austro-Ugarskom, Italijom i Francuskom.¹⁹⁵

- 193 Na primer, tokom XIX veka srpski nacionalnooslobodilački pokret teži izdvajanju iz Turske, a pokret Albanaca se opredeljuje protiv reformi sultana Selima III i Muhameda II s ciljem odbrane plemenske autonomije i feudalnih privilegija albanskih vladajućih slojeva (begova). To podstiče saradnju ovih pokreta, pre svega sa katoličkom Malesijom, po osnovi zajedničke, hrišćanske vere. U saradnji su prednjačili Crnogorci, a ona je ojačana tokom Tursko-ruskog rata 1828–1829. godine. O tome svedoče i politički pregovori Mustafa-paše Skadarskog i kneza Miloša. Osnovne karakteristike ove saradnje, kao i čitavog albanskog pokreta toga doba, su razjedinjenost i nestabilnost. Tako su se 1835. godine beratski Albanci zajedno sa turskom vojskom borili protiv Mirdita (Mirëdita), Malisora (Malësore) i katoličkih Albanaca Geglija (Gegë). (Đorđe Mikić, „Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XIX veku, do 1912“, *Albansko pitanje u novoj istoriji*; Marksistička misao, Beograd, 3/1985, str. 138).
- 194 To je uslovljeno uklanjanjem spahijskog sistema (Hatišerifom od Gilhane) i ostvarenjem ideja Garašaninogovog „Načertanija“ koje, „u balkanskoj akciji“ Srbije, pažnju posvećuje Albancima i to tako što, 1846. godine, Kneževina Srbija razvija intenzivni tajni rad među Mirditima kao i saradnju sa njihovim poglavarom Prenkom Bibom Dodom (Prek Bibë Doda): Takode, posredstvom srpske vlade, 1849. godine, dolazi do izmirenja Mirdita (Mirëdita) i Crne Gore, koja je do tada saradivala s Mirditima suprotstavljenim Malisorima.
- 195 Rezultat ovakvih odnosa je i zalaganje Napoleona III za katoličku autonomiju Albanaca, u kojoj je Francuska videla branu za nadiranje pravoslavnih: Srbije i Crne Gore, a preko ovih, i Rusije. Međutim, za srpsko-albanske odnose značajnije je bilo nadmetanje Austro-Ugarske i Italije oko dominacije nad Jadranom i kontrole Albanije, krajem XIX i početkom XX veka. Za Austro-Ugarsku, posle aneksije Bosne i Hercegovine, severna Albanija postaje izuzetno važna radi povezivanja Bosne i Hercegovine, preko Novopazarskog Sandžaka (u kome ona ima pravo držanja garnizona) sa severnom Albanijom. To bi trebalo da spreči povezivanje Srbije i Crne Gore i da Austro-Ugarskoj obezbedi put ka Vardarskoj dolini i Solunu a i bok za tzv. Prodor na Istok („Drang nach Osten“). U tim svojim nastojanjima Austro-Ugarska se koristila tzv. *Kultursprotektoratom* (verskom zaštitom katolika). Turska je za svoje podanike, koji nisu bili islamske vere, krajem srednjeg veka, odobrala autonomne

Pred osnivanje Prizrenske lige među albanskim intelektualcima preovlađuje romantičarsko shvatanje nacije.¹⁹⁶ To ne umanjuje snažnu

verske zajednice nazvane arapskom rečju „milet“. Radilo se o pravu upotrebe sopstvenog jezika i osnivanju sopstvenih škola. Oko mileta su se, inače, okupljali pojedini narodi u nastojanju da očuvaju svoj jezik, veru i identitet. Ta je privilegija prvo data pravoslavcima (Fanar) a zatim jermenskim i jevrejskim i, na kraju, katoličkim vernicima. „Latin milet“ je dodeljen Albancima na severu Albanije, uz zaštitu od strane austrougarskog cara. Prvi ugovor o tome je sklopljen 14. jula 1615. godine u Beču, između cara Matije i sultana Ahmeta I. Slede ugovori iz Beča (1616), Komorana (1618), Gyamart-ha (1625), Carigrada (1649) i Vasvara (1664). Ugovor iz Karlovca (1699) predviđa i pravo intervencije u korist katoličke crkve. To se potvrđuje ugovorima o miru iz Požarevca (1718), Beograda (1729) i Siostrów-a (1791). U početku je Austro-Ugarska svoj *Kultursprotektorat* koristila u Bosni i Hercegovini, Albaniji, Srbiji i donekle u Makedoniji, da bi ga, kasnije, zadržala samo u severnoj Albaniji za koju je bila najviše zainteresovana. To govori o posebnom značaju katoličkog plemena Mirdita, u kome je katolička crkva imala nadbiskupiju – u Skadru (Shkodra) i Draču (Durrësi) i tri biskupije – u Platu (Plat), Sapi (Sap) i Lješiu (Lezhë); redove jezuita, franjevaca, benediktanaca, milosrdnih sestara i sestara Servitine. Uz to, Austro-Ugarska je subvencionisala i osnovne škole u ovom kraju. Tako je katolička crkva postala čuvar jezika i kulturnog nasleđa Albanaca severne Albanije (Sreten Draškić, „Nadmetanje Austro-Ugarske i Italije koncem XIX i početkom XX veka u Albaniji“, *Albansko pitanje u novoj istoriji*, III, Marksistička misao, Beograd, 2/1986, str. 129–132).

- 196 Unutar tog shvatanja prisutno je učenje o zajedničkom poreklu Grka i Albanaca kao i nastojanje Samija Frašerija, člana Komiteta za albanske narode, da se uspostavi savez sa Grčkom. Naravno, to nije jedina struja u albanskom pokretu. Albanski carigradski komitet (30. maja 1878. godine) izražava želju da živi u miru sa susjednim narodima, uz uslov da albanske zemlje ostanu Albancima. Usmerenost na saradnju sa susjedima podsticali su Italo-Albanci tzv. Arbereshi koji su posle smrti Skenderbega i sloma ustanka, 1468. godine, naselili u provincijama Pulja (Puglia), Kalabrija i Sicilija, u Južnoj Italiji. Pod njihovim uticajem i italijanska javnost počinje da pokazuje interes za Albaniju; italijanska vlada, 1862. godine, u Palermu, organizuje Comiteto Greco – Slavo – Albanese, koji radi na pokretanju ustanka ovih naroda protiv Turske i na njihovom povezivanju sa Italijom; u Milanu se osniva Italijansko-albanski odbor za oslobođenje istočnih Albanaca koji, 1876. godine, poziva istočne Albance da učestvuju u ratu protiv Turske i pomaže pleme Mirdita koje je podiglo ustanak. Italijanski državnik albanskog porekla Frančesko Krispija (Francesco Crispia) osniva laičke škole u Skadru, Draču, Janini i Valoni; otvara se italijanska pošta u Albaniji. Italija, u južnoj Albaniji, podržava albanske pretenzije na Epir, kako bi suzbila uticaj Grčke. U tome i ima neke uspehe ali zato u severnoj Albaniji ne uspeva da suzbije uticaj Austro-Ugarske. Austrougarsko-italijansko sukobljavanje se smiruje tako što obe sile (16. novembra 1897. godine, u Monci) sklapaju ugovor kojim u pogledu Albanije prihvataju princip *Noli me tangere*. To je značilo da uzajamno izjavljuju da nemaju teritorijalne pretenzije na Albaniju; da su za *status quo* to jest za zadržavanje turskog suvereniteta nad Albanijom a da, u slučaju da dođe do promene suvereniteta, podržavaju autonomiju i nezavisnost Albanije. Ovog principa će se ove države i pridržavati na Konferenciji u Londonu, 1913. godine

antislovensku usmerenost albanskog pokreta, koji, pri tome, nije anti-hrišćanski.¹⁹⁷

Sredinom osamdesetih godina XIX veka dolazi do kontakata Srba i Albanaca i to na podsticaj krize iz 1885. godine i Srpsko-bugarskog rata ali i novog albanskog pokreta protiv Turske u oblasti Prizrena.¹⁹⁸ Ali, to je i doba otvorenog rivalstva između Austro-Ugarske i Srbije oko uticaja među Albancima.¹⁹⁹ I ovo rivalstvo potvrđuje da je, tada, rešenje albanskog pitanja skoncentrisano oko toga ko će da vlada Kosovom i da kontroliše Vardarsku dolinu i pristup Solunu. Tada je i rešenje „staro-srbijanskog pitanja“ povezano sa tim da li će Srbija uspeti da pod svoju kontrolu stavi Kosovo.²⁰⁰ U tome je od izuzetnog značaja pitanje opstanaka Srba na tom području.²⁰¹

Mladoturska revolucija i aneksiona kriza, 1908. godine, dovode do jasnog profilisanja albanske nacionalne ideologije koja je osnova stvaranja albanske države. To je period približavanja srpskog i albanskog nacionalnog pokreta, ideologije i politike.²⁰² Ali, u tom periodu se i

(Isto, str. 133–136).

- 197 To je rezultat snažnog uticaja vanbalkanskih sila: Turske, Italije, Francuske i Austro-Ugarske i procena Albanaca da će se uspešno odbraniti od pretenzija susjednih zemalja u osloncu na Portu. Porta je, sa svoje strane, nastojala da iskoristi Albance za odbranu svojih granica, pre svega prema Crnoj Gori. O tome svedoče i hronični pogranični sukobi u periodu od 1878. do 1912. godine.
- 198 U tu saradnju, s albanske strane, posebno je aktivno uključen Hadži Mula Zeka (Haxhi Mulla Zeka), najuticajniji albanski prvak u Malesiji (Malësi) i Metohiji.
- 199 U Beogradu se, na inicijativu Jašara Berbera, 1902. godine, osniva „Albanija“. Nova inicijativa Srbije, 1907. godine, nailazi na pozitivan odgovor Albanaca. To rezultira sklapanjem bese koja, tokom cele godine, obezbeđuje relativan mir oblastima Peć, Đakovica, Drenica, Gnjilane i Priština a Albanci i Srbi organizuju zajedničke zborove protiv poreza. I Srbija i Austrija pokušale su da za sebe iskoriste tzv. fansko pitanje to jest sukob između Albanaca katolika i muslimana, ali bez većeg uspeha. Iz ovog nadmetanja Austro-Ugarska izlazi kao pobednik i to zahvaljujući, pre svega, promeni stava Hadži Mule Zeke.
- 200 Antireformski pokret Albanaca i njegova povezanost sa interesima Austro-Ugarske dodatno pogoršava položaj Srba a Kosovo se izuzima iz turskih reformi (1904. godine). Time je produženo njegovo zaostajanje.
- 201 O povezanosti borbe za opstanak i posedovanja teritorija govore i brojni primeri iz albanske istorije. Posebno je poučan primer istorije srednjovekovnih Dukadina (Dukagjin). Iz te borbe izrastao je i legendarni Leka Dukadin, za čije ime će se vezati kodifikacija običajnog prava (tzv. Kanon Leke Dukadina) mada je, po mnogim podacima, to delo Skenderbega (Ivan Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979, str. 332, 384).
- 202 O tome svedoče i brojne veze kao i uticaj Nikole Pašića na uobličavanje nacionalne ideologije Albanaca (Đorđe Mikić, „Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XIX

zaoštravaju odnosi srpskih vladajućih (mladoburžoaskih) krugova i albanskih feudalnih begova.²⁰³ Reč je i o različitim socijalnim utemeljenjima ovih elita te i o različitim usmeravanjima nacionalnih pokreta. Već tada, nacionalna ideologija Albanaca je pod snažnim pritiskom tradicije i plemensko-feudalne strukture društva. Jednom oblikovana, ova ideologija će, uz sve slabosti, među Albancima biti najdominatnija integraciona veza. Ona će određivati i odnos prema drugim balkanskim nacijama i državama, potiskujući religijsku identifikaciju i sukobljavanje među hrišćanima i muslimanima, kako unutar Albanaca tako i u njihovim odnosima prema spoljnom svetu.²⁰⁴

Prekretnicu u odnosu Srbije prema Albancima predstavlja albansko-turski sukob, nastao posle pokušaja Turske da, i na Kosovu, zavede ustavnost, a naročito posle zbacivanja sultana Abdula Hamida, aprila 1909. godine. Tada se, po prvi put, na najvišim mestima srpske vlasti, određuje celovita politika uticaja među Albancima. Ta politika je dovela i do saradnje Srbije i Albanaca u ustanku protiv Turske, 1910. godine. No, tada dolazi i do jačanja albanskog pokreta. U Skoplju se 1910. godine osniva Albanski komitet, koji pokreće pitanje albanskih škola, jezika i međunarodnog priznanja albanske nacije, a Albanska liga dovodi i do tzv. malisorske krize, 1911. godine. Ovaj pokret od Srbije zahteva da ga podrži u borbi za autonomiju unutar Evrope. Na ovaj zahtev Srbija, to jest Nikola Pašić, odgovara (1912. godine) projektom Ugovora o zajednici Srba i Arbanasa u Kosovskom Vilajetu.²⁰⁵

Dakle, čitav ovaj period u srpsko-albanskim odnosima svedoči o oscilacijama saveza i sukoba, vezanih, pre svega, za udruživanje protiv

veku, do 1912", *Albansko pitanje u novoj istoriji*, Marksistička misao, Beograd, 3/1985, str. 145–152; Đorđe B. Stanković, „Nikola Pašić i stvaranje albanske države“, *Isto*, str. 158).

203 Ovome doprinose: sveopšta anarhija koja vlada među Albancima kao i nasilje nad Srbima; austrougarska podrška albanskoj autonomiji kao i stavljanje kontrole Kosova u središte državnog interesa Srbije i srpske nacije, što u srpskoj propagandi dovodi do poricanja postojanje nacionalne svesti i posebnosti Albanaca, kao i njihovu „podobnost“ za organizovanje države.

204 Đorđe Mikić, „Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XIX veku, do 1912“, *Isto*, str. 153.

205 Ugovor Albancima, u sklopu srpske države, jemči sledeće: sloboda vere; albanski jezik u školi, na sudu i u upravi; njihovi srezovi i opštine; stari pravni i sudski običaji. Albanske vođe odbijaju takav koncept, te je ovo pitanje rešeno stvaranjem Albanije kao autonomne države u granicama određenim na Konferenciji ambasadora velikih sila u Londonu, 1912. i 1913. godine, i priključenjem Kosova i Metohije Srbiji i Crnoj Gori (*Isto*, str. 156).

ili u interesu Trećeg. U ovom periodu, dolazi i do razvoja nacionalne svesti (ideje) kod Albanaca. Ova svest je pod snažnim uticajem sledećih činilaca: patrijarhalni način života i plemenska organizacija; ostvarena autonomija u okviru Turske, koju su, pre svega antireformizmom, branili albanski vladajućí feudalni slojevi; zadržavanje čiflučkih ili sitnosopstveničkih svojinskih odnosa na Kosovu i u Albniji; nepostojanje jedinstvene političke organizacije sa jedinstvenim nacionalnim političkim programom; politička, kulturna, socijalna i ekonomska razjedinjenost i nerazvijenost albanskog društva; nepostojanje grada kao kulturnog, privrednog i političkog središta nacionalnog okupljanja; islamizacija i verska identifikacija, koja je dugo stvarala čvršće veze (muslimanskih) Albanaca s Turskom nego sa idejom nacije koja je, tada, prevashodno evropska ideja (i kojoj su privrženiji Albanci hrišćani) itd., itd.²⁰⁶ U krajnjem zbiru, ovaj period je u srpsko-albanskim odnosima značio češća sukobljavanja nego saradnju. Mereno, u XIX veku važećim, kriterijima evropskog, liberalnog koncepta nacije, nacionalnog pokreta i države, albanski pokret se pokazivao kao antireformski i antievropski, jer je bio vezan za tursko i austrougarsko carstvo u njihovom opadanju, u njihovoj konzervativnoj fazi. Ali, taj pokret je izuzetno važan za evropsku politiku. Na to, pored značaja samog albanskog pokreta, utiču i odnosi Drugih prema Albancima. To važi i za odnos srpske politike i nacionalnog pokreta prema Albancima, sa kojima Srbi žive izmešani na istim prostorima. Nacionalna ideologija srpske države oslanjala se, pre svega, na rezultate nacionalnooslobodilačke borbe započete Prvim srpskim ustankom (1804. godine), a, u doba nastanka albanskog nacionalnog pokreta, i na snagu srpskog građanstva i birokratskog državnog aparata i na njihova nastojanja da prošire teritorije Srbije i da u jednu državu okupe sve Srbe.

Birokratsko poimanje oslobođenja i ujedinjenja srpske nacije postaće, u drugoj polovini XIX veka, „nova tradicija“. To je velikodržavna misao koja nacionalne interese vezuje za državu a njihovo oličenje vidi u monarhiji. Ona se oslanja na „Načertanije“ Ilije Garašanina. A po „Načertaniju“, Srbija je mala država i „u ovom stanju ostati ne sme“ i zato je „temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji je okružavaju“. Srbija na to ima pravo koje proističe iz istorije, jer njeni državni koreni su iz davnine. I srpski buržoaski liberalizam je kao svoj osnovni zadatak

206 *Isto*, str. 137, 138.

postavio srpsko nacionalno ujedinjenje a u spoljnoj politici – koncept „Velike Srbije“. U tome je, na primer, stanovište kneza Mihaila blisko velikodržavljju birokratije. Inače, konceptu „Jake i velike Srbije“ suprotstavila se, samo socijalistička misao, koju je začeo Svetozar Marković a nastavljaju je socijaldemokrati (pre svega, Dimitrije Tucović). Radikalni koncept (Jovana Skerlića, na primer) osnovni značaj pridaje „nacionalnom interesu“ Srbije i potrebi njene unutrašnje reforme kao i „samera vanju“ u balkanskim okvirima. Zapravo, „konačno rešavanje nacionalnog pitanja“ podređeno je i prihvatanju nove doktrine spoljne politike Srbije. Stvaralac ove doktrine je Nikola Pašić a izražena je veoma poznatom sintagmom: „Balkan – balkanskim narodima“. Ova sintagma je polazila od „principa narodnosti“ i nalagala je da svaki narod Balkana „treba da ide dotle dokle njegove etnografske granice dopiru“ i „da balkanski narodi treba da zadrže i da brane Balkan od stranih država, stranih naroda koji ne žive na Balkanu“.²⁰⁷ Uviđajući nemogućnost Srbije da sama reši svoje nacionalno pitanje, ova politika zagovara savez s Rusijom, širenje i podršku nacionalnooslobodilačkim pokretima južnoslovenskih naroda unutar Austro-Ugarske, kao i savez s balkanskim državama. Oštrica ovakve spoljne politike pomera se na jug, na Staru Srbiju (Novopazarski Sandžak i Kosovki Vilajet). Srpsko stanovništvo, iako u tim krajevima u manjini, u osloncu na srpsku državu, nacionalnu ideologiju i pokret a pozivanjem na istorijsko pravo i ekonomski prosperitet Srbije, postaje aktivan činilac ujedinjenja sa Srbijom. U susretu sa naraslim albanskim pokretom (1912. godine), Nikola Pašić Albancima nudi već spominjanu autonomiju unutar Srbije, a kako oni to odbijaju, sazreva odluka da se rešenje potraži u ubrzavanju izbijanja Balkanskog rata.²⁰⁸

Prvi balkanski rat, koji je završen uspešno za balkanske saveznike, označio je kraj Osmanskog carstva u Evropi i početak rastakanja austrougarskog uticaja na Balkanu. Osnajene balkanske države postaju treći činilac u međunarodnoj preraspodeli uticaja u ovom delu Evrope.

207 Miroslav R. Đorđević, *Srpska nacija u građanskom društvu (Od kraja XVII do početka XX veka)*, Narodna knjiga i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1979, str. 88, 90, 112, 113, 134, 135, 168, 169; Đorđe B. Stanković, „Nikola Pašić i stvaranje albanske države“, *Albansko pitanje u novoj istoriji*, Marksistička misao, Beograd, 3/1985, str. 158, 159.

208 Ovaj rat je, u krajnjoj liniji, izbio zato što su balkanske države nastojale da spreče zaposedanje evropskog dela turske imperije od strane Austro-Ugarske i odlože neposredni prodor Nemačke na Istok.

Srbija je udvostručila svoje teritorije, dobila zajedničku granicu sa Crnom Gorom i ojačala svoj međunarodni ugled. Međutim, pozivajući se na svoje neostvarene strateške ciljeve ona odbija da zaustavi svoje vojno širenje na severnu Albaniju.²⁰⁹

U polemici sa Austro-Ugarskom, Nikola Pašić, po prvi put u političke svrhe, iskazuje, u javnosti Srbije inače rasprostranjeno shvatanje da su „Arbanasi Srbi po krvi a promenili su veru pod gonjenjem i pritiskom turske vlasti“ a da su severna Albanija i Kosovo „po starini srpske zemlje“ i da je izlaz na more „životni interes Srbije“ jer „bez njega Srbija bi se ugušila i skuvala kao u kakvom kazanu koji je odasvud zatvoren“. Istovremeno, Pašić je isticao: „Mi imamo najslobodnije ustanove, koje svakom ujemčavaju slobodu i velika politička prava. Šta više, zaveden je u nas sistem predstavnštva manjina, i pored tih opširnih prava mi ćemo se naročito postarati da osiguramo Arbanasima njihov jezik i škole, njihovu veru i njihove običaje. Oni će dobiti u Srbiji sva ona prava koja su tražili od Turske, koja su im obećana, ali ostala neispunjena... Mi od naše namere ne možemo odustati jer su nam pristaništa na moru nužna za našu trgovinu, nužna za naš državni opstanak“.²¹⁰ Srbija je, pod pritiskom Rusije, odnosno sila Antante, ipak bila prinuđena da se povuče iz severne Albanije ali ne i sa Kosova. Austro-Ugarska, tada, preuzima od Srbije zastupanje „etnografskog principa“ i njenu „balkansku sintagmu“, kao osnovu za zagovaranje strvaranja albanske nacionalne države. Podstaknuto i podržano od strane Austro-Ugarske, Veće albanskog nacionalnog pokreta (28. novembra 1912. godine) proglašava osnivanje albanske države i formira vladu sa Ismailom Kemalom Bejom (Ismajl Qemal-ben) na čelu. Sama Srbija je, na Londonskoj konferenciji, odustala od „etnografskog principa“ i opredelila se „za prirodnu, geografsku i stratejsku granicu“ jer su, po Pašiću, „etnografski obziri“ u tim krajevima „neodređeni i nemoguće ih je utvrditi“.²¹¹

Na osnovu Londonskog ugovora, 30. maja 1913. godine, Kosovo i deo Metohije sa Prizrenom pripali su Kraljevini Srbiji a Peć, Đakovica i Istok

209 Srbija odbija da prihvati po nju povoljan carinski savez koji joj je (6. novembra 1912. godine) ponudila Austro-Ugarska u zamenu za povlačenje iz severne Albanije. To dovodi do novog zaoštavanja odnosa ovih država a srpsko osvajanje Lješa (Lezha) – 18. novembra, Bitolja (Manastiri) – 19. novembra i Drača (Durrësi) – 29. novembra jačalo je odluku Austro-Ugarske da zarati sa Srbijom.

210 Đorđe B. Stanković, „Nikola Pašić i stvaranje albanske države“, *Albansko pitanje u novoj istoriji*, Marksistička misao, Beograd, 3/1985, str. 162–164.

211 *Isto*, str. 165, 166.

Kraljevini Crnoj Gori. Time su se Albanci našli u sastavu slovenske države, protiv čega je, inače, njihov pokret bio, sve od 1878. pa do 1912. godine, nastojeći da teritorije Kosova i Metohije priključi Velikoj Albaniji.²¹²

Posle zvaničnog prisajedinjenja, 7. septembra 1913. godine, na Kosovu i u Makedoniji vlada Nikole Pašića primenjuje politiku „čvrstih i prekih rešenja“, po kojoj se buržoasko-demokratski i pravni poredak Kraljevine Srbije ne može i ne sme odmah proširiti na novoprisajedinjene oblasti i da se „njihovo stanovništvo ne može i ne sme izjednačiti u pravima sa stanovništvom Kraljevine Srbije“. Takva se politika opravdavala vojnostratiškim razlozima a ostvarivala se „na osnovu posebnih i izuzetih naredbi“.²¹³

Po svemu sudeći, na usvajanje ovakve politike prema Albancima, odnosno Kosovu i Makedoniji, uticale su i političke ideje i zahtevi za porobljavanjem i asimilovanjem Albanaca. Ali, značajniji uticaj su imali međunarodno okruženje (posebno teritorijalne pretenzije Austro-Ugarske i Bugarske); ekonomski interesi i potrebe Srbije (na primer, potreba za slobodnim izvozom i privrednom samostalnošću kroz zaokruživanje sopstvenog tržišta); interes za učvršćivanjem sopstvene političke nezavisnosti i za teritorijalnim proširenjem države.

2.2 Srpsko-albanski odnosi u jugoslovenskoj državi

U srpsko-albanskim odnosima, od stvaranja jugoslovenske drave, moguće je govoriti o nekoliko faza.²¹⁴

– *prva*, 1918–1941/45. godina – period u kome albanska manjina („Šiptari“) nije imala posebno garantovana manjinska prava i živi pod srpskom dominacijom, osim u vremenu od 1941–1944, kada se, u saradnji s nacističkom Nemačkom i fašističkom Italijom, u okvirima tada stvorene Velike Albanije, uspostavila albanska dominacija nad Srbima i Crnogorcima;

212 „Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1913. do 1945. godine“, Knjiga druga, *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 1989, str. 9.

213 *Isto*, str. 164.

214 Kao polazna osnova za izradu ove periodizacije korišćen je prilog: Adem Hasanaj, „Položaj i specifičnosti istorije, kulture, obrazovanja, jezika i pisma albanske narodnosti u Jugoslaviji“, *Otvoreni problemi narodnosti u Jugoslaviji*, Pravo i Univerza v Mariboru. Evropski center za proučavanje medetničnih odnosev in regionalizma, Novi Sad, 1991, str. 229.

– *druga*, 1945–1966. godina – period oscilacija u ovim odnosima: od oružanih sukoba, do pokušaja da se sporovi reše političkim sredstvima, među kojima su primenljivana i administrativna ograničenja prava Albanaca, čak i nasilje;

– *treća*, 1966–1981. godina – tzv. postbrionski period, u kome dolazi do priznavanja i garantovanja manjinskih prava Albanaca u izuzetno širokom opsegu. To podržava i podstiče njihovu nacionalnu emancipaciju i afirmaciju. Međutim, zaokruživanjem birokratske, etatiističke dominacije, na nivou Republike Srbije ali i Pokrajine Kosovo i jačanjem albanske komunističke elite, ona prerasta u snažni albanski nacionalistički pokret, koji vodi u političke sukobe;

– *četvrta*, 1981–1992. godina, odnosno, sve do danas – obeležena je dezintegracijom (bivše) Jugoslavije i jačanjem nacionalističkih pokreta, koji vode u otvorene sukobe i građanski rat na prostorima (bivše) Jugoslavije. U ovoj fazi dolazi do zapleta kosovske drame, uspostavlja se dominacija Srbije nad Kosovom i Albancima a albanski nacionalistički pokret nastoji da stvori nezavisnu i samostalnu državu Kosovo.

Od nastanka Jugoslavije njeni odnosi sa Albancima su u znaku otvorenog političkog i oružanog sukoba u koji je uključena i Albanija.²¹⁵ Od 1918. godine vlasti Jugoslavije vode naročito tešku borbu protiv albanskog pokreta „kačaka“.²¹⁶

215 U februaru 1919. godine, u severnoj Albaniji, buknuo je ustanak. S ciljem izazivanja pobune i na Kosovu, Metohiji i zapadnoj Makedoniji, preko tri hiljade naoružanih ljudi prodrlo je, iz Albanije, u ove oblasti. Na to je Jugoslavija odgovorila merama „oružane pacifikacije“, koje su odnele mnoge albanske žrtve (*Radničke novine*, Beograd, 26. juni 1920; *Naša Iskra*, Beograd, 11. juni 1920). Sledi i vojni upad u severnu Albaniju kao i rušenje vlade Fana Nolja a uspostavljanje vlasti Zogua (Zogu) („Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1913. do 1945. godine“, Knjiga druga, *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 1989, str. 17–34).

216 O kačakom pokretu se, dvadesetih godina ovog veka, može govoriti kao o značajnom fenomenu. Razvoj ovog pokreta je onemogućen pre svega sukobima oko budućnosti Albanaca i Albanije unutar same albanske zajednice. Ovaj pokret je bio proganjan i od vojske i policije Jugoslavije, ali ga je, u odlučujućoj meri, onemogućio Zogua (Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici del conflitto*, Marco, Lungro, 1992, pp. 64, 77). Naravno, o ovom pokretu kao i o drugim pojavama iz srpsko-albanskih odnosa postoje dve oprečne „nacionalne istine“. Po tzv. srpskom viđenju, kačaci su bili odmetnici od vlasti i razbojnici, odnosno pljačkaši. Za albansku stranu, to je „najznačajniji oblik oružane borbe albanskog naroda u buržoaskoj Jugoslaviji protiv nacionalnog ropstva i raznovrsnih pritisaka“, kako ocenjuje Hajredin Hodža (Hairedin Hoxha) u prilogu: „Proces nacionalne afirmacije albanske narodnosti u Jugoslaviji“ (izabrana poglavlja), *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 51, 52/1982, str. 62, 249.

U Kraljevini Jugoslaviji, Albancima nisu garantovana posebna kolektivna prava, a mere nacionalizacije, agrarne reforme i kolonizacije bile su uperene i protiv nasleđenih feudalnih i plemenskih društvenih odnosa ali i protiv Albanaca. Zemljište se preraspodeljuje u korist Srba i Crnogoraca.²¹⁷ U prosveti je, na primer, nasuprot odredbama člana 1. Sanžermenskog ugovora o zaštiti manjina u Jugoslaviji, vođena politika asimilacije.²¹⁸

Opređeljivanje Albanaca, u Drugom svetskom ratu, bilo je, prvo, opređeljivanje za ili protiv kolaboracije i, drugo, za sopstveni nacionalizam i dominaciju nad južnoslovenskim narodima ili za saradnju sa njihovim narodnooslobodilačkim pokretima.²¹⁹

Prevagnulo je nacionalističko opređeljenje za dominaciju nad Drugima unutar Velike Albanije, koja je nastala voljom i uz podršku fašističke Italije i nacističke Nemačke. To označava i period nasilja nad Srbima i Crnogorcima na Kosovu koje će otežati buduće srpsko-albanske odnose.²²⁰

Iskustvo Drugog svetskog rata i Velike Albanije kod Srba i Crnogoraca će učvrstiti predstavu o „nepouzdanosti“ Albanaca, koja će biti podržana i novom predstavom o ideološkoj „nepouzdanosti“. S obzirom

- 217 Između dva svetska rata, bila su i dva talasa naseljavanja Kosova, Metohije i Makedonije. Prvi započinje Uredbom o naseljavanju južnih krajeva (od 24. septembra 1920. godine) a ostvaruje se u periodu od 1922. do 1929. godine. Drugo talas započinje Zakonom (od 5. decembra 1931. godine) i traje od 1933. do 1938. godine. Po procenama, u oba ova talasa na Kosovo je naseljeno oko 12.000 porodica ili oko 60.000 lica. Ali, po zvaničnim podacima Ministarstva za poljoprivredu Kraljevine Jugoslavije (od 1919. do 1936. godine), bilo je 34.528 agrarnih subjekata. Istovremeno, oko 40.000 Albanaca obuhvaćeno je tzv. privremenom emigracijom u Albaniju.
- 218 Iako Vidovdanski ustav (od 28. juna 1921. godine) utvrđuje minimum prava manjina, odnosno „daje se osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama koje će propisati zakon“ (član 16. Ustava), Zakon o narodnim školama (od 1929. godine) nastavlja praksu nejednakog tretmana manjina, te Albancima ne garantuje pravo upotrebe jezika u školama a njegovu upotrebu u administraciji otežava brojnim propisima.
- 219 Janko Pleterski, „Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma“, *O albanskom i drugim nacionalizmima*, Sveske, Sarajevo, 11–12/1985, str. 10, 16.
- 220 Nosilac nasilja nad Srbima i Crnogorcima, u to doba, bila je, pre svih, vojno-politička organizacija Albanaca – Bali Kombatari (Balli Kombëtar) ili „balisti“, među kojima je najozloglašeniji bio Džafer Deva (Xhafer Deva); zatim, SS divizija „Skenderbeg“ (Skënder-ben) sastavljena od albanskih vojnika i nemačkog komandnog kadra kao i najraznovrsnije tzv. seoske milicije (Hairedin Hoxha, „Proces nacionalne afirmacije albanske narodnosti u Jugoslaviji“, Izabrana poglavlja, *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 51, 52/1982, str. 267).

na to da se Albanci sa Kosova nisu uključivali u partizansku, proletersku revoluciju, u svesti komunističke elite Jugoslavije i Srbije, ali delimično i albansko-kosovske elite (pre svega u komunističkoj partiji, u vojsci i policiji) nacionalizam Albanaca će dobiti i oznaku „kontrarevolucionarni“.²²¹ Džafer Deva je (16. septembra 1943. godine) organizovao Drugu prizrensku ligu koja je, u saradnji sa nemačkim okupacionim vlastima, koordinirala aktivnosti brojnih albanskih nacionalističkih struja. Jedna od najradikalnijih, u to doba, bila je Nacionalno-demokratski komitet iz Đakovice. Ova organizacija deluje u Jugoslaviji i posle uspostavljanja komunističke vlasti.

Odnos između komunističke Jugoslavije, kao i, prethodno Kraljevine Jugoslavije, i Albanaca, otpočinje otvorenim političkim i oružanim sukobima.²²² Oružani sukobi se smiruju krajem 1945. godine a političko delovanje albanskog nacionalističkog pokreta na Kosovu zamire. Do njegove obnove dolazi uz podršku Albanije, koja ovaj pokret koristi u svom sukobu s Jugoslavijom. Zapravo, Albanija je u sukobu IB-a i Jugoslavije stala na stranu Komunističke internacionale i Staljina. Ona organizuje i priprema političke i terorističke grupe za delovanje među Albancima u Jugoslaviji.²²³

Pojava Adema Demaćija (Demaqi) na političkoj sceni Kosova dovodi (1958. godine) do obnavljanja nacionalističko-separatističke organizacije Albanaca na Kosovu i formuliše se ideja Kosovo – Republika koja bi trebalo da vodi ka ujedinjenju s Albanijom.²²⁴

- 221 O ukorenjenosti ove predstave govori i to što su albanski protesti od kraja šezdesetih pa sve do kraja osamdesetih godina označavani kao „kontrarevolucionarna akcija“ (Kurteš Saliu, „Društveno – istorijski koreni i pojavni oblici albanskog i drugih nacionalizama u Jugoslaviji i putevi prevladavanja“, *Isto*, str. 43, 45; Sinan Hasani, „Od nacionalizma do iredentizma“, *Isto*, str. 27–34).
- 222 U drugoj polovini 1944. godine, albanske nacionalističke organizacije započinju oružanu borbu protiv nove vlasti. Na to Vrhovna komanda NOVJ, 8. februara 1945. godine, odgovara zavedenjem vojne uprave. Do maja 1945. godine oružane albanske grupe su vojno potisnute. U septembru, nova vlast donosi Zakon o amnestiji, kojim široko amnestira Albance. Ali, već u oktobru iste godine, nastaje organizacija Besa Kombetar, koja zajedno sa Nacionalno-demokratskom organizacijom, obnavlja aktivnosti na „oslobodenju i ujedinjenju“ Albanaca.
- 223 Radovan Petrović, „Kontrarevolucionarne akcije nacionalista i iredentista na Kosovu – Napad na bratstvo-jedinstvo i integritet SFRJ“, *Bezbednost*, Beograd, 1–2/1982, str. 191.
- 224 Demaći, 1964. godine, osniva Revolucionarni pokret za ujedinjenje Šiptara, u čijem programu se ističe da ostvarivanje nacionalnog jedinstva i oslobođenja Albanaca nalaže njihovo teritorijalno ujedinjenje, zajedničku ekonomiju i tržište, zajednički književni jezik i da Albanci budu „prožeti rodoljubivim osećanjem i uzajamnom

I pored oscilacija u odnosu prema Albancima, najopštije posmatrano, socijalistička misao kod Srba kao i komunističke partije Jugoslavije i Srbije nastojale su da nađu i mehanizme saradnje s Albancima. O tome govori i u toku rata održana Bujanska konferencija.²²⁵

Oblasna narodna skupština Kosova i Metohije, u čijem radu učestvuju i predstavnici albanske komunističke elite, donela je (10. jula 1945. godine) Rezoluciju o prisajedinjenju Srbiji, u kojoj se, između ostalog, ističe da šiptarsko stanovništvo uživa „stvarnu ravnopravnost“.²²⁶ Načinjeni su i mnogi akti rukovođeni interesom političkog pridobijanja Albanaca za komunističku vlast.²²⁷

solidarnošću“.

225 Prva konferencija Narodnooslobodilačkog komiteta za Kosovo i Metohiju, održana od 31. decembra 1943. do 1. i 2. januara 1944. godine, usvojila je Rezoluciju kojom se proklamuje da je „pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje... da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba sa ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu. Jer to je jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi, pa i Šiptari, biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj slobodi sa pravom na samoopredeljenje do otcpljenja“ (Radošin Rajović, *Autonomija Kosova*, Beograd, 1988, str. 433–435). Stavovi ove Konferencije nisu imali praktično pravno-političko dejstvo na status Albanaca i Kosova u Jugoslaviji, ali su bili značajno i sporno pitanje unutar komunističke elite. Tokom osamdesetih godina, taj spor prerasta u opštepitički spor i sukob, u kome se zauzimaju oprečne pozicije. Za vodstvo Srbije, to je jedan od akata u nizu albanskog secesionističkog delovanja (Dr Branko Petranović, „Separatizam svršenog čina“, *Vojska*, broj 40, Beograd, 25. februar 1993, str. 43, 44). Za albansko komunističko vodstvo i javnost, kao i za onaj deo vodstva Slovenije i Hrvatske koji je podržavao albanski nacionalistički pokret, reč je o argumentu više u naporima da Kosovo ostvari jednak status sa ostalim republikama jugoslovenske federacije a Albanci ne budu u statusu „konstitutivnog naroda“, odnosno nacije.

226 Radošin Rajović, *Autonomija Kosova*, Beograd, 1988, str. 458–459.

227 Na primer, Ministarstvo unutrašnjih poslova DFRJ, 6. marta 1945. godine, je donelo odluku o privremenoj zabrani vraćanja kolonista na njihova ranija mesta življenja na Kosovu. Iz tih mesta oni su, inače, proterani tokom fašističke vladavine na Kosovu i Metohiji (Milovan Dželebdžić, „Balisti na putu zločina“, *Vojska*, broj 40, Beograd, 25. februar 1993, str. 42). Ova odluka je predstavljala i pokušaj ispravljanja ranije nanesenih nepravdi Albancima ali je i proizvodila novu nepravdu – Srbima. U svakom slučaju, bila je izuzetak u ondašnjem pravnom sistemu Jugoslavije. U to doba u Jugoslaviji se na čitave etničke grupacije koje su, poput Albanaca, masovno saradivale sa okupatorima, striktno primenjuju Zakon o oduzimanju ratne dobiti za vreme neprijateljske okupacije i Zakon o postupanju sa imovinom oduzetom od strane okupatora i njihovih pomagača (od 24. maja 1945. godine). Ove mere su posebno pogodile Nemce, Mađare i Italijane (iz Vojvodine, Slavonije, Dalmacije i Istre), koji su označeni kao „peta kolona“ i prinuđeni na masovno iseljavanje iz Jugoslavije. Ovakve mere imaju negativne efekte po etničku strukturu stanovništva, naročito u Hrvatskoj, iz koje se Srbi masovno preseljavaju u Srbiju – Vojvodinu, i u

Ustav Jugoslavije (od 1946. godine) omogućuje otvaranje osnovnih škola na albanskom jeziku; posedovanje i isticanje nacionalnih simbola; negovanje i razvoj albanske kulture i tradicije i, što je naročito značajno, uspostavlja autonomiju Kosova i Metohije.²²⁸ U periodu od 1947. do 1951. godine uspostavljaju se i okviri obnove privrede i ubrzanog razvoja ove oblasti. Od 1956. godine, Kosovo se tretira kao nedovoljno razvijeno područje, čiji se razvoj finansira dodatnim sredstvima Federacije, i to bez obaveze njihovog vraćanja. Ubrzano se izgrađuje i infrastruktura a, naročito posle 1966. godine, osnivaju se nove ustanove obrazovanja, kulture i mediji što podstiče afirmaciju albanskog nacionalnog identiteta. Širi se i politička predstavljenost i zastupljenost Albanaca u vlasti i političkom životu. Sve to će dovesti do izuzetno visokog stepena autonomije Albanaca i Kosova unutar jugoslovenske federacije.²²⁹

Od 1966. godine opadaju zastupljenost i uticaj Srba i Crnogoraca u vlasti kao i njihova ranija dominacija u administrativnom i upravnom aparatu Kosova. To će izazvati njihovo nezadovoljstvo a nastale promene neće zadovoljiti ni želje albanske elite da uspostavi svoju dominaciju. Nezadovoljstvo će na političkoj sceni otvoreno izraziti albanske studentske demonstracije (novembra 1968. godine). Demonstranti će zahtevati da se Kosovu garantuje status republike.²³⁰

Bosni i Hercegovini, iz koje se Srbi sele ka Vojvodini a Hrvati ka Hrvatskoj – Slavoniji. To je bio početak etnocentričkih migracija koje će se, pod uticajem političkih i ekonomskih prilika, posebno zaoštriti krajem šezdesetih godina i sa sobom doneti porast nacionalističke homogenizacije i interetničkih sukoba. Naravno, bio je to i dokaz da komunistička elita nije imala osmišljenu politiku upravljanja interetničkim sukobima i da je, u izboru između uvažavanja različitih i često sukobljenih interesa, prednost davala ideološkim i političkim interesima. Albanci su bili izuzeti iz „vladajućeg pravila“, jer se verovalo u stvaranje zajedničke države i u „neraskidivost“ veza stvorenih u saradnji sa komunističkom partijom Albanije u toku završnih godina antifašističke borbe. Naravno, na ovakva verovanja uticala je i moskovska centrala koja je, sve do 1948. godine, pod svojom kontrolom držala i jugoslovenske komuniste.

228 U konstituisanju ove autonomije zastupljeni su i istorijski ali i, naglašeno, geografski i etnički principi. To se vidi i iz samog naziva tadašnje autonomne oblasti – Kosovo i Metohija.

229 Adem Hasanaj, „Položaj i specifičnosti istorije, kulture, obrazovanja, jezika i pisma albanske narodnosti u Jugoslaviji“, *Otvoreni problemi narodnosti u Jugoslaviji*, Pravo i Univerza v Mariboru. Evropski center za proučavanje medetničkih odnosa in regionalizma, Novi Sad, 1991, str. 234.

230 Od tada pa sve do danas zahtev „Kosovo – Republika“ stalno je prisutan među zahtevima albanskog pokreta (Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minorities Rights Group, London, 1991, p. 60; *World Directory of Minorities*,

Komunistička vlast na ove demonstracije odgovara političkim kompromisom oko ustavnog položaja Kosova u Srbiji i jugoslovenskoj federaciji. Počev od ustavnih amandmana (1968. godine) i zaključno sa Ustavom iz 1974. godine, Kosovo, kao i druga autonomna pokrajina (Vojvodina), *de facto* se izjednačava sa republikama i uspostavlja i direktno učešće u federalnoj vlasti. To potvrđuje i izrastanje Prištine u centar pokrajinske vlasti (koju kontroliše albanska elita) i u glavno poprište nacionalističkih demonstracija.²³¹ Time se uspostavlja asimetrija između unutrašnjeg uređenja Srbije i drugih republika, ali se ne zadovoljavaju aspiracije albanskog pokreta. To se, tokom 1979. godine, ispoljava kroz obnavljanje talasa nacionalističkog protesta Albanaca, na koje vlast odgovara represijom.

Posle ustavnih promena iz 1974. godine, Albanci svakako nisu u podređenom položaju (bilingvizam postaje zahtev za rad u javnim službama; prilikom zapošljavanja Albanci dobijaju 80% raspoloživih radnih mesta, što odgovara njihovoj zastupljenosti u stanovništvu Kosova; u raspodeli javnih funkcija zavodi se „nacionalni ključ“, odnosno paritet).²³² Započinje i proces tzv. albanizacije, odnosno, uspostavljanja njihove dominacije. Izgrađuje se i sistem diskriminacije, koji posebno pogađa Srbe i Crnogorce, koji se nalaze u manjinskom položaju. Taj sistem uključuje tri međusobno povezana oblika: neposrednu ili neformalnu diskriminaciju (izazivanje straha i osećanja ugroženosti na ulici, u prevozu itd; ugrožavanje dece u školi i na ulici; fizičko nasilje; verbalno nasilje – pretnje, psovke, uvrede itd); institucionalnu diskriminaciju (u zapošljavanju, u sudu, pred upravom itd); i ideološku diskriminaciju (nejednak tretman različitih etničkih grupa na nivou društvene svesti koja racionalizuje i omogućava diskriminaciju, odnosno, tzv. albanizacija ili srbizacija kosovskih prilika).²³³ Komunistička vlast je

Longman and Minorities Rights Group, London, 1991, p. 137).

231 Dva su, međusobno povezana procesa, u podlozi ove pojave: prvo, centralizacija vlasti na nivou Pokrajine i, drugo, ubrzana urbanizacija i modernizacija koja uvećava nacionalističku inteligenciju.

232 Helene Lindholm, „Nationalist movements: The Palestinian intifada and Kosovo compered“, *Focus: Nation—Building and social identity*, Spectrum, Shlaining, May 1991, p. 31.

233 O širini tog procesa svedoči i širenje pejorativnog naziva „Skiji“ koji je, za Srbe-Slovene, nastao početkom XX veka, kao i mnoge mere potiskivanja srpske kulture i jezika (Ruža Petrović, Marina Blagojević, „The Migration of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija. Results of the survey conducted in 1985–1986“, *Demographic Studies*, Volume III, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd,

uspevala da amortizuje sukobe Albanaca i Srba tako što je činila ustupke čas jednoj čas drugoj strani, a potiskivala nacionalnu i nacionalističku dimenziju sukoba.²³⁴ Naravno, problemi nisu rešavani, već su odlagani i zatrpavani novim i još većim. Spajanje oficijelnog nacionalizma komunističke elite i neoficijelnog nacionalizma, kao i miroljubivo i demokratsko rešavanje problema kroz dijalog otežani su time što su međusobno isključive elite preuzele vlast i uticao u obe zajednice. To nameće potrebu za Trećim, za Posrednikom.²³⁵

Od 1968. do 1981. godine u albanskom pokretu se ustaljuje zahtev za izgradnjom Republike Kosovo kao i njegova marksističko-lenjinistička ideološka legitimacija.²³⁶ Zahtevi za ujedinjenje svih albanskih krajeva kao i za oslobađanje Demacija potvrđuju privrženost ideji ujedinjenja u Veliku Albaniju. Međutim, svojim marksističko-lenjinističkim opredeljenjem albanski pokret je, u jugoslovenskom sukobu za održanje *statusa quo* ili za reformu i modernizaciju, zauzeo antireformističko, odnosno antimodernizirajuće stanovište. Na ovu dimenziju albanskog nacionalističkog pokreta, tada, pažnju ne obraća ni postitovska komunistička elita. Ona, uveliko zahvaćena procesom etnifikacije, označava ovaj pokret, a posebno zahtev „Kosovo – Republika“ kao „iredentizam“.²³⁷

1992, pp. 38, 111–175; Marina Blagojević, „Egzodus iz »crne kutije«,“ *Vojska*, broj 40, Beograd, 25. februar 1993, str. 48, 49).

234 Tako se, 1968. godine, uz mere represije prema „izazivačima nereda“, čine i ustupci albanizaciji političke elite i obrazovnog sistema. „Kosmet“ je promenio ime u „Kosovo“. Promenjeni status Pokrajini donosi i pravo „veta“ u Srbiji i u Federaciji, dok Srbija može da utiče na političku elitu Kosova, kao i Vojvodine, samo kroz kanale komunističke partije – Saveza komunista Jugoslavije – koji je, takođe, federalizovan, sa visokim stepenom autonomije pokrajinskih i republičkih organizacija. I kada su ti uski kanali zatvarani ili na silu uspostavljeni, dolazilo je do nacionalističke erupcije i otvorenih sukoba.

235 Boško Kovačević, „Manjine i demokratija“, *Republika*, broj 53, Beograd, 1–15. oktobar 1992, str. 21.

236 Sami nazivi tadašnjih albanskih grupa govore mnogo. To su: „Marksističko-lenjinistička partija“; „Komunistička organizacija za ujedinjenje albanskih teritorija“; „Narodni oslobodilački pokret Kosova“; Komunistička partija marksista-lenjinista Albanaca u Jugoslaviji“ itd. Od 1990. godine ove grupe „nestaju“. To je uslovljeno padom režima Envera Hodže i nastupajućim promenama, kako u Albaniji tako i u albanskom pokretu na Kosovu i Makedoniji.

237 Pri tome se ispušta iz vida da „iredentizam“ označava i vezanost za liberalizam i njegov koncept nacionalne države, odnosno za moderni nacionalizam, o čemu je teško govoriti u susretu s pokretom iza koga su nacionalna euforija, ekonomska zaostalost, kulturni izolacionizam i uticaj totalitarnog režima iz Tirane, koji se posebno odvijao unutar koncepta „albanskog kulturnog prostora“ i kanalima međudržavne „kulturne razmene“ (Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici*

U središte ideoloških i političkih rasprava i sukoba dolazi zahtev „Kosovo – Republika“. Protiv ovog zahteva isticani su, u jugoslovenskoj i srpskoj javnosti, sledeći argumenti: republika je suverena država; ne mogu postojati dve suverene albanske države, već će se ove ujediniti u jednu, čime se menjaju postojeće međunarodne granice. Takođe, ne mogu na teritoriji Srbije postojati dve države, jer jedna drugu isključuje, s obzirom da je državni suverenitet nedeljiv. Isključivanje suvereniteta Srbije nad Kosovom značilo bi nepriznavanje prava srpskoj naciji na samoopredeljenje do otepljenja i dodeljivanje tog prava Albancima, iako ga oni, kao manjina, ne mogu posedovati. Manjine imaju samo pravo na autonomiju, ali ne i na nacionalnu državu. To pravo pripada nacijama.²³⁸

Zahtev „Kosovo – Republika“ bio je sumarni izraz političkog programa albanskog pokreta, koji se oslanjao na korporativistički populistički ideal, izražavajući interese albanske birokratske elite da osigura svoju potpunu vlast nad Kosovom i Albancima.²³⁹ Naravno, nije sva albanska elita bila složna u pogledu načina održanja svog uticaja. Početkom osamdesetih godina, njen većinski deo najstojao je da uspostavi saradnju sa srpskim komunističkim vodstvom. Taj deo će se vremenom smanjivati, ali će i krajem osamdesetih godina biti albanskih lidera (poput Rahmana Morine) koji će se zalagati za održanje *statusa quo*. Međutim,

del conflitto, Marco, Lungaro, 1992, pp. 336–338).

238 Nasuprot ovim argumentima isticano je (Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988), da nastanak nove albanske države ne mora da znači ujedinjenje s Albanijom; da svaki čovek, „bar u socijalizmu“, ima pravo na samoopredeljenje te i na nacionalno samoopredeljenje. „Pripadnost nacionalnoj manjini u tom pogledu je sasvim irelevantna“. Uz to, Albanci se ne bi opredelili za otepljenje, jer im je Jugoslavija garantovala nacionalno postojanje i nije ih diskriminisala a i njihovo otepljenje bi ugrozilo interese Makedonije i Jugoslavije (po ovom autoru, interesi Srbije nisu „relevantni“) a pravo poštovanja tuđeg interesa je najviše pravo. I interesima Tirane je protivno da se ujedinjuju sa Kosovom koje je privredno i politički razvijenije te predstavlja opasnost za vlasti Albanije. Zato što ne mogu da se otepe, Albanci ne moraju da se odreknu svoga prava na samoopredeljenje. Oni ga mogu odložiti. Stanovište Branka Horvata bilo je od izuzetnog političkog značaja, tokom 1988. godine, jer je u srpsko–albanske sporove unelo i mišljenje Trećeg koji je, u ovom slučaju, bio bliži jednoj od strana u sporu. Takođe, Horvat javno izgovara ono što delovi tadašnjih komunističkih vodstava Hrvatske i Slovenije prećutkuju, ali u svojoj politici primenjuju. Reč je o korišćenju kosovskog pitanja za jačanje pozicija ovih vodstava u sukobu sa srpskim komunističkim vodstvom oko podele vlasti u Federaciji.

239 Lev Kreft, „Kosovo – Republika“, *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 51, 51/1982, str. 116, 118, 119, 127.

osnovni zahtevi albanskog pokreta prevazilazili su i status Kosova po Ustavu iz 1974. godine. Ovaj ustav je samo korišćen kao argument za stvaranje zasebne države.²⁴⁰

3. Zaplet kosovske drame: srpsko–albanski sukobi (1989–1993)

Postitovska Jugoslavija, kao i sve njene prethodnice, započinje život sa otvorenim srpsko–albanskim sukobima. Godinu dana posle Titove smrti (17. aprila 1981. godine) albanske demonstracije na Kosovu pokazuju da nacionalno pitanje u (bivšoj) Jugoslaviji nije rešeno, kako se to, inače, tvrdilo.²⁴¹

Tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina, mogu se uočiti tri podfaze u razvoju kosovske krize i srpsko–albanskih odnosa: *prva*, počinje 1981. i traje do 1986. godine. Tada Albanci, pre svega kombinacijom političkih demonstracija i korišćenja institucija države i, naročito, komunističke partije, zahtevaju državu – „Kosovo – Republiku“; *druga*, počinje 1986. godine i označava napuštanje do tada vladajućeg stava o Kosovu kao „jugoslovenskom problemu“ i svodenje čitavog problema na srpsko–albanske odnose, koje rukovodstvo Srbije nastoji da reši kroz političke rasprave o ustavnim promenama a albansko nastoji da, uz pomoć ostalih republičkih vodstava, a i vojvođanskog, kao i međunarodne javnosti (tzv. internacionalizacija pitanja Kosova), spreči promenu svog ustavnog statusa; *treća* podfaza je u znaku otvorenih sukoba, zapleta kosovske drame i zatezanja ovog čvora. Kulminacija nastaje 1989/1990. godine, kada vlasti Srbije nastoje da, u pozivu na „etnički princip“, Srbiju konstituišu kao nacionalnu, etnički homogenu državu, koja bi u sebe, na različite načine, uključila sve Srbe sa prostora (bivše)

240 Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minority Rights Group, London, 1991, pp. 65, 66.

241 Titova smrt nametnula je problem uspostavljanja novog sistema rešavanja sukoba. Međutim, za to nije bilo ni snage, ni volje a ni političke umešnosti, a iznad svega, neophodnog socijalnog i političkog konsensusa. Zadržava se stari sistem: nije došlo do centralizacije a ni do federalizacije Saveza komunista; učvrstio se izuzetno složen rotirajući sistem i sistem nacionalnog uravnoteženja državne i partijske hijerarhije. Sistem je trebalo da funkcioniše i bez „dominirajućeg lidera“, ali on to nije mogao sa nekompetentnom i beskrvnom nižerazrednom nomenklaturom. I dok je, uz pomoć ovog sistema, u međurepubličkim odnosima relativno uspešno sprečavana dominacija bilo koje od republičkih elita, njime se nije moglo upravljati državom, a pogotovu ne reformisati, odnosno modernizovati društvo.

Jugoslavije. Međutim, u pristupu unutrašnjem uređenju Srbije te i kosovskom pitanju prednost se daje „istorijskom pravu“ i „principu državnosti“.²⁴²

Uzroke eskalacije albanskog nacionalizma i krize interetničkih odnosa na Kosovu tokom ovog perioda moguće je svrstati u nekoliko „blokova“:

– Prvi blok čine uzroci koji nastaju u tzv. spoljnom okruženju, posebno u jugoslovensko–albanskim odnosima.²⁴³

– Drugi blok čine tzv. opštejugoslovenski uzroci. Među ovima, naročito su uticajni etatizam i birokratizam; dominacija političkog voluntarizma nad ekonomijom i društvom; nedovoljna ekonomska i opšta razvijenost i naglašene regionalne disproporcije; odsustvo strategije razvoja, kako u privredi tako i u demografskom razvoju; društvenom realitetu neprimerena politika Saveza komunista i, kasnije, većine drugih političkih partija itd., itd. Svi ovi uzroci su se zbirno izražavali kao dugotrajna globalna i strukturalna kriza društva, a ona je jačala uticaj nacije, nacionalnih interesa i sukoba.

Procesi brze diferencijacije, s jedne, i naglašena potreba za integracijom, s druge strane, stvarali su mogućnosti za jačanje nacionalne autonomije, kao i za oživljavanje nacionalnih pitanja u najrazličitijim oblicima, sadržajima i intezitetima.²⁴⁴ U hibridnom društvu, odnosno društvu organizovanom političkim sredstvima a ne vezama organske solidarnosti, kakvo je bivše jugoslovensko društvo, to su okolnosti u

242 I ovo je jedna od tačaka u kojoj je došlo do (i dan-danas postojećeg) saveza između stare komunističke elite, koja je prihvatila oficijelni nacionalizam kao svoj novi „image“ i neoficijelnog nacionalizma, čiji su nosioci jezgra većine sadašnjih opozicionih partija. Brojni su primeri koji govore u prilog tome. Među prvima koji su tadašnjoj srpskoj vlasti ponudili saradnju na „ispunjenju nacionalnog zadatka“ je jedan od danas uticajnijih opozicionih prvaka: Milan Komnenić („Ojačati razum, a obuzdati strasti“, *Glas Crkve*, Šabac, mart 1989, str. 13–27).

243 Ovaj blok uzroka postaje izuzetno važan, naročito sa zaoštavanjem sukoba i raspada (bivše) Jugoslavije i njenog federalnog centra, koji je mogao da prihvati ulogu Posrednika u ovom sukobu. Sada je to, pre svega, međunarodna zajednica. Uloga Albanije je važna i zbog njene neposredne interesne umešanosti u ovaj sukob. Naravno, to nisu tako značajni činioci kako se predstavljaju u srpskoj nacionalističkoj javnosti, koja nemogućnost ostvarenja svog koncepta pravda „antisrpskom zaverom Novog svetskog poretka“, niti će međunarodni činioci razmrsiti kosovski čvor kako to, svojoj i međunarodnoj javnosti predstavljaju albanski lideri. U ovom radu prednost se daje analizi tzv. unutrašnjim činiocima a međunarodni će, kao i do sada, biti posmatrani pre svega kroz ulogu Trećeg tamo gde je ta uloga značajna.

244 Željko Rogošić, „Za jugoslavensko Kosovo ili Jugoslavija na raskršću“, *Kosovo danas i sutra. Jugoslovenski pogledi*, Pogledi, Split, 2/1988, str. 348.

kojima država postaje činilac sveukupne integracije, centralizacije i upravljanja društvom. „Nacionalna državnost“, u multietničkom društvu, postaje činilac dezintegracije i to na osnovama samodovršena zatvorene, autarkične etatičke privrede u „nacionalnu ekonomiju“. Svi interesi prolaze kroz „filar“ republika i pokrajina i prikazuju se kao „nacionalni“. Reakcija je pojačani nacionalizam koji, sa svoje strane, opravdava i podstiče jačanje republičkog, odnosno pokrajinskog etatizma. Tako, nacionalno postaje osnovni legitimacijski princip vlasti a nacionalna država idealni štit u sukobima oko preraspodele postojećeg društvenog siromaštva. Jedan od rezultata je već krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina rasprostranjena autarkija.²⁴⁵ Otuda, osamdesete godine protiču u znaku sukobljavanja razvijenih i nerazvijenih područja oko preraspodele sredstava Fonda federacije za razvoj nerazvijenih.²⁴⁶ To je posve razumljivo, jer je svaki treći dinar privrednih investicija, 1983. godine, poticao iz ovog fonda. Učešće njegovih sredstava u investicijama u nerazvijenim područjima je bilo sledeće: u BiH 15, u Crnoj Gori 19,6, u Makedoniji 33,6, a na Kosovu svih 100 poena.²⁴⁷

Federalni centar sve teže vodi efikasnu politiku rešavanja problema u zemlji, te i na Kosovu. On, u svojoj nemoći, već 1981. godine, pribegava

245 O tome svedoče brojni podaci. Jedan od njih je i izrazito nepovoljno stanje međuregionalne saradnje i povezivanja. Već 1976. godine privredno povezivanje se odvija u okvirima republika i pokrajina. Malobrojni međuregionalni aranžmani ukazuju na postojanje odnosa „razvijeni – nerazvijeni“. Privredne organizacije iz razvijenih regiona su nosioci razvoja unutar svojih regija – republika, a privredne organizacije iz nerazvijenih područja se često pojavljuju u razvijenijim područjima. Koncentracija banaka, takođe, prati „regionalne interese“; banke su povezane sa regionalnim vlastima, tako da svoju poslovnu politiku često usmeravaju u skladu sa političkim interesima, politikama i informacijama ovih vlasti. Slično je i sa tehnološkom opremljenošću privrede. Tehnološki sistemi se, pretežno, zaokružuju na nivou republika i pokrajina, odnosno užih područja, a i tzv. opštejugoslovenski sistemi u sebi često imaju različite tehnološke podsisteme po pojedinim republikama i pokrajinama; organizacija rada je pri tom takva da svaki od ovih podsistema funkcionise pre svega po svojim regionalnim interesima (Časlav Očić, „Autarkija u privredi Jugoslavije“, *Marksistička misao*, Beograd, 2/1982, str. 73–84).

246 „Nerazvijeni“ su nastojali da što duže zadrže status „nerazvijenih“ i da spreče promenu kriterija investiranja. „Razvijeni“ su pak pokušavali da promene postojeći sistem kako bi smanjili svoja davanja za taj fond, povećali svoju kontrolu nad njihovim utroškom i preusmerili ovo investiranje u sopstvenom interesu. Kako su „nerazvijeni“ uspevali da svojim političkim koalicijama spreče promenu opšte politike investiranja, „razvijeni“ su, uglavnom, pribegavali jednostranom smanjivanju svoga ulaganja.

247 Božidar Jovanović, „Pojavni društveno-ekonomski koreni nacionalizma“, *O albanskom i drugim nacionalizmima*, Sveske, Sarajevo, 11–12/1985, str. 8.

kombinaciji nedelotvorne političko-propagandne aktivnosti i represije (upotrebi vojske – JNA – u unutrašnjim političkim sukobima, zavodenju „vanrednih stanja“ i, od maja 1983. godine, oslanjanja na specijalne jedinice federalne policije).²⁴⁸

Sa zaoštavanjem ustavne krize, kosovsko pitanje i srpsko–albanski sukobi sve više se koriste za nametanje jednostranih viđenja raspleta ove krize. Unutar Srbije se sukobljavaju centralna i pokrajinske elite a na nivou Federacije izbija najpre srpsko–slovenački sukob (u kome Slovenija instrumentalizuje albanski pokret za isticanje sopstvenog zahteva za osamostaljenjem), a zatim i srpsko–hrvatski. Tako se ulazi u fazu tzv. kosovizacije Jugoslavije u kojoj srpska elita koristi sukob s Albancima i loše stanje na Kosovu da bi poručila: „S Drugima se ne može živeti!“ i „Jugoslaviju bi trebalo preurediti!“.²⁴⁹

– *Treći blok* čine oni uzroci koji su posredovani činjenicom da je Kosovo deo Srbije. U tom bloku odnosi Srbije i Kosova, kao i Srba i Albanaca, najrelevantnija su pitanja. Upravo na ta pitanja u (bivšoj)

248 Predsedništva SFRJ i SKJ, 1. aprila 1981. godine, proglašavaju da je na Kosovu nastupila situacija krize i zavode „posebne mere“. Ove mere se, već 2. aprila, šire (zabranom okupljanja i kretanja kao i zavodenjem „policijskog časa“). Odmah zatim izvedena je i vojska iz kasarni (Radovan Petrović, „Kontrarevolucionarna akcija nacionalista i redentista na Kosovu. Napad na bratstvo-jedinstvo i integritet SFRJ“, *Bezbednost*, Beograd, 1–2/1982, str. 201). Upotreba vojske i policije protiv albanskih studentskih demonstracija odnela je brojne žrtve. Procenjuje se da je, od 1981. do 1991. godine, na albanskoj strani bilo oko 90 mrtvih, nekoliko hiljada uhapšenih, 1.500 okrivljenih za politički kriminal a 4.500 za prekršajne delikte („Lista e viktimate Kosove, 1981–1991“, *Zeri i Rinise*, Nr. 1399, Prishtine, 20. prill 1991, pp. 27–33). To je, u političkom smislu, ojačalo koaliciju dela centralne vlasti, pre svega vrha JNA i političkih grupa u republikama, posebno u Srbiji, koje su nastojale da, podsticanjem straha od interetničkih sukoba, čak i njihovim izazivanjem, odlože neophodne reforme, izbegnu demokratizaciju i modernizaciju postitovske Jugoslavije (Anton Bebler, „The armed conflicts on the Balkans in 1990–93: Social, economic and political underpinnings and the international extraregional framework“, *Balkan Forum*, Vol. 1, No. 4, Skopje, September 1993, pp. 29, 30).

249 Sa početkom građanskog rata na prostorima (bivše) Jugoslavije i osamostaljivanjem Slovenije i Hrvatske, pokušaj ovog „preuređenja“ poprma obrise ujedinjenja „svih srpskih zemalja“ a kosovsko pitanje i srpsko–albanski odnosi odlaze u drugi plan. Slovenija i Hrvatska nastoje da učvrste svoju novostvorenu državnost a, uz to, Hrvatska nastoji i da nađe izlaz iz građanskog rata koji se vodi i u njenim okvirima. Kosovsko pitanje se koristi tek sporadično i to u cilju „destabilizovanja Neprijatelja“, to jest Srbije i „prenošenja rata na njenu teritoriju“. Međutim, izvesno je da će se, sa približavanjem kraja rata, obnoviti raspravljanje odnosa i nasleđa (bivše) Jugoslavije, što će i kosovsko pitanje dovesti među prioritete i, naravno, uspostaviti novi odnos snaga i savezništava.

Jugoslaviji odgovori nisu nađeni. Međutim, ključni zapleti su i nastali oko pitanja statusa Kosova i Albanaca, a akteri ovog sukoba nisu u stanju da izađu iz zatvorenog kruga dominacije i represije, o čemu svedoči i najnoviji period, koga ćemo se posebno dotaći u nastavku ovog teksta;

– *Četvrti blok* nosi specifična kosovska određenja. Na primer, snažan birokratizam na nivou Jugoslavije značio je na Kosovu svemoć uske grupe onih koji uživaju brojne privilegije i neograničenu moć raspolaganja ljudima i materijalnim vrednostima. To je, s obzirom na izrazitu nerazvijenost i zatvorenost društva, uočljivije i bolnije nego igde drugde u (bivšoj) Jugoslaviji. Jaz između privilegovanih i osnovne mase stanovništva ubrzano se produbljivao i nastajala je podloga za populističke pokrete. Spoj marksizma – lenjinizma i nacionalizma pokazao se kao najefikasniji obrazac za okupljanje i usmeravanje marginalnih društvenih masa kao i za postizanje integracije, naravno unutar „svoje“ etničke zajednice.²⁵⁰ Dakle, u sveopštoj dezintegraciji, za mnoge ljude u „etničkom principu“ pronađene su integracione veze koje potiskuju svest o postojećim socijalnoklasnim determinantama razvoja i o podelama, po ovoj osnovi. To, na Kosovu, odgovara kako albanskoj tako i srpskoj, kako komunističkoj tako i onoj političkoj eliti koja će ovu zameniti.

Po srpsko–albanske odnose najpogubniji rezultat albanskih demonstracija iz 1981. godine i represivnog odgovora tadašnje federalne vlasti na njih, bilo je podvajanje, po etničkoj liniji, na dve grupe: „Mi“ i „Oni“. To je kod ljudi jačalo osećanje beznađa koje se izražavalo stavom: „Tu više nema života!“.²⁵¹ Ovi događaji su konstituisali nove generatore sukoba i između različitih grupacija u politici Srbije.²⁵² Tokom ovih

250 Lepeza socijalnih razlika na Kosovu je drastično raširena. Razlike poprimaju neka obeležja slična kastinskom sistemu. Kanali vertikalne socijalne pokretljivosti su izuzetno suženi i zakrčeni. Mogućnost njihovog probijanja postoji samo u oblasti politike i „sive ekonomije“, gde su etnička, plemenska i porodična povezanost od izuzetne koristi za konstituisanje „grupe za pritisak“. U takvim okolnostima se, na primer, institucija krvne osvete pokazuje kao izuzetno važno sredstvo prinude.

251 Milenko Karan, „Psihološka obeležja i posledice nacionalizma na Kosovu“, *Kosovo, danas i sutra. Jugoslovenski pogledi*, Pogledi, Split, 2/1988, str. 620.

252 Jedna grupa političara u Srbiji, predvođena Slobodanom Miloševićem, nastoji da iskoristi problem Kosova radi „homogenizacije“ Srba i da, na totalitarnoj osnovi, izgradi svoju vlast u Srbiji i Jugoslaviji. Nasuprot ovoj, druga grupa nastoji da iskoristi kosovski problem kao politički argument u međurepubličkim nadmetanjima, kako bi ojačala unutrašnju državnu zgradu Srbije i popravila njenu startnu poziciju u eventualnoj reformi i modernizaciji (bivše) Jugoslavije. Prva, dogmatsko-nacionalistička grupa, pobeđuje na platformi koja predstavlja zbir obećanja, među kojima je i da „brzo srediti stanje na Kosovu“. Iako, po mnogim osobinama, ovakva

sukoba u javnosti Srbije nacionalistički stav je sve prisutniji, a srpski nacionalizam poprima obeležja tzv. odbrambenog nacionalizma s naglašenim zahtevom za stvaranje „jedinственe i samostalne Srbije“. To se izražava i stavom da je Srbija u Jugoslaviji samo gubila, dok su drugi dobijali, i da bi trebalo da se okonča s Jugoslavijom kao „zabludom prošlosti“. Na prvi pogled, bilo je to „očajničko povlačenje“, a u biti agresivni nastup. Ovaj nacionalizam u svemu vidi antisrpsku zaveru i olako povezuje Albance s Muslimanima a sve ove s islamskim fundamentalizmom.²⁵³

Prekid interetničke komunikacije koji je nastao na Kosovu pomogao je ovom nacionalizmu. Kod srpskog stanovništva jačali su osećaj ugroženosti i potreba za organizovanjem na etničkoj osnovi. Psihoza ugroženosti je podsticana i od strane republičkog centra i medija pod njegovom kontrolom a u cilju obračuna sa konkurentskom albanskom elitom.²⁵⁴ Međutim, u toku javnih političkih sukoba i sve evidentnijih problema u realizaciji „Jake i Velike Srbije“, u javnosti Srbije razvija se psihologija ranjenog lava. Ona ima korena u doživljavanju postojaćih dve pokrajine u sastavu Srbije kao „slabljenja Srbije“ i jača sa zaoštravanjem krize (bivše) Jugoslavije i nastankom mogućnosti da, po njenom raspadu, Srbi ostanu razdeljeni u nekoliko država, dok se Drugi ujedinjuju.²⁵⁵ U takvom stanju sve se više veruje u mogućnost „brzih i prekih rešenja“. Sva ova rešenja se preduzimaju – u skladu sa tradicijom Vidovdanskog ustava kojoj je veran srpski nacionalizam – u cilju formiranja jake, strogo centralizovane države. U toj državi bi vladali Srbi, a druge nacionalnosti bi bile u podređenoj ulozi. Sa tog stanovišta, svaka decentralizacija ili federalizacija Srbije je „podrška albanskom i drugim

platforma predstavlja zbir apsurdna, ona je ipak odgovarala većini koja nije bila spremna na rizik promena i eventualni gubitak (Slavko Milosavljević, „Yugoslavia 1990–1992“, *Balkan Forum*, Vol. 1, No. 2, Skopje, March 1993, pp. 148–152).

253 Ljubo Sirc, „The national question in Yugoslavia“, *The South Slav Journal*, Vol. 9, No. 1–2, July 1986, pp. 88, 89.

254 Pod „psihozom ugroženosti“ podrazumeva se usvajanje i učvršćivanje sistema predrasuda, uverenja i emocija, koji formira svojevrstnu matricu za tumačenje stvarnosti kao sveopšte ugroženosti srpskog nacionalnog identiteta. To se ponajbolje vidi u narastanju straha od demografskog „pomora“ koji podstiče ksenofobiju i zatvaranje u sebe. Tome u susret idu i brojna kvazinaučna tumačenja demografskog razvoja Albanaca kao „paklenog plana“ da se „veštačkim putem“ izazove eksplozija nataliteta, a sve to po pravilima geopolitičkog shvatanja nemačkog nacizma o *Lebensraum*-u. Primer ovakvog tumačenja pruža i tekst: Milan Vojnović, „Glavni problemi srpskog naroda“, *Forum, čovek i pravo*, Beograd, 3–4/1991, str. 46–54.

255 *Preventing War in Kosovo*, TFF, Lund, 1993, p. 4.

manjinskim separatizmima“ i „rasparčavanju Srbije“.²⁵⁶ U srpskoj nacionalističkoj svesti o Kosovu centralno mesto ima uverenje o albanizaciji „Stare Srbije“. Dakle, Albanci na Kosovu nisu autohtoni. Oni su tu kolonizovani, naročito tokom XVII i XVIII veka, kada napuštaju brda Albanije i potikuju Srbe iz ravnice. Sa masovnim prihvatanjem islama, tokom XVIII veka, menja se i albanski etnički ambijent, što još izrazitije preti asimilacijom Slovenima i hrišćanima. Mogućnost da se Kosovo pretvori u „etnički čist“ region i da se odvoji od Srbije doživljava se kao neposredna opasnost po srpski nacionalni identitet.²⁵⁷ Dakle, Kosovo je ugrađeno u sam tzv. vitalni nacionalni interes Srba i Srbije. Ono, bez sumnje, zauzima posebno mesto u srpskoj istoriji, ideologiji i svesti. Zato je i zahtev da se prekine albanska represija nad srpskom manjinom mogao da bude opšteprihvaćen u srpskoj javnosti.²⁵⁸ U javnosti je obnovljen kosovski mit, izgrađen na sećanju na Kosovski boj, pri čemu se samim pominjanjem reči „Kosovo“ podstiču uspomene na žrtve, tragediju i neslobodu.²⁵⁹

256 Eugenio Galluto, „Conflicts in the states of former Yugoslavia and regional security“, *Balkan Forum*, Vol. 1, No. 4, Skopje, September 1993, pp. 77, 78.

257 Ovo učenje, u propagandno nacionalističkoj primeni, poprima razne pojednostavljene oblike a često i rasističke oznake (Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici del conflitto*, Marco, Lungro, 1992, pp. 23–26, 35).

258 Srpska pravoslavna crkva i inteligencija počinju da u emotivno nabijenim istupima učestalo upotrebljavaju termin „genocid“ da bi opisali akte nasilja nad Srbima ali i da bi u javnosti učvrstili svoju sliku sveta. Vremenom, njima se pridružuje i grupa ranijih „disidenata“ (Dobrica Ćosić, Zagorka Golubović, Ljuba Tadić, Mihajlo Marković a priključio im se i filozof Milan Kangrga iz Zagreba kao i drugi) koji potpisuju peticiju 200 beogradskih intelektualaca, januara 1986. godine. Bio je to čin koji je javnosti najavio udruživanje celokupne srpske nacije u zaštitu Srba na Kosovu. Time je izgrađen i most između oficijelnog i neoficijelnog srpskog nacionalizma a demokratija poistovećena s antikomunizmom odnosno nacionalizmom (Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minority Rights Group, London, 1991, pp. 17–19).

259 Ovo sećanje i mit ugrađeni su u narodno predanje, pesme i u historiografiju Srba. To je doprinelo očuvanju njihove verske (hrišćansko-pravoslavne) svesti i posebnosti. Uz to, ovaj mit je u sebi objedinjavao važne komponente nacionalne samosvesti: potvrdu o istorijskom prapočetku i predstavu o žrtvi koja je izuzetno važna za izgradnju svesti o zajedničkoj sudbini. Kosovski mit je imao i pedagošku vrednost – učio je ljude kako mogu da se izbore za alternativu, koja je, često, opredeljenje za fatalitet. Deluje ovaj mit i kao „lažna svest“, posebno u učenju o „neprirodnosti“ prisustva Albanaca (Arnauta, Siptara) na Kosovu, odnosno u Staroj Srbiji, ili na Srpskom Kosovu. Iako su u Kosovskom boju učestvovali i Albanci, kod njih ovaj mit nije prisutan, između ostalog i zato što su masovnim islamizovanjem prihvatili tursku vlast i tako potisnuli osećanje poraza i neke elemente obespravljenosti.

Tokom 1987–88. godine stvaraju se sve pretpostavke za političko aktiviranje mita o Kosovu za potrebe okupljanja Srba i, kasnije, za njihovo angažovanje u ratnim sukobima protiv drugih nacija.²⁶⁰ Političko aktiviranje kosovskog mita vrhunac dostiže, 29. juna 1989. godine, na Vidovdan.²⁶¹ Tada Srpska pravoslavna crkva, podržana od republičkih vlasti, obeležava 600 godina Kosovskog boja a Slobodan Milošević govori na političkom mitingu koji se za tu priliku organizuje na Kosovu polju.²⁶²

Sve vreme u srpskoj javnosti rasprostranjeno je uverenje da su Albanima na Kosovu garantovana najveća moguća prava i visok stepen autonomije, te da je njihov zahtev za Republikom izraz neloyalnosti i

260 Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici del conflitto*, Marco, Lungaro, 1992, pp. 10–13.

261 Vidovdan odnosno praznovanje svetog Vida – božanstva starih Slovena – kod Srba se zadržalo i po prijemu hrišćanstva. Slavljenje „očinjeg vida“ ima i kulturno značenje. Slično značenje pridodato je i Kosovskoj večeri koja je, po legendi, održana u Kruševcu a čija je osnovna priča slična Hristovoj poslednjoj večeri. Zatim, tu su i motivi izbora između „Carstva nebeskog“ i „Carstva zemaljskog“ kao i motiv izdaje odnosno Jude i Vuka Brankovića. Inače, na Vidovdan, po predanju, u istorijskoj i mitskoj svesti Srba oživljavaju i predanja o Kosovskom boju, junacima, žrtvama i, naročito, o porazu. Na taj dan se preduzimaju i krupne odluke kao i uspešne promene. Sve u svemu, Vidovdan ima posebno mesto u srpskoj nacionalnoj političkoj kulturi, što tačno uvida Vilijem Cimerman (William Zimmerman) u radu: *Politics and Culture in Yugoslavia*, Center for Political Studies. Institute for Social research. The University of Michigan, 1987.

262 Taj miting ima značajno mesto u novijoj istoriji srpskog nacionalizma i srpsko–albanskih odnosa (Christine von Kohl, Wolfgang Libal, „Kosovo. Balkans gordiske knude“, *Udenrigspolititke Skrifter*, Nr. 86, Kobenhaven, December 1992). Miting označava i dovršavanje kosovskog ciklusa Slobodana Miloševića. Od tada, za njega i njegov režim Kosovo je isključivo prostor administrativno–represivnih mera a sva nacionalna energija usmerava se ka Srbima izvan Srbije i srpsko–hrvatskom sukobu. Održavanje nesigurnosti i napetosti na Kosovu koristi se za razmah srpskog nacionalizma i za izmicanje Srbije ispod federalne kontrole. Takođe, snaga kosovskog mita koristi se za nacionalističko aktiviranje Srba u Hrvatskoj, a zatim i u Bosni i Hercegovini. Ovo aktiviranje se dešava kroz razne oblike. Jedan od prvih je tzv. Pismo istine dece sa Kozare (zapravo, ljudi koji su u Drugom svetskom ratu, kao deca, bili odvedeni u ustaške logore širom NDH; organizovanje „mitinga istine“ u Karlovcu, Hrvatska (4. februara 1990); konstituisanje uticajne grupe Srba u Kninu, koju je tada predvodio Jovan Opačić a kasnije preuzeo Jovan Rašković i koja će biti nukleus srpskog oružanog ustanka protiv hrvatske vlasti. Sve u svemu, nacionalna privrženost je iskorišćena za učvršćivanje republičke vlasti na Kosovu, vlasti Slobodana Miloševića u Srbiji i za njegov uticaj na Srbe izvan Srbije („Yugoslavia: Human rights abuses in Kosovo 1990–1992“, *Helsinki Watch*, October 1992, pp. 1, 2).

razbijanja državnog jedinstva Srbije i Jugoslavije što se mora zaustaviti. Uz to, veruje se da je osobina Albanaca nerad i da njihovi štrajkovi, demonstracije i neredi samo nanose štetu i onemogućavaju razvoj Kosova.²⁶³ Dalje, Srbi sebe smatraju nacijom a Albance nacionalnom manjinom, koja ne može očekivati ništa više do prava na autonomiju. Mnogi u Srbiji veruju i da Albanci nisu sposobni za moderni, nacionalni razvoj.²⁶⁴

I dok se 1986. godine albanski nacionalistički pokreti smiruju, jačaju srpski protesti.²⁶⁵ Ove proteste predvodi lokalna komunistička elita Kosova Polja, koja zahteva da se izvrši tzv. diferencijacija, to jest, smenjivanje onog dela rukovodstava na Kosovu, u Srbiji i širom Jugoslavije, koje nema „dovoljno razumevanja“ za položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu. Time se stvara eksplozivna smeša oficijelnog nacionalizma (birokratske oligarhije i partijske elite Srbije) i neoficijelnog nacionalizma, s jedne, i političko–socijalne demagogije i populizma, s druge strane. To će, kasnije, mediji Srbije i komunistička frakcija Slobodana Miloševića označiti kao „antibirokratsku revoluciju“ i „događanje naroda“.²⁶⁶

Jula 1986. godine ovaj pokret Srba i Crnogoraca posebno vrši pritisak na federalne organe vlasti (Saveznu skupštinu i federalni partijski vrh) i to dolascima u Beograd i organizovanjem učestalih političkih protesnih zborova zbog neizvršavanja obaveza Federacije u rešavanju kosovskog pitanja i suzbijanju albanskog nacionalizma.²⁶⁷

263 *Preventing War in Kosovo*, TFF, Lund, 1993, p. 17.

264 Ovo je stara predstava, kojom su, na primer, pravdana vojna osvajanja severne Albanije (Dimitrije Tucović, *Srbija i Albanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Izdanje Socijalističke knjižare, Beograd, 1914, str. 117, 118).

265 Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minority Rights Group, London, 1991, pp. 60–62.

266 U biti, bio je to antireformski pokret unutar Srbije koji je, u osloncu na slične pokrete i grupe u Jugoslaviji, nastojao da spreči započete reforme. Ovaj savez sa drugim grupama izvan Srbije postepeno će se raspadati u unutarpartijskim i međurepubličkim sukobima, koji nastupaju posle poremećaja balansa snaga u Federaciji, usled likvidiranja autonomije pokrajina unutar Srbije (Carl-Ulrik Schierup, „The post-communist enigma: Ethnic mobilisation in Yugoslavia“, *New Community*, Vol. 18, No. 1, 1992, pp. 122, 123).

267 Kao osnovna teza ističe se da pritisak na Srbe i Crnogorce ne prestaje i da ima za cilj da ih sve natera na iseljavanje kako bi Kosovo postalo „etnički čisto“ to jest albansko. U nameri da naglase probleme iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova prete kolektivnim iseljavanjem. Tako, 20. juna 1986. godine, organizuju iseljavanje, iz sela Klina, Batuse i Bresje, oko 500 ljudi koji manifestaciono kreću ka Beogradu.

Organizaciono jezgro ovog pokreta aktivno se uključilo u unutar-republičke i međurepubličke sukobe komunističkih birokratskih frakcija.²⁶⁸ U pokušaju federalnih organa da odgovore na ovaj izazov dolazi do povremenog oživljavanja aktivnosti na „središnjem“ stanju na Kosovu. Međutim, to zaoštrava pitanje da li je Kosovo srpski ili jugoslovenski problem.²⁶⁹ To će zaoštriti i opteretiti stanje na Kosovu i srpsko-albanske odnose. Predsedništvo SFRJ će pokušati da situaciju stavi pod kontrolu (25. oktobra 1987. godine) upućivanjem Savezne policije na Kosovo. To je pokrajinskoj albanskoj eliti bio znak da gubi podršku unutar Federacije. Ona nastoji da se održi na vlasti daljim zaoštavanjem sukoba i to sa lokalnom komunističkom grupom iz Kosova Polja.²⁷⁰

Čitave 1988. godine održavaju se „mitinzi istine“ i „solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima sa Kosova“. Uz političke sukobe koji se povodom Kosova vode između republičkih komunističkih vodstava, započinje i pravi međurepublički propagandnomedijski rat, koji priprema javnost za široke interesničke sukobe.²⁷¹ Novembra 1988. godine dolazi do smenjivanja kosovskog komunističkog lidera Azema Vlasija, na šta

268 Doprinos njihovog delovanja na pobedi Miloševićeve frakcije bio je ogroman. Naime, unutar tadašnjeg republičkog vodstva postojala je opšta saglasnost o potrebi i opštem smeru izmene ustavnog ustrojstva Srbije kao i oko umanjivanja državnih funkcija pokrajina. Razlike su postojale oko toga da li i u kojoj meri koristiti tzv. narodno nezadovoljstvo, i oko toga da li ići u promene i po cenu dezintegriranja tadašnje Jugoslavije. Pritisak pokreta sa Kosova stvarao je atmosferu napetosti i neizbežnosti „prekih rešenja koja ne pitaju za cenu“. To je jačalo snagu radikalizma kojoj nisu odoleli Miloševićevi protivnici. Takođe, ovaj pokret je neposredno uključen u organizovanje „narodnog protesta“ i rušenje tadašnjih rukovodstava pokrajina (Kosova i Vojvodine) i Crne Gore. Mitinzi u Titogradu i Novom Sadu koje je sa Kosova Polja (2. jula i 16. avgusta) najavljivao „srpski lider“ Miroslav Šolević, bili su javni izrazi ovakve uloge ovog pokreta. Obrazloženje je bilo da je potrebno postići puno jedinstvo rukovodstava kako bi se rešilo i pitanje Kosova. To jedinstvo su ovi „lideri“ i Slobodan Milošević, oslanjajući se na staljinističko iskustvo, nastojali da ostvare promenama kadrova i organizacije.

269 Najugoslovenskoj dimenziji posebno insistiraju predstavnici pokrajinskih vodstava kao i vodstva Slovenije i Hrvatske u nastojanju da spreče korišćenje kosovskog pitanja za promenu odnosa snaga u Federaciji. Sa svoje strane, vodstvo Srbije vodi samostalnu politiku i u njenu odbranu ističe da je Kosovo unutar srpski problem. Ali, kada se susreće s negativnim rezultatima svoje politike, tada ističe da je to „jugoslovenski problem“.

270 Lokalni komunisti, tzv. srpski lideri, uz podršku iz Beograda, iz ovog sukoba izašli su kao pobednici čime je i započeo lanac promena rukovodstava Prištine i Kosova.

271 I u ovom „ratu“ po intezitetu i upotrebi negativnih stereotipova o Drugima, naročito o Albancima, Slovencima i Hrvatima, prednjače mediji iz Srbije („Politika“ i TV Beograd), koje je Milošević stavio pod svoju kontrolu.

pokrajinsko rukovodstvo odgovara snažnim demonstracijama Albanaca a vođstvo Srbije ustavnim promenama i ograničavanjem vlasti pokrajinskih organa.

U februaru 1989. godine, posle nastavka albanskih protesta, tadašnji federalni vrh, pod pritiskom Srbije, šalje vojsku na Kosovo. U martu dolazi do sukoba vojske i albanskih demonstranata, u kojima gine 24 ljudi a stotine su uhapšene. Istog meseca Vlasi i šestnaestorica tada vodećih albanskih lidera osuđeni su zbog „kontrarevolucionarnog podrivanja društvenog poretka“ odnosno organizovanja štrajka rudara u Starom Trgu i političkih demonstracija širom Kosova.²⁷² Oni će kasnije, pod pritiskom međunarodne i jugoslovenske javnosti, biti abolirani. Ali, tada prekršena prava uspostaviće novu praksu u „obračunu“ sa političkim zahtevima Albanaca. Nepoverenje će se povećavati a jaz između srpske i albanske zajednice na Kosovu produbiti do nezabeleženih razmera. Zasebno etničko političko organizovanje postaje jedini oblik političkog organizovanja. Organizuju se seoske strže (na primer, srpske straže u selu Prekale). Građani se naoružavaju i pripremaju za oružani sukob. Ovakav tok stvari podržavaju mediji i vlast. Posle ustavne revizije od 1989. godine, pokrajine Kosovo i Vojvodina gube atribute državnosti (ustavni veto, deo zakonodavne, upravne i sudske funkcije).²⁷³ Okončanje političko-teritorijalne autonomije Kosova (i Vojvodine) dovelo je do promene dotadašnjeg odnosa među republikama.²⁷⁴ Prvi odgovor je usledio od Slovenije, koja (27. septembra 1989. godine), unutar svoje politike „bežanja iz Jugoslavije“, pravdajući se strahom od srpske hegemonije, proklamuje osamostaljenje i otcepljenje. Time je i javno potvrđeno da kosovska kriza, srpsko i albansko pitanje nisu jedina otvorena pitanja. To je i slovenačko, hrvatsko, makedonsko, muslimansko itd., itd. Zapravo, sva ova nacionalna pitanja nadovezuju se jedno na drugo.²⁷⁵ Zapčinjanjem političke pluralizacije, stvaraju se mo-

272 Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minorities Rights Group, London, 1991, pp. 67, 68.

273 Ovaj „suštinski obrt u ustavnim statusu“ Kosova dovršen je u Ustavu Srbije (od 28. septembra 1990. godine). To je učinjeno svođenjem pokrajina na rang „teritorijalne autonomije“ sa uskim krugom nadležnosti.

274 Zapravo, promenom statusa pokrajina i elita na vlasti u Crnoj Gori i samim Pokrajinama, Milošević je uspostavio kontrolu nad četiri od osam glasova u federalnom vrhu. Time je, u drugim nacijama i republikama, pojačan strah od srpske dominacije ali i udruživanje na antisrpskoj osnovi (Bertrand Largentaye, „The Role of the European Community“, *Ex-Yugoslavia: from War to Peace*, Generalita Valenciana, Valencia, 1993, p. 37).

gućnosti za šire ispoljavanje problema. To, svakako, jeste korak ka demokratiji.²⁷⁶ Međutim, svodenje demokratizacije na nacionalistički antikomunizam vodilo je zaoštavanju netrpeljivosti i sukoba. Reakcija Albanaca je bila masovna, jer mnogi Albanci su smatrali da su im, promenom ustavnog statusa Pokrajine, neposredno uskraćena mnoga prava.²⁷⁷ To daje novi zamah albanskom pokretu.²⁷⁸ Režim odgovara represijom i ugrožavanjem ljudskih prava. Prisutne su i mere diskriminacije Albanaca.²⁷⁹ Srbi se, kao zajednica simbolički, a njihova elita i stvarno, dovode u poziciju vladajuće i privilegovane manjine, koja za potrebe republičkog centra kontroliše izvršnu vlast i policijski aparat koji se, pak, stavlja u službu politike etničke segregacije. Ova segregacija zahvata sve oblasti života.

Albanske političke demonstracije (22. i 23. januara 1990), koje zahtevaju slobodne izbore, oslobađanje političkih zatvorenika i ukidanje vanrednog stanja, pojačavaju tenzije između vlasti (bivše) Jugoslavije i Srbije, kao i između Srba i Crnogoraca, sa jedne, i Albanaca, sa druge strane.²⁸⁰

Tok događaja krajem osamdesetih godina, imao je dve posledice: prvo, Miloševićeva nacionalistička politika je uspela da mobilise Srbe za sukob s Albancima na Kosovu i da unese neke elemente demokratizacije u Srbiji, ali nije uspela da uspostavi efektivnu i demokratski zasnovanu kontrolu nad Kosovom,²⁸¹ drugo, Kosovo i srpsko-albanski sukobi su i

- 275 Sonja Licht, „Yugoslavia and Europe. What are the lessons Europe should learn?“, *Ibid*, p. 29.
- 276 Prof. dr Tibor Várady, „Narodnosti u Jugoslaviji i mogućnosti međunarodne regulative prava narodnosti (manjina)“, *Otvoreni problemi narodnosti u Jugoslaviji*, Pravo i Univerza v Mariboru. Evropski center za proučavanje međetničkih odnosev in regionalizma, Novi Sad, 1991, str. 81, 82.
- 277 Ovog puta uključeni su i studenti, đaci, intelektualci, politički lideri, ali i radnici i seljaci. Primenjeni su i neki novi metodi: generalni štrajk i zatvaranje privatnih prodavnica i radnji.
- 278 Kroz sve te događaje, nekad „ilegalne“, „*underground* grupe“, sa staljinističkim opredeljenjem, prerastaju u masovne organizacije. Među ovima je najmasovnija Demokratski savez Kosova, koju vodi Ibrahim Rugova i koja, po izjavama njegovih lidera, obuhvata 800.000 članova. Značajne su još i Socijaldemokratska partija Kosova, Parlament mladih Kosova, Seljačka partija Kosova, Nezavisni sindikat Kosova, Komitet za istinu o Kosovu itd.
- 279 Shkelzen Maliqi, „Kosovo: Politics of Resistance“, *Ex-Yugoslavia: from War to Peace*, Generalita Valenciana, Valencia, 1993, p. 69.
- 280 Do kraja februara u sukobima Albanaca i federalnih trupa gine najmanje 32 ljudi (*RFE Weekly Record of Events*, 9 February 1990).
- 281 Miloševićev uspeh u nacionalističkoj politici bio je moguć samo zahvaljujući tome

dalje osnovni izazov održanju unutrašnje nacionalne i državne zgrade Srbije. Tokom 1990. godine, promene nastale u delovanju albanskog pokreta (kao što je, na primer, kapmanja opraštanja krvi, odnosno pokušaj eliminisanja krvne osvete) dale su ovom, do tada jednom od najeksplozivnijih pokreta u ovom delu Evrope, oznake smanjene agresivnosti. To je pak uslovalo da srpski državni nacionalizam deluje kao agresivniji. U biti, ono što se, posebno od strane albanskog političkog vođstva, predstavlja kao nenasilni otpor, zbir je brojnih pragmatičnih političkih odluka koje započinju u periodu 1988/89, kada su organizovane masovne albanske demonstracije, koje su za cilj imale odbranu autonomije Kosova.²⁸²

Marta 1990. godine, represivne mere srpske države dobijaju velike razmere. Oko 7.000 ljudi je uhapšeno. Od tada albansko vođstvo nastoji da ukloni ili umanjí svaki rizik javnih demonstracija. Od izbijanja rata u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, uočljivo je nastojanje Albanaca da ne budu uvućeni u ovaj ratni sukob. Istovremeno, politički zahtevi postaju sve radikalniji. O tome svedoči i to što je, 7. septembra 1990. godine, dve trećine albanskih delegata u Pokrajinskoj skupštini, na ilegalnom zasedanju, u Kačaniku, donelo tzv. Kačanički ustav, koji postavlja zahtev za nezavisnom Republikom Kosovo. Zatim, septembra 1991. godine, održava se referendum za nezavisnost a, maja 1992. godine, izbori za parlament i predsednika Republike Kosovo.²⁸³

što je on, na krajnje radikalni način, otvorio zaista bolno pitanje ravnopravnosti, odnosno položaja Srbije u Federaciji, i što je otvorio srpsko nacionalno pitanje. Naravno, problemi su nastali otuda što je on ovo pitanje shvatio kao državno, a ne kao demokratsko (Micheline de Félice, „La Yougoslavie en question“, *Les Tempes Modernes*, Paris, 1989, p. 106).

- 282 Demonstracije su uključivale dva metoda: prvo, u novembru 1988. godine, protestni marš rudara Trepče od tadašnje Titove (sada Kosovske) Mitrovice do Prištine, u dužini od 40 km, i štrajk rudara, 20–28. februara 1989, koji se proširio u generalni štrajk Albanaca na čitavom Kosovu i, drugo, demonstracije u danima promena Ustava Srbije kao i štrajk rudara, uz zauzimanje rudnika (zima 1989. i januar 1990) kao način odbijanja priznavanja legitimnosti ustavnih promena i protesta protiv uklanjanja sa vlasti komunističkog albanskog lidera Vlasija (Azem Vllasi). Sledi potpisivanje peticije „Za Demokratiju – Protiv nasilja“ od strane 400.000 Albanaca. Time se uspostavlja autoritet novog albanskog lidera – dr Ibrahim Rugove i dominacija njegovog Demokratskog saveza Kosova. Rugova postaje albanski „Otac nacije“.
- 283 Albanian Democratic Movement in Yugoslavia (Kosovo – Macedonia – Southern Serbia – Montenegro). *Documents: 1990–1993*, Kosova Information Center, Prishtina, 1993. Ovi dokumenti svedoče o uobličavanju ideje o kosovskoj nezavisnoj i neutralnoj državi, koja bi, po „oficijelnom“ albanskom tumačenju, bila izvan bilo

U krugovima vladajućih komunista Srbije i opozicije nastaje ideja o potrebi proterivanja „nelojalnih“ Albanaca u Albaniju. Govori se o 300.000 emigranata iz Albanije koji nisu regulisali svoj status u Srbiji i Jugoslaviji, a čije je delovanje anarhističko i antijugoslovensko, odnosno, u interesu Albanije. Međutim, kasnije će zvanični izvori potvrditi postojanje svega 732 osobe koje su emigrirale iz Albanije a nisu regulisale svoj status. Situaciju dramatičnije i slučaj trovanja albanske šolske dece na Kosovu. No, bez obzira što je, do danas, nerazjašnjena pozadina ovog događaja kao i to ko su organizatori i izvođači trovanja, sigurno je da se radi o „slučaju okidaču“ koji je proizveo masovno emotivno-političko mobilisanje Albanaca i pripremio ih za napuštanje institucija i normi Srbije i Jugoslavije (tzv. bojkot). Među Srbima je, pak, učvršćena predstava o primitivnim i podlim Albancima. Tako je olakšano uspostavljanje kontrole republičke vlasti nad policijom, zdravstvom, školstvom i, kasnije, privredom i medijima Kosova.²⁸⁴ Suspenduju se i pokrajinski

kakvog oblika povezivanja sa drugim „albanskim prostorima“. Međutim, uvid u dokumenta albanskih organizacija izvan Kosova pokazuje da je, u osnovi po istoj političkoj „metodologiji“, uveliko pripremljeno ujedinjenje svih ovih „prostora“ u jednu državu, koja bi se, potom, ujedinila s Albanijom, i to u okvirima etničkih granica, koje je zahtevao albanski pokret 1913. godine (Rexep Ismajli, *Kosovo and the Albanians in Former Yugoslavia*, Kosova Information Center, Prishtina, 1993). Uostalom, zahtev za ujedinjenjem zajednički je svim albanskim grupama i strankama. One, tokom 1990. godine, politički povezuju aktivnosti Albanaca na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji: već 1. februara oko 2.000 Albanaca zahteva da se ovom delu Makedonije sa većinskim albanskim stanovništvom garantuje nezavisnost. Demonstranti u Tetovu, tom prilikom, izvikuju „Hoćemo Veliku Albaniju!“, oko pitanja jezika (juna meseca) organizuju se još masovnije demonstracije (u Strugi učestvuju 11.000 Albanaca). Demonstracije, kasnije, zahvataju Kumanovo i Tetovo; 25. avgusta osniva se Partija demokratskog prosperiteta Makedonije (PDP) čiji je lider Nevzet Halili (N. Hallili). Nasuprot „neetničkom imenu“, reč je o partiji koja okuplja samo Albance i ima za cilj ujedinjenje svih Albanaca u jednu državu. Otuda se, u Makedoniji, osnovni politički sukob odvija između albanskog bloka – PDP i Narodne demokratske partije, s jedne, i njihovog „makedonskog pandana“ – VMRO-DPMNE, s druge strane (Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minority Rights Group, London, 1991, pp. 84–86). U ostvarivanju ovog cilja, naravno, ne zaboravljaju se ni opštine na jugu Srbije – Bujanovac i Preševo – u kojima Albanci čine većinu stanovništva (B. Kosumi, Sh. Vinca, „Kjo eshte Kosova lindore i Ky esthe vullneti i populit“, *Zeri*, Prishtina, 29. II 1992, pp. 14, 15). Ali, do sada je, javno, najdalje u tom zahtevu otišao jedan od albanskih vođa, Redžep Čosja, koji je u svojoj prepisci s predsednikom Albanije Salijem Berišom, marta 1993. godine, zahtevao ujedinjenje svih teritorija nastanjenih Albancima, podsetivši Albance da je ujedinjenje njihov „osnovni nacionalni interes“ i optuživši Berišu da izdaje ovaj interes (*Borba*, Beograd, 19. mart 1993, str. 11).

284 Srbiji u „preuzimanju“ ovih funkcija (februara 1990. godine) pomaže povlačenje

ministri i predsednik vlade a na njihovo mesto republički centar šalje svoje poverenike. Vlasti Srbije su u dva maha (1989. i 1990. godine) uvodile vanredne mere. Iako su ove mere uvedene u pozivu na član 4. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i prijavljene Generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija, neke od njih suprotne su Ustavu Jugoslavije.²⁸⁵

Neka vrsta opšteg idejno-političkog okvira ovakvog postupanja vlasti Srbije nalazi se u „Programu za ostvarivanje mira, slobode, ravnopravnosti i prosperiteta SAP Kosova“, koji je usvojila Skupština Srbije, 22. marta 1990. godine.²⁸⁶

hrvatskog i slovenačkog kao i (aprila meseca) makedonskog kontingenta iz sastava specijalnih policijskih snaga Federacije, stacioniranih na Kosovu. Bilo je to i javno manifestovanje političkih sukoba u Federaciji oko politike prema Kosovu. Rezultat ovih sukoba, pre nego kompromisa, bilo je i aboliranje Azema Vlacija uz još četnaestoro osuđenih, kao i Adema Demaćija (koji je proveo 28 godina u zatvoru zbog svog zalaganja za albanski separatizam i Veliku Albaniju) (Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, Minority Rights Group, London, 1991, pp. 68, 69).

285 Na primer, pravo izvršnih organa da ograniče slobodu kretanja osobama za koje se sumnjalo da mogu ugroziti javni poredak, time što su ova lica bila zadržavana u mestima boravka ili primoravana na boravak u drugim mestima, najčešće u zatvorima. Ovakva mogućnost je postojala po tada važećim republičkim i pokrajinskim zakonima o unutrašnjim poslovima ali su primenjene, 1989. godine, jedino odredbe članova 53. i 54. takvog zakona Kosova (*Službeni list SAP Kosova*, 46/1987). Bio je to još jedan izraz nepoštovanja sloboda i prava Albanaca, ali i izuzetno niskog standarda ljudskih prava i sloboda, koji je u (bivšoj) Jugoslaviji ispod standarda kolektivnih prava manjina (Prof. dr Vojin Dimitrijević, „Narodnosti i manjine u jugoslovenskoj federaciji“, *Otvoreni problemi narodnosti u Jugoslaviji*, Pravo i Univerza u Mariboru. Evropski center za proučavanje međetničkih odnosev in regionalizma, Novi Sad, 1991, str. 56, 57).

286 Ovaj tekst (objavljen u *Službenom glasniku Socijalističke Republike Srbije*, broj 15, 1990), polazi od stava da Srbi, Crnogorci, ali i Muslimani, Hrvati, Turci, Romi i drugi, na Kosovu, već godinama, žive u uslovima neslobode i nesigurnosti, lične i imovinske ugroženosti, kao i da je veliki broj Albanaca „zahvaćen idejom o stvaranju Velike Albanije i prevaren da je ostvarivanje tog cilja moguće“. Dalje, ističe se, „Albanci imaju takva prava kakva nema ni jedna nacionalna manjina u svetu“ i poručuje se da srpski narod, Srbija i Jugoslavija „nikada neće i ne mogu dozvoliti“ da se ostvare planovi albanskog separatizma za nasilno iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova, kao i da „Srbija ni po koju cenu neće dozvoliti da joj se otrgne deo njene teritorije, postojbina srpskog naroda“. U Programu se, takođe, obećava da će se onemogućiti ispoljavanje ma kakvog nacionalizma, posebno albanskog i najavljuje se preduzimanje „specifičnih mera za očuvanje reda, mira, slobode, ravnopravnosti, ustavnog poretka i integriteta Srbije“.

U Programu je, u šest tačaka, predviđeno da se Srbima i Crnogorcima kao i svim „ugroženim narodima i narodnostima“ na Kosovu „svim sredstvima pravne države“, obezbedi potpuni mir, sloboda, potpuna lična i imovinska sigurnost; građanima albanske narodnosti obezbediće se „puna nacionalna ravnopravnost i negovanje nacionalnih tradicija, verskih sloboda i svih civilizacijskih ostvarenja“; garantuje se ostvarivanje ljudskih prava svim građanima Kosova; predviđa se otklanjanje „nepravde učinjene iseljenim Srbima i Crnogorcima i stvaranje uslova za njihov povratak kao i za dolazak na Kosovo svih onih koji tu žele da žive i rade“; najavljuje se osnivanje, iz sredstava Srbije, Direkcije za unapređivanje privrednog i društvenog razvoja (čime se „preuzima“ jedna od funkcija Federacije). Posebnu pažnju zaslužuje tačka 6. Programa koja najavljuje uspostavljanje efikasne „pravne države“ i ovlašćuje Skupštinu Srbije da može da poništi zakone i odluke Skupštine Kosova, što je bilo u suprotnosti sa Ustavom Srbije pa i samim načelima ovog Programa. Program je praćen „Operativnim planom realizacije zadataka iz Programa za ostvarivanje mira, slobode, ravnopravnosti, demokratije i prosperiteta SAP Kosova“.²⁸⁷

U okviru ovakve politike donose se brojni zakoni, među kojima su i sledeći: „Zakon o postupanju republičkih organa u posebnim okolnostima.“²⁸⁸ Član 2. tačka 4. ovog zakona daje osnov za uvođenje privremenih mera.²⁸⁹ Primena ovog zakona, odnosno, uvođenje posebnih mera omo-

287 Plan, inače, sadrži 95 tačaka koje određuju brojne zadatke republičkim organima u svim oblastima političkog i društvenog života Kosova. Ali, najveći broj ovih zadataka se odnosi na uspostavljanje jedinstvenog zakonodavstva u Srbiji; jačanje pravosudnih, vojnih i policijskih funkcija Srbije; zapošljavanje na Kosovu ljudi van Kosova; primenu republičkih propisa u nauci, kulturi, školstvu, informisanju i socijalno-zdravstvenoj zaštiti itd. (*Službeni glasnik SR Srbije*, broj 15, 1990).

288 *Službeni glasnik SR Srbije*, broj 30, 1990. Ovaj zakon je prestao da važi na osnovu Zakona o prestanku važenja određenih zakona i drugih propisa (*Službeni glasnik SR Srbije*, broj 18, 1993, član 1. tačka 7). Posebno je interesantan član 2. ovog zakona, koji utvrđuje da Zakon o prestanku rada Skupštine SAP Kosova i Izvršnog veća SAP Kosova (*Službeni glasnik SR Srbije*, broj 33, 1990) i Zakon o prestanku rada Predsedništva SAP Kosovo (*Službeni glasnik SR Srbije*, broj 15, 1991) prestaju da važe „danom konstituisanja Skupštine Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija“ koja će se „konstituisati nakon sprovođenja neposrednih i tajnih izbora po odredbama Ustava i privremene statutarne odluke koju će doneti Narodna Skupština“. Do ovih izbora nije, do današnjeg dana, došlo.

289 Pod posebnim okolnostima podrazumevaju se razlozi bezbednosti (član 1.) a one nastupaju „kada se organizovano: preduzimaju aktivnosti usmerene na rušenje ustavom uređenog poretka i teritorijalne celokupnosti; ne izvršavaju zakoni i drugi propisi; preduzimaju radnje koje mogu izazvati opasnost po život i zdravlje ljudi;

gućeno je (na Skupštini Srbije donošenjem „Odluke o utvrđivanju da su nastupile posebne okolnosti na teritoriji Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo“ i objavljivanjem) istog dana – 26. juna 1990. godine. Mere koje se zavode odnose se na pojedinačne slučajeve, a ne kao pre njih važeće vanredne mere, koje su se odnosile na vitalne funkcije ili na celokupni život Kosova. Privremenim merama su preuzete rukovodne funkcije u privredi, zdravstvu, školstvu, sudske funkcije kao i one u upravi. U najvećem broju slučajeva Albanci su zamenjivani Srbima i Crnogorcima a usledilo je i masovno otpuštanje sa posla. Rad Skupštine, Izvršnog veća i Predsedništva SAP Kosovo okončan je njihovim ukidanjem 5. jula 1990. godine, odnosno početkom 1991. godine.²⁹⁰

Mnoge odluke i mere koje su usledile bile su uperene protiv prava i mogućnosti albanskog stanovništva da autonomno odlučuje o pitanjima školstva, zdravstva itd. Usledilo je zatvaranje škola, otpuštanje nastavnika i organizovanje upisa u škole na albanskom jeziku; obustavljeno je finansiranje onih škola koje se „ne pridržavaju jedinstvenog obrazovnog programa za Srbiju“ itd.²⁹¹

Pod odrednicu „diskriminacionih zakona“, koji pogađaju Albance ali i sve druge građane a doneti su povodom Kosova, spada i „Zakon o posebnim uslovima prometa nepokretnosti“.²⁹²

ustavom i zakonom utvrđena prava i obaveze vrše na način kojim se teže oštećuju društveni interesi, kao i kada se koriste radi ostvarivanja ciljeva suprotnih ustavu“ (član 2.).

290 Ustavnim zakonom o izmenama i dopunama ustavnog zakona za sprovođenje Ustava Republike Srbije (*Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 20, 1993. godine) ukidaju se i svi preostali zakonski i ostali akti pokrajinskih organa.

291 Posledica je da je oko 250.000 đaka onemogućeno da redovno nastavi školovanje. U srednje škole je moglo, 1991. godine, da se upiše svega 28,8% đaka. Zatvorene su brojne osnovne i srednje škole i uvedena segregacija po nacionalnoj osnovi (*Vreme*, Beograd, 3. jun 1991; *Borba*, Beograd, 31. maj i 26. jun 1991, *Republika*, Beograd, 1–31. jul 1991, str. 12).

292 *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 22, 1991. Ovim zakonom se ograničava promet nepokretnosti između fizičkih i građanskih pravnih lica na području koje obuhvata teritoriju Srbije bez Vojvodine, i to u trajanju od 10 godina. Član 3. Zakona utvrđuje da će Ministarstvo finansija odobriti promet nepokretnosti „kad oceni da se tim prometom ne utiče na promenu nacionalne strukture stanovništva ili na iseljavanje pripadnika određenog naroda, odnosno narodnosti“. „Oficijelno“ proklamovani smisao Zakona je da se „spreči iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova, tako što se zabranjuje promet nepokretnosti između Srba i Crnogoraca, s jedne, i Albanaca, s druge strane“. Ali, on se u svojoj primeni ne odnosi samo na srpsko/crnogorsko-albanske odnose („Nacionalna ili radna knjižica. Rasprava na Forumu za etničke odnose“, *Borba*, Beograd, 12. XII 1990).

Ovi primeri govore da postoje elementi politike diskriminacije, asimilacije, čak i genocida. Ali, izgleda da se u sadašnjoj Srbiji pre svega radi o nepostojanju efektivne vlasti i vladavine prava. Reč je o državi koja se nalazi u stanju „razdvojene ličnosti“: s jedne strane, raspadaju se stare institucije koje su pod uticajem voluntarizma i subjektivizma odnosno nacionalistički definisanog srpskog interesa a, s druge strane je novonastajuća država – SR Jugoslavija – koja samu sebe ne može da odredi. Kriza identiteta, neefikasnost i nedemokratskost vlasti, pogađa sve građane ali posebno manjine, među ovima ponajviše Albance.

Jugoslovenska ratna godina – 1991 – započela je pucnjima albanskih nacionalista (1. januara) na policiju u Peći i Mitrovici. U Frankfurtu (16. februara) 7.000 Albanaca i Hrvata demonstrira zahtevajući „samoopredeljenje naroda Jugoslavije a protiv rata koji preti Hrvatskoj“. Vlast Srbije razrešava dotadašnjeg predstavnika Kosova Rizu Sapundžiu (Riza Sapunxhin) članstva u Predsedništvu SFRJ (18. marta) i na njegovo mesto (21. marta) dovodi „lojalnog Albanca“ – Sejdu Bajramovića (Sejdo Bajramović).

U toku septembra (zaključno sa 30-tim) Albanci obavljaju svoj referendum za „suverenu i nezavisnu državu Kosovo“. Skupština Srbije, u svom odgovoru, ukida Akademiju nauka Kosova (16. oktobra). Predstavnici jedanaest političkih partija Albanaca u Jugoslaviji potpisuje (17. oktobra) političku deklaraciju o „ujedinjenju svih Albanaca“. Već 22. oktobra Albanija „priznaje nezavisnost Kosova“. A 13. decembra započinje sukob predstavnika Albanaca u Saveznoj skupštini i srpskih vlasti. Naime, njih šesnaestorica su se obratili Generalnom sekretaru OUN i optužili vlasti Srbije i JNA za „oružani masakr nad Albancima“, zahtevajući upućivanje mirovnih snaga OUN na Kosovo. Ubrzo se (23. decembra), neslužbeno saznaje da se „Republika Kosovo“ obratila Evropskoj zajednici za priznavanje nezavisnosti.²⁹³ U toku 1991. godine, spirala sukoba i ubrzanje političkih poteza se povećava, ali kao da su se obe strane, naročito albanska, odrekle upotrebe otvorenog nasilja i represije. Međutim, to još ne znači su spremne na dijalog. Naprotiv, obe strane prekidaju svaku političku komunikaciju i jedna drugoj negiraju postojanje. No, izgleda da nije sporno da je 12. juna 1991. godine, ispoljena značajna novina u metodu delovanja albanskog pokreta. Veton Suroi organizuje u Prištini demonstracije Albanaca pod geslom „Mirna sahrana nasilne današnjice od strane srpske vlasti“. Ove demonstracije

293 „91. Godina rata“, *Borba*, Specijalni dodatak, Beograd, 3. januar 1992.

će skrenuti pažnju analitičarima na to da albanski pokret ima mnoge karakteristike novih građanskih pokreta. Poređenje s palestinskom Intifadom postaje opšte mesto analiza ali i političkih istupa albanskih lidera. Kasnije, ovo poređenje će ustupiti mesto predstavi o „gandijevskom nenasilju Albanaca“.²⁹⁴

Albanski pokret, danas, kao izvor svoga identiteta ističe otpor represiji Miloševićevog režima. Međutim, on nije u stanju da, na osnovu modernog nacionalnog identiteta, u jedan kohezioni pokret okupi sve nacionalne komponente. Zato, erupcije protesta, tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina, nose više obeležje pojedinačnih pobuna nego šire strategije. Na to utiču mnogi faktori, od kojih su, po svemu sudeći, najvažniji sledeći:

– prvo, zadržavanje tradicionalnog, običajnog prava i lokalne zajednice kao organizacione osnove nacionalnog pokreta. To jača, i onako snažan, „unutar sebe“ okrenut pogled Albanaca;²⁹⁵

294 Ova, relativno nagla promena, kao i ranije spominjan uočljiv nestanak marksističko-lenjinističkih grupa i partija sa tzv. alternativne kosovske političke scene zahteva dodatna i produbljena istraživanja. Ali, na nivou hipoteze, radi se o visokom stepenu ostvarene nacionalne i nacionalističke homogenizacije i centralizovane kontrole albanskog političkog pokreta. To omogućava relativno brza „ideološka prestrukturiranja“. No, po svemu sudeći, time se bitnije ne menja priroda pokreta i samoidentifikacije Albanaca. Menja se legitimacijski osnov albanskih lidera. Oni se sada legitimiraju kao demokrate. Po mnogim oznakama, to je veoma blisko samolegitimaciji, koju sebi pribavljaju srpski, hrvatski i mnogi drugi postkomunistički režimi Istočne Evrope, a koja se u literaturi označava kao „konstitucionalni nacionalizam“ (Robert M. Hayden, „Constitutional Nationalism in the Former Yugoslav Republics“, *Slavic Review*, Stanford, CA, Winter, 1992, pp. 654–674).

295 Albanci su među poslednjim narodima, posle raspada Otomanskog carstva, izgradili sopstvenu nacionalnu zajednicu. Ali, oni su i među retkim narodima, na balkanskom prostoru, koji su uspeli da nađu unutar nacionalni balans između tri veroispovesti (islama, kome pripada oko 70% Albanaca, pre svega iz Albanije, Kosova, Makedonije i Crne Gore; pravoslavlja, kome pripada oko 20% Albanaca iz južne Albanije i iz Grčke; katoličanstva, kome pripada 10% Albanaca uglavnom iz severne Albanije i sa Kosova). Naravno, taj trostruki intezitet diferencijacije je, često, motiv za sukobe suprotstavljenih interesa, ali i za rešavanje suprotnosti kompromisom. U albanskoj istoriji nema verskih ratova. Sukobi su bazirani, pre svega, na plemensko-teritorijalnoj osnovi. Međutim, trostruka konfesionalnost, često, provocira refleks radikalne reakcije, ali sa promenljivom uporednošću. Tako je, u doba staljinizma i Enver Hodže (Enver Hoxha), odnosno tzv. enverizma, Albanija „najortodoksija komunistička zemlja“. Ona je, 1967. godine postala prva država u modernoj istoriji u kojoj je, zakonom, zabranjena religija. Brzim degradiranjem patrijarhalnog kodeksa, sistema vrednosti zasnovanog na prethodnim osnovama, omogućavana je forsirana ideologizacija i staljinizacija. Posle pada staljinizma, odnosno enverizma, zatvara se ovaj „poslednji ateistički muzej“. Naravno, sa prvim pokušajima destalji-

– *drugo*, započeti proces modernizacije uzdrmao je plemensko društvo (čak i razorio neke njegove institucije), ali ga nije zamenio modernim građanskim društvom. Ostaci plemenske strukture i začeci modernog društva povezivani su političko-etastičkim vezama. To zaoštava napetosti između društvenog miljea i tradicionalnog načina identifikacije. Socijalna fragmentacija stvara poteškoće u okupljanju različitih grupa u širok pokret. Takođe, ekonomski odnosi u (bivšoj) Jugoslaviji stvorili su novu napetost. Uspostavlja se odnos centar – periferija. U tom odnosu Slovenija i Hrvatska su ekonomski centri a Srbija je politički centar, dok je Kosovo periferija. To stvara potrebu za širokom političkom (nacionalnom) mobilizacijom, kao načinom da se periferne pozicije prevladaju iako je to ovu mobilizaciju u isto vreme i sprečavalo, snagom zavisnosti od centra;

– *treće*, Kosovo, od 1974. godine, poseduje izuzetno visok stepen autonomije (samouprave). To je, gotovo petnaest godina, otežavalo mobilizaciju. Zahtev za autonomijom postaje snažni motiv mobilizacije tek posle ograničavanja albanske i kosovske samouprave;

– *četvrto*, (bivša) jugoslovenska država uspostavljena je pre svega oko socijalističke ideje kao osnovne legitimacijske vrednosti. A socijalistička ideja je onemogućavala da ideja nacije postane osnovna mobilizacijska vrednost;²⁹⁶

nizacije i demokratizacije Albanije, dolazi do „obnove religioznosti“. Radikalna staljinizacija Albanaca u Albaniji i pola veka relativne destalinizacije u (bivšoj) Jugoslaviji stvorili su svojevrsnu asimetriju u odnosu Albanaca prema ukupnoj duhovnosti, a odnos prema religiji tu ima posebno mesto. Kosovo nije prošlo „fazu nasilne ateizacije“, jer jugoslovenski komunistički režim nije tako obezbeđivao primat marksističkoj ideologiji i „klasnoj svesti“, već su primenjivani drugi metodi marginalizacije religije. Iako je ogromna većina Albanaca sa Kosova muslimanske veroispovesti, a svega 50.000 Albanaca su rimokatolici, islam nije rukovodeće načelo političkog delovanja. Zapravo nije došlo do „amalgama između religije i separatizma“ kakav postoji kod Slovenaca ili Muslimana, na primer. Čak su, 1981. godine, predstavnici islamske verske zajednice – hodže – odbili da podrže nacionalističke proteste. Međutim, u uslovima etničke i ideološke dezintegracije (bivše) Jugoslavije, koja se odvija i kroz rat, a u ime nove „totalitarne demokratije“, stari „etički kodeksi“, koji su regulisali odnose među ljudima, olako su proglašeni za „subverzivne“, „antidruštvene“ i napušta se vekovima ustaljen ritam razumevanja. To, sa svoje strane, u prvi plan ističe nacionalističku homogenizaciju (Gzime Starova, „The religion of the Albanians in the Balkan and European context“, *Balkan Forum*, Vol. 1, No. 4, Skopje, September 1993, pp. 201–204).

296 Helene Lindholm, „Nationalist movements: The Palestinian Intifada and Kosovo compared“, *Focus: Nation—Building and social identity*, Spectrum, Volume II, European University Center for Peace Studies, Shlaining, May 1991, pp. 38–41.

– *na kraju*, sam vodeći cilj albanskog pokreta – nezavisna kosovska država – po svojoj suštini je i krajnji cilj.²⁹⁷ Nepostojanje faznih ciljeva ili ciljeva tranzicije nije povoljna okolnost za jedan politički pokret, jer ovaj mora maksimalno da angažuje mase za teško ostvarive zahteve. To uslovljava zamor masa i sužava politički prostor za dijalog. Sve to samo potvrđuje da je albanski pokret stari socijalni pokret, koji ne može da ostvari modernu nacionalnu koheziju, ali može da ugrozi teritorijalni integritet Srbije i Makedonije.²⁹⁸ Unutar srpske nacije, on podstiče osećanje ugroženosti i umnožava zahteve za „končnim rešenjem“²⁹⁹ mada, u isto vreme, do apsurdna dovodi svoj odnos sa vladajućim režimom Slobodana Miloševića. S jedne strane, svoj identitet i legitimaciju on gradi na otporu ovom režimu a, s druge strane, svojim radikalizmom nameće okvire autoritarizma i šovinizma i onemogućava snažniji razvoj unutar srpske opozicije režimu kao i demokratizaciju Srbije. Zapravo, demokratizacija Srbije bi nametnula demokratske metode i institucije uređenja srpsko–albanskih odnosa a to zahteva postojanje modernog nacionalnog pokreta Albanaca sa kohezivnom strategijom. Danas, u srpsko–albanskim odnosima dominira sudar dva autoritariz-

297 Celokupno albansko vodstvo, osim jednog malobrojnog i po uticaju marginalnog dela koji je vezan za režim u Beogradu i koji smatra da bi Albance zadovoljio onaj stepen autonomije i prava nacionalnih manjina koji „postoji u Evropi“ (Ilijaz Duka, „Strah od novih ratnih uspeha“, *Borba*, Beograd, 11–12. septembar 1993, str. V), ističe sledeći zahtev: „Danas Albanci ne traže ništa drugo nego pravo na samoopredeljenje, kao svi ostali narodi bivše Jugoslavije. Bez toga prava nema rešenja kosovskog problema niti mira na Balkanu... Srbija je na Kosovu za Albance uvek bila okupator, kao što je to i danas. U interesu je oba naroda da svaki od njih bude gospodar u svojoj kući. Kosovski Srbi i Albanci mogu biti ravnopravni samo u slobodnom, nezavisnom Kosovu, u dobrom susedstvu i saradnji sa Srbijom, Albanijom, Crnom Gorom i Makedonijom“ (Mark Krasnići, „Nema mira na Balkanu bez samoopredeljenja Albanaca“, *Borba*, Beograd, 16. mart 1993, str. 11). Jedina pitanja koja bi, sa albanske strane, mogla biti za razgovor su: status Kosova, uključujući opciju njegove nezavisnosti; organizovanje slobodnih izbora i plebiscita; organizovanje privremene vlasti; garancije prava srpskog naroda na Kosovu i zaštita spomenika srpske kulture; ekonomske koncesije itd. (Škeljzen Malići, „Strah od novih ratnih uspeha“, *Borba*, Beograd, 11–12. septembar 1993, str. V).

298 Helene Lindholm, „Nationalist movements: The Palestinian Intifada and Kosovo compared“, *Focus: Nation—Building and social identity*, Spectrum, Volume II, European University Center for Peace Studies, Shlaining, May 1991, pp. 39, 40).

299 U pravu je Denič kada ističe da je Kosovo za Srbiju nešto što bi odgovaralo kombinaciji Severne Irske i Zida plača. Za Albance to je, pak, područje na kome je, u XIX veku, rođena njihova nacionalna ideja i na kome su postigli visok stepen samoopredeljenja (Bogdan Denitch, „Yugoslavia: The limits of reform. Economic Crisis. Nationalism Inner Strife“, *Dissent*, Winter, 1989, p. 84).

ma i šovinizma koji, međutim, nemaju istu snagu i organizovanost. Svoje slabosti albanska strana nastoji da nadoknadi, s jedne strane, kroz tzv. internacionalizaciju svoga pitanja,³⁰⁰ a s druge strane, kroz izgradnju tzv. paralelnih institucija i paralelnog načina života. U tom cilju se privatnicima, zanatlijama i seljacima, zavodi mesečni porez na dobit od 3%; mladi Albanci se podstiču da ne služe vojni rok u Vojsci Jugoslavije; „bojkotuju“ se državne zdravstvene institucije a, preko humanitarnih projekata, posebno Fonda Majke Tereze i međunarodne pomoći, izgrađuje se „paralelni sistem zdravstvene i socijalne zaštite“; organizuju se paralelne škole i univerzitet, na kojima se nastava redizajnira u skladu s albansko-ilirskom optikom tumačenja istorije, geografije i društva.³⁰¹ Argumenti koji se, od strane albanskog vođstva, najčešće ističu su: Albanci sa Kosova ispunjavaju sve uslove da se nazovu „narodom“ to jest nacijom. Oni imaju jasan etnički, jezički i kulturni identitet, kompaktno naseljavaju prostor, čine demokratsku većinu i imaju definisani nacionalni program. Dokazali su i da poseduju punu koordinaciju svesti i volje, odnosno sposobnosti da izgrade zajednicu koja je u stanju da sama upravlja sobom;³⁰² Kosovo, za Albance, više nije u Srbiji. To

300 Albanski pokret je uspeo, oslanjajući se i na interese pojedinih stranih država u regionu Balkana, kao i na pomoć Albanije i albanske dijaspore, da postigne značajne rezultate u tom nastojanju. To je, uz primenu represije pri nastojanju srpske vlasti da stavi Kosovo pod svoju kontrolu, uslovalo da je ovaj pokušaj Srbije, uz sva pozivanja njenog vođstva i propagande na istorijska prava kao i na pravo na teritorijalni integritet i suverenitet, omogućilo da se to nastojanje, pre svega u Evropi, protumači kao kršenje osnovnih principa KEBS-a, odnosno, kao kršenje ljudskih prava Albanaca. No, i pored svih uspeha u tome, stvar se izuzetno komplikuje sa zaoštavanjem jugoslovenske krize i sa izbijanjem rata. Od tada se međunarodna zajednica koncentriše na srpsko-hrvatski sukob a srpsko-albanski sukob odlazi u drugi plan. Jugoslovenski rat je zapretio destabilizacijom Evrope. Na to je Evropska zajednica odgovorila nedovoljno osmišljenim akcijama zasnovanim na „pravu mešanja“ (le „droit d'ingerence“). To je vodilo ka osporavanju prava Srbiji na teritoriju Kosova i ka primeni „baltičkog uzora“ na priznavanje Albancima sa Kosova prava na nezavisnu državu. Međutim, suočena sa nesagledivim posledicama koje bi ovaj precedan mogao da ima na države zapadne Evrope, (pre svih, misli se na Baske i Katalonce u Španiji, Korzikance u Francuskoj, Irce u Velikoj Britaniji itd.), Evropska zajednica se sve više opredeljuje za princip teritorijalnog integriteta, koji je primenila na Sloveniju i na Hrvatsku, uz zahtevanje garancije kolektivnih prava za albansku manjinu u granicama Srbije, odnosno Jugoslavije i Makedonije (Jean-Philippe Melchior, „Fédération et minorité nationale. Réflexions sur le crise en Yougoslavie“, *Les Tempes Modernes*, Paris, 545-546/1991, p. 275).

301 B. Cani, Pišta, Kolići, Demaći, *Borba*, Beograd, 16. septembar 1992, str. 9.

302 Škelzen Malići, „Strah od novih ratnih uspeha“, *Borba*, Beograd, 16. septembar 1993, str. IV.

pokazuje različitim oblicima političkog nepriznavanja Srbije i Jugoslavije. Učešće u institucijama političkog života u Srbiji odbacuje se, uz tumačenje da bi ono predstavljalo priznavanje legitimnosti režima, kako to često ističe Rugova.³⁰³ Nepristajanje na to da je Kosovo u Srbiji vodi u „balkansku bajku“ u kojoj se surova stvarnost zamenjuje svetom političkih fikcija i sukoba. U politici je to oličeno u „lažnom realizmu“ nacionalističkih vođa. „Otac nacije“, zapravo, svojom voljom i rečju oblikuje onakav svet u kakovom je većina stanovništva prinuđena da živi, „bez obzira na cenu“ i kvalitet takvog života.

Po vladajućoj političkoj predstavi Albanaca sa Kosova o samima sebi i o Drugima (to jest o Srbima i Srbiji), slika današnjice izgleda ovako: Među Srbima vlada nacionalizam koji čini suštinu njihove nacionalne politike. Srbi se homogenizuju po nalogu te politike, u čijem je središtu mit o Kosovu. Oni se homogenizuju u potpunosti, ne samo protiv Albanaca već i čitavog sveta, kako bi umanjili negativne posledice njihove politike. Albanci se, češće spontano nego sa ciljem, a u strahu od antialbanskog režima, homogenizuju radi odbrane svoga nacionalnog bića. Srpski nacionalni program je po Albance opasniji nego prethodni „monistički sistem“, jer im oduzima i ono malo individualnih i ličnih prava koja su imali. Srpski nacionalni program je, po ovoj predstavi, ratni program. Po toj istoj predstavi, Albanci su „dominantna etnička grupa“, a ne manjina, jer broje dva miliona ljudi. Oni nisu manjina ni u nacionalnom ni u internacionalnom smislu. To je druga polovima albanske nacije koja živi izvan Albanije a u regionu u kome su mnoge nacije manje brojne od njih. To je „jedina nacija u Evropi koja je podeljena međunarodnim granicama“. Samoopredeljenje i nezavisnost albanske nacije opravdani su, jer ona, u slovenskom okruženju, nikada nije bila priznata kao jednak subjekt drugima i jer nastavljanje njenog života izvan sopstvenog „pravnog sistema“ vodi u nove sukobe. Rešnje su granice koje je albanski pokret zahtevao 1913. godine.³⁰⁴

303 Ovde se, zapravo, brkaju pojmovi legalnosti i legitimnosti. Izlazak na izbore, na primer, nije priznavanje legitimnosti vlasti u Srbiji i njenoj nedemokratskoj strukturi, već korišćenje i parlamentarnih sredstava za ostvarivanje albanskih zahteva. Uz to je prihvatanje zahteva legalnosti jedan od prvih zahteva demokratije.

304 Jedan od primera za ovakvo samosagledavanje predstavlja prilog: Behlull Beqaj, „Power turned into law“, *Inter-disciplinary workshop on multi-cultural existence in the European context*, The British Council and European Movement in Serbia, Belgrade, 24-26 September 1993).

Snažan albanski nacionalni, nacionalistički pokret, kao i srpsko-albanski sukobi na Kosovu, rečito svedoče o tome da Albanci nisu integrirani u srpsko, kao što to nisu bili ni u jugoslovensko društvo. Tome pored brojnih i najraznovrsnijih uzroka posebno doprinosi okolnost što Albanci ne pripadaju slovenskom jezičkom i kulturnom krugu; zatim, nekonvergentnost nacionalnog razvoja Srba i Albanaca i sukobljenost njihovih pokreta a naročito političke elite.

4. Izgledi za budućnost srpsko-albanskih odnosa

Etno-nacionalističke suprotstavljenosti su na Kosovu dovele do formiranja dva snažna i međusobno konfrontirana pokreta: albanskog i srpskog. Ovi pokreti su, od sredine osamdesetih godina, ugrožavali tadašnji poredak.³⁰⁵ Pri tome je nastojanje albanskog pokreta da se prisajedini Albaniji ugrožavalo i teritorijalni integritet Srbije i (bivše) Jugoslavije. Ovi pokreti su dali svoj veliki doprinos raspadu te državne zajednice. Ali, kao ni drugi nacionalizmi, oni je nisu srušili. Najsumarnije rečeno, taj raspad se dogodio usled nemogućnosti komunističke vlasti da se sama unutar sebe reformiše.³⁰⁶ Međutim, kosovska drama, zaoštavanje srpsko-albanskih odnosa i raspad (bivše) Jugoslavije upečatljivo svedoče da komunistički, odnosno socijalistički režimi, nisu imali instrumente za upravljanje sukobljenim interesima i za rešavanje sukoba.³⁰⁷

Građanski rat na prostorima (bivše) Jugoslavije zamrzao je i odložio rešavanje mnogih problema u srpsko-albanskim odnosima na Kosovu i povodom Kosova. Mnoga pitanja su još teža i zaoštrenija. Sukob na Kosovu, odista, podseća na grčku tragediju. Svi akteri su osuđeni na neizbežan zločin, za koji ne mogu biti odgovorni. Kosovo je pritajena vatra a srpsko-albanski odnosi čvor koji još niko nije uspeo da razreši. Ali, mnogo je, pa čak i previše, onih koji bi da čvor preseku a vatru raspale.

Na Kosovu je, i dalje, osnovni model upravljanja pojačavanje konfliktnosti. Interetnički odnosi se uspostavljaju po modelu dominacije i

305 Marčelo Kerini, *Etničke manjine. Moć i opštenje*, Kultura, Beograd, 76-77/1987, str. 101.

306 Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb, 1993, str. 184, 185, 188, 189, 206.

307 R. Lang, *Minorities Under Communism: Nationalities as a source of tension among Balkan Communist States*, Harvard University Press, Cambridge, 1973.

velikodržavlja. Primenom državno-organizacionih, ustavno-pravnih i administrativno-policijskih mera, ostvarena je prevlast republičkog centra. Time su problemi potisnuti, ali ne i rešeni. Teški politički, ekonomski, demografski, kulturni i ekološki problemi prisutni su i dalje, i još se zaoštavaju. Srpsko-albanski odnosi su dovedeni u stanje duboke zamrznutosti saradnje, paralelnog postojanja, a zapravo potpuno prekinute komunikacije. Svaka od strana nastoji da do kraja ostvari sve svoje pretenzije, a pre svega pretenziju na državni suverenitet. Svaka od njih nastoji da institucionalizuje svoju dominaciju. Reč je o sudaru, na istoj teritoriji i nad istim stanovništvom, u suštini istih pretenzija. Nepostojanje kontrolnog okvira umanjuje mogućnost da sadašnji politički akteri razreše probleme koji iz tog sudara nastaju. Zapravo, Kosovo je danas bremenito opasnostima od potencijalne eksplozije ali, ipak, stabilno. Vlast Srbije i albansko vođstvo uspevaju, još uvek, da kontrolišu stanje. Međutim, sa svakim novim incidentom uvećava se i opasnost da se kontrola nad situacijom izgubi.

Mnogi posmatrači predviđaju i mogućnost oružanih sukoba na Kosovu i povodom Kosova. Pri tome se u obzir uzima i postojanje političkog sukoba ali i paramilicijskih snaga.³⁰⁸

U odgovoru na pitanje da li je Kosovo sledeće u nizu oružanih sukoba na prostoru (bivše) Jugoslavije, mora se uzeti u obzir postojanje i dejstvo i brojnih drugih činilaca i aktera. Od svih njih, i dalje, najvažniji su unutrašnja politička situacija i vođstva.³⁰⁹ Dosadašnja intervencija ovih

308 Pretpostavlja se da su i Srbi i Albanci organizovali svoje paramilicijske grupe. Albanska strana je organizovana u regimente (za područja Kačanik, Prizren, Priština i Podujevo), od kojih svaka broji po 10.000 pripadnika. Ukupni broj vojnika se, dakle, procenjuje na 40.000. Komandni kadar čine Albanci iz bivšeg oficirskog i podoficirskog stalnog i rezervnog sastava JNA kao i teritorijalne odbrane. Nedostaje im teško naoružanje, ali su dobro naoružani bacačima mina, automatskim i poluautomatskim oružjem rumunske, kineske, mađarske i jugoslovenske proizvodnje. Pretpostavlja se da bi, i slučaju oružanih sukoba, Albanci nastojali da internacionalizuju sukob, kako bi dobili pomoć od Albanije ali i od šire međunarodne zajednice. Tome u prilog navodi se da u Albaniji (Kuks i Tropja) postoje centri za obuku albanskih specijalnih snaga. Suprotni tabor sačinjavaju Vojska Jugoslavije, policija, i naročito njene specijalne jedinice, koje po nekim procenama broje do 70.000 pripadnika, kao i razne paramilicijske grupe, koje su organizovane i naoružane slično kao i albanske grupe (Aleksandar Vasović, „Braced (and Armed) for Confrontation“, *Balkan War Report*, Number 17, Institute for War and Peace reporting, London, January 1993, p. 1).

309 Međutim, sa produžavanjem rata i krize i aktivnog učešća međunarodne zajednice u njima, a naročito sa iscrpljivanjem domaćih učesnika kroz rat i sukobe, zavisnost od spoljnih činilaca je sve naglašenija. Tu je posebno važna uloga SAD i Evrope.

činilaca nije vodila dovoljno računa o složenosti i isprepletanosti celine jugoslovenske krize, već se koncentrisala na najakutnije probleme, i to tek pošto su prerasli u oružane sukobe. Pri tome se pitanje Kosova i statusa Albanaca koristi u taktičke svrhe, a ne u okviru celovite strategije rešenja sukoba na prostorima (bivše) Jugoslavije i razvoja Balkana, Srednje i Istočne Evrope. No, tačno je i to da rešenje ovog pitanja nije jednostavno čak ni na načelnom nivou. Evropa – posle ujedinjenja Nemačke, otcepljenja baltičkih republika i republika (bivše) Jugoslavije – u ovakvim slučajevima, mora da bira između prava na etničko, nacionalno samoopredeljenje (odnosno etničkog principa, na koji se poziva albanska strana u srpsko–albanskom sporu kao i srpska strana u srpsko–hrvatskom i srpsko–muslimanskom sporu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) i principa teritorijalnog integriteta i nepromenljivosti državnih granica silom. U slučaju Kosova, postoji i „višak“ koji se sastoji od razlike između prava i pretenzija manjina. No, iznad svih zahteva, pred međunarodnom zajednicom je onaj koji se odnosi na umanjivanje opasnosti oružanog sukoba na Kosovu ili povodom Kosova. Da je taj zahtev urgentan, govori i ukupno stanje na Kosovu, brojni pogranični incidenti na granici Jugoslavije i Albanije, kao i političke odluke poput one koju je (11. jula 1991. godine) doneo parlament Albanije i koja još uvek nije povučena. Ta se odluka odnosi na pomoć stanovništvu Kosova kada se za to ukaže potreba.³¹⁰

No, po svemu sudeći, Kosovo je bliže miru nego ratu. Gospodari rata na ovim prostorima su umorni a pretpostavlja se i da SAD i NATO neće dozvoliti širenje rata.³¹¹ Iznad svega, postojeća pat-pozicija, odnosno nemogućnost strana u sukobu da ostvare svoje pretenzije stvara okolnosti u kojima će obe strane biti prinuđene na otpočinjanje dijaloga. Dakle, otvara se perspektiva miroljubivog rešavanja kosovskog zapleta. Dve mogućnosti su unutar ove perspektive: prvo, podela teritorija, odnosno saglasno i mirno razgraničenje, i, drugo, garancije prava Albanaca unutar Srbije (odnosno Jugoslavije) i balkanske integracije.

U varijanti podele Kosova, odnosno teritorijalnog razgraničenja Srba i Albanaca po etničkoj liniji, o čemu se, tokom 1992. i 1993. godine,

[General-potpukovnik prof. dr. Radovan Radinović, „Vojnostrategijski značaj Kosova i Metohije“, *Vojska*, broj 40, Beograd, 25. februar 1993, str. 22].

310 Stefano Piziali, „Forze armate ed equilibri politico-militari nei Balcani“, *Yugoslavia e Balcani: Una bomba in Europa*, Franco Agnelli, Roma, 1992, pp. 48, 49.

311 Škeljzen Malići, „Strah od novih ratnih uspeha“, *Borba*, Beograd, 11–12. septembar 1993, str. V.

govorilo u javnosti Jugoslavije a pogotovu u inostranstvu, pojavljuju se najmanje tri podvarijante: prva, koja bi uvažila srpske nacionalne, verske, istorijske i privredne interese i po kojoj bi 40% sadašnjeg Kosova predstavljalo tzv. srpsko Kosovo. Ova podvarijanta se pripisuje Dobrici Cosiću; druga podvarijanta prevashodno uvažava albanske interese i Srbiji ostavlja 10% kosovske teritorije (opštine Leposavić i Suva Reka); treća podvarijanta Srbiji namenjuje oko 20% kosovske teritorije (uz Leposavić i Suvu Reku još i opštinu Štrpce) dok bi Crnoj Gori pripao deo oko Peći na kome je Pečka patrijaršija.³¹²

Ne bi trebalo isključiti ni ovakve mogućnosti, pogotovu ukoliko bi prevladale tendencije ka stvaranju malih, etnički homogenih država, u kojima se pripadnici svode na građane drugog reda. Međutim, malo je izgleda da bi ovakvo rešenje moglo da bude ostvareno bez mnogih lokalnih i regionalnih sukoba. Uz to, za takva rešenja je potrebna izuzetna odvažnost, kakvu sadašnje srpske i albanske vođe ne poseduju. I zato će, unutar ovakve perspektive, kosovsko pitanje još ostati otvoreno i proizvođiće brojne nove sukobe i probleme. Odvajanje Albanaca, odnosno Kosova, najverovatnije bi pojačalo težnje Albanaca iz Makedonije za odvajanjem i ujedinjenjem s ostalim albanskim zemljama. To bi moglo da otvori pitanje novih saveza (na primer, srpsko–grčkog ili tursko–bugarskog uz saradnju s Albanijom, Albancima i Muslimanima iz Srbije i Bosne i Hercegovine). U svakoj od tih mogućnosti položaj Makedonije postaje nesiguran a njena budućnost neizvesna.³¹³ Rešenje bi, ipak, trebalo tražiti u garantovanju prava na nacionalni identitet Albanaca i autonomije Kosova koja bi pružala garancije na kulturnom, ekonomskom, administrativnom i političkom planu. To od većinskog stanovništva – Albanaca – zahteva odricanje od secesije a od Srbije, odnosno Jugoslavije, delimično odricanje od suvereniteta u odnosu na manjinsko stanovništvo. To bi bilo slično odricanju Italije, u oblasti Alto Adide ili Južni Tirol, a u korist Austrije.³¹⁴ Ovaj proces zahteva međuna-

312 Blerim Shala, „Risanje zemljevidov“, *Mladina*, Ljubljana, 26. januar 1993, str. 32.

313 Stefano Bianchini, „Conflitti e cooperazione nei Balcani“, *Yugoslavia e Balcani: Una bomba in Europa*, Franco Agnelli, Roma, 1992, p. 19; Stefano Bjankini, „Učiniti granice suvišnim“, *Vreme*, Beograd, 29. mart 1993, str. 39.

314 Istoriijat nastajanja i rešavanja pitanja regiona Trentino – Alto Adide (vidi: Paolo Magagnotti, *Voltodi una regione di confine. Il Trentino – Alto Adige attraverso la storia*, Presseant, Bolzano, 1992) a naročito pojedina od rešenja statusa regiona, direktne demokratije, ovlašćenja lokalnih organa vlasti, etničke zastupljenosti u organima vlasti i uprave, upotrebe jezika itd. (vidi: Dr Lukas Boneli, Dr Ivo Winkler, *L'Autonomia dell'Alto Adige. Descrizione delle competenze legislative ed admini-*

rodne garancije i kontrolu procesa prelaženja iz faze sukoba u fazu zajedničkog života, poverenja i saradnje.³¹⁵ Čini se da bi put ka ovakvom modelu mogao da započne oslanjanjem na stavove Haške deklaracije o (bivšoj) Jugoslaviji, od 18. oktobra 1991. godine.³¹⁶

U kosovskoj drami, svaka od strana ima svoje argumente, koje valja respektovati, ali su krajnji ciljevi obe strane neostvarivi. A građanski rat je, kao što se i na prostorima (bivše) Jugoslavije potvrđuje, krvava igra sa krajnjim skorom – nula. Zato, poštovanje ljudskih prava i sloboda, prava naroda (građana) na samoopredeljenje, kao i, u skladu s evropskim standardima, prava na samoadministriranje, mogu da pruže okvir za političko rešenje kosovskog pitanja. Čini se da bi Kosovo – Regija, unutar decentralizovane i demokratske Srbije, mogla, za relativno duži

strative autonome delle Provincia di Bolzano, Giunta provinciale di Bolzano, Bolzano, 1989) mogu biti od koristi pri rasplitanju srpsko-albanskog čvora na Kosovu. Ovaj model omogućava zadovoljenja potreba za autonomijom i u situaciji zaoštrenih interetničkih odnosa a da se ne menjaju postojeće državne granice. Međutim, to zahteva neke pretpostavke: prvo, spremnost lokalnih vođa da se suoče sa stvarnošću i da probleme rešavaju strategijom „step by step“; drugo, da vlada susedne države, koja je etničkim i drugim vezama povezana sa manjinom koja je, zapravo, većinsko stanovništvo, ne pravi probleme, već da se angažuje na primeni odredaba o statusu manjine i autonomiji (Nina Dobrković, „Južni Tiro – Model rešavanja položaja i statusa nacionalnih manjina?“, *Međunarodni problemi*, Beograd, 3–4/1992, str. 284); treće, razvoj regionalne saradnje (jugoslovensko-albanske, u ovom primeru) i, u širim okvirima, balkanske sveevropske integracije; četvrto, potrebno je vreme itd. (*Minorities and Autonomy in Western Europe*, Minority Rights Group, London, 1991, pp. 9, 11).

315 Anthony D. Smith, „Nationalism“, *Current Sociology*, Volume XXI, No. 3, Mouton – The Hague – Paris, 1973, pp. 19–21.

316 Reč je o ideji „specijalnog statusa“ koja se, po ovom dokumentu, posebno odnosi na Srbe koji žive u Hrvatskoj, i to na prostorima gde oni predstavljaju većinu (Deo II – „Ljudska prava i prava etničkih i nacionalnih grupa“, odeljak b – „Prava nacionalnih i etničkih grupa“, tačka 2.1.e). To ne isključuje primenu ovih načela i na druge manjinske zajednice, kako se to tvrdi u oficijelnim tumačenjima vlasti Srbije. Naprotiv, iz formulacija Deklaracije proizilazi da se ona odnosi i na druge, dakle i na Albance koji spadaju pod odredbe tačke 2.3. Deklaracije, jer „čine većinu na oblasti u kojoj žive“ (na Kosovu). Ovim zajednicama se garantuje: pravo nediskriminacije; kulturna prava predviđena instrumentima UN, KEBS-a i Saveta Evrope; pravo na odlučivanje kojoj nacionalnoj ili etničkoj grupi žele da pripadaju i ostvarivanje svih prava koja iz takvog opredeljivanja proizilaze; uživanje „specijalnog statusa“ („autonomije“) (tačka 2.5), koji uključuje pravo na nacionalne simbole, pravo na drugo državljanstvo pored republičkog državljanstva, pravo na obrazovanje; zakonodavne organe, administrativne strukture, uključujući regionalne snage reda i sudstvo (*Jugoslavija treći put*, Specijalno izdanje, Borba, novembar 1991, str. 38).

rok, da bude izlaz za sve strane. No, jedno je jasno: problem nije moguće rešiti ni lako, a ni preko noći. Kosovski problem prevazilazi znanje i moć pojedinačnih stranaka, nacionalnih vođa ili državnih aparata. Ono se ne može rešavati samo iz jedne optike, jer zahteva široki politički i socijalni pa i međunarodni konsensus, koji se može postići samo kroz dijalog, demokratsku proceduru i parlament. A za to je neophodno da prestane rat na prostorima (bivše) Jugoslavije i da se na kompromisni, ali i na dugoročno stabilan način uredi odnosi između bivših jugoslovenskih republika. Prekid rata vratio bi sve aktere rata i krize rešavanju problema u svojim sredinama, kao i uređenju međusobnih odnosa. S tog stanovišta, u pravu su analitičari koji predviđaju da pitanje Kosova i srpsko-albanskih odnosa tek dolaze u prioritete. Obe strane u sukobu još uvek manifestuju jaču vezanost za sopstvene nacionalističke ciljeve nego za modernizaciju, demokratiju i dijalog i zato jednostrano i tvrdoglavo ostaju pri svojim „krajnjim zahtevima“; među njima vlada nepoverenje i međusobno sumnjičenje, a između vlasti Srbije i političkog vodstva albanskog pokreta sve veze su gotovo potpuno prekinute. To nameće potrebu za Trećim, za Posrednikom. Posrednici mogu, pre svega, biti delovi javnosti i opozicije Srbije i među Albancima, koji nisu neposredno uključeni u izazivanje i zaoštavanje sadašnjih sukoba. Međunarodno posredovanje, koje bi bilo usmereno ka omogućavanju prvih koraka – započinjanja dijaloga – nužno je i dobrodošlo. Uloga međunarodnih vladinih (pre svega KEBS-a i UN) ali i nevladinih organizacija u tom pogledu je izuzetno važna.

Dijalog je najpouzdaniji put u mir i saradnju. Izvesno je da će to biti dug i težak put, između ostalog i zato što, na unutrašnjem planu, ne postoji ni dovoljno volje ali ni kultura dijaloga.³¹⁷ No, razgovori će

317 O tome svedoče i retki dosadašnji pokušaji. Na primer, Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), u doba najveće politizacije ovog sukoba, 1989/1990. godine, nastojalo je da održava veze i dijalog, organizujući „okrugle stolove“ u Mostaru, Prištini i Beogradu („Rasplitanje kosovskog čvora“, *Republika*, Beograd, septembar 1993, str. 4–7. i Izveštaj nezavisne komisije koji je objavljen u knjizi *Kosovski čvor: drešiti ili seći*, 1990. godine). Ove razgovore nisu prihvatile ni stranke a ni pojedinci ekstremno nacionalističkih pogleda, koji su, inače, trenutno i najuticajniji na obe strane. I dalje su pokušaji dijaloga ostajali u okviru nevladinih organizacija i grupa civilnog društva iz Srbije i Kosova. Posebne aktivnosti u tom pravcu imali su Evropski pokret u Srbiji i njegova regionalna organizacija – Evropski pokret Kosova, Forum za etničke odnose, Helsinški parlament građana. Poseban značaj ima projekat Soros fondacije Jugoslavije i njene kancelarije za Kosovo kao i Soros fondacije Albanije „Srpsko-Albanski dijalog“, jer okuplja intelektualce iz Beograda, Prištine i Tirane i uključuje mnoge aktivnosti saradnje u oblasti nauke,

morati započeti, jer čitava kosovska drama kao i ratni sukobi na prostoru (bivše) Jugoslavije uče da je moguće birati između međusobne saradnje i suživota, s jedne strane, i osporavanja i sukobljavanja, s druge strane. Pouka je i da je put sukobljavanja uvod u ratne žrtve i neizvesnosti u pogledu razrešenja problema. Centralno pitanje srpsko-albanskih odnosa je odnos Srbije i Kosova i srpskih vlasti i albanskih političkih vođa. I zato: ukoliko vlasti Srbije žele da Srbi žive na Kosovu i da Kosovo bude u Srbiji, one moraju da vode politiku koja je prihvatljivija i za kosovske Albance; ukoliko kosovski albanci insistiraju na sopstvenoj državi, ta država mora biti zasnovana na principima prihvatljivim i za Srbiju; ukoliko se ove dve strane i dogovore, taj dogovor bi mogao biti prihvatljiv i za druge aktere u ovom odnosu, a to su pre svih Albanci iz Makedonije i Albanije.³¹⁸

Otpočinjanje dijaloga zahteva da se, prethodno, ispune neki uslovi, među kojima su i sledeći:

kulture, medija, humanitarne aktivnosti, kao i stvaranja uslova za susrete predstavnika demokratskih stranaka i grupa. Karakteristika svih ovih inicijativa je da potvrđuju postojanje mogućnosti za dijalog iako su im dometi u oblasti javnosti i politike ograničeni, budući da ne okupljaju ljude i grupe od neposredne političke moći, zato što oni na to ne pristaju. No, njihov značaj je veliki i to će se pokazati u budućim političkim razgovorima. Naime, unutar ovih inicijativa mnogi problemi su identifikovani a ponuđeni su i ekspertski modeli za njihovo razrešavanje. Tako je u organizaciji Foruma za etničke odnose, Evropskog građanskog centra za rešavanje konflikata iz Subotice i Helsinškog parlamenta građana (u Subotici, 5-6. juna 1992. godine) održana međunarodna konferencija nevladinih organizacija - Evropska konferencija manjina - o temi „Manjine i demokratija“, koja je usvojila „Deklaraciju o neophodnosti demokratskih standarda i mehanizama zaštite manjinskih prava u Centralnoj i Istočnoj Evropi“ i podržala ekspertski predlog prof. dr Tibora Varadija (T. Várady), *Teze o minimalnim pravima građana (bivše) Jugoslavije koji su ostali u manjinskom položaju*. Ove organizacije su, uz podršku Soros Fonda Jugoslavije, objavile i ekspertski tekst, koji je izrađen za potrebe vlade Milana Panića a koji je naredna vlada odbila da stavi na javnu diskusiju i parlamentarnu proceduru (*Demokratija i manjinske zajednice, Teze za izradu Zakona o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika*, Beograd - Subotica, 1993). Teze predstavljaju razradu pravnog normiranja statusa Albanaca, koje proizilazi iz koncepta rešavanja srpsko-albanskih sukoba za koji se zalaže i ovaj prilog. Pokušaji da se susretu nosioci političke moći još su ređi i neuspešniji. O tome izuzetno slikovito svedoči primer nastojanja savezne vlade Milana Panića da, tokom 1992. godine, započne dijalog o problemima kršenja prava Albanaca u zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju. Ovi razgovori su, i pored podrške ove međunarodne konferencije o Jugoslaviji, propali, pre svega zbog nesprenosti vlasti Srbije ali i albanske strane za delovanje po „step by step“ strategiji.

318 *Preventing War in Kosovo*, TFF, Lund, 1993, pp. 1, 2.

- obe strane moraju jedna drugoj da priznaju jednake osnovne slobode i prava. To znači da se prihvati načelo da Albanci imaju slobodu i pravo iskazivanja i razvoja sopstvenog kolektivnog identiteta, te i pravo samoorganizovanja i samoadministriranja. Isto pravo imaju i Srbi na Kosovu. Iznad ovog prava je samo pravo ljudi, koji žive na Kosovu i u Srbiji, da budu slobodni i ravnopravni građani u demokratskoj državi;

- ukidanje svih, zakonima i na druge načine uvedenih, ograničenja prava i sloboda Albanaca (kako to, inače, zahteva i Konvencija potkomisije za prava manjina UN, iz avgusta 1993. godine);

- zabrana delovanja paravojnih i paramilicijskih formacija kao i stranaka, udruženja i grupa koji šire nacionalnu, rasnu i versku mržnju i podstiču na oružane interetničke sukobe (to je, inače, obaveza koja proizilazi iz brojnih međunarodnih akata, kao i iz unutrašnjeg prava, pre svega člana 42. Ustava SRJ, člana 44. Ustava Srbije i člana 134. Krivičnog zakonika);

- napuštanje sužavanja pitanja Kosova na pitanje statusa Albanaca. To, zaista, jeste jedno od najvažnijih pitanja, ali je i ono vezano za ukupni odnos Srbije i Kosova, dakle, za pitanje statusa Kosova kao i statusa Srba i drugih etničkih zajednica na Kosovu;

- odricanje obe strane od „krajnjih zahteva“ i prihvatanje obaveze da se započne proces decentralizacije i regionalizacije Srbije, unutar koga bi se ostvarilo pravo na autonomiju (zakonodavnu, administrativnu, personalnu i funkcionalnu) svih stanovnika Kosova, posebno Albanaca, a koja bi imala i svoj teritorijalno-politički okvir (na primer, Kosovo - Regija);

- prihvatanje, pre svega od strane albanskog političkog vodstva, obaveze da se, parlamentarnim putem i kroz izbore, angažuju na ostvarivanju svojih zahteva. Reč je o obavezi učešća na demokratskim, slobodnim i fer izborima koji bi se odvijali i pod međunarodnom kontrolom, ali ne o izborima kakvi se, u Srbiji, farsično ponavljaju počevši od 1990. godine. Dakle, odricanje od sadašnjeg opredeljenja za revolucionarne, tzv. vanparlamentarne metode delovanja pretpostavka je demokratizacije Srbije i uspostavljanja veza sa onim grupama i strankama iz Srbije koje su spremne da učestvuju u dijalogu i rešavanju problema Kosova. To nije negiranje onih elemenata tzv. paralelne vlasti koji predstavljaju odbranu sloboda i prava Albanaca i njihove autonomije, već njihovo legalizovanje. To je moguće urediti i posebnim aktom o započinjanju dijaloga koji bi, uz posredovanje i kontrolu Posrednika, usvojile i Skupština Srbije i albanski Parlament Kosova.

Proces rešavanja srpsko-albanskih sukoba podrazumeva postojanje odgovarajuće strategije, koja obema stranama pruža relativno jasnu i prihvatljivu sliku budućeg rešenja. Ova strategija bi mogla da ima tri ključne tačke:

- ekonomska i društvena integracija Kosova u Srbiju podrazumeva učešće Kosova u regionalnoj saradnji i to: unutar Jugoslavije, sa Crnom Gorom; na prostorima (bivše) Jugoslavije, sa Makedonijom, Hrvatskom i drugim republikama. Saradnja s Albanijom mogla bi da bude prvi korak šire saradnje Jugoslavije i Albanije i nukleus balkanske kooperacije. To, naravno, zahteva rešavanje gorućih političkih sukoba; odricanje od primene sile u međusobnim odnosima i preduzimanje niza pragmatičnih koraka, koji bi bili u interesu obe strane a težile bi uspostavljanju zdrave ekonomske osnove budućih veza. Pre svega, to bi mogli biti konkretni projekti ekonomske kooperacije, finansirani od međunarodnih i domaćih poslovnih banaka; olakšavanje prometa ljudi i roba (kroz izmene pasoškog i carinskog režima pa sve do stvaranja carinske unije);
- podizanje ukupnog kvaliteta života, počevši od bolnog pitanja demografskog razvoja, zapošljavanja i teritorijalnog razmeštaja poslovnih kapaciteta i radne snage - sve do tragične ekološke situacije i podizanja nivoa kulture, obrazovanja, medija i zdravstvene zaštite, i
- usvajanje načela da nije moguće od Albanaca napraviti Srbe ali i da Srbi ne mogu da žive u strahu od albanizacije, a da svi oni mogu da postanu slobodni građani koji, i zbog svoje nacionalne osobenosti, prihvataju Kosovo kao svoje.

Muhamedin Kulaši (Muhamedin Kullashi)

KOSOVO I RASPAD JUGOSLAVIJE

Među mnogim interpretacijama koje nastoje da objasne uzroke i okolnosti raspada Jugoslavije, a posebno dramatične forme ovog raspada - rat, „etničko čišćenje“ i masovne masakre civilnog stanovništva - najčešća je ona koja izvor konflikata vidi u prirodi jugoslovenskog totalitarnog komunističkog režima. Veliki broj politikologa i sociologa (Z. Đinđić, B. Jakšić itd.) sadašnje stanje objašnjava kao posledicu „neminovnog toka“ odronjavanja komunističkog totalitarnog poretka, koji je svojom strukturom istovremeno i proizvodio i potiskivao društvene konflikte, odnosno, poretka koji se nije pokazao sposobnim da pro-nađe mirne puteve rešavanja antagonizama koji razaraju društvo.

Pokušavajući da objasni neuspeh stvaranja Jugoslavije kao moderne demokratske države, u jednoj varijanti ove teze poseban naglasak se stavlja na istorijske nedostatke podneblja, na političku i kulturnu nezrelost njenih naroda, kao i na prevlast partijarhalnih vrednosti (autoritarizam i etnocentrizam) u jugoslovenskom društvu. Upravo ove karakteristike sprečile su strukturisanje jugoslovenskog društva u autonomne društvene grupe, koje bi, na osnovu ustavom predviđenih procedura, omogućile kontrolu političke vlasti. Sa druge strane, ustavno-pravni i državni oblik Jugoslavije svojim nedemokratskim karakterom nije uspeo da ublaži duboke etničke, verske, kulturne i ekonomske divergencije, nego ih je, naprotiv, konzervirao. Drugim rečima, ono što je onemogućilo stvaranje Jugoslavije kao moderne demokratske države, njeni istorijski i demokratski nedostaci, predstavljaju i uzroke njenog raspada i samoga rata.

Ova interpretacije svakako dotiče jedan bitni aspekt jugoslovenske krize. Ali, ipak, on sam je nedovoljan za objašnjenje čitave jugoslovenske drame, budući da potiskuje i briše mnoge druge aspekte ovog problema. Autori koji zastupaju ovo gledište često ostavljaju po strani analizu posebne tipologije političkih aktera u Jugoslaviji, genezu konflikata, konkretne oblike delovanja aktera i onih koji su odlučivali u toku poslednje decenije, dinamiku događanja i uzajamno uslovljavanje pro-

jekata i strategija glavnih političkih učesnika itd. Shema koja iznosi na videlo zajedničku suštinu totalitarnih komunističkih režima je nedovoljna, zato što ne sadrži ono što je činilo specifičnost jugoslovenskog sistema, posebno nakon raskida sa Staljinom (što ne znači da se raskinulo i sa staljinizmom). U šezdesetim i sedamdesetim godinama bio je, naime, izgrađen jedan manje kruti, liberalniji režim, koji je tolerisao određeni kulturni i ideološki pluralizam (koji, istini za volju, nije isključivao i povremene čistke), i koji nije bio strog u ograničavanju afirmacije kulturnih i religijskih identiteta (tolerancija je ponekad išla uporedno sa selektivnom represijom), ali koji je bio otvoreniji prema uticajima demokratsko-liberalnog sveta i ekonomski napredniji od mnogih režima Istočne Evrope.

Ovom režimu bila je svojevrsna elastičnija dinamika odnosa između krize identiteta i legitimiteta: da bi izbegao gaženje legitimnosti, vladajući vrh je povremeno činio važne koncesije, tolerišući elemente koji su bili u suprotnosti sa prirodom režima.

Nedovoljnost ove interpretacije, međutim, proizilazi iz činjenica da isti totalitarni obrasci u drugim državama Istočne Evrope nisu okončani ratovima, iako je i tamo bilo velikih međuetničkih tenzija. Rata nije bilo ni u Bugarskoj, ni u Rumuniji, ni u bivšoj Čehoslovačkoj.

Da nedostatak demokratskih institucija nije dovoljan u objašnjavanju toka složenih događanja, svedoči i politička realnost pred kraj osamdesetih i početkom devedesetih godina u Jugoslaviji. Uspostavljanje nekih elemenata parlamentarne demokratije, posebno višestranačkog sistema, dalo je sasvim razočaravajuće rezultate. U vreme uspostavljanja višestranačja, nacionalna homogenizacija i nesporednosti između nacionalnih oligarhija dostigli su strahovite razmere. Tako je na paradoksalan način „demokratizacija“ dovela do „pluralizacije“ (umnožavanja) autoritarnih i nacionalističkih težnji: na prvim slobodnim izborima pobedili su nacionalistički i populistički pokreti, posebno u Srbiji i Hrvatskoj. U ovoj, post-komunističkoj fazi, autoritarni populizam se uspostavlja kao sistem, i njega karakteriše potpuna dominacija partije na vlasti, potpuna marginalizacija parlamentarne opozicije, stroga kontrola sredstava informisanja, ekonomska politika dirigovana od strane države i jačanje policijskog aparata. Svojom politikom ovaj autoritarni populizam blokira kompleksnu dinamiku pluralističkih asocijacija i parlamentarnih institucija, zamenjujući ih sa mobilizacijom i organizovanjem plebiscitarne podrške harizmatikom vođi, sa zahtevom da građani moraju biti bezuslovno lojalni „nacionalnom programu“.

Za razliku od onih koji sadašnje stanje u bivšoj Jugoslaviji („kolektivni pakao“) objašnjavaju kao prosti proizvod ranijeg sistema, naročito formom koju je on bio dobio Ustavom iz 1974. godine, ja verujem da se sa mnogo više osnova može podržati teza koja sadašnju nesreću smatra rezultatom delovanja nacionalističkih i populističkih pokreta, koji su ugrađeni u sistem a koji su uništili skromni racionalni potencijal ranijeg Ustava. Čak i skromno poređenje perioda između šezdesetih i sedamdesetih i onog između osamdesetih i devedesetih godina iznosi na videlo značajne razlike: prvi period se odlikuje vidnim ekonomskim i kulturnim razvojem sa stabilnijim međuetničkim odnosima; prostor javnosti bio je mnogo manje opterećen manifestacijama etničke i verske mržnje; što ne znači da Partija (tada jedina) nije povremeno, da bi ojačala svoju legitimnost, koketirala sa nacionalizmima, podstičući ih i čak omogućavajući da izađu na scenu, čime je, držeći ih doduše stalno pod kontrolom, ipak odškrinula Pandorinu kutiju. Sa druge strane, onaj drugi period odlikuje se ne samo zastojem, već i političkim, ekonomskim, društvenim i kulturnim nazadovanjem. Dakle, dok se tok događaja iz osamdesetih godina objašnjava kao neizbežna posledica ranijeg režima, ja mislim da je potrebno istrajati na sagledavanju specifičnosti političkih projekata koji su se javili u ovom periodu i koji su težili promeni ranijeg režima. Umesto da proces koji je karakterisao ovaj period ocenjujemo kao „učenje demokratija“ (I. Vejvoda, F. Adam), čini mi se da ga ipak najpre treba videti pod totalitarnom dominacijom, gde su koreni ovoga dubokog nazadovanja, koje nema nikakve veze sa učenjem demokratije.

Međutim, tvrdnjom da se stanje u bivšoj Jugoslaviji može objasniti više kao rezultat delovanja populističkih nacionalističkih pokreta i njihovih težnji da se sistem promeni (posebno prema načinu na koji su delovali), ne želimo osnažiti prostu interpretaciju, koja se na ovoj opštoj konstataciji zaustavlja i koja izbegava analizu njihovih posebnih tipova, ideologije i delovanja, njihovih odgovarajućih uloga i odgovornosti, i koja beži od razumevanja specifičnosti razvoja događaja koji su do današnjeg ćorsokaska doveli.

Uprošćena shema „sudar nacionalizama“ pomaže, manje ili više intuitivno, brkanju određenih uloga i delovanja koje su akteri imali na terenu. Srpski nacionalni pokret, na primer, izaći će na scenu kao dobro organizovana snaga mnogo ranije, još na početku osamdesetih; hrvatski nacionalistički pokret pak javlja se kao organizovani akter 1990, kada je dobio na izborima. Ova razlika u datumima omogućava objašnjavanje promene u političkom životu u Srbiji i Hrvatskoj u osamdesetim godi-

nama. Sličnosti u ideološkim ispoljavanjima (ideja nacije, domovine, nacionalnog interesa itd.) ne treba da zamagle razlike u posebnim oblicima njihovog delovanja. Srpska je vojska, kao stub ovog pokreta, bila ta koja je napala Hrvatsku i okupirala trećinu njene teritorije; ona je bila sila koja je proterala 400.000 Hrvata iz njihovih domova; ona je naredila evakuaciju 100.000 Srba sa onih hrvatskih teritorija na kojima je odlučila da vodi rat; ona je sravnila sa zemljom Vukovar i druge gradove; ista ta vojska napala je kasnije i Bosnu, opkolivši gradove i masakrirajući civilno stanovništvo. Međutim, to ne znači da treba da budu zaboravljeni zločini koje su počinili hrvatska i bosanska vojska.

Takođe, ideološke sličnosti nacionalističkih pokreta Srba i Albanaca ne treba da prikriju različitosti njihovog delovanja: srpski nacionalistički pokret jeste snaga koja je, uz pomoć državnog i policijskog aparata, čitav jedan narod ostavila bez osnovnih prava; albanski nacionalistički pokret, u ovim poslednjim godinama, vodio je uglavnom politiku odbrane temeljnih nacionalnih prava Albanaca. Na taj način shema „sudar nacionalizama“, u onoj meri u kojoj pretenduje da izrazi srž problema, ne samo da ne uspeva da osvetli specifičnosti jedne političke situacije, već pomaže njihovoj mistifikaciji. Ovaj shematizam, štaviše, na istu ravan stavlja, s jedne strane, delovanje jedne jake vojske koja uništava gradove i, s druge strane, delovanje civilnog stanovništva, koje se pre svega angažuje na organizaciji odbrane svojih gradova i sela. Shematizam izražen u formuli „konflikti nacionalizama“ (dopunjen „mudrom“ izrekom prema kojoj „niko nije nevin u ovim konfliktima“, koju često ponavlja i sam Milošević) ne izlazi iz okvira jednostranosti i dualističkog pristupa.

Problem Kosova u svojoj specifičnosti obuhvata i opšti aspekt krize koja je uslovlila postepeni raspad Jugoslavije koji je doveo do krvavog rata. Stvaranje kosovskog čvora obuhvata i posebnu priču rastakanja jednog totalitarnog sistema. Uloga intelektualaca i medija u proizvodnji straha i mržnje na ovim prostorima zauzima važno mesto.

Politika koja je prema Kosovu vođena u toku poslednjih dvanaest godina stalno je širila represiju i diskriminaciju Albanaca. U kreiranju ove politike uzeli su učesća ne samo srpski nacionalistički pokret već i sve federalne institucije. Otpori ovoj politici bili su slabi, a tamo gde ih je bilo činili su manjinu. Ovaj nedostatak otpora prema arbitrarnoj i diskriminatorskoj politici na Kosovu usloviće i pomanjkanje u načinima suprotstavljanja razaranju i onim inače skromnim racionalnim potencijalima postojećeg sistema, što će otvoriti put za duboku regresiju i eksploziju isključivih nacionalističkih i autoritarnih pokreta. Ovakav

razvoj stvari nije bio neminovan: on je mogao da se zaustavi u mnogim etapama njegovog zaoštavanja, počevši od tačke na kojoj se javio: na Kosovu i oko pitanja Kosova.

Često se, u analizama posvećenim raspadu Jugoslavije, kao početak krize uzimaju poslednje godine osmadesetih. Neobičan zaborav i ostavljanje po strani čitavog jednog razdoblja političkih drama i tenzija. Ovde to ne spominjem zato da bih analizirao zašto je došlo do toga zaborava kod intelektualaca, već zato što želim da istaknem jedan značajan momenat u raspadu Jugoslavije.

Ovaj momenat se odnosi na Kosovo, kao prostor preko koga je kreiran proces raspada Jugoslavije, počevši od 1981. godine. Kosovo, sa svojim političkim i ekonomskim problemima, poslužiće kao glavni kriterijum političkog diferenciranja u svim instancama države u toku čitave decenije. Demonstracije studenata i radnika u proleće 1981. godine, sa mnogim političkim i socijalnim zahtevima, okvalifikovane su kao „kontrarevolucija“. Federalno predsedništvo Partije sprećiće da u štampu dopru mnogi od zahteva, dopustivši ipak da izade samo jedan zahtev – onaj o statusu Kosova Republike – a istovremeno će nastojati da ovaj zahtev satanizuje kao mračan i destruktivan. Započeće snažna i široka represija, koja će stalno jačati. Na hiljade mladih biće osuđeno na teške kazne zatvorom, u najvećem broju slučajeva za prestup mišljenja: za pamflete i peticije, političke govore ili učesća na demonstracijama ili štrajkovima. U početku, politika oko „albanskog kontrarevolucionarnog nacionalizma“ bila je prilično nejasna: ona je određena kao borba za teritorijalni integritet Jugoslavije, za uspostavljanje pravne države, za poboljšanje međuetničkih odnosa i za podsticanje ekonomskog razvoja. Ali, politička praksa, koja će ostvarivati ove objavljene ciljeve, uspostaviće najokrutnije oblike gaženja ljudskih prava koje je Jugoslavija ikada imala u svojoj istoriji, etničku diskriminaciju zastrašujućih razmera. U uslovima otvaranja sezone lova na neprijatelje, privreda počinje zaostajati i opadati. Nejasnoća ove politike počivala je u činjenici da je ideološko opravdanje ovoga zaokreta, obeleženog mnogostrukom represijom, s jedne strane koristilo sve instrumente koji su pripadali komunističkoj ideologiji i ideologiji „jugoslovenskog patriotizma“, a s druge strane, i ideološki instrumentarij srpskog nacionalizma. Ovaj poslednji će kasnije zauzimati sve više prostora, oslobađajući se postepeno bremena klasne ideologije i parole o bratstvu naroda. Tako će Kosovo u terminima srpskog nacionalizma biti okvalifikovano kao „kancerозна rana na zdravom srpskom telu“, kao prostor koji je zahvaćen bolešću šiptarizma i kao simbol izdaje srpskih nacionalnih interesa. Izdaja je

ležala u činjenici da je titoistički režim na Kosovu, u samoj „kolevci srpstva“ ostvario „porobljavanje srpskog nacionalnog bića“ omogućavajući jednom drugom narodu, Albancima, da na scenu izađu sa svojim jezikom i simbolima, da se uvuku u sve političke i kulturne institucije zemlje, na svim nivoima političkog predstavljanja (pokrajina – republika – federacija). Politički program srpskog nacionalističkog pokreta (kome pripadaju najeminentniji intelektualci) nije prigovarao na nedostatak demokratije u titoističkom režimu nego upravo na ono što bi se moglo posmatrati kao njegovo makar i skromno dostignuće, a to je upravo model koji je skoro pola veka uspevao da savlada konflikte koji su proizilazili iz raznorodnih ekonomskih i političkih interesa različitih regiona i naroda. Ideolozi srpskog pokreta imali su za cilj osveščivanje naroda u pogledu razmera izdaje, odnosno, činjenice da se srpski narod, iako je imao najveće zasluge za stvaranje dve Jugoslavije, u političkom i kultnom pogledu našao podeljen i potčinjen „antisrpskim strategijama“ i „zaverama“. Oni su potpomogli tome da se u svim oblicima delovanja drugih naroda otkriju neprijateljski ciljevi. Ideje ovih „nacionalnih programa“ naveliko su se širile ne samo u sredstvima informisanja i na mitinzima, već i u naučnim i književnim časopisima. Ogromna je energija utrošena za potpirivanje razočarenja srpskog naroda i za dalje širenje predrasuda i mržnje, za satanizaciju Drugih. Privilegovana tema ove propagande – ne mnogo inventivne ali, nažalost, veoma delotvorne – bilo je Kosovo, „sveta srpska zemlja“ okupirana od strane jednog potpuno stranog naroda, od Albanaca. Polazeći od teme Kosova srpski nacionalni pokret će se uobličiti, nadahnjivaće proces „uzdizanja jednog naroda“, „njegovog ulaska u istoriju“, time što će ispraviti „istorijske nepravde“ i „izdaju“. Mitinzi sa bogatom nacionalnom i verskom ikonografijom postaće svakodnevni i poslužiće kao glavni politički medijum. Srdžba masa biće stavljena u službu ne samo uništavanja federalnih institucija već i gaženja svih normi koje su davale kakvu-takvu stabilnost društvenom i političkom životu zemlje. Srpska nacionalistička ideologija, pošto je sredinom osamdesetih osigurala dominaciju nad sredstvima informisanja, težila je tome da stvarne strahove i nesigurnost, koji su bili prouzrokovani ekonomskom i političkom krizom, pretvori u neurotični strah.

Pojavljivanje vođe, 1987. godine, samo je doprinelo, afektivnom identifikacijom s njim, oslobađanju od straha i neizvesnosti, i u potpunosti je odgovaralo očekivanjima masa. Njegov portret „jake i odlučne ličnosti“, koja treba da ispravi nepravde i povрати dostojanstvo naroda, bio je, tekstovima istaknutih intelektualaca, skiciran mnogo godina pre njego-

vog izlaska na scenu. I vođa je veoma dobro shvatio ova očekivanja pa je zato od početka obećavao: „Srbija će biti jaka i jedinstvena, ili je neće biti.“ U ovo vreme pojaviće se i parola duhovnog oca srpskog nacionalnog pokreta, pisca i akademika Dobrice Ćosića: „Srpski narod je uvek dobijao u ratu, a gubio u miru.“ Potreba za ratom kojim će se osvetiti gubitak i izdaja, i stvoriti srpska etnička država u granicama koje odgovaraju „istorijskoj pravdi“, biće podsticana počevši od populističkih mitinga posvećenih Kosovu: narod je na njima pripreman za rat koji će kasnije izbiti. Glavne parole ovih mitinga („Dajte nam oružje!“ i „Smrt Albancima!“) u medijima će se prikazivati kao „pravedna srdžba poniženog naroda“.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, srpski režim preduzima „koreniti hirurški zahvat“ na Kosovu, kao odgovor širenju dijagnosticirane bolesti – raka. Nakon ukidanja autonomije, nasilnim činom koji nije imao nikakvu podlogu ni u Ustavu Srbije ni Federacije, Albanci su, kao „strani elemenat“ očišćeni iz svih institucija. Za nekoliko meseci većina Albanaca izbačena je sa posla u svim sektorima javnog i ekonomskog života: zdravstva, prosvete, informativnih medija, kulture, ekonomije... Iz skolskog sistema biće izbačeno oko 500.000 đaka i studenata albanske narodnosti. Izbacivanje sa posla praćeno je pojačanom policijskom represijom. Za dve godine Kosovo je napustilo oko 300.000 Albanaca. „Tiho“ etničko čišćenje Kosova biće prošireno i na radikalnije mere.³¹⁹

U ostvarivanju ove politike prema Kosovu u toku jedne decenije uzele su učešća ne samo srpske instance već i sve federalne institucije. Kao što smo rekli, otpor je bio mali, a oni koji su ga pružali bili su u manjini. Ovaj nedostatak otpora arbitrarnoj i diskriminatorskoj politici na Kosovu uticaće i na nedostatak odbrambenih sredstava za zaštitu federalnih institucija od rušenja, na naglu eroziju racionalnih potencijala sistema, na uklanjanje prepreka za rat. Propusti koji su učinjeni u politici prema Kosovu pokazali će se i kao propusti pogodni za prodor nacionalizma, autoritarizma i isključivosti – za gaženje osnovnih prava na kojima počiva ljudska zajednica.

Ovakav razvoj događaja nije bio neizbežan. Nakon propasti totalitarnog režima bilo je i drugih izlaza. Takav tok mogao je biti zaustavljen

319 Vidi Izveštaj Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata, ICFTU: *Kosovo, izbacivanja sa posla i etničko čišćenje*, Brisel 1992.

na vreme upravo na Kosovu. Ali, podržana je jedna politika koja je bila ispod nivoa one što je vladala u komunističkom totalitarizmu.

Uloga intelektualaca u ovom dubokom političkom nazadovanju bila je ogromna: vidnu pomoć ovom toku događaja dali su posebno filozofi, sociolozi, književnici, koji su dugo bili angažovani na razvoju i širenju univerzalističke kulture i mišljenja. Neki od njih su doživeli evoluciju od intelektualaca koji su predstavljali opoziciju svim oblicima potvrđivanja, u članove vrhovnog štaba nacionalsocijalističkog režima (D. Ćosić, M. Marković, S. Stojanović i drugi). Stav međunarodne zajednice prema jugoslovenskom globalnom pitanju – inercija, ravnodušnost, oklevanje, namerna nemoć – posebno je, nažalost, manifestovan oko Kosova. Svet je, doduše, mnogo puta osudio represiju i diskriminaciju koju srpska vlast sistematski vrši prema Albancima na Kosovu (npr. rezolucije Evropskog parlamenta); osuđeno je i ukidanje autonomije Kosova; takođe se danas osuđuju Miloševićeve ratne avanture u Hrvatskoj i Bosni, masovni masakri i etnička čišćenja na okupiranim teritorijama; ali ni u jednom slučaju ništa efikasno nije preduzeto.

Šta više, međunarodna zajednica u pregovorima oko jugoslovenske krize nije primenila iste kriterijume prema Kosovu kao prema ostalim federalnim jedinicama bivše Jugoslavije. Protivljenje da se Kosovu i Albancima prizna pravo na samopredeljenje pokušalo se zasnovati na ustavnim argumentima, izvedenim bilo iz jugoslovenskog Ustava, bilo iz principa međunarodnog prava. Službeni predstavnici Evropske zajednice ili OUN pominjali su u ovom slučaju da Kosovo u jugoslovenskom Ustavu nije figuriralo kao republika, koja jedino ima pravo na samoopredeljenje i otepljenje. Ali, istovremeno, oni su veoma olako za Albance upotrebljavali atribut nacionalne manjine, koji im oduzima pravo na samoopredeljenje. Priznavanje ovoga prava Albancima podrazumavalo bi, prema njima, podršku jednostranoj promeni granica, što bi, u vezi sa ovim pitanjem, vodilo kršenju Helsinške povelje. Pre svega, argument izveden iz Ustava Jugoslavije (iz 1974) izgleda dosta krhak. U ovom Ustavu je, zapravo, jasno precizirana ustavna ravnopravnost osam federalnih jedinica (šest republika i dve pokrajine), ravnopravnost koja je izražena i preko strukture vlasti: pokrajine su imale iste organe (Predsedništvo, Vladu, Parlament, Ustav, Ustavni sud i drugo), a zatim i sve suštinske kompetencije kao ostale republike. Predstavnici autonomnih pokrajina učestvovali su u konstituisanju svih federalnih instanci i imali su pravo veta na sve odluke. Dakle, sa ustavnog stanovišta, jedina prednost republika prema pokrajinama svedena je na jedno pravo

– pravo na otepljenje – koje je bilo više formalno, budući da je nedostajala pravna procedura za njegovo ostvarivanje.

Zatim, za određivanje statusa Albanaca kao manjine – što se koristi kao argument koji im oduzima pravo na samoopredeljenje – ne može se naći nikakvog oslonca u tekstu jugoslovenskog Ustava: Albanci su ovom Ustavu bili određeni i priznati kao „narodnost“, sa jednakim pravima kao narodi. Na osnovu kojih kriterijuma se Albanci mogu svrstavati u „manjinu“? Na Kosovu oni čine 90% stanovništva, a u celini bivše Jugoslavije predstavljali su treći narod po veličini (posle Srba i Hrvata). Na osnovu čega Makedonci, Crnogorci ili Muslimani mogu da budu priznati kao narod, a da Albanci ostanu u statusu nacionalne manjine? Treba li priznati razliku, uobičajenu u jugoslovenskoj pravno-političkoj ideologiji, između južnoslovenskih naroda (Srba, Hrvata, Crnogoraca itd.) koji su „državotvorni“ i onih koji to nisu (recimo Albanaca, pošto nisu slovenskog porekla)?

Što se pitanja granica tiče, treba podsetiti da Kosovo u svojoj istoriji nije oduvek bilo integralni deo Srbije. Specifičnost njegovog statusa se jasno ogleda u poslednjem Ustavu (iz 1974). U ovom Ustavu Kosovo je određeno kao federalna jedinica sa jednakim pravima sa ostalim federalnim jedinicama. U ovom Ustavu status Kosova je određivan takođe njegovom teritorijom i granicama. Član 5. Ustava Jugoslavije govori odvojeno: „teritorija i granice Kosova ne mogu se menjati bez njenog pristanka“.

Što se tiče referenduma, kao izraza volje većine naroda, treba podsetiti da je na Kosovu održan jedan referendum (od 26. do 30. septembra 1991), na kome se 87% birača izjasnilo za nezavisnu republiku. Po kojim kriterijumima politička volja Albanaca za međunarodnu zajednicu treba da ima manju težinu nego volja drugih naroda bivše Jugoslavije?

Ovaj status Kosova ukinut je silom, u dve etape. U martu 1989. godine, vršeći arbitrarne promene u Ustavu Kosova, srpska vlast je vojnim uplitanjem nametnula državni udar, akt bez predsedana u istoriji druge Jugoslavije. Drugu etapu karakteriše jedan dekret Skupštine Srbije (od 5. jula 1990. godine), kojim su suprimirane autonomija Kosova i sve zakonodavne, izvršne i sudske institucije. Evropski parlament i druge rezolucije osudile su ovu aneksiju Kosova od strane Srba, kao arbitraran i nezakonit čin. Treba dodati da plebiscitarni zahtev Albanaca za nezavisnu republiku ne proizilazi samo iz potrebe da mu se priznaju jednaka prava kao i ostalim narodima bivše Jugoslavije, nego je on duboko uslovljen i dugom represivnom i diskriminatorском politikom srpskih vlasti.

Pitanje Kosova danas sadrži velike rizike i ozbiljnu pretnju miru na Balkanu. Izbijanje konflikta na Kosovu može prouzrokovati širi rat na Balkanu (u kome bi bili ne samo Srbija, Crna Gora i Albanija, već i Makedonija, Turska, Grčka, Bugarska); to je jedna konstatacija koja se sve češće čuje od strane eksperata za geostrategiju ovog regiona, kao i od vođa velikih sila.

Ali, može se postaviti pitanje zašto bi se konflikt neizbežno morao proširiti na Kosovo? Zapravo, zašto bi se proširivao konflikt, kada Srbija vojno i policijski drži Kosovo, dok je, sa druge strane, odgovor Albanaca već više od deset godina miroljubiv i politički? Ipak, rizici kosovskog čvora, stvorenog upotrebom jedne teške prošlosti u službi agresivne i diskriminatorne politike, veoma su veliki. Miloševićev režim, suočen sa unutrašnjim razmiricama i međunarodnim pritiscima, može započeti jedan novi rat na Kosovu sa ciljem da održi koheziju srpske vlasti. Uz ovu je vezana i druga opasnost, koja proizilazi iz logike i prirode ovog režima: konačno sprovođenje njegovog osnovnog projekta, razloga njegovog postojanja – etnički čiste srpske države. A ostvarivanje ovoga projekta treba da se okonča na Kosovu, zato što je ovdje, u „srcu Srbije“, i dalje 90% stanovništva albansko, dakle nesrpsko. Prepreka za ostvarivanje istorijskog projekta srpskog nacionalnog pokreta je prisustvo Albanaca na Kosovu. Vojno prisustvo i policijska represija za ideologe ovog pokreta nisu dovoljni; dokaz za to je stav Albanaca prema srpskoj vlasti. Nijedna mera represije koja je preduzeta prema njima nije uspela da promeni njihov stav i njihovo mišljenje: bojkot vlasti i afirmacija volje za nezavisnošću neprestano su rasli. Ali ovaj argument služi samo da bi se racionalizovao projekt radikalnog odbacivanja Drugog.

Zapravo, ostvarivanje ovog „istorijskog zadatka“ bilo je predmet jednog mnogo dužeg psihološkog pripremanja javnosti nego u slučaju Hrvatske i Bosne: više od deset godina srpska propaganda troši ogromnu energiju da bi potvrdila legitimnost proterivanja Albanaca sa Kosova. Sa tim ciljem ona vrši falsifikovanje istorijskih činjenica, bavi se izmišljanjem nepostojećih, ili interpretacijama koje u svim oblicima delovanja drugog naroda nalaze skrivene demonske ciljeve. Ova propaganda tako „pokazuje“, protivno podacima koji su objavljeni od strane kompetentnih državnih organa Jugoslavije, da je većina Albanaca sa Kosova došla iz Albanije zbog neke zavere ugovorene između Tita i Enver Hodže. Nedavno, u intervjuu koji je Milošević dao listu „Figaro“, kao i Čosić u listu „Kotidijen d Pari“, ova dva lidera su francuskoj javnosti hladnokrvno servirali tvrdnje o „poznatoj istini da se status Albanaca sa Kosova može uporediti sa Kinezima u Njujorku ili sa azijatskom

zajednicom XIII arondismana u Parizu. Znači, oni su stranci. Ova „činjenica“, prema njima, obezvređuje sve političke zahteve Albanaca.

Ali, da bi opravdale proterivanje Albanaca sa Kosova, neke radikalne srpske grupe više se i ne zamaraju time da izmišljaju nekakav njihov masovni ilegalni dolazak: legitimnost proterivanja Albanaca, prema njima, proizilazi sasvim „prirodno“ od posebnog i ekskluzivnog prava na „svetu srpsku zemlju“ Kosovo. U spektru ovih rešenja treba pomenuti jedno drugo, „tolerantnije“: može se dopustiti da u populaciji Kosova 50% budu Albanci. Ovaj broj bi omogućio da se nad njima vlada na efikasan način.

Česta tema ove propagande je nastojanje da se obelodani „demoniski plan“ Albanaca: da se „srpske“ teritorije okupiraju pomoću nataliteta.

Sve ove diskusije su bile javne; treba to naglasiti zbog iskrenosti: razni aspekti ponovnog okupiranja Kosova izrađeni su otvoreno u političkim forumima, na naučnim simpozijumima i u sredstvima informisanja. Ali ceo registar mera, pomoću kojih su Albancima oduzeta ne samo politička već i druga njihova prava (pravo na rad, na sve oblike socijalnog osiguranja, na školovanje...) bio je nedovoljan u težnji za etničkim čišćenjem Kosova. Jer nekoliko desetina hiljada Albanaca, koji su posle ovih mera napustili Kosovo i otisli na Zapad, nisu bitno izmenili etničku strukturu Kosova. Otud proističe potreba za energičnijim merama. Tu je suština srpskog radikalnog programa. Tu je takođe i jedan od izazova međunarodnoj zajednici za načela na kojima se zasnivaju političke institucije civilizovanog sveta, koje prevazilaze i geostrateške interese.

Preveo: Astrit Salihu

POTISKIVANJE ALBANSKOG PITANJA KAO
FAKTOR DEGRADIRANJA I RASPADANJA
JUGOSLAVIJE

Uvodna napomena

Nema sumnje da će raspad Jugoslavije – u čiji je multinacionalni sastav bila uključena i polovina albanske nacije na Balkanu (druga polovina je u državi Albaniji) – još dugo vremena biti predmet razmatranja u političkoj misli.

Pod utiskom rata na prostoru Jugoslavije, započetog u procesu njenog raspadanja, a i posle tog procesa, a još više pod utiskom neviđenih ratnih strahota, pažnja naučne i političke misli i međunarodne javnosti nije u dovoljnoj meri usredsređena na razmatranje i analiziranje institucionalnih i vaninstitucionalnih političkih pokreta i procesa na multinacionalnom prostoru Jugoslavije, koji su, kao nukleusi njenog raspadanja, prethodili ratovima. Takođe, dovoljno pažnje nije posvećeno ni međunarodnoj dimenziji raspadanja multinacionalne jugoslovenske Federacije.

Pre međuetničkog srpsko-hrvatskog i crnogorsko-hrvatskog rata u Hrvatskoj, uz produženu ruku Federacije pod srpskom dominacijom, i pre međuetničkog srpsko-muslimanskog, srpsko-hrvatskog i hrvatsko-muslimanskog rata u Bosni i Hercegovini, uz produženu ruku Srbije, ali i Hrvatske, čitavu jednu deceniju (1981–1991) traju postupni i sukcesivni procesi unutrašnjeg raspadanja multinacionalne federacije Jugoslavije.

1. Albansko pitanje i raspad Jugoslavije

Prva ozbiljnija napuklina tektonske prirode na stablu multinacionalnog federalizma Jugoslavije pojavila se na Kosovu i oko Kosova, u stvari, oko albanskog pitanja i potiskivanja tog pitanja, da bi se zatim tokom cele decenije stalno produbljivala kroz primenu najgrublje i najšire moguće represivne i opresivne državne politike, koja je nominalno

vođena u ime očuvanja Jugoslavije, ali je u suštini njena pozadina bila srpska nacionalistička i kolonijalistička posesivnost i prema Kosovu.

Sa represivnim gušenjem albanskog pokreta za ravnopravnost Kosova u multinacionalnoj zajednici, jugoslovenska Federacija je, ideološki naklonjena srpskom establišmentu kao njegova strukturalna kičma, bila ta koja je faktički započela proces rušenja Jugoslavije kao multinacionalne Federacije. Taj proces je započet pod plaštom političkog slogana da se „Jugoslavija brani na Kosovu“. Međutim, upravo u uslovima državne represije i terora na Kosovu, počev od 1981. godine pa nadalje, počinje postepeno jačanje endogenih ideja u Sloveniji i Hrvatskog o samostalnosti ovih dveju država. Primer kako se na Kosovu ponašala Federacija pod srpskom dominacijom, sam po sebi je izazivao uznemirenost kod ove dve federalne jedinice zbog mogućnosti eventualne slične represije protiv njih, u slučaju eventualnih sličnih gibanja ili poremećaja u glavnom, ali nesigurnom, srpsko-hrvatsko-slovenačkom trouglu u okviru Federacije, sa primatom srpskog ugla, kako u demografskom tako i u vojnom pogledu. Povlačenje slovenačkih milicijskih snaga iz sastava Združenog odreda milicije, stacioniranih na Kosovu radi gušenja albanskog pokreta za ravnopravnost, bio je prvi institucionalni udarac jugoslovenskoj Federaciji sa srpskom prevlašću. Ovde se uslovno radi o „prvom udarcu“, jer prvi institucionalni i vaninstitucionalni odlučujući udarac multinacionalnoj Federaciji Jugoslavije zadala je srpska vlast, angažovanjem Federacije u gušenju, ili tačnije rečeno, u pokušaju gušenja opštenarodnog albanskog zahteva za ravnopravnost Kosova u multinacionalnoj Federaciji.

Srpska ideološka strategema o potiskivanju i gušenju albanskog pitanja, kao pitanja albanskog političkog subjektiviteta u političkoj organizaciji multinacionalne države, uz državnu represiju, vođena je kroz tri sledeće ideološke konstrukcije:

1. kroz modelovanje i nametanje kategorijalnog obrasca „manjina“ za Albanace, i pored njihove izrazite demografske većine na Kosovu (oko dva miliona Albanaca na Kosovu, odnosno oko 90 od 100% njihovog učešća u ukupnom stanovništvu), kao i pored njihove demografske superiornosti u odnosu na većinu drugih naroda u okviru multinacionalne Federacije (Slovenci, Makedonci i dr.);

2. kroz namernu političku manipulaciju i naduvavanje iracionalnog mita o „srpskom Kosovu“ iz vremena osvajanja i vladavine srpske dinastije Nemanjića u srednjem veku;

3. kroz neodrživu i retrogradnu konstrukciju o „konstitutivnim narodima“ i „nekonstitutivnim narodima“ jugoslovenske Federacije, kao

svojestvo koje bi trebalo da bude permanentno u multinacionalnosti naroda koji su uključeni u federativno-konfederativne okvire, pri čemu se svojestvo nekonstitutivnog naroda rezerve za albanski narod i kada se on nominalno ne pominje.

Srpski establišment i federalni establišment, gušći masovni albanski pokret za ravnopravnost u multinacionalnosti ideološkim sredstvima i sredstvima državne represije (diferencijacije, javno žigosanje i degradiranje ljudi, masovno kažnjavanje u raznim policijskim procedurama, hapšenja, izolacije, udaljavanja sa posla, destrukcija albanske škole i univerzitetske nastave na albanskom jeziku, ranjavanja, ubijanja mladih koji su demonstrirali za demokratiju i ravnopravnost), kao što je ranije već navedeno, koristio je politički slogan da se „Jugoslavija brani na Kosovu“. Taj slogan (široke rasprostranjenosti i frekvencije) imao je ne samo strategijsko-političko obeležje srpske posesivnosti prema Kosovu, već i paradoksalni i iskrivljen politički karakter. Federacija Jugoslavije „branila se na Kosovu“ kada nije ni bila napadnuta. Kako je zahtev za ravnopravnošću u Federaciji uopšte mogao biti napad na Federaciju kada su individualitet i ravnopravnost nacionalnih činilaca u multinacionalnosti Federacije okosnica, motorna snaga i *raison d'être* federalne povezanosti.

Lansiranje i stavljanje u pogon slogana „Jugoslavija se brani na Kosovu“ izvedeno je iz dva razloga: prvo, da bi se pred međunarodnom javnošću opravdale prve ljudske žrtve (ubijeni demonstranti Albanci) kao najizrazitiji odraz degenerativnih procesa u jugoslovenskom federalizmu, i drugo, da bi se opravdalo uvođenje serije vanrednih stanja, kao neophodnih preduslova i okvira za delovanje srpskih vlasti na sprečavanju i onemogućavanju otpora Kosova protiv rušenja njegovog ustavnog položaja sa ustavotvornom i konstitutivnom snagom u federativnoj strukturi.

Ta posesivnost je dobila dodatni podstrek pošto se na jugoslovenskoj političkoj sceni, barem u delu njene podsvesti, počela nazirati mogućnost raspadanja jugoslovenske multinacionalnosti posle 1980-te godine. Tom prilikom Srbija je, započetim procesima antiustavnog rešavanja ustavnog položaja Kosova u okviru multinacionalne političke organizacije Jugoslavije, želela da stvori jedan *fait accompli* za uključivanje Kosova u unitarnu strukturu Srbije, a time *via facti* i za vezivanje dvomilionskog albanskog naroda za tu strukturu, nadajući se postepenoj srpskoj kolonizaciji Kosova i promeni njegovog etničkog sastava, kao što je to bilo projektovano u vreme Kraljevine Jugoslavije. Međutim, proces uključivanja Kosova u državni okvir Srbije sadržao je u sebi i politički i

istorijski bumerang protiv etničkog, ljudskog, demokratskog i međunarodnog prosperiteta Srbije i Jugoslavije. Time je u državno-politički organizam Jugoslavije ugređena klica razaranja tadašnje multinacionalne jugoslovenske Federacije.

Moramo se priseliti da su slogan „Jugoslavija se brani na Kosovu“ i tempirano političko delovanje, prvobitno bili usmereni protiv republičkog statusa Kosova, protiv ravnopravnog političkog subjektiviteta albanskog naroda u multinacionalnoj Federaciji, ali da su, korak po korak, objektivno doveli do bezuspešnog pokušaja odbrane Jugoslavije u Jasenicama u Sloveniji. To delovanje je u međuvremenu izazvalo velike ljudske nesreće na Kosovu, koje su se prenele i na znatan deo prostora bivše Federacije.

Tim povodom, s pravom se može zaključiti da strukturalna slabost Jugoslavije kao multinacionalne Federacije nije bila u jačanju autonomije Kosova i Vojvodine u odnosu na njihov položaj u ranijem federalnom ustavnom sistemu. Naprotiv, osnovna strukturalna slabost jugoslovenske Federacije bilo je nekonstituisanje statusa republike za Kosovo, čime ne samo što je u izvesnoj meri umanjen subjektivitet albanskog naroda sa političkog i institucionalnog stanovišta Federacije, već je ujedno i položaj Kosova, kao federalne jedinice, načinjen hibridnim. S jedne strane, Kosovo je imalo svoju samostalnost kroz svoj izvorni ustav, odnosno, bilo je u biti federalna jedinica sa određenim asimetričnim karakteristikama, a s druge strane, kao autonomni *corpus seperatum*, smešteno je u okvire Republike Srbije sa ustavnom presumpcijom, ali ne i sa stvarnom presumpcijom „zajedničkog interesa“, „volje naroda Kosova“ za to i takvo uključivanje u pomenute okvire. (Tekst Rezolucije predstavničkog organa Kosova u julu mesecu 1945. godine, Prizren). Dakle, položaj Kosova prema Ustavu iz 1974. godine imao je tri karakteristike: 1. ustavno-političku samostalnost; 2. svojestvo federalne jedinice kao konstitutivnog dela Federacije, i 3. svojestvo autonomnosti kao *corpus seperatum* u okviru kompleksne ustavno-pravne strukture Republike Srbije. Treća karakteristika ustavnog položaja Kosova, u stvari, predstavlja potiskivanje političkog subjektiviteta albanskog naroda u multinacionalnosti Jugoslavije. Ta karakteristika je u suštini izražavala etnički neosnovanu srpsku posesivost prema Kosovu, mada je ova posesivnost u političkom i institucionalnom pogledu bila znatno blaža u odnosu na ustavne solucije koje su prethodile ustavnim reformama (1968, 1971, 1974). Nepotpuno odvajanje Kosova, pomenutim ustavnim reformama, od njegove hibridne vezanosti za ustavnu strukturu Srbije, stalno je pothranjivala hegemonizam u srpsko-albanskim odno-

sima u višenacionalnoj Jugoslaviji. Takva međuetnička povezanost u srpsko-albanskim odnosima, u okviru ukupne etničke situacije u višenacionalnoj Federaciji, sadržavala je u sebi jedan od potencijalnih čimilaca nestabilnosti jugoslovenske Federacije.

Ta nestabilnost bila je objektivno predodređena da izbiže na površinu svom žestinom prilikom sužavanja, odnosno rušenja ustavnog položaja Kosova 1989. godine, što je dovelo do velikog rasepa u srpsko-albanskim odnosima u multinacionalnoj federaciji Jugoslavije, sa ozbiljnim reperkusijama po celokupnu međuetničku strukturu jugoslovenskog federalizma.

Pored udarca koji je pretrpeo međuetnički i interfederalni mehanizam jugoslovenskog federalizma, i to prema tadašnjem važećem ustavu (Ustav iz 1974. godine), udarac je zadobila i politička i ustavno-pravna logika: kako je Kosovo, i, *via-facti*, albanski narod Kosova, mogao i dalje biti političko-ustavni subjekat u Federaciji, kada je već bio lišen tog subjektiviteta na samom Kosovu. Ustavni odnos Srbija – Kosovo bio je u stvari međuetnički srpsko-albanski odnos u okviru multinacionalne strukture Jugoslavije. Rušenjem ustavnog položaja Kosova, antiustavnim udarcem, koji je, paradoksalno, izveden prema tada važećem ustavu, dalje strukturalno ustrojstvo i prisustvo Kosova u Federaciji samo po sebi poprimilo je ne samo formalan, već i paradoksalan karakter, a u nekim elementima čak i izgled lakrdije. Republika Srbija je, u ime otklanjanja svoje „neravnopravnosti“ u Federaciji u odnosu na druge federalne jedinice, utrostručila svoju zastupljenost u Federaciji, naročito u njenom najvažnijem strateškom političko-institucionalnom centru: Predsedništvu Jugoslavije. Time je narušena osnovna ravnoteža multinacionalnog federalizma kao povezanosti federalnih entiteta na osnovu ravnopravnosti njenih nacionalnih subjekata. Tim udarcem je Republika Srbija, uz povećanje strukturne prevlasti u Federaciji u odnosu na druge federalne jedinice, povredila i narušila ravnotežu multinacionalnog federalizma Jugoslavije, samom desubjektivizacijom i potpunom marginalizacijom albanskog naroda, kako na Kosovu, gde taj narod predstavlja većinu njenog stanovništva, tako i u polinacionalnoj Federaciji uopšte, gde je predstavljao po broju stanovnika jedan od najvećih naroda, uz to i sa najvećim stepenom teritorijalne kompaktnosti na neispredanoj teritoriji jugoslovenskog prostora na kojoj je predstavljao etničku većinu. Kompleksnost međusobne povezanosti i međuzavisnosti interesničkih i interfederalnih odnosa sama po sebi je determinisala i uslovlila da udarac na ustavni položaj Kosova, a time i na politički subjektivitet albanskog naroda, primeren tom položaju, ujedno bude

udarac i na anatomiju i fiziologiju tadašnjeg polinacionalnog federalizma Jugoslavije, kako sa stanovništva živih interesničkih veza i odnosa u njoj tako i u političko-institucionalnom mehanizmu federalizma. Dok se Srbija, s jedne strane, zalagala za sadržaje efikasnosti i centralizma na nivou Federacije, u čijoj strukturi je videla svoj dominantni uticaj, s druge strane, sama je, kao takva, prema toj istoj Federaciji zauzimala suprotan – konfederalan položaj.

Početak velike političke krize u Jugoslaviji upravo na Kosovu nije nimalo bila temporalna slučajnost. Istorijska vertikala ove krize vuče korene još iz Balkanskih ratova, pri čemu je srpski militarizam i ekspanzionizam toga vremena albansku etničku teritoriju na Balkanu podelio na dva geopolitička dela, stavljajući pod svoju vlast gotovo polovinu albanske nacije na Balkanu. Multinacionalna federacija Jugoslavije, konačno institucionalizovana posle Drugog svetskog rata, nasledila je državne granice Versajske Jugoslavije iz vremena posle Prvog svetskog rata, ali uz teritorijalno proširenje pomeranjem granica sa Italijom, pozivajući se na etnički princip i volju stanovništva teritorije koje je obuhvaćeno ovim proširenjem (Istra). Samim tim što je nasledila versajske granice, multinacionalna federacija Jugoslavije, kao (nova) država posle Drugog svetskog rata, ali sa međunarodnim kontinuitetom stare jugoslovenske države između dva svetska rata, sačuvala je i u svojoj teritorijalno-državni sastav prenela nerešeno pitanje albanske nacije na Balkanu, a to znači pitanje podeljene nacije, pri čemu se polovina na područjima sa albanskom etničkom većinom, bez svoje izražene volje, našla u državno-teritorijalnoj strukturi te poratne Jugoslavije, iako su za vreme antifašističke borbe u Jugoslaviji njene rukovodeće strukture davale svečane izjave i obećanja da će se posle rata omogućiti narodu Kosova i albanskom narodu da sam, svojom slobodno izraženom voljom, odlučuje o svojoj političko-teritorijalnoj sudbini.

Multinacionalna federacija Jugoslavije je u tretiranju i rešavanju albanskog pitanja mogla odabrati jednu od sledeće tri mogućnosti:

1. odustati od neispredanih kompaktnih teritorija sa albanskom etničkom većinom u Jugoslaviji (Kosovo, zapadna Makedonija, jug sadašnje Republike Srbije: Preševo, Bujanovac, sela kod Medveđe, delovi Crne Gore sa albanskom etničkom većinom), što bi u to vreme prirodno dovelo do ujedinjenja sa Albanijom posle Drugog svetskog rata;
2. konstituisati albansku republiku na kompaktnoj teritoriji sa albanskom etničkom većinom u okviru jugoslovenske Federacije, i
3. dati Kosovu status republike.

Ova poslednja opcija ne samo što je najdoslednija, sa stanovništva principijelnog rešavanja nacionalnog pitanja na Balkanu, već je objektivno bila i najviše moguća. Inače, svi razlozi zasnovani na realnoj etničkoj strukturi bivše Jugoslavije, kao i demokratski razlozi – poštovanje političke volje naroda Kosova od strane drugih – determinišu status republike za Kosovo.

Postojanje Albanije, odnosno albanske države kao takve, nije moglo predstavljati smetnju za priznavanje Republike Kosovo, kao što, najzad, postojanje Rumunije nije predstavljalo smetnju za Republiku Moldaviju u bivšoj federaciji Sovjetskog Saveza, niti je, pak, postojanje Francuske predstavljalo ili predstavlja smetnju za francuske kantoné u Švajcarskoj (isto važi i za Nemačku i Italiju). Ako su, pored Republike Srbije, postojale još dve druge republike sa srpskom konstitutivnom participacijom u utvrđivanju političko-nacionalnog bića Republike (Republika Bosna i Hercegovina; Republika Hrvatska u bivšoj jugoslovenskoj Federaciji), zašto onda, pored albanske države, ne bi mogla postojati Republika Kosovo, kao odraz političko-institucionalne ravnopravnosti polovine albanske nacije na Balkanu u okviru višenacionalne federacije Jugoslavije, gde se i inače našla bez svoje volje. Njena ravnopravnost u ovom multinacionalnom okviru ispravila bi, donekle, istorijsku nepravdu. Postojanje državnih entiteta, uslovljenih objektivnim istorijskim i geopolitičkim prilikama, više predstavlja istorijski i geopolitički hendikep jedne nacije negoli njegovu prednost. Multinacionalna federacija Jugoslavije je nepravredno dalje hendikepirala albanski narod u Jugoslaviji time što ga nije tretirala kao potpuno ravnopravan političko-institucionalni subjekt u okviru višenacionalne strukture Jugoslavije. Taj hendikep je bio još izraženiji, budući da je albanski narod na prostoru bivše Jugoslavije svojom demografskom većinom bio znatno iznad mnogih drugih naroda u sastavu jugoslovenske polinacionalnosti. Međutim, bivša višenacionalna federacija Jugoslavije, hendikepiranjem albanskog naroda u Jugoslaviji, suštinski i istorijski je hendikepirala i samu sebe. Ponajpre time što političko-institucionalna ravnopravnost naroda u višenacionalnoj Federaciji nije samo *raison d'être* Federacije, već jedini fundament njene stabilnosti. *Argumentum a contrario*, neravnopravnost jednog naroda u njoj je potencijalan faktor njene nestabilnosti, sa mogućnošću da deluje i kao faktor njenog raspadanja.

Dok samo postojanje albanskog pitanja u višenacionalnoj federaciji Jugoslavije, predstavlja faktor nestabilnosti Federacije, potiskivanje tog pitanja redukcijskim i represivnim sredstvima, a naročito nasilni udarac srpskog establišmenta, koji je doveo do rušenja ustavnog položaja Koso-

va (mart 1989. godine) koji inače nije odgovarao pravednoj težnji albanskog naroda u Jugoslaviji za punom ravnopravnošću u uslovima postojećeg višenacionalnog federalizma, objektivno je imalo značaj udara tektonske razornosti realnoj višenacionalnoj strukturi federacije Jugoslavije. Bio je to ne samo glavni faktor degradiranja višenacionalne federacije Jugoslavije, već jedan od inicijalnih faktora od ogromne važnosti u pravcu raspadanja višenacionalne Federacije.

Iako ova teza, koja proizilazi iz analiza procesa koji su doveli do raspada Jugoslavije, može izgledati smelo, ona nije bez svoje logične osnove; čak bi se moglo ustvrditi: da je Republika Kosovo postojala, kao simetrična jedinica jugoslovenskog federalizma-konfederalizma, bar od 1974. godine – ne bi došlo do raspada višenacionalne Federacije i do izbijanja i rasplamsavanja međuetničkog rata na prostoru te Federacije tokom i posle njenog raspadanja. Time se, naravno, ne tvrdi da ne bi postojali drugi problemi u međuetničkom dinamizmu Federacije, koji bi doveli do njenog eventualnog prestrukturiranja.

Rešenjima iz Ustava iz 1974. godine želelo se uspostavljanje nekakvog balansa između određenih oblika političko-institucionalnog subjektiviteta albanskog naroda i Kosova u višenacionalnoj strukturi jugoslovenske Federacije i srpske posesivnosti u odnosu na Kosovo. Takvo balansiranje se, na dužim stazama, pokazalo neuspešnim i protivrečnim, jer su sama merila kao i centripetalne i centrifugalne sile svakako bile protivrečne. Bila su to merila koja su odražavala različite karaktere etničke dominacije.

Otuda, srpska posesivnost prema Kosovu, bilo kakvog, pa i redukovano, političko-institucionalnog oblika, nije bila u skladu sa međuetničkim albansko-srpskim odnosom, koncipiranom na osnovama ravnopravnosti, nije bila u skladu sa pravom suštinom ravnopravnosti u višenacionalnoj državi.

2. Raspored Jugoslavije i albansko pitanje

Iako albanski narod sa prostora bivše Jugoslavije najmanje ima razloga da žali za raspadom bivše jugoslovenske Federacije, isto tako najmanje ima razloga da bude zadovoljan načinom na koji se ta Federacija raspala, tekućim faktičkim stanjem i njegovim dosadašnjim međunarodnim tretmanom u procesu raspadnja.

Nasilno zadržavanje Kosova u srpsko-crnogorskoj državnoj strukturi, kao i svaki neprincipijelni međunarodni pragmatizam koji bi takvo stanje sankcionisao, nije i ne bi bilo samo potiskivanje demokratskog

rešenja kosovskog i albanskog pitanja na Balkanu, već bi objektivno bilo i ubrizgavanje klice raspada srpsko–crnogorske federacije. Nastavljanje prisilnog držanja Kosova i srpsko–crnogorskoj federaciji, objektivno čini tu federaciju srpskom etnokratskom i represivnom, pa time i neuvažavanom državom na međunarodnoj sceni.

Nasilno ugrađivanje Kosova u državnu strukturu Srbije jeste i bilo bi, isto tako, ubrizgavanje i stalno negovanje antidemokratske i represivne klice u političku sudbinu srpskog naroda. U bogatoj riznici etničkih misli može se naići na sledeću vrednu misao: *Nemo debet in communione invitus teneri* (Ulpianus). Nikoga, naime, protiv njegove volje ne treba držati u zajednici. Srbija može držati Kosovo sa dominantnim albanskim stanovništvom jedino argumentom batine (*Argumentum ad baculum*), i to ne zauvek, jer istorijsko iskustvo potvrđuje da se dugotrajno pridržavanje te taktike pokazalo neuspešnim, kad god su politička i enička geografija bile u egzeplarnom međusobnom neskladu.

Bilo kakvo razmišljanje o eventualnoj podeli Kosova je, isto tako, neosnovano, budući da iza sebe nema fundament realnih etničko-teritorijalnih podela na njegovom prostoru, a albanska etnička većina predstavlja karakteristiku svih njegovih makrozona. S druge strane, Srbija nema zdravorazumskog razloga da priželjkuje prirodno bogatstvo Kosova, ne samo zato što će je ta pohlepa degradirati u zemlju i državu kolonijalnog mentaliteta, već i zbog toga što korišćenje prirodnih bogatstava, uz ekonomsku korist, traži danas krupne investicije. Teško da bi političko-istorijska promišljenost i mudrost preporučile Srbiji krupne investicije na Kosovu čak i kada bi ona posedovala ta investiciona sredstva; to bi bile investicije na nesigurnom području, pored ostalog, i zbog same činjenice što joj teritorija ne pripada svojim etničkim tkivom i političkom voljom stanovništva.

Samo slobodno i nezavisno Kosovo obezbeđuje slobodan protok kapitala, uz investicionu korist i suseda, na osnovu ekonomskog interesa.

Kosovski čvor, kao čvor u međuetničkim albansko–srpskim odnosima na Balkanu i kao čvor samog Balkana, iziskuje međunarodno demokratsko razrešenje, kako u okviru albanskog pitanja tako i okviru međuetničkih makroodnosa na Balkanu.

Stoga se, razrešenje tog čvora najmanje može naći u daljem prisilnom držanju Kosova u okviru Srbije i strukture srpsko–crnogorske države. U jednoj drugoj sentenciji, koja održava vekovno iskustvo čovečanstva kaže se: *Par in parem non habet imperium* (Jednak nad jednakim ne može imati vlast); sa „srpskim Kosovom“ srpski narod se dovodi u položaj da ima vlast nad albanskim narodom. U tome se danas sastoji suština

kosovskog pitanja, ali i pravac rešavanja srpsko–albanskog odnosa na Balkanu – bez elemenata vladanja jednog etnosa nad drugim.

Poštovanje slobodnog funkcionisanja Republike Kosovo, praćeno i modalitetima privremenih ili stalnih međunarodnih garancija o poštovanju ljudskih i nacionalnih prava svih građana i nacionalnosti Kosova, ali isto tako praćeno i modalitetima međunarodnih garancija o demilitarizovanom i potpuno otvorenom Kosovu prema Albaniji, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, uz puno uvažavanje svenarodnog albanskog i srpskog nacionalno-kulturnog interesa, nesumnjivo predstavlja ne samo poštovanje demokratskog i etničkog rezona nego i poštovanje rezona stabilnosti na Balkanu i podizanja međuetničkih albansko–srpskih odnosa na nivo međusobnog uvažavanja, ali i prijateljstva. Ti odnosi predstavljaju značajnu transverzalnu u međuetničkoj strukturi Balkana.

Ravnopravnost albanskog naroda u političko-institucionalnoj strukturi nezavisne Makedonije kao i poštovanje kulturne i političke autonomije Albanaca na jugu Srbije i Crne Gore, isto tako predstavljaju značajan aspekt tretiranja albanskog pitanja na Balkanu. Ali vizija o ujedinjenju albanske nacije na Balkanu, demokratskim i miroljubivim putem, nadovezujući se na integrativne procese u Evropi, ostaje prirodna projekcija i konstanta albanskog nacionalnog programa.

Ta vizija bi u značajnoj meri mogla već danas biti ostvarena koncepcijom o otvorenim granicama.

Zdrava osnova argumentacije o slobodnom funkcionisanju Kosova kao nezavisnog entiteta na balkanskom i evropskom prostoru, što podrazumeva njegovo pravo i na uspostavljanje raznih veza sa drugim subjektima na osnovu očuvanja svoje individualnosti i suverenosti, počiva, reklo bi se, na sedam grupa međusobno organsko povezanih činilaca i argumenata. To su:

1. etnička teritorijalnost Kosova koja se izkazuje u činjenici da je Kosovo teritorija nastanjena većinskim albanskim stanovništvom, konstituiše sociološki individualitet Kosova, ali i individualnost dominantne većine stanovništva kao i nezavisnost Kosova;

2. raniji položaj Kosova kao konstitutivne federalne jedinice višenacionalne federacije Jugoslavije, sa svojim ustavom i svojim zaštićenim interfederalnim granicama (princip *uti possidetis* je u korist celovitosti i nezavisnosti Kosova);

3. konstitutivno izjašnjavanje Kosova o nepostojanju njegove volje i interesa da bude u bilo kakvom sastavu kompleksne strukture Srbije, a još manje u okviru njene unitarne strukture. (To izjašnjavanje je izvršeno ne samo ustavnim deklaracijom od 2. jula 1990. godine, nego

i svim drugim konstitutivnim dokumentima koji su sledili posle te deklaracije, a odnosili su se na samostalnost i nezavisnost Kosova. Kao što je poznato, Kosovo je kao *corpus separatum* ranije bilo uključeno u kompleksnu strukturu federalne jedinice Srbije, na osnovu konstitutivne presumpcije njegove slobodne volje. Testirana, artikulirana i Referendumom institucionalizovana (septembra 1991) volja njegovog stanovništva je suprotna pomenutoj presumpciji. Kako u pravnom tako i stvarnom političkom životu, stvarnost i argumenti uvek anuliraju presumpciju kada je ona u suprotnosti sa argumentima i stvarnošću);

4. nestanak ranije višenacionalne federacije Jugoslavije na osnovu razdvajanja njenih konstitutivnih jedinica, čija je konstitutivna jedinica bilo i Kosovo.

(Povodom raspadanja Jugoslavije, mora se imati u vidu da se ne može govoriti o bilo kakvom kontinuitetu državnog subjektiviteta između već razjedinjene Jugoslavije i današnje srpsko–crnogorske federacije. U prilog toj tvrdnji govore dva osnovna razloga: Prvo, nekadašnja federacija bila je višenacionalna država sačinjena od osam federalnih jedinica, među kojima je bilo i Kosovo. Sadašnja srpsko–crnogorska federacija ne samo što ima samo dve jedinice, (Srbija i Crne Gora) već nije ni ustavno određena kao višenacionalna federacija. Drugo, sadašnja srpsko–crnogorska država predstavlja manje od polovine nekadašnje federacije, kako u teritorijalnom tako i u demografskom pogledu, a znatno manje od polovine kada se uzme u obzir Kosovo, i njegovo albansko stanovništvo, koje se referendumom izjasnilo za nezavisnost Kosova. A njegov u demografskom pogledu dominantan narod nije materijalno bogatstvo koje podleže bilo čijem pravu na sukcesiju);

5. u institucionalizovanom obliku izražena politička volja naroda Kosova za nezavisnost Kosova putem opštenarodnog referenduma, pri čemu treba istaći da albanskom narodu Kosova pripada pravo na samoopredeljenje, prema principu prirodnog prava na nacionalno samoopredeljenje a isto tako i prema međunarodnom pravnom principu, kodifikovanom od strane Ujedinjenih nacija, s obzirom da albanski narod, kao dominantna većina stanovništva Kosova, u suštini, istovremeno predstavlja i samo stanovništvo te određene individualizovane teritorije;

6. opredeljenje stanovništva Kosova i njegovih političkih struktura za pluralistički demokratski poredak Kosova sa komplemetarnim političko-institucionalnim oblicima ravnopravnosti i međuetničkim poštovanjem unutar njega;

7. opredeljenje Kosova za uvažavanje kulturnih i nacionalnih interesa susednih država, poštovanjem principa o jedinstvenom nacionalnom-kulturnom prostoru za sve njegove nacionalnosti, kao i principa o otvorenim granicama, praćenim, naravno, i odgovarajućim međunarodnim garancijama.

Završna napomena

Efikasnost argumenata za poštovanje slobodnog funkcionisanja Republike Kosovo ne zavisi samo od njihove unutrašnje snage, nego i od njihove usvojivosti u kompleks odnosa sa prostora bivše Jugoslavije, kao i u kompleks međunarodnih odnosa.

Međutim, unutrašnja snaga argumenata zasnovanih na zdravim socijalnim, etničkim i demografskim osnovama, u većini slučajeva dolazi do izražaja i uspešnog završetka tek na dužim istorijskim stazama. Bilo je potrebno da prođe trideset godina međusobnog trvenja, uz ogromne žrtve, između Etiopije i Eritreje, da bi na kraju Eritreja bila priznata od Etiopije kao nezavistan entitet van njene strukture. Zbog čega su potrebne čitave godine budućih trvenja u međuetničkim srpsko–albanskim odnosima na Balkanu? Zar samo zbog sporog priznavanja snage argumenta, kao što je argument međuetničke pravde na Balkanu?!

Jedna knjiga Bertranda Rasela nosi karakterističan naslov: „Ideje koje su nanele štetu čovečanstvu“ („Ideas which have harmed mankind“). Takva je i ideja o nasilnom uključivanju Kosova i njegovom prisilnom držanju u državnom okviru Srbije. Ta ideja je i do sada prouzrokovala velike nesreće za albanski narod na Kosovu. Ona istovremeno, kao takva, izaziva i izazivaće velike nesreće i za Srbiju, sužavajući joj sve mogućnosti bilo kakvog demokratskog razvoja i međunarodne afirmacije. Kao dokaz toj tvrdnji *pro futuro* može poslužiti i dosadašnje političko iskustvo.

Na kraju, posebno treba istaći da raspadom Jugoslavije nije iznova pokrenuto, odnosno nanovo vraćeno albansko pitanje na Balkanu, kao da ono u međuvremenu nije postojalo. Naime, ono je postojalo, za sve vreme postojanja Jugoslavije. Međutim, raspadom Jugoslavije, albansko pitanje na Balkanu je samo intenzivirano i poprimilo je nove razmere i neke nove aspekte, samim tim što je došlo do povećanja broja međunarodnih državnih subjekata u kojima je ono implicirano.

**OBELEŽJA I PERSPEKTIVE ALBANSKOG
POKRETA**

Fehmi Agani

NACIJA, NACIONALNA MANJINA I SAMOOPREDELJENJE

Utvrdivanje sadržaja, karaktera, svojstava i odnosa između kategorija kao što su *nacija*, koja je dugo i intenzivno izučavana te su o tome stvorene čitave teorije, *nacionalna manjina*, koja je uglavnom bila predmet sporadičnog i marginalnog interesovanja, i to više u formi teorijskog diktata i represivnog državno-političkog tematiziranja, a zatim i njihovog međusobnog odnosa, i kategorije *samoopredeljenja*, predstavlja razmatranje značajnih društvenih kategorija, koje danas imaju ogroman politički naboj i predmet su ne samo intenzivnog izučavanja u politikološkim naukama, sociologiji politike, međunarodnom pravu i dr. već i svestranog političkog elaboriranja. Krupne promene, koje su se dogodile poslednjih godina u Istočnoj Evropi, naročito politička i državna dekompozicija Sovjetskog Saveza, potresno raspadanje Jugoslavije, implikacije, tragika i opasnosti koje iz toga procesa proizilaze, državna i politička prestrukturiranja, granični sporovi, institucionalne, ustavne i statusne promene, problemi nastali oko legaliteta i legitimiteta zahteva, pretenzija i stvorenih ili nametnutih stanja, posebno su aktualizovali i zaoštrili pomenuta proučavanja. Stoga će u ovom radu kategorije nacije, nacionalne manjine i samoopredeljenja biti razmotrene sa stanovišta izvršenih promena i problema nastalih rušenjem Jugoslavije, posebno u vezi sa položajem i zahtevima Albanaca i perspektivama rešavanja albanskog pitanja u bivšoj Jugoslaviji.

Pod teretom sopstvenih kontradikcija i grehova, Versajska, i Avnojevska Jugoslavija je srušena. Država koja se danas naziva Jugoslavijom ili pak pretenduje da se tako zove, a koja je inače jedna krajnje asimetrična federacija dveju republika ili dvaju naroda (od kojih jednog – zvuči paradoksalno ali je istinito – nije priznao ili nije želeo da prihvati ni dojučerašnji prvi predsednik savezne države), ne predstavlja ništa drugo do surogat i podvalu.

Nije teško dokazati da je upravo srpski hegemonizam, koji inače predstavlja glavni izvor međunacionalnih antagonizma što su nagrizali

Jugoslaviju od samih njenih začetaka, sa svojom euforičnom eskalacijom krajem osamdesetih godina, sa velikosrpskim iluzijama, jasnim programom dominacije nad drugima, besprimernom brutalnošću u realizaciji tog i takvog programa hegemonije, sa shvatanjima, praksom i vrednostima koje je doneo sa sobom, a koje su suštinski bile slične ili čak identične sa fašističkim, taj koji je učinio nemogućim opstanak Jugoslavije.

Albanci, prva velika žrtva srpske šovinističke nezajažljivosti, nemaju zašto da žale zbog raspada ove Jugoslavije. Oni su bili tlačeni i proganjani za sve vreme postojanja ove države. Međutim, i danas, nakon rušenja Jugoslavije, Srbija jednako pretenduje da Kosovo drži pod svojom dominacijom, smatrajući ga svojim integralnim delom. Na čemu ona zasniva tu pretenziju?

S obzirom da nacionalni sastav Kosova, gde Srbi i Crnogorci zajedno ne prelaze deset posto ukupnog stanovništva, ne pruža nikakvu osnovu za hegemonističke pretenzije, današnja Srbija, osim silom i nasiljem, što je njeni glavni „argument“, svoje pretenzije pokušava racionalizovati i odbraniti i „istorijskim argumentom“, a to je u stvari jedna izmišljena istorija, više fikcija i legenda, mit i istorija, ili tačnije mit kao istorija sa teorijskim pseudoargumentima. Osnovnu konstrukciju te teorijske pseudoargumentacije čine: apsolutizovana dihotomijska podela nacionalnih zajednica na nacije i nacionalne manjine, ili na „suverene narode“ u Jugoslaviji i nacionalne manjine, kako bi to rekao Milošević. Ovakva apsolutizovana podela nema za cilj priznavanje posebnosti i specifičnosti postojanja i razvoja nacionalnih zajednica, već upravo suprotno, zamaglivanje svih raznovrsnosti i specifičnosti, sa ciljem da se legitimira dominacija nad manjinama: da se utvrdi da su Albanci u bivšoj Jugoslaviji nacionalna manjina i da se nacionalnim manjinama negira pravo na samoopredeljenje.

U mišljenju i praksi srpskih šovinstata status manjine ne utvrđuje se samo u odnosu na samoopredeljenje, ne uskraćuje se samo pravo na otepljenje. Naprotiv, biti nacionalna manjina ovde znači ne biti u svojoj zemlji, biti u tuđoj državi i na tuđoj milosti i nemilosti. Ilustrativan je Miloševićev govor na mitingu na Ušću početkom 1989. godine, u vreme kada je agresivni srpski šovinizam bio u usponu i kada je kriza na Kosovu, nakon neprekidnih štrajkova, dobila dramatične razmere. Njegova osnovna misao i glavne tvrdnje bile su: Kosovo je Srbija; ali Albanci mogu živeti u njoj jer je Srbija širokogrudna; oni tu mogu lepo živeti, s tim da ne budu zli i nevaljali. Naravno, ne objašnjava se šta znači biti

zao i nevaljao. To ostaje stvar arbitrarnog tumačenja i sankcionisanja srpskih vlasti.

Dokorašnji predsednik SRJ Dobrica Ćosić, kao pojačanje gorepomenutoj „argumentaciji“, dodao je još jedan biser koji navodimo samo radi ilustracije celokupne misaone konfuzije srpsko-šovinističkog diskursa – razliku između državotvornih i nedržavotvornih naroda u koje ubraja i Albance! U intervjuu u listu „Quotidien“, jula 1992. godine, upitan zašto se Albancima negira pravo na samoopredeljenje, Ćosić odgovara: „Razlika je suštinska, jer su Hrvati, Srbi, Slovenci i Bosanci (ali ne Makedonci, Crnogorci, Muslimani – prim. naša) konstitutivni narodi u Jugoslaviji... Zajedno su se borili protiv turskog agresora. Naprotiv, Kosovo je rezultat trostruke kolonizacije: otomanske, italijanske, za vreme Drugog svetskog rata, i komunističke kolonizacije!“

Međutim, koliko je održiva ova argumentacija i koliko su osnovane srpske pretenzije na Kosovo i druge krajeve sa većinskim albanskim življem, kada se ima u vidu sadašnji politički razvoj, afirmacija prava naroda, međunarodne norme za njihovu zaštitu i nacionalno biće Kosova? I, s druge strane, koliko nalaze oslonca u nacionalnoj, društvenoj i političkoj stvarnosti Kosova i u međunarodnim normama zahtevi albanskog političkog pokreta da se pitanje Kosova i područja sa većinskim albanskim stanovništvom reši na principu prava naroda na samoopredeljenje?

I

U ovom osvrtu nema potrebe da se zadržavamo na utvrđivanju kategorije nacije, na njenom definisanju. Pa, ipak, uzgred napomenimo da su u prošlom veku, koji je nazvan vekom nacija, jer je u neku ruku bio vek nacionalnog formiranja Evrope, i u našem veku, koji karakteriše državno osamostaljivanje brojnih azijskih, afričkih i drugih zemalja, u kojima procesi nacionalnog formiranja i diferenciranja *nisu ni izbliza pri kraju*, nastale čitave teorije o naciji, utvrđeni su sadržaji i karakteristike nacija, odnosi i principi na kojima bi trebalo da one počivaju.

Ma koliko pomenute teorije o naciji, nacionalnim pokretima i nacionalnim odnosima bile nedovoljne i često ideološki preopterećene, jer su to bili zapravo pokušaji racionalizacije i opravdanja određenih političkih stanja i pretenzija, i ma koliko tvrdili da još uvek nemamo neku opšte prihvaćenu definiciju nacije, čini se da je uglavnom ipak utvrđeno šta je nacija i koji je njen sadržaj.

Savremeno međunarodno pravo, polazeći od međunarodne državne i političke stvarnosti, koja je mnogo šira i različitija od stanja u Evropi, u utvrđivanju etničkih zajednica uglavnom polazi od kategorije naroda, prava naroda i njihovih odnosa. No, s pravom se i ovde može reći, čak više nego kada se radi o definiciji nacije, da nedostaje jedna zadovoljavajuća definicija. Razloge delimično treba tražiti i u tome što se za definicijom kategorije naroda najčešće ukazuje potreba prilikom izrade određenih međunarodnih dokumenata, što znatno sužava ugao posmatranja tog pitanja.

Obično se kao polazište uzima definicija naroda koju je dao Kristesku (Cristescu), kao specijalan izveštač Potkomisije UN za otklanjanje diskriminacije i zaštitu manjina. Kristesku narod definiše kao socijalnu zajednicu, sa jasnim identitetom i zajedničkim tipičnim karakteristikama, koji se vezuju za jednu teritoriju, s tim da ne bude nacionalna, verska ili jezička manjina.³²⁰ Manjkavosti ove definicije su očigledne, zbog čega su brojni autori nastojali da je *dopune*. Jedan drugi autor, Kaseze (Casese), narod definiše kao nacionalnu ili etničku skupinu, koja je na ustavno-zakonskoj osnovi priznata u jednoj multinacionalnoj državi. Dodajmo još da i UNPO (Organizacija nezastupljenih naroda i nacija UN) narod definiše kao „grupu ljudskih bića, koja poseduje želju (*possess the will*) da se identifikuje kao nacija ili narod, da sama određuje svoju zajedničku sudbinu kao nacija ili narod i koja je povezana zajedničkim nasleđem, koje može biti istorijsko, nacionalno, etničko, jezičko, kulturno, versko, ili teritorijalno“.

U izveštaju sa sastanka Grupe eksperata UNESCO-a o pravima naroda data je radna definicija „naroda“, koja sadrži četiri glavna kriterijuma: (1) zajedničke karakteristike (kao što su jezik, rasa, religija, broj); (2) želju ljudi da se identifikuju kao narod ili svest o tome da su narod; (3) institucije koje omogućavaju ispoljavanje zajedničkih karakteristika i (4) želja za identitetom.

Dakle, ovim definicijama obuhvaćeni su kako subjektivni (subjektivno-psihološki) momenti, kao što je potreba jednog naroda da se sam oseća ili da od drugih bude smatran narodom ili nacijom, tako i objektivni kriterijumi, kao što je zajednički etnicitet, jezik i istorija, posebna

320 A. Cristescu, *The Right to Selfdetermination, Historical and current development on the basis of U.N. instruments*, New York, 1981. Prema: Veniamin Karakastanoglou, *The Right to Selfdetermination and the Case of Yugoslavia* (rukopis).

teritorija. Ponekad se pominje i politička volja naroda i nacije da donose odluke i preuzmu odgovornost.

Očito je da se i iz ovih definicija kategorije naroda i nacije jasno vidi koliko su one relativni i samo približni pojmovi, koliko se dopunjuju ili isključuju, zbog različitih specifičnosti i odstupanja, i koliko je neodrživa apsolutizovana podela nacionalnih zajednica na nacije i manjine i kategoričko utvrđivanje prava na osnovu takve podele.

Malobrojnija a svakako i znatno nepotpunija su postojeća određenja manjina, naročito nacionalnih manjina. Definicije poput one koju daje Luis Vert (Luis Wirth), po kojoj manjine predstavljaju grupe ljudi koje su, zbog svojih fizičkih ili kulturnih osobnosti, predmet kolektivne diskriminacije³²¹ više su opisivanje jasnog stanja brojnih manjina nego njihovo suštinsko određenje. Lutanja u definisanju manjina, koja su posledica interesa i pritisaka brojnih država koje ne žele priznati postojanje manjina u svojim zemljama ili, pak, nisu u stanju da izvrše promene u položaju manjina, ilustruje i definicija o manjinama koju je Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina sugerisala Komisiji za ljudska prava UN. U toj definiciji, koja nije prihvaćena, manjine se definišu kao nedominantne grupe stanovništva koje imaju i žele sačuvati svoju tradiciju i etničke, verske i jezičke karakteristike po kojima se razlikuju od ostalog stanovništva. Budući da je u ovoj definiciji za status manjine najvažnije to da je *nedominantna* grupa, može se desiti da se manjinom nazovu i većinske grupe stanovništva, tako da je tek u postupku dopunske konsultacije izvršena ispravka i manjinama su nazvane nedominantne grupe koje su i brojčano u manjini, ili, kao granični slučaj, jednake sa ostalim stanovništvom.³²²

S obzirom da nemamo mogućnosti, ali ni potrebe, da u ovom osvrtu definišemo pojam nacionalne manjine, uz konstataciju da je teško naći valjanu definiciju, koja bi održavala suštinu postojanja brojnih manjina, ono što im je zajedničko i mnogobrojnost njihovih specifičnosti, recimo samo to da je danas objektivno znatno povećano interesovanje političke nauke, sociologije, međunarodnog prava, a iznad svega same politike, za kategoriju manjina a u porastu je i njihova politička uloga u savremenim međunacionalnim i međudržavnim odnosima. To, pored ostalog, potvrđuje i međunarodni susret eksperata KEBS-a za manjine 1991.

321 Budislav Vukas, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Zagreb, 1978, str. 11.

322 Budislav Vukas, *Nav. delo*, str. 12-13.

godine u Ženevi i sednica Evropskog saveta, oktobra meseca 1993. godine u Beču, posvećena problemu manjina.

Svakako da država predstavlja onaj okvir unutar koga se utvrđuje manjina i odnos većine i manjine. Šta je nacionalna manjina i kakvi su njeni odnosi sa drugim nacionalnim zajednicama može se odrediti uglavnom na dva načina. Jedan od načina, koji u redukovanoj formi izgleda kao čisto kvantitativno određenje, ali koji u biti održava i demokratske kvalitete, sagledava manjine kao objektivne kategorije i kao rezultat istorijskih tokova i lutanja, sreća i nesreća, različitog društveno-ekonomskog i političkog razvoja, posebnog načina konstituisanja i pravednog i nepravednog državnog prostiranja; manjine dakle vidi pretežno u kvantitativnim odnosima, kroz stepen koncentracije određenog stanovništva, u mogućnostima njegovog posebnog afirmisanja i konstituisanja i sl. Dodajmo još da su po svom bogatstvu i određenosti manjine i većine relativne kategorije i da se ne javljaju u nekakvim idelnim tipovima, pa su stoga i dihotomijske podele nacionalnih grupa na većinu i manjinu, odnosno na nacije/narode i nacionalne manjine, isto tako relativne i nedovoljne da izraze sve specifičnosti njihovog bića.

Posmatrano sa tog stanovišta, Albanci i njihov politički pokret potpuno su u pravu kada tvrde da Albanci u bivšoj Jugoslaviji nisu bili i da ne mogu biti nacionalna manjina. Budući da su skoro polovina ukupnog albanskog stanovništva na Balkanu, a brojčano treći među narodima bivše Jugoslavije (brojniji od Slovenaca, Muslimana ili Makedonaca), uz to sa velikom koncentracijom, koja u većini slučajeva dostiže 70–90 posto stanovništva u krajevima gde čine većinu – kako se mogu tretirati kao nacionalna manjina?

Mada problem, razume se, nije samo u broju, činjenica je ipak da su Albanci u bivšoj Jugoslaviji bili brojnija populacija od ukupnog broja Makedonaca, Crnogoraca i Srba iz Krajina, a ova tri naroda su danas konstituisala svoje republike; prvi kao nezavisnu i međunarodnu priznatu državu, drugi kao saveznu republiku a treći – ne zna se kakvu republiku, a to onda jasno na apsurd svodi težnju da se Albanci tretiraju kao nacionalna manjina ili da se rešenje njihovog problema traži u okviru neke autonomije.

Međutim, postoji i drugo shvatanje manjina, prema kome se one ne posmatraju i ne određuju kroz brojčane odnose (uključujući i ono što iz njih proizlazi), već kroz odnose uticaja, moći, što uglavnom zavisi od posedovanja ili neposedovanja države, od monopola nad silom državne vlasti. Prema ovom shvatanju, crnci u Južnoj Africi su bili manjina, jer

je država pripadala belcima. U krajnjoj konsekvenci, prema ovom shvatanju, podela na nacije i nacionalne manjine je podela na one koji vladaju i one kojima se vlada (Vukas).

Upravo takvo je zvanično političko gledište današnje Srbije o manjinama. Strogom i neadekvatnom podelom nacija i nacionalnih manjina i limitiranjem manjinskih prava, nacionalnim manjinama se smatraju sve one nacionalne zajednice koje imaju matične države van Jugoslavije. Jer, jedna nacija, navodno, ne može imati dve države! I, to tvrde upravo u vreme kada sami silom konstituišu tri srpske države, i to na krajnje nacionalističkim osnovama i etničkoj isključivosti!

Ovakvo shatanje manjina i nastajanja da se Albancima nametne manjinski status i manjinski odnosi, zahtev da prihvate model manjinskog ponašanja, i to onako kako to ponašanje shvata i priželjkuje srpski šovinizam, da imaju ograničene zahteve i pretenzije, bez ambicija i težnji za samostalnošću i samoopredeljenjem, bilo je, i naravno, i dalje jeste, izvor stalnih albansko-srpskih sukoba, ali i sukoba sa drugim nersrpskim zajednicama. Albanci se, međutim, prema onome što objektivno jesu, ne mogu ponašati drugačije nego kao nacionalna zajednica, koja je zaista tragično podeljena, ali je i svesna svojih nacionalnih interesa i mogućnosti i odlučna u nameri da ostvari ravnopravnost, što uključuje i pravo na državno konstituisanje, jednako kao i kod drugih naroda.

II

Pravo na samoopredeljenje je jedno od fundamentalnih kolektivnih prava naroda i jedno od osnovnih političkih principa u odnosima između naroda i država u savremenom svetu.

Princip prava naroda na samoopredeljenje je prilično star, potiče još iz američke Deklaracije o nezavisnosti (1776) i francuske Revolucije, nastao je i razvijao se zajedno sa principom nacionalnosti (nacionalizma), podržan je od liberalnih i demokratskih političkih pokreta i kao moralni i politički princip našao je snažnog oslonca u evropskoj socijal-demokratiji. U ime tog principa traži se nacionalno i državno ujedinjenje, na primer Italije, ili rušenje višenacionalnih država (Austro-Ugarska, Otomanska Turska, caristička Rusija itd.). Samoopredeljenje je bilo jedna od četrnaest Vilsonovih tačaka na Mirovnoj konferenciji, priznato je od Lige naroda i našlo je mesto u deklaracijama antifašističkih snaga u toku Drugog svetskog rata. Ujedinjene nacije, posle Drugog svetskog rata, ne samo da su proklomovale pravo naroda sa samoopredeljenje, kao jedno

od osnovnih prava i principa, već su pokušale i da ga kodifikuju. Ceo proces dekolonizacije pozivao se na princip samoopredeljenja.

Povelja Ujedinjenih nacija već u prvom članu kaže da je cilj UN razvijanje „prijateljskih odnosa među narodima, zasnovanih na poštovanju principa o jednakim pravima naroda i pravu na samoopredeljenje“.

Od svih dokumenata Ujedinjenih nacija najpotpuniju definiciju o principu samoopredeljenja nalazimo u Međunarodnoj konvenciji o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, kao i Međunarodnoj konvenciji o građanskim i političkim pravima (decembar 1966):

„1. Svi narodi imaju pravo na samoopredeljenje. Na osnovu tog prava, oni slobodno određuju svoj politički status i slobodno unapređuju svoj ekonomski, socijalni i kulturni razvoj.

2. Svi narodi mogu, za svoje ciljeve, slobodno raspalagati prirodnim dobrima i izvorima, bez prejudiciranja bilo kakve obaveze koja proizilazi iz međunarodne ekonomske saradnje, zasnovane na principu uzajamne dobiti i na međunarodnom zakonu. Ni u kom slučaju se jedan narod ne može lišiti sredstava za svoju egzistenciju.

3. Države članice (potpisnice) ove Konvencije, uključujući i one koje su odgovorne za upravljanje zavisnim zemljama i onim pod starateljstvom, treba da pomažu i doprinose realizaciji prava na samoopredeljenje i moraju to pravo poštovati u skladu sa odredbama Povelje Ujedinjenih nacija.“³²³

I glavni dokumenti Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji prihvataju pravo naroda na samoopredeljenje i definiciju tog prava u dokumentima UN.

Međutim, i pored toga što je pravo na samoopredeljenje već više od dva veka proklamovan princip koji uživa široku podršku, što je potvrđeno od autoritativnih institucija i ima nesporne demokratske vrednosti, oko samoopredeljivanja još uvek ima nerazumevanja, brojnih nesporazuma, žustrih diskusija i konfrontacija. I to počev od utvrđivanja sadržaja ovog pojma pa sve do ocene o primenjivosti i mogućnosti realizacije samoopredeljenja. Pre svega, kako treba shvatiti princip samoopredeljenja – kao politički princip ili obavezujuću normu? Da li je samoopredeljenje pravo međunarodno priznatih država da, nezavisno od spoljnog faktora, samostalno deluju, ili je to pravo posebnih etničkih, verskih, jezičkih grupa da se osamostaljuju i otcepljuju od

državne celine u kojoj se nalaze? Da li to važi samo za kolonije ili i za druge zajednice? Da li ono podrazumeva otcepljenje ili se može ostvariti i u drugim oblicima? Kako to ostvariti kod posebnih nacionalnih grupa koje su brojčano znatne, ali na određenoj teritoriji ne čine većinu? I, najzad, u kakvom odnosu stoje pravo na samoopredeljenje i drugi njemu suprotni principi, kao što je princip poštovanja teritorijalnog integriteta drugih država itd?

Teškoće oko definisanja samoopredeljenja proizlaze iz činjenice što je pravo na samoopredeljenje kompleksno i što se mora realizovati u veoma različitim društvenim i političkim kontekstima, i to od društvenih grupa sa različitim, pa i suprotnim pozicijama, mogućnostima i interesima. Zbog toga je neizbežna izvesna dvosmislenost, odnosno višeznačnost pojma prava na samoopredeljenje. Međutim, glavni razlog konfrontacija i napetosti oko prava na samoopredeljenje i njegove realizacije leži u suprotnim interesima država i pojedinih zajednica, u konfrontaciji snaga koje traže promene i snaga koje žele držati *status quo*.

Dosledna realizacija prava naroda na samoopredeljenje pogađa postojeći poredak, zahteva promenu sadašnjeg stanja, pa mu se zbog toga suprotstavljaju snage koje žele zadržati takvo stanje i plaše se promena. Stoga nisu slučajna sumorna reagovanja ASPEN Instituta (Berlin) u vezi sa samoopredeljenjem: preispitati, redefinisati i relativizirati pojam prava na samoopredeljenje, tražio je ovoga leta Institut. „Ako nije ograničen drugim principima, princip samoopredeljenja vodi ka katastrofi.“ Brzo bi došlo do stvaranja deset hiljada država. „Etničko samoopredeljenje neminovno vodi u etnička čišćenja.“ „Princip samoopredeljenja mora biti prožet i dopunjen drugim principima, kao što je neproizvoljivost granica silom, poštovanje ljudskih prava i prava manjina...“. Princip samoopredeljenja ne sme se „primenjivati kao univerzalno pravo – bez uslovljavanja i bez uzimanja u obzir širih posledica.“³²⁴

Da bi samoopredeljenje bilo sveobuhvatno i da bi se moglo primenjivati u različitim uslovima i kontekstima, sadržina prava na samoopredeljenje uopšte definiše se veoma široko i obuhvata sve oblike samoopredeljenja naroda ili raznih zajednica, počev od elementarnih, lokalnih, kulturnih, teritorijalnih i političkih autonomija, pa sve do raznih oblika federalne i konfederalne povezanosti ili potpune nezavisnosti pojedinih zajednica. Potpuno osamostaljenje ili pravo na otcepljenje,

323 *Human Rights, a Compilation of International Instruments*, New York, 1988, p. 19.

324 *Vidi Borba*, 3–4/7, 1993.

koje se tendenciozno naziva ili etiketira kao secesionizam, predstavlja suštinsku komponentu prava na samoopredeljenje.

Samoopredeljenje, kao opšte pravo svih naroda, duboko je demokrat-sko i predstavlja suštinski izraz demokratizacije. Kao takvo, ono je povezano i isprepletano i sa individualnim ljudskim pravima. Međutim, kao kolektivno pravo, odnosno pravo zajednica, ono se ne može svesti na individualna ljudska prava niti se na taj način može ostvarivati.

Realizacija prava na samoopredeljenje pretpostavlja slobodno izraženu volju određenog naroda. Stoga su referendumi, glasanja ili drugi procesi, uz učešće celog naroda, preduslov za njegovu realizaciju.

Budući da samoopredeljenje predstavlja pravo naroda koji često žive izmešani, shvatljivo je i današnje uporno insistiranje da se pravo na samoopredeljenje nekom narodu ne prizna, ukoliko on nije spreman da to pravo prizna drugim narodima sa kojima zajednički živi. Takva slabost naroda koji traže pravo na samoopredeljenje za sebe, a istovremeno to pravo negiraju drugima, nije redak slučaj. Setimo se samo držanja i zahteva današnje Srbije, kao i držanja Makedonije. U ime prava naroda na samoopredeljenje, Srbija traži državno osamostaljenje Srba u Bosni i Hrvatskoj, čak na široj teritoriji od onih na kojima su oni činili većinu, kao i njihovo ujedinjenje sa Srbijom, i to upravo u vreme kada se to negira Albancima na Kosovu i van njega. I Makedonija ume da negira Albancima upravo ono što traži za sebe. To je veoma učestala pojava i značajno pitanje, pa zbog toga Tomas Flajner (Fleiner), polazeći upravo od razvoja događaja u bivšoj Jugoslaviji, traži „da se ne priznaju nacije kao legitimni međunarodni subjekti, iako se priznaje njihovo pravo na samoopredeljenje“ („Borba“, 3-4/7, 1993). „Nacije koje pretenduju na međunarodni pravni legitimitet svojih država, mogu steći zadovoljavajući legitimitet za njihovo puno međunarodno priznavanje samo u slučaju kada stvore takve države koje u svojoj legitimacijskoj osnovi obuhvataju sve građane na njihovoj teritoriji, bez obzira na nacionalnu, religioznu, rasnu i jezičku pripadnost.“ Naravno, uslov je i rešenje problema koje imaju sa susedima.

U vezi sa realizacijom prava na samoopredeljenje, postavlja se i pitanje usklađivanja tog prava sa drugim normama i zahtevima međunarodne zajednice o očuvanju teritorijalnog integriteta država, nemešanju u unutrašnje stvari drugih zemalja i isključivanje upotrebe sile u rešavanju problema. Međunarodna zajednica zaista s pravom insistira na tome da se ne dozvoli korišćenje prava na samoopredeljenje za rušenje postojećih državnih entiteta, ali i da se princip očuvanja

teritorijalnog integriteta zemalja i nemešanje u stvari drugih, i dr., ne koristi za negiranje i onemogućivanje samoopredeljenja.

Poseban i veoma značajan problem je pitanje da li nacionalnim manjinama, prema savremenom političkom razvoju i međunarodnim normama, pripada pravo na samoopredeljenje. Osnovna teza koju želimo postaviti, odnosno razraditi i obnoviti u ovom osvrtu je *da nema i ne može biti načelne razlike između nacija i nacionalnih manjina u vezi sa njihovim pravom na samoopredeljenje*. Razlika između nacija i manjina nastaje u vezi sa mogućnošću realizacije samoopredeljenja. Nacionalne manjine su obično zajednice koje objektivno ne mogu ostvariti pravo na samoopredeljenje sem u elementarnim oblicima autonomije. To ne važi za Kosovo i Albance u bivšoj Jugoslaviji, koji objektivno mogu ostvariti pravo na samoopredeljenje u svim oblicima, uključujući i otcepljenje i potpuno osamostaljenje, što je dokaz više da oni nisu nacionalna manjina.

Iako pitanje prava na samoopredeljenje manjina i mogućnosti njegove realizacije nije bilo u žiži teorijskog i političkog interesovanja u okviru tretiranja nacionalnog pitanja, ipak, ono nije potpuno zaboravljeno. Setimo se samo velikih rasprava o pitanju samoopredeljenja u evropskoj socijaldemokratiji. Austrijska socijaldemokratija, koja je izražavala poseban položaj Austro-Ugarske i principijelno bila protiv priznavanja prava na samoopredeljenje, to pravo je priznavala samo poljskoj i ukrajinskoj nacionalnoj manjini. Lenjin je među četiri glavna razloga zbog kojih je ruska socijaldemokratija podržala prava naroda na samoopredeljenje naveo upravo položaj manjina u tadašnjoj Rusiji. I državno-politički razvoj pruža, mada nedovoljne, primere samoopredeljenja i samostalnog državnog konstituisanja manjina. Moldavija, bivša sovjetska republika a danas samostalna država, nastanjena je uglavnom Rumunima. U Sovjetskom Savezu Rumuni nisu mogli biti ništa drugo do nacionalna manjina, ali su konstituisali republiku koja je, po raspadu SSSR-a, u potpunosti osamostaljena.

Ujedinjene nacije su, u vezi sa manjinama i sa samoopredeljenjem, formulisale stavove koji kao da isključuju otcepljenje i priznaju samo samoopredeljenje u elementarnim oblicima. Konvencija o građanskim i političkim pravima (1966) u članu 27. o manjinama kaže: „U državama u kojima postoje etničke, verske ili jezičke manjine, licima koja tim manjinama pripadaju, ne može se negirati pravo da zajedno sa drugim pripadnicima svoje grupe uživaju svoju kulturu, ispovedaju svoju veroispovest i koriste svoj jezik.“³²⁵

Deklaracija 2625 Ujedinjenih nacija kao da je po tom pitanju još izričitija: „Ništa od pomenutih paragrafa (koji se odnose na jednaka prava i samoopredeljenje) ne treba tumačiti na način koji bi mogao legalizovati ili ohrabriti delovanje čiji je cilj delimična ili potpuna povreda i narušavanje teritorijalnog integriteta ili političkog jedinstva suverenih i nezavisnih država, koje deluju u skladu sa već navedenim principima o jednakim pravima na samoopredeljenje, i koje imaju vlade koje zastupaju svakoga i sve građane države, bez obzira na rasu, veroispovest ili boju kože. Sve nacije se moraju uzdržati od postupaka koji teže delimičnom ili potpunom rušenju nacionalnog jedinstva ili teritorijalnog integriteta pojedine države ili zemlje.“

Citirajući ovu Deklaraciju, Venijamin Karakonstanoglou zaključuje sledeće: „Dakle, manjine ne mogu ostvariti pravo na samoopredeljenje, ukoliko to uključuje otcepljenje od postojeće države“. ³²⁶ Međutim, ovaj zaključak je ishitren i neosnovan.

Istina, međunarodna zajednica, iz pragmatičkih i neprincipijelnih razloga, ne insistira na pravu na samoopredeljenje manjina ili, tačnije rečeno, za manjine traži umerenije oblike samoopredeljenja i rešenje u vidu autonomije ili federacije, izbegavajući otcepljenje i komadanje ili rušenje postojećih država. No, to ne znači da se nacionalnim manjinama negira pravo na samoopredeljenje.

Pravo na samoopredeljenje ne može se negirati nacionalnim manjinama, jer je to fundamentalno i opšte pravo, koje pripada svim narodima. S druge strane, ma kakve one bile, po broju, rasprostranjenosti i koncentraciji, manjine predstavljaju delove određenih naroda ili nacija. Kao takve, one uživaju pravo ovih naroda, jer samoopredeljenje nije pravo proklamovano samo za određen deo naroda koji su konstituisali svoje države a koje se negira onim delovima koji su ostali van granica te države. No, vratimo se našoj već pomenutoj tezi. Osim elementarnih oblika autonomije, manjine obično nemaju drugog načina za realizaciju tog prava. Kao pravo svih naroda, pravo na samoopredeljenje pripada svim Albancima. Ali, kako oni mogu ostvariti to pravo u Turskoj, osim u vidu nekog elementarnog kulturnog prava? Na onim područjima na kojima ne čine većinu, nacionalne manjine ne mogu ostvariti samoopredeljenje, ni u vidu osamostaljenja, niti, pak, u vidu otcepljenja i

325 *Human Rights, a Compilation of International Instruments*, New York, 1988, p. 28.

326 Veniamin Karakastanoglou, *The Right to Selfdetermination and the Case of Yugoslavia* (rukopis).

ujedinjenja sa matičnom državom. Ali to, naravno, ne važi za Albance u bivšoj Jugoslaviji, u kojoj mogu ostvariti samoopredeljenje, čak i u više formi: kroz državno ujedinjenje svih albanskih teritorija na kojima Albanci čine većinu; državnim ujedinjavanjem svih Albanaca iz bivše Jugoslavije; stvaranjem suverene Republike Kosovo; priznavanjem državotvornog karaktera Albancima u Makedoniji i odgovarajućih autonomija Albancima u Srbiji i Crnoj Gori; što potvrđuje da se Albanci u bivšoj Jugoslaviji uopšte ne mogu tretirati kao nacionalna manjina.

I kada insistiraju na očuvanju državne celovitosti i teritorijalnog integriteta država, Ujedinjene nacije i njihovi dokumenti daju definicije koje su veoma bitne. Pre svega, Ujedinjene nacije se ne protive nijednoj promeni u vidu osamostaljenja ili otcepljenja i ujedinjenja sa matičnom zemljom, ukoliko se to ostvari mirnim putem i dogovorom. I, drugo, što je izuzetno važno, Ujedinjene nacije, kao što se vidi iz gore pomenutog dokumenta, brane državnu celovitost *samo* onih država „*koje deluju u skladu sa principima o jednakim pravima na samoopredeljenje*“ i koje „*imaju vlade koje zastupaju svakog i sve građane države*“. Dakle, ne i onih država koje zloupotrebljavaju prava i tlače druge. Isto tako, isključuju se i slučajevi kada je određena etnička grupa ustavom priznata kao politički entitet.

Indikativno je i vredno istaći da na Međunarodnom sastanku eksperata Ujedinjenih nacija za pitanja manjina, koji je održan u Ženevi 1991. godine, nije prihvaćen upravo zahtev jugoslovenske delegacije da se u dokument toga sastanka unese stav po kome se nacionalnim manjinama ne priznaje pravo na samoopredeljenje!

III

Jedan od osnovnih zahteva Albanaca i njihovog političkog pokreta je zahtev za priznavanje prava na samoopredeljenje. Posle svega što je rečeno o naciji/manjini i pravu na samoopredeljenje, a imajući u vidu nacionalno biće Albanaca, političku stvarnost u bivšoj Jugoslaviji, kao i norme i težnje međunarodne zajednice, jasno proizlazi da se Albancima u bivšoj Jugoslaviji ne može negirati pravo na samoopredeljenje.

1. Pravo na samoopredeljenje je, pre svega, pravo naroda. No, i *Albanci u bivšoj Jugoslaviji su narod a ne nacionalna manjina*.

U velikom kulturno-političkom i nacionalno-oslobodilačkom pokretu polovinom XIX veka, u periodu nacionalnog preporoda, Albanci su u potpunosti okončali nacionalno formiranje, afirmisali su svoje nacionalno biće i svoj jezički, kulturni i etnički identitet, a u neprestanim

ratovima i ustancima protiv Osmanskog carstva, s kraja XIX i početkom ovog veka, jasno su iskazali svoju nacionalnu svest i interes za nacionalno oslobođenje i formiranje nezavisne države. Ne slučajno, Kosovo je bilo jedan od glavnih centara nacionalnog preporoda.

U Balkanskim ratovima Srbija i Grčka zauzele su više od polovine albanskih teritorija, tj. teritorija sa izrazitom albanskom većinom. Međutim, i pored politike neobuzdanog terora i negiranja svih nacionalnih prava, srpske i crnogorske kolonizacije Kosova i proterivanja Albanaca, Srbija i bivša Jugoslavija nisu uspele u svojim namerama da izvrše srbizaciju Kosova, zapadne Makedonije i ostalih albanskih područja, niti, pak, asimilaciju i razbijanje njihove kompaktnosti.

Jugoslavija, koja između dva rata nije priznavala Albancima ni manjinski status, posle Drugog svetskog rata lansirala je tezu o Albancima kao nacionalnoj manjini, da bi i time na neki način opravdala njihovo vezivanje za okvire Jugoslavije. Međutim, jasno je da Albanci u bivšoj Jugoslaviji (predstavljajući, inače, i polovinu Albanske nacije uopšte, a po broju treći narod u Jugoslaviji, na kompaktnoj teritoriji), nisu mogli biti nacionalna manjina. Sam pojam manjine (minoritet) je korelativan pojam i ima smisla samo u odnosu na drugi isto tako korelativan pojam, tj. u odnosu na većinu. Ako se Albanci u Jugoslaviji tretiraju kao manjina, gde je onda većina?

Tezu i insistiranje Albanaca da su oni narod a ne manjina, u potpunosti potvrđuju ranije pomenute definicije. Kristesku, kao što je već rečeno, narod definiše kao „socijalnu zajednicu sa jasnim identitetom i tipičnim zajedničkim karakteristikama, vezanu za određenu teritoriju...“. Jasno je da se ta definicija u potpunosti može primeniti na Albanace iz bivše Jugoslavije. Isto vazi i za Kasezeovu dopunu, prema kojoj se narodom naziva nacionalna ili etnička grupa, koja je na ustavno-zakonskoj osnovi priznata u određenoj multinacionalnoj državi. Taj status Albanci su imali u bivšoj Jugoslaviji.

2. I pored zvanične jugoslovenske doktrine o Albancima kao manjini, u *političkoj i ustavno-pravnoj stvarnosti i razvoju Jugoslavije Albanci i Kosovo su prevazilazili okvire i tretman manjine i autonomije*.

Za vreme Drugog svetskog rata – što je veoma indikativno – Komunistička partija Jugoslavije i pokret na čijem je on čelu stajao, kao politički subjekt koji je uglavnom odredio ishod rata i razvoj u naredne četiri decenije, Albance nisu tretirali kao manjinu niti su im negirali pravo na samoopredeljenje. Leci, proglasi i pozivi upućivani su narodima Kosova, albanskom narodu posebno. Neke od najautoritativnijih ličnosti i dokumenati iz onoga vremena (Titova pisma upućena Enveru Hodži i CK

KPA) jasno su govorili da će se *pitanje Kosova posle rata rešavati na osnovu prava na samoopredeljenje*. Bujanska konferencija i njena Rezolucija predstavljali su najviši čin samoopredeljenja. Tek kasnije, 1944. godine, kada se znao ishod rata i kada je jugoslovensko rukovodstvo otvoreno počelo da ispoljava svoje pretenzije da očuva i proširi predratnu Jugoslaviju, kada je o albanskoj zajednici u Jugoslaviji bila reč – počela se probijati sintagma „nacionalna manjina“. Pa, ipak, ni u pismu CK KPJ, kojim se osuđuje Deklaracija Bujanske skupštine, koja je potvrdila vekovnu želju albanskog naroda da se ujedini sa Albanijom, ne negira se pravo albanskog naroda Kosova na samoopredeljenje.

Naravno, bilo je podvale i licemerstva u stavovima KPJ prema albanskom narodu i njegovom pravu na samoopredeljenje. Prvo, pravo na samoopredeljenje vezivalo se za učešće u ratu, što je predstavljalo ne samo poziv za borbu protiv zavojevača, već i zamku i otvorenu mogućnost za negiranje tog prava na osnovu negiranja ili minimiziranja učešća u ratu. I drugo, kako u odgovorima na zahtev Albanaca da se jasno odredi perspektiva i budućnost Kosova tako i u odgovorima na pitanja koja su postavljali politički subjekti Albanije, jugoslovensko rukovodstvo je insistiralo na tome da samoopredeljenje Albanaca treba realizovati posle rata. To je bio razlog što Kosovo i Albanci nisu uopšte ni pomenuti na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Međutim, ovo odlaganje rešenja za period nakon rata značilo je stavljanje Albanaca pred svršeni čin i pred takav odnos snaga gde neće biti u stanju da realizuju samoopredeljenje.

Drugo zasjedanje Narodnooslobodilačkog veća Kosova u Prizrenu (jula 1945. godine), iako je održano pod prisilom i bilo namešteno od strane srpsko-šovinističkih snaga, i iako je organizovano samo nekoliko dana nakon navodnog ukidanja teške i krvave vojne uprave, ipak potvrđuje, mada samo sa stanovišta forme, pravo Kosova i Albanaca na samoopredeljenje. Prizrensko zasjedanje donelo je odluke koje su bile protiv duha i odluka Bujanske konferencije. Na njemu je istaknut zahtev da Kosovo kao Pokrajina pristupi federalnoj Srbiji i Federativnoj Jugoslaviji. Međutim, iako tako nešto nije odgovaralo stvarnoj volji većinskog stanovništva, sa formalne strane se ovaj zahtev ipak mora shvatiti kao zahtev Kosova, a to znači kao akt njegovog samoopredeljenja.

Posle rata, politički položaj Albanaca i autonomni ustavno-pravni položaj Kosova doživeo je mnogo oscilacija. Albanci i Kosovo su pretežno bili predmet proganjanja, zabrana i ograničenja. Međutim, posle teške krize Jugoslavije u šezdesetim godinama, za Albance i Kosovo nađeno je polurešenje, kojim je njihov status znatno poboljšan i una-

pređen, u smislu izjednačavanja sa drugim narodima i republikama u okviru političkog sistema bivše Jugoslavije.

Ustav Jugoslavije iz 1974. godine, koji je stupio na snagu tek nakon usaglašavanja Skupština svih republika, ali i Skupština dveju pokrajina, proklamujući kao principe odlučivanja u Federaciji princip „dogovaranja republika i autonomnih pokrajina, naroda i narodnosti“, princip „ravnopravnog učešća republika i pokrajina u organima Federacije“, kao i „odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i razvoj socijalističke zajednice u celini“, snažno je afirmisao pokrajine kao federalne jedinice. U prva dva člana Ustava, koji definišu federaciju i jedinice koje je čine, pored republika, izričito se pominju i dve pokrajine, Vojvodina i Kosovo, za koje se još dodaje da su u sastavu Srbije. Istina, republike se određuju kao države, a pokrajine kao društveno-političke zajednice, ali se i za pokrajine doslovce kaže da i u njima „radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaraju svoja suverena prava“, a u republici samo kada je to u zajedničkom interesu i dogovaranjem.

Kosovo je u Federaciji bilo faktički izjednačeno sa republikama, jer je bilo ravnopravno zastupljeno u Predsedništvu države, imalo je pravo veta u Saveznoj skupštini, bilo je adekvatno zastupljeno u Saveznoj vladi, Ustavnom sudu i dr. i, konačno, jer je za svaku značajniju odluku u Federaciji bila neophodna prethodna saglasnost republika i pokrajina.

Pokrajina Kosovo je, u svakom slučaju, prevazilazila okvire uobičajenih autonomija, zbog toga što je imala svoju zakonodavnu Skupštinu, Ustav i Predsedništvo kao i druge republike, vladu koja nije bila subordinirana u odnosu na vladu Srbije, imala je kompletni sudski sistem kao i republike, uključujući i Ustavni sud, punu samostalnost u mnogim drugim poljima, što znači da je *de facto* bila država u državi u odnosu na Srbiju. To ističu i strani autori: „Opređenja Saveznog ustava Jugoslavije iz 1974. godine, koja su autonomnim pokrajinama priznala nivo ustavotvornosti, usavršavajući se dalje osnivanjem sopstvenih ustavnih sudova, kao poslednjih instanci, jedinstvena su u međunarodnom komparativnom pravu. Ustavna, zakonodavna i finansijska ovlašćenja sa odgovarajućom organskom strukturom, dakle, sa parlamentima, vladama, administracijom, sudovima i dr., sa organizaciono-institucionalnog stanovišta, u pravom smislu pre odgovaraju državama članicama savezne države ...“ – kaže grupa austrijskih autora. Oni taj status Kosova ili konstituisanje sedme republike u Jugoslaviji, „što su Albanci uporno tražili od šezdesetih godina“, smatraju nekom vrstom internog samoopređenja, koje, za razliku od

eksternog samoopređenja, jedino ne uključuje državno otcepljenje.³²⁷

Kada se govori o ustavnom položaju Kosova, onda se tu ne može uvrstiti srpski Ustav iz 1990. godine, i to ne samo zbog njegovog sadržaja, zbog činjenice što u suštini predstavlja konstitucionalizaciju nasilja, ustavnu institucionalizaciju hegemonije i ozakonjenje autokratske vladavine, već i zbog toga što je on usvojen bez Albanaca i protiv njih, i to u vreme kada je na Kosovu nastala nova, ne samo politička, već i ustavna i institucionalna stvarnost.

3. Teritorija Kosova, okviri, karakter i status te teritorije, kao i njegov tretman, predstavlja suštinsko pitanje, kako za status Kosova tako i za utvrđivanje statusa Albanaca kao naroda.

Stav Srbije karakterišu naponi da se Kosovo prikaže kao integralni deo Srbije, a Srbiju, uključujući tu i Kosovo, kao jedinstvenu teritorijalno-političku celinu. U tom slučaju Albanci bi činili samo oko 20% njenog stanovništva i manjinski status bi im se lakše nametnuo. Međutim, ti stavovi su neodrživi.

Kosovo je teritorijalno-ekonomska i društveno-politička celina sa jasnim i starim identitetom. Ne mora se ići čak do drevne Dardanije. U periodu turske vladavine, ono je funkcionisalo kao Kosovski Vilajet. U predratnoj Jugoslaviji, za vreme Drugog Svetskog rata, istini za volju, Kosovo je bilo podeljeno, najpre na tri banovine, a potom u tri okupacione zone, koje su pripadale trima državama, ali i u tim uslovima, administrativne i državno-političke podeljenosti, Kosovo je funkcionisalo uglavnom kao jedna celina, naravno, uz veće teritorijano prostiranje, uključujući i albanske teritorije u Makedoniji i Srbiji.

Kosovo je za vreme Drugog svetskog rata konstituisano kao posebna političko-teritorijalna jedinica van Srbije i nezavisno od Srbije. Ono nije bilo u sklopu Srbije ni u vreme zasedanja AVNOJ-a (1943), ni kada se Srbija konstituisala, krajem 1944. godine. Kosovo nije konstituisano od strane Srbije, već je 1945. godine silom primorano da se pripoji Srbiji, pa se i tada pripaja kao autonomna jedinica, sa samobitnošću koja je bila garantovana federalnim Ustavom. *Granice Kosova bile su utvrđene i bez njegove saglasnosti nisu se mogle menjati.* Ustavom iz 1974. godine, Kosovo je u sastavu Srbije bilo više nominalno, a nikako kao njen sastavni deo.

327 H. Tretter, J. Marko, T. Boric, „Perspektive des Zukünftigen Politischen und Rechtlichen Status Kosovos“, *Dardania*, 2–3, 1992, p. 236.

4. *Zahtev Albanaca za samoopredeljenjem i samostalnošću Kosova nije secesionizam.* Jugoslavija, čija je federalna jedinica bilo i Kosovo, raspala se. Ona ne postoji više. Ne može se govoriti o secesiji od države koja se raspala. Od osam federalnih jedinica, šest republika, tj. sve republike, postale su samostalne, a Crna Gora je referendumom izabrala da se udruži sa Srbijom. Albanci i Kosovo niti jednim aktom nisu izrazili želju da ostanu u ovoj saveznoj državi, koja, inače, svim simbolima, počev od imena, himne itd., isključuje Albance. Naprotiv, Albanci su referendumom iz 1991. godine i sistematskim i potpunim i takoreći stopostotnim bojkotom izbora (kako za Ustav 1990. tako i za Skupštinu Srbije), kao i izborima za Parlament i predsednika Republike Kosovo (maj 1992) jasno pokazali da žele da budu nezavisni i da ne žele da pripadaju državi koja nosi naziv Jugoslavija.

Ni iz tvrdnji Srbije da je Kosovo njen sastavni deo ne može se zaključiti da zahtevi za nezavisnost Kosova predstavljaju secesionizam. Kosovo se zaista 1945. godine izjasnilo (ne ulazimo sada u to kako i na koji način) za pripajanje Srbiji, ali jasno – federalnoj Srbiji u Federativnoj Jugoslaviji. *Ali, sada kada Federativna Jugoslavija više ne postoji, i kada država koja želi da zadrži naziv Jugoslavija nije ništa drugo do proširena Srbija, i izjašnjavanje iz 1945. godine prestaje da važi i gubi svaku vrednost.*

Najzad, nazivati secesionizmom zahtev za nezavisnošću Kosova znači potpuno ignorisati činjenicu da je Kosovo bilo federalna jedinica. Inače, status federalnih jedinica nije mogao biti promenjen, još manje je bilo moguće da neka od njih bude ukinuta bez saglasnosti svake od njih, tako da ni status Kosova nije mogao biti promenjen bez njegove saglasnosti. Tako je izričito glasilo postojeći Ustav. Ukidanje statusa Kosova kao federalne jedinice, što je Srbija učinila svojim Ustavom iz 1990. godine, predstavlja čin konstitucionalne samovolje koji, što se Kosova tiče, ne može imati legalitet. Od Srbije nametnuta ustavno-pravna stvarnost na Kosovu predstavlja određeni oblik agresije, što nije prihvaćeno od Albanaca, jer su oni stvorili posebnu političku i ustavnu stvarnost, koja, isto tako, objektivno postoji.

5. I kada bi Albanci na Kosovu bili tretirani kao manjina, njima bi, opet, trebalo priznati pravo na samoopredeljenje.

Srbija je mogla imati koristi od međunarodnih normi o očuvanju integriteta država jedino da je ispoštovala na Kosovu i u odnosu na Albance princip jednakosti i internog samoopredeljenja. Međutim, Srbija je postupila drugačije. Da bi promenila ustavni položaj Kosova, što nije mogla postići ustavnim sredstvima, i da bi integrisala Kosovo u „jedinствену Srbiju“, Srbija je izabrala nasilje i samovolju. Tenkovima i

brutalnošću ona je srušila autonomnost Kosova, ukinula sve njegove legalne organe, učinila sve radi potpunog uklanjanja Albanaca iz političkog života, preduzela je mere masovnog udaljavanja Albanaca sa posla, blokirala je sve albanske obrazovne i kulturne institucije i, iznad svega, vodila politiku brutalne i neprestane represije nad Albancima. A sve je to činjeno u funkciji ostvarivanja glavnog cilja srpske politike na Kosovu, koji je javno proklamovan i koji je u suštini genocidnog karaktera – programa za promenu etničke strukture Kosova. Čak i kada prethodno pomenuti razlozi uopšte ne bi postojali, i sam ovaj politički program Srbije prema Kosovu bio bi dovoljan da se Srbiji više ne poveri mandat nad Kosovom i da se Albancima prizna pravo na samoopredeljenje.

6. Demokratizacija u isticanju zahteva za samoopredeljenje snažan je dopunski argument u korist nezavisne Republike Kosovo. Ustavna Deklaracija od 2. jula 1990. godine bila je deklaracija legalne i legitimne skupštine. Ustav Republike Kosovo, iako je u međuvremenu Srbija bila suspendovala Skupštinu Kosova, bio je, isto tako, ustav jednog legalnog parlamenta, jer Srbija nije imala legalnog prava na suspenziju Skupštine Kosova, zato što jedna federalna jedinica nije mogla suspendovati drugu federalnu jedinicu. Referendum iz septembra meseca 1991. godine, kojim je na veličanstven način manifestovana sloboda političke volje naroda Kosova (i pored hendikepa zbog neučestvovanja Srba i Crnogoraca na tom referendumu) zbog 87% glasova od ukupnog glasačkog tela koje je podržalo suverenu Republiku Kosovo, predstavlja najjasniju demokratsku demonstraciju opredeljenja i odlučnosti Albanaca, Muslimana, Turaka i ostalih da to pravo i realizuju. Izbori u maju mesecu 1992. godine za Parlament i predsednika Republike Kosovo su potvrda ne samo želje, već i sposobnosti Kosova da realizuje samoopredeljenje.

Politički subjekti angažovani na ostvarivanju nezavisnosti Kosova opredeljeni su za mirno rešenje i ostvarivanje svojih zahteva miroljubivim sredstvima, za Kosovo u kojem nijedna nacionalna zajednica neće biti tretirana kao nacionalna manjina u smislu limitiranja prava, kao i za Kosovo otvoreno prema susedima i svetu, što su ujedno i dokazi demokratske zrelosti i shvatanja prema kome samoopredeljenje nije samo pravo već i obaveza.

Preveo: Đeto Vukpaljaj

U VRTLOGU ŽIVOTNOG SVETA ALBANACA DANAS

1. Početne pretpostavke

1.1 Nedostatak racionalizacije

Sa prevratom društvenog sistema pod kojim su Albanci živeli skoro pola veka, izmenjen je i onaj društveni karakter koji je tim sistemom proizveden: razgrađen je model individualnog i kolektivnog identiteta; raspao se sistem vrednosti; obezličeni su simboli legitimiteta; ne funkcionišu više ni komunikacijski kod.

naca danas odlikuje nedostatak sledećih oblika racionalizacije:

1. kulturne reprodukcije (nema reflektivnog i razlikujućeg odnosa prema tradiciji i kulturnom nasleđu);
2. socijalne integracije (nisu još formirani simboli kolektivnog identiteta; nije interiorizovana građanska kultura; nedostaje zadovoljavajuća orijentacija prema univerzalnim normama); i
3. socijalizacije (ne posvećuje se neophodna pažnja individualizaciji).

1.2 Dva toka životnog sveta Albanaca

Ako se novi društveni poredak ne učvrsti u životnom svetu, onda se njegove prednosti ne mogu iskoristiti na optimalan način. Štaviše, još snažnije se mogu ugroziti postojeći interesi; do krajnosti se učvršćuje moralna i građanska entropija; mere koje se preduzimaju za prevladavanje stvorenog stanja proizvode samo nove teškoće.

naca stoga danas liči na pacijente Malinovskog, odnosno podseća na odgovore koji su oni davali na najobičnije pitanje: „Gde ste?“ Jedan od pacijenata, koji je bio paralizovan, umesto odgovora na ovo pitanje, pokazao je na krevet u kojem je ležao, dok je drugi, šizofreničar, rekao: „Znam gde se nalazim, ali ne osećam da sam tu.“ (Profesionalna interpretacija: prvi „pacijent“ je ograničen na trenutni kontakt sa prostorom, i nije u stanju da ga vremenski razvije, dok je drugi izgubio

životni kontakt sa realnošću i uzalud pokušava da gubitak nadoknadi pomoću apstraktnog znanja).³²⁸

Da li je moguće danas govoriti o životnom svetu Albanaca izvan ovih tokova koji se, u prvom slučaju, svode na *upravo Ovde*, i afektivno su preopterećeni provincijalizmom i istoricizmom, ili, kao u drugom slučaju, vode prema neodredivom *Svugde-i-Nigde*, gde se stalno osećamo tuđim? Ima li trećeg toka?

2. Antagonistička akulturacija

2.1 Vrtlog promena

Za istraživanje izloženih pitanja pojam *antagonističke akulturacije* čini mi se dovoljno operativnim, u formi u kojoj su ga opisali, analizirali i definisali Devro (Devereux) i Lob (Loeb).³²⁹ Radi se o bazičnom procesu sociokulturnih promena, koji je neizbežan i neophodan u situaciji višestruke (političke, ekonomske, nacionalne itd.) krize, kakva je ona kod Albanaca danas, a u kojoj istovremeno dolazi do izražaja ne samo duboka ugroženost postojećih interesa i jalovost u pokušajima prilagodavanja na novu situaciju, već i fenomen zatvorenog kruga.

U ovakvom vrtlogu Albanci su počeli da se osećaju nemoćnim, a u onoj meri u kojoj raste svest o tome, na paradoksalan način raste i njihova nemoć. Život u velikoj nesigurnosti i pod sveprisutnom i nepredvidljivom pretnjom, koja može doneti masakr i tragediju, postale su pogodna osnova za pojavu i manifestaciju svih tipova antagonističke akulturacije. Akulturacija disocijativnog tipa, koja karakteriše životni svet Albanaca danas, ne izražava se samo kroz odbrambenu izolaciju i usvajanje novih sredstava za realizaciju starih ciljeva, već se ona pre svega javlja u vidu: 1) regresije; 2) diferencijacije i 3) negacije.

2.2 Put regresije

Regresija se čini najkraćim i najlakšim putem, pošto vraćanje na modele ponašanja i sistem vrednosti koji su vladali pre stanja krize stvara utisak o izlasku iz nje. Radi se o putu za koji se najbrže donosi odluka, ali koji obično vodi u jalovu tradiciju, gde se uzalud rasipa

328 Bernard Waldenfels, *U mrežama životnog svijeta*, Sarajevo, 1991, str. 216. i dalje.

329 Georges Devereux, *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, Zagreb, 1990, str. 300-344.

energija za obnavljanje formi i sadržaja koji su prevaziđeni i ne mogu dati sigurni oslonac.

Ovo vraćanje natrag, po unutrašnjem mehanizmu i fizionomiji, liči na uslovni refleks, koji kao osnovu ima strah od neke realne opasnosti; opasnosti od gubitka sociokulturnog identiteta, zbog propasti društvenog sistema i raspada društvenog karaktera koji je gotovo pola veka upravo tim sistemom formiran, kao i činjenice da je skoro polovina albanskog naroda pritisnuta okupacijom. Ne radi se samo o onoj vrsti straha koji u sebi sadrži odbrambenu funkciju, odnosno, koji predskazuje opasnost i stvara uslove za preduzimanje mera za odbranu od nje, niti pak samo o drugoj vrsti straha, koji ima ulogu katarze, pošto se uspešno izbegne opasnost, ili pošto se ostvari cilj odbrane od njega, već se radi uglavnom o strahu koji na napadan način u sebi sadrži, kako bi rekao Nojman (Neumann), *neurotički element* i *destruktivno ponašanje*, koji subjekt čine nesposobnim da izbegne opasnost ili da se bori protiv nje.³³⁰

Posledica ovoga straha jeste afektivna identifikacija sa onim modelima vrednosti i ponašanja koji su postojali pre društvenog sistema („komunizma“) koji je prouzrokovao krizu i, naročito, sa onim vrednostima i ponašanjima koji su od strane tog sistema bili osuđeni. Ova vrsta identifikacije ne dopušta jasno sagledavanje i suštinsko shvatanje sociokulturnih procesa koji su usmereni na stvaranje osnovnih premisa za prevazilaženje postojećeg stanja, što samo proširuje polje za protivpravna ponašanja i destruktivne radnje. Kačačko-komitsko-hajdučko ponašanje, kojim se vodi „borba“ protiv društvenih nepravdi, naročito preko granice (u Albaniji), može se objasniti onim što je već rečeno a što, između ostalog, ima za *uzrok/posledicu* frustraciju, konfuziju u sistemu vrednosti i nedostatak socijalne kontrole.

2.3 Sociokulturna degradacija

Sociokulturna degradacija uslovljena je gubitkom sigurnosti koju je pružao sada već srušeni društveni sistem i nemogućnošću da se iskoriste prednosti novog sistema, koji još nije učvršćen u životnom svetu, ali i, pre svega, nesposobnošću da se sagleda i shvati proces koji ka takvoj degradaciji vodi. Zbog toga se ona manifestuje u vidu velikih nemira i oštrih konflikata i u povišenom stepenu socijalne patologije i akulturacije. Strah i gubitak prestiža nakon prevrata posebno je uzdrmao one

književne, umetničke i naučne figure, koje su služile kao dekor starog sistema. To što su se oni naglo preobratali od zakletih komunista u žestoke antikomuniste, od samoproглаšenih internacionalista u patriote mučenike, i tome slično, predstavlja groteskni pokušaj da i u novom kontekstu održe privilegije i prestiž koji su uživali. U ovim pokušajima autoritarni mentalitet ostaje sasvim neizmenjen, kao i intelektualna krutost, impulsivno mišljenje, nesposobnost za suočavanje sa istinom i za argumentovanu raspravu. Radi se o takvom tipu antagonističke akulturacije koji se realizuje pomoću iskrivljavanja cilja ili sredstava. Ono što je juče anatemisano, danas se glorifikuje i *vice versa*.

Sve je to često u funkciji izazivanja primitivnih strasti, društvene i ideološke regresije, produbljanja i umnožavanja predrasuda, ponovne aktualizacije i oplakivanja istorijskih nepravdi, što još više zamagljuje suštinske probleme albanskog društva i kulture i otežava njihovo pozitivno rešavanje. Nacionalna ideja u ovom kontekstu liči na paranoidne fiks-ideje. Diskurs o nacionalnom, nastupi u ime naroda i identifikovanje sa njegovom sudbinom, postaju sve ograničeniji i banalniji. Pojačavanje veza sa sunarodnicima potencira slabljenje i prekid veza sa drugima. Jednom rečju, u ime odbrane nacionalnih interesa, oni su zapravo suštinski ugroženi.

2.4 Diferencijacija

Diferenciranje od sociokulturnih rezultata koji su postignuti za vladavine komunizma ne predstavlja refleksivni odnos prema njima, već je u suštini izraz mržnje, besa i želje za osvetom, pre svega straha prouzrokovanog njegovim naglim rušenjem. Ovaj strah, mržnja i resentment najpre su usmereni prema određenim pojedincima i grupama koje se označe kao glavni nosioci odgovornosti za stanje u kojem se nalazi narod, da bi se zatim proširili na sve ono što je postignuto za vreme „crvene vlasti“.

Identifikacija, odnosno negovanje osećanja pripadnosti samo prema onim dostignućima koja predstavljaju protivtip, na drugom polu u odnosu na dostignuća ranije vlasti, ne može biti plodonosno, zato što se ova identifikacija zasniva na afektivnoj bazi. U poeziji, na primer, ovakva identifikacija najčešće daje ostvarenja koja u živim ritmovima i bojama izražavaju bes i protest, uz bogate slike koje podstiču izbijanje nesvesnih energija, ali otkrivaju i borbu koju autori vode unutar sebe, njihovo nastojanje da se oslobode „truloga dela svoga bića“.³³¹ Ne vezujući ih za ovaj kontekst, prisećam se ovde stihova Ali Podrimje (*Među mekušcima*):

330 Franz Neumann, Frika dhe politika, *Thema*, br. 10, Priština, 1988, pp. 125–155.

Blago meni
 otvaram i zatvaram vrata
 sav u modricama
 A ni dedi
 ni ocu nisam verovao
 Šta li ću Petritu
 reći u amanet
 Rastrgnut sam
 između mekušaca
 i govna
 dok mi se bliži Kraj

Možda se u ovakvom stanju rastrzanosti („između mekušaca i govna“) na umetničkom planu mogu ostvariti i dopadljiva dela, ali se na misaonom i intelektualnom zaista ne može mnogo postići. Ono što se najčešće čini jeste „kritika“ fenomena srušenog sistema, tako što se koristi struktura njegovih metoda. Tako, na primer, albanski književnici (Fišta, Konica, Kolići, Camaj itd.), koji su do juče bili anatemisani, danas se glorifikuju. Kulturni i istorijski događaji i ličnosti koji su po nalogu, iz poznatih razloga, bili falsifikovani i bačeni u zaborav, sada se izvlače iz zaborava i ponovo falsifikuju zbog razloga koji su poznati ili se lako mogu dokučiti. Ono što se piše o događajima i ličnostima koji su do juče bili proskribovani, za razumne ljude je u većini slučajeva sasvim nečitko.

3. Reaktivne formacije

3.1 Lažna sublimacija

Porast disocijativne akulturacije ne zapaža se samo u odnosima prema ranijem sociokulturnom poretku i njegovom sistemu vrednosti, već i u vezi sa stanjem okupacije u kojem se danas koprca skoro polovina albanskog naroda. Ovo stanje odlikuju reaktivni oblici koji predstavljaju *lažnu sublimaciju društvenog negativizma*.³³² Pre nego što podsetimo na neke od ovih formi, neka ovde ovlaš bude zapažen okvir koji je omogućio njihovu pojavu i manifestovanje.

331 Uopredi: F. Fanon, *Të mallkuarit e botës*, Priština, 1984, pp. 200–204.

332 Georges Devereux, *cit. delo*, p. 341.

3.2 Neistinita konkretnost: model srpske regresije

Od prvih erupcija jugoslovenske krize na Kosovu, kada je istovremno zatražena (1) promena kosovskog rukovodstva i (2) nezavisnost od Srbije, i kada su ovi zahtevi silom ugušeni, videlo se da je bivša jugoslovenska federacija bila nesposobna da preduzme odlučujući korak u pravcu demokratizacije i decentralizacije društva, kao i da prevlada apsolutnu suverenost jedne od jedinica (Srbije) za račun relativne suverenosti svih ostalih.

Umesto da budu poštovane potrebe i potencijalne aspiracije za pozitivne promene, koje su mogle pomoći da se dostignu mnogo kvalitetniji psihosocijalni nivoi života, na površinu je izašao *srpski pokret* za rekonstrukciju Jugoslavije kao *unitarne i nedeljive države*. Država u kojoj je trebalo da žive svi Srbi nije mogla da funkcioniše drugačije negoli kao *velesrpska*; nije mogla da donese druge sadržaje, sem *mržnje i nesreća*; drugačije snove, sem *snova o moći* (ostvarene na uštrb sopstvene i tuđe slobode); drugačiji okvir, sem *nacionalne države*; i drugačiji kraj, sem *rata*.³³³

Ovaj pokret nazvan je „događanjem naroda“. Njegovim sugestijama pokorila se sa retkom spremnošću skoro čitava srpska inteligencija, iako su njegove specifične odlike (kao: agresivni nacionalizam, pothranjen besom i mržnjom iz prošlosti, cezaristička identifikacija sa vođom, institucionalizacija straha pomoću propagande, policijski i vojni teror, arbitrarna kažnjavanja itd.) još u startu ovaj pokret obznanili kao istorijski i psihološki veoma regresivan.

Nije bilo teško pretpostaviti da će prva i najbezbolnija žrtva „događanja naroda“ postati Albanci, kao najnepoželjniji i najnezaštićeniji građani u državi. Kao nesloveni, oni su lako mogli biti proglašeni krivcima za političku, ekonomsku i nacionalnu propast Jugoslavije. Sa njihovom „biološkom ekspanzijom“, „kontrarevolucijom“, „separatizmom“ itd. mogla se bez mnogo teškoća izgraditi „neistinita konkretnost“ (Nojman), kako bi se policijsko i vojno nasilje i teror nad Albancima ozakonili, što je, skupa sa psihološkom manipulacijom, postalo efikasno sredstvo za postizanje srpske i crnogorske nacionalne homogenizacije na sve nižem nivou regresije, i obnovu mitske predstave o sebi, čime je zadovoljavan osećaj lažne superiornosti, ali ih je to ujedno činilo sve

333 Opširnije o tome u: Gani Bobi, *veil des ethnies ou des régions*, rad pročitana na simpozijumu pod nazivom „Le droits des citoyens face au droit des peuples“, koje je organizovao I.C.E. u cole Normale Supérieur, Paris, 12. decembar 1992.

nesposobnijim da uoče bestijalnosti u vlastitim ponašanjima i postupcima.

3.3 Suprotstavljanje/prilagođavanje Albanaca eksplozivnoj situaciji

Takav okupacioni okvir jednom rečju karakteriše srpski režim, redukovan na tip brutalnog nasilja i, istovremeno, albansko osporavanje te vlasti, posredstvom reakcije/prilagođavanja. Osporavanje vlasti putem suprotstavljanja i, istovremeno, putem prilagođavanja, govori o načinu života u uslovima eksplozivne protivurečnosti, u kojoj deluju koliko želja za nezavisnošću toliko i strah od nje.

Kao njen izraz, odnosno kao reaktivnu formu pripremljenu u odnosu na ratnohušakačke postupke, nasilje i bestijalnost osvajača, treba videti i miroljubivu orijentaciju Albanaca i trpljenje (*durimi*) sve do samožrtvovanja, a koji kao glavni razlog (*shtytës*) imaju strah od posledica otvorene konfrontacije sa jednom velikom razaračkom silom koju poznaju.

Akti nasilja i zločina proizvode efekte koji su suprotni ciljevima zbog kojih se čine: sahrane žrtava postaju masovne narodne manifestacije, na kojima učestvuju stotine hiljada ljudi koji demonstriraju želju za opstankom; menjaju se tradicionalni običaji, kako bi postali suprotni onima koje ima okupator; dolazi do umira krvi i zavada u vreme kada se inače podstiču rascepi i rivalstva; organizuju se u privatnim kućama i u drugim prostorima obrazovne, naučne i kulturne aktivnosti, pošto su one zabranjene u odgovarajućim institucijama; i tome slično.

Ove i druge reaktivne forme, koje izražavaju društveni negativizam u pseudosublimiranom vidu, a za koje postoji naučni interes da budu proučene u životnom prostoru Albanaca; iako su s jedne strane uspele donekle da sačuvaju psihoafektivnu ravnotežu naroda i da zadobiju simpatiju velikog dela svetske javnosti, sa druge strane nisu uspele da izbrišu tragove nasilja i agresije nad Albancima: da uklone mržnju i gnev koji su u njima duboko potisnuti. Autori kao što je Sartre, na primer, ovakvu situaciju bi nazvali *eksplozivnom*.

Stoga nije teško pretpostaviti šta se može dogoditi jednog dana ako se Albanci više budu bojali života *pod* okupatorom negoli smrti u borbi *protiv* njega.

Na užem kulturnom planu ova situacija donosi opasnost od poroštavanja stvaralačkih i inovativnih mogućnosti, zbog toga što nedostaju materijalna sredstva, što nema organizacione strukture i zato što nedostaje formalni i institucionalni okvir za izražavanje. A kada se ovome pridoda glorifikacija sadržaja i sama praksa, koje su prevaziđene, onda se pretnja *kulturne skleroze* pokazuje kao realna.

4. Vrednosne orijentacije

4.1 Iracionalnost životnog sveta

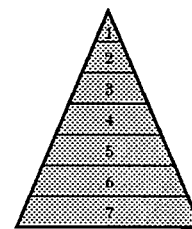
Koliko je (i)racionalan životni svet Albanaca može se pobliže videti i iz analize njegovih vrednosti. To bi trebalo da bude predmet temeljne empirijske analize, koja bi osvetlila ne samo životni svet ovog naroda već i njegov društveni sistem, odnosno, koja bi omogućila i uspostavljanje tačnije dijagnoze o njemu.

Ne želeći da nedostatak takve studije zamenimo prethodnim konstatacijama, ipak možemo reći da postoji prilično heteronomna vrednosna orijentacija, uključujući i kontradiktorne stavove, koji se primećuju na različitim nivoima društvenog delovanja Albanaca. Naročito pada u oči preterano egalitarna, humana i slobodoljubiva vrednosna orijentacija na verbalnom planu, i veoma autoritativna, agresivna i bezobzirna na praktičnom planu. Vrednosti zasnovane na reciprocitetu i ekvivalenciji, koje odnose među ljudima mogu urediti na racionalan način, ne funkcionišu kako treba, dok su vrednosti koje se zasnivaju na participaciji a koje uređuju odnose pojedinaca prema društvenoj zajednici kao i njenim kolektivnim simbolima, delovanju, aspiracijama i ciljevima, prilično suzile samosvest Albanaca zbog nedovoljne, ali i nekreativne i submisivne identifikacije s njima.

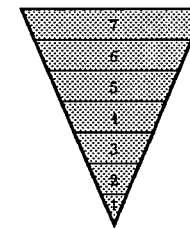
4.2 Obrnuta piramida

Podsetimo se ovde na piramide koje ilustruju:

A. Razvijenu samosvest

B. Potisnutu samosvest

- 1 – Ego
- 2 – Porodica
- 3 – Profesija
- 4 – Klasa
- 5 – Narod
- 6 – Rasa
- 7 – Čovečanstvo

* Barijere između posebnih sfera su mnogo izraženije

kako bismo dobili jasniju predstavu o tome kako se pojedinac može ostvariti ili utopiti među različitim sferama kolektivnog života. Kada je samosvest razvijena, Ego je na čelu i sve oblasti kolektivnog života služe

njegovom razvoju, i obrnuto. Na funkcionalnom planu, postoji „blago strujanje“ iz jedne sfere u drugu. Međutim, kada je samosvest potisnuta, Ego je na dnu, izgubljen u nekoj od sfera kolektivnog života. Među ovim sferama postoje jake barijere koje vode i do uzajamnog isključivanja.

4.3 Ciljevi i načela

Dva glavna i istovremena cilja koja su Albanci danas sebi zadali: (1) izgradnja demokratskog i pluralističkog društva; (2) oslobađanje od srpske vlasti; zahtevaju delatnu identifikaciju sa dva tipa vrednosti, koji se zasnivaju na osnovama i načelima različitim od vrednosti reciprociteta i participacije. Bez racionalne identifikacije sa prvim vrednostima, uzalud ćemo govoriti o demokratizaciji i pluralizaciji, a bez stvarne identifikacije sa drugim tipom vrednosti, uzalud se teži nezavisnosti.

Zbog različitih osnova na kojima se zasnivaju (recipročne vrednosti na – *racionalnom*, participativne na – *emotivnom*) i zbog različitih principa pomoću kojih se ostvaruju (prve na *reciprocitetu*, druge na *participaciji*), dolazi se u situaciju da se sa pojačavanjem motivacije za jedan tip vrednosti, snižava ili sasvim nestaje motivacija za drugi tip vrednosti. Naročito su velike mogućnosti za manipulaciju participativnim vrednostima, koje se često pretvaraju u sredstva za slabljenje samosvesti i okreću se protiv individualnih sloboda, prava i interesa. Time ne želim reći da se samosvest ne može razvijati i putem identifikacije sa participativnim vrednostima, niti tvrdim da se individualni interesi ne mogu realizovati putem realizacije kolektivnih interesa, već da drugim rečima želim da potvrdim misao Rudija Supeka, prema kojoj „proces ekspanzije socijalnih osećanja može postati uzrok kako slabljenja tako i jačanja samosvesti pojedinca“.

4.4 Realizacija stvarnih interesa

Jačanje motivacije za participativne vrednosti neophodan je uslov za realizaciju ciljeva koje su sebi postavili Albanci. Bez stvarne identifikacije sa realnim (ostvarivim) interesima naroda, uzalud se govori o njihovoj realizaciji. A to kako su definisani „stvarni interesi“ naroda može se videti iz političkih programa i istraživanjem javnog mnjenja i, posebno, mišljenja društvenih grupa i pojedinaca koji imaju veliki uticaj na određenu zajednicu.

Međutim, kada „stvarni interesi“ nisu jasno definisani; kada se ne pravi jasna programska razlika između neposrednih političkih ciljeva i onih dalekih; kada se ne razlikuju realni od nerealnih društvenih procesa; svesni procesi od onih nesvesnih; kada se meša realna sa idealnom

slikom naroda, i tako dalje u tom smislu, onda možemo biti sigurni da je stvoren veoma asimetričan odnos između participativnih i recipročnih vrednosti, i da su prve stavljene u funkciju slabljenja samosvesti i stvaranja *nesvesnog ideološkog mentaliteta*, koji se podudara sa psihozom halucinantnog tipa. Ovaj mentalitet ima i svoj drugi vid – *hipokriziju*, ili *moralno ludilo*, kada su pojedinci ili određene grupe svesni da ideje i pogledi koje zastupaju ili delovanje koje preduzimaju ne vode ka realizaciji „stvarnih nacionalnih interesa“, čijim braniocima se oni predstavljaju, već da vode ka raznim ličnim probojcima.

5. Zaključak

Na kraju bih dao sledeću rekapitulaciju pitanja postavljenog na početku. Za realizaciju ciljeva koje su Albanci sebi postavili – a to su izgradnja demokratskog i pluralističkog društva i oslobađanje od srpske vlasti – potrebni su: mnogo refleksivniji i diferenciraniji odnos prema kulturnoj tradiciji i nasleđu; ponovno stvaranje simbola kolektivnog identiteta; stvarna identifikacija sa vrednostima koje determinišu postupke za realizaciju posebnih i zajedničkih interesa; interiorizacija građanske kulture; orijentacija prema univerzalnim vrednostima i jačanju samosvesti. Drugim rečima, životni svet Albanaca trebalo bi da postane mnogo racionalniji, kako bi racionalniji i efikasniji postao i društveni sistem koji će na njemu biti izgrađen. Jesu li Albanci u stanju da to ostvare?

Preveo: Škeljzen Malići

SAMORAZUMEVANJE ALBANACA U
NENASILJU – IZGRADNJA NACIONALNOG
IDENTITETA NASPRAM SRBA

1. Međuetnički odnosi na Kosovu poslednjih godina svedeni su na najniži, praktično nulti stupanj komunikacije. Distanca je danas potpuna, Srbi i Albanci žive razdvojeni, prvi kao privilegovana manjina, koja uz pomoć policije i vojske upravlja i gazduje Kosovom, dok su drugi, mada u izrazitoj većini (odnos je skoro 1:9), podvrgnuti snažnoj represiji i potpunoj marginalizaciji u političkom, društvenom i ekonomskom životu. Na Kosovu se gradi sistem koji ima sve odlike nacionalnog aparthejda i segregacije: Srbi se nisu zadovoljili samo ukidanjem ranije autonomije i preuzimanjem celokupne vlasti u administraciji, privredi i kulturnim institucijama, već su uzurpirali i skoro sva javna dobra i građanske institucije, ne želeći da ih dele sa Albancima. „Srpski“ postaju hoteli, restorani, sportske hale i stadioni, sve školske ustanove za srednje obrazovanje, svi univerziteti objekti, đачki i studentski domovi, biblioteke sa čitaonicama, kulturni centri, sve javne sale, sindikalna odmarališta, bazeni itd.

Današnji odnos između Srba i Albanaca mogao bi se označiti i kao odnos mržnje i *otvorenog neprijateljstva*, koji još nije sasvim prerastao u ratno stanje, mada je stepen njegove militarizacije vrlo visok. Gotovo svakodnevno dolazi do oružanih incidenata, u kojima su žrtve građani albanske narodnosti, mada je bilo, pod prilično nerasvetljenim okolnostima, i nekoliko žrtava među srpskim milicionerima i vojnicima. Takvo stanje *ni rata ni mira* praćeno je fatalističkim raspoloženjem nepovratnosti distance i neizbežnosti konačnog etničkog obračuna.

2. Za militarizaciju kosovskog pitanja odgovoran je sadašnji srpski režim, koji ne krije da mu je cilj ne samo aneksija već i izmena etničke strukture Kosova. U Srbiji se, naime, smatra da je Kosovo srpska zemlja i da Srbi mogu koristiti sva sredstva da se ovde ponovo uspostavi srpska većina. U ta sredstva spadaju: masovno naseljavanje Srba, nasilno smanjivanje nataliteta Albanaca, proterivanje tzv. emigranata i neloyal-

nih Albanaca, pospešivanje njihovog ekonomskog iseljavanja; zatim, održavanje stalne vojne uprave, kako bi se sprečile eventualne pobune; i, najzad, ako te mere ne daju rezultata ili u okolnostima nekog velikog svetskog nereda, izazivanje srpsko-albanskog rata koji bi, kao što je to bio slučaj sa ratom u Hrvatskoj i Bosni, bio iskorišćen za masakre i masovne egzoduse, tj. za „čišćenje“ Kosova od Albanaca. Ova genocidna i ratna politika režima uživa i podršku najvećeg dela opozicije u Srbiji.

Mnoge indicije govore da je izazivanje ratnog meteža na Kosovu u prvoj fazi raspada Jugoslavije, u proleće 1990. godine, bilo planirano od strane srpskog režima, a trebalo je da posluži kao uvod u militarizaciju srpskog pitanja u Jugoslaviji i kasnije ratove u Hrvatskoj i Bosni. Masakri bez povoda u nekim naseljima (Mališevo 1990), masovno trovanje oko 7.000 albanskih učenika (mart 1990), noćno okruživanje i izazivanje oružanih incidenata u nekim albanskim selima, s mnogo razloga su ocenjeni kao pokušaji izazivanja masovne pobune Albanaca, koja bi onda iskorišćena kao *casus belli* i povod za bombardovanja albanskih naselja i masovne represalije i pokretanje albanskog egzodusa.

3. Albanci su neočekivano izabrali strategiju nenasilnog otpora, koja je prividno olakšala aneksiju Kosova, ali je s druge strane otupila agresivne ambicije srpskih ratnih stratega. Albanski *gandizam* nije iznenadio samo srpski militaristički vrh, već i same Albance, koji sebe pre toga nikada nisu zamišljali u takvoj ulozi. U svojoj tradiciji i do skora dominantnom stereotipu samorazumevanja nacionalnog identiteta, Albanci nisu nikada u prvi plan isticali vrednosti kao što su nenasilje, strpljenje, neodgovaranje na udarce i uvrede, žrtvovanje nacionalnog ponosa u svrhu ekonomije nacionalnih snaga i sl. Naprotiv, samorazumevanje i samoocenjivanje Albanaca isticalo je u prvi plan gorštacku čast i tzv. etiku neokaljanog obraza, koja podrazumeva violentnost, junaštvo, nepokornost, spremnost da se žrtvuje za nacionalnu slobodu i nacionalne ideale, zaklinjanje tipa „svi ćemo izginuti za slobodu i pravdu“ i sl. Galerija omiljenih nacionalnih uzora u školskim programima, istorijskim čitankama, filmovima, sa portretima koji imaju počasno mesto u albanskim kućama bila je ispunjena ratnicima, herojima otpora i oslobodilačkih ratova, kao što su Đerd Kastrioti Skenderbeg (Gjergj Kastrioti – Skenderbegu), Abdul Frašeri (Abdyl Frashëri), Bajram Curi (Curri), Mic Sokoli (Micë Sokoli) itd.

Sve do kraja 1989. godine, kada je vladala najveća potištenost zbog nasilne aneksije Kosova, dominantno raspoloženje Albanaca bilo je osvetničko: čekao se trenutak maksimalne mobilizacije pa da se pokrene masovni oružani ustanak. Neki politički agitatori, koji su kasnije imali

istaknutu ulogu u formiranju političkih stranaka, smatrali su da je ustanak neizbežan, bez obzira na veličinu žrtava. „Izgubićemo 50.000 ili 100.000 ljudi, ali ćemo konačno biti slobodni“, govorili su oni. Na pitanje – šta ako žrtava bude još više a cilj ne ostvarimo – nisu želeli ni da odgovore; smatrali su ga provokacijom!

Ali u zimu i proleće 1990. došlo je do nagle i radikalne promene. Ratnici su preko noći izašli iz mode. Zanimljivo je da nije bilo velikih teorijskih rasprava, ni organizovane propagandne kampanje o nenasilju, pa ni figure koja bi preuzela ulogu albanskog Gandija. Dr Rugova, kao najuticajniji lider Albanaca, došao je kasnije, kada je koncept spontano već bio uobličen. Strategija nenasilja nametnula se nekako sama po sebi, kao najbolji, najpragmatičniji i najefikasniji odgovor na srpske agresivne planove.

4. Jedan deo odgovora na ratna i osvetnička iskušenja pred kojima su se našli Albanci došao je spolja: talas demokratskih promena koji je srušio istočnoevropski boljševički dominion probudio je nadu da je ključ rešenja kosovskog problema i albanskog nacionalnog pitanja u demokratiji. Formula se činila tako jednostavnom: pluralizam, tržište, slobodni izbori, višestranački parlament i demokratske institucije kao imperativni zahtevi postkomunizma, po prvi put su otvarali prostor za slobodno izjašnjavanje Albanaca, za uspostavljanje vlasti demokratske većine na Kosovu. Ne mora se ratovati, dovoljno je podići dva prsta pa da se zna da su svi Albanci, a oni čine skoro 90% kosovske populacije, za nezavisno Kosovo. A kad se to jednom desi, kada se jednom pokaže da su svi za jedan cilj, onda je i ostvarenje ideala, nezavisnog Kosova, blizu.

No, tajnu naglog zaokreta možda treba više tražiti u procesu izgradnje identiteta naspram Drugog, u ovom slučaju, naspram rivalske i neprijateljske nacije. Nepravедno oklevetani i prikazani kao monstrumi, odnosno u političkom pogledu kao *kontrarevolucionari, separatisti, iredentisti* itd., a u pogledu ljudskih kvaliteta kao *uskogrudi šovinisti, nasilnici i ljudi koji svojim komšijama Srbima truju bunare* i slično, Albanci su iz te sistemske pozicije – deset godina represiranih, poniženih i ućutkanih – razvili sklonost, s jedne strane, ka stalnom traženju i dokazivanju kolektivnog alibija, i s druge strane, ka stalnom distanciranju od klevetnika: ne dao bog da imamo išta zajedničko sa narodom koji toliko laže i kleveće. Albanci su se, dakle, samopotvrđivali u isticanju razlike spram Srba, u dokazivanju pred njima i protiv njih. Političku artikulaciju takvog samoprepoznavanja najpre su demonstriali rudari „Trepče“ novembra 1988. godine kada su krenuli u protestni

marš od rudnika do Prištine i natrag (oko 80 km). Pored političkih zahteva, rudari su svojim ponašanjem i razumevanjem protesta davali odgovor na prethodne velike mitinge po Srbiji, koje je organizovao ratoborni Milošević a na kojima su Albanci prikazivani kao glavni neprijatelji Srba, kao šovinističke zveri, ubice, palikuće, trovači, silovatelji Srpkinja, sknavitelji srpskih grobova i svetinja, kao primitivan i violentan narod, koji se promišljeno služi visokim natalitetom da bi albanizovao i preoteo svete srpske zemlje. Milošević je na tim mitinzima započeo verbalni etnički rat na tlu Jugoslavije i do kraja razgoreo srpski šovinizam.

Rudari „Trepče“, a oni su pokrenuli stotine hiljada ljudi da po zimi i snegu pet dana ponavljaju njihov podvig – tako da su svi drumovi na Kosovu dan i noć bili puni protestnih kolona – u svim elementima svoga ponašanja nastojali su da pokažu da Albanci nisu takvi kakvim ih predstavljaju Srbi i, što je još važnije, da su Albanci *drugačiji od Srba i da su bolji od njih*. U čitavoj manifestaciji, u kojoj je učestvovalo oko 400.000 ljudi, nije došlo ni do jednog ekscesa, niti vandalskog ili rušilačkog akta, nije bilo ni jednog razbijenog prozora. Bila je potrebna ogromna samokontrola i velika motivacija da se obuzdaju silni unutrašnji rušilački porivi i da ne provali mržnja, ljutnja i bes. Mi nismo takvi kakvim nas predstavljate, ne silujemo i ne ubijamo, već samo „dostojanstveno“ izražavamo svoju političku volju, koja je drugačija od vaše – „govorila“ je ta njihova fanatična samokontrola. Štaviše, rudari su se trudili da ni jednom gestom ili parolom ne uvrede srpski narod. Na glavnom zborištu demonstrianata, u Prištini, čak se čula parola „Živeo hrabri srpski narod!“, čime se htela načiniti razlika između režima i srpskog naroda. Kruna implicitne poruke Albanaca je tada glasila: mi se ne služimo izmišljotinama i lažima, ne mrzimo druge narode i ne pozivamo da se drugi narodi ise i istrebe, kao što se to čini na mitinzima po Srbiji, gde se kliče „Smrt Albancima“, „Dajte nam oružje za osvetu Kosova!“, „Albanci napolje!“ i slično. Na kraju, bilo je neke cinične simbolike i u činjenici da su ove albanske demonstracije iz novembra 1988. godine bile poslednje projugoslovenske i protitoističke demonstracije: albanske zastave vezivane su u čvor sa jugoslovenskim zastavama. Albanci su nosili Titove slike i klicali Ustavu iz 1974. godine. Srpska propaganda govorila je o hipokriziji Albanaca, da je Tito samo maska za njihovo antisrpstvo. Ali oni su svakako izražavali lojalnost jednoj državi i jednom projektu koji ih je prvi put u istoriji tretirao kao ravnopravne subjekte. Titoizam je, pak, nakon nekoliko meseci, tenkovima pregažen na Kosovu a samim tim, pošto su Albanci

imali konstitutivno mesto i pravo veta u jugoslovenskoj Federaciji, srušen je ne samo koncept Titove Jugoslavije već i sama Jugoslavija.

Prikazivanje sebe nasuprot drugima i nasuprot predstavi koju imaju o nama, kao i građenje nacionalnog identiteta na takvom prikazivanju, dovršeno je, dakle, u proleće 1990. godine, kada su Albanci u strategiji nenasilja zaokružili svoje samorazumevanje i samodržavljanje kao dobrih momaka, odnosno dobrog i miroljubivog i demokratskog naroda, nasuprot Srbima kao lošim momcima, odnosno ratobornom i nedemokratskom narodu. Ono što je srpska propaganda godinama pripisivala Albancima, sada se pokazalo kao projekcija njihovih vlastitih želja i zlih i hegemonističkih namera. Žrtva i nasilnik iz projekcije srpskog šovinstva u stvarnosti će izmeniti uloge. Predrasude o Albancima poslužile su kao opravdanje za najstrašnije zločine nad njima, za neviđena maltretiranja i torture.

5. Kosovo je tako postalo fantastično raskršće dva uzajamno konfrontirana nacionalna samoosećanja: ako je Albanac podigao dva prsta, Srbin je podigao i treći, ako su prvi odabrali demokratiju, za druge je uspostavljanje demokratije na Kosovu bilo ravno gubitku Kosova, ako se prvi oslobađao tradicionalizma, folklorizma i nasleđenih predrasuda, drugi je potonuo u mitove, u obnavljanje srpske vojničke slave i osvetu Kosova...

Albanci su u najtežem trenutku, kada su bili na ivici rata, pokrenuli i mehanizam samoispitivanja dela svoje ružne tradicije, onoga što je dobilo generalnu etiketu zaostalosti i primitivizma: iskorenili su krvnu osvetu. U akciji koje je trajala nekoliko meseci pomireno je oko dve hiljade porodica koje su bile u krvnoj zavadi a iz kućnog pritvora oslobođeno je oko 20.000 ljudi. Akcija je bila pokrenuta u trenutku ratne opasnosti i mobilizacije: ne treba da se ubijamo među sobom, kada pred sobom imamo neprijatelja koji hoće da nas sasvim zatre. Ali, tim činom je poručivano i da Albanci napuštaju logiku zova krvi i odmazde, da se žele do kraja civilizovati, da su se istorijski prestrojili prema vrednostima zapadne civilizacije, da se konačno i neopozivo opredeljuju kao Evropejci...

Sasvim suprotnim smerom išlo je samorazumevanje i samodokazivanja Srba. Pothranjen na Kosovu, srpski šovinizam će podivljati u Hrvatskoj i Bosni, da bi se u činu kolektivne odmazde nad Hrvatima i Muslimanima ponovila etnička klanica iz Drugog svetskog rata. Na Kosovu ni u ratnim okolnostima nije bilo takvih masovnih zločina, takve međusobne klanice i žeđi za kolektivnom krvnom osvetom u Hrvatskoj i Bosni, koje su prenerazile čitav svet. Neopisiva bestijalnost

i surovost balkanskog etničkog rata, praksa etničkog čišćenja teritorija, masakri i koncentracioni logori, raseljavanje miliona stanovnika druge narodnosti, u čemu učestvuju i Hrvati i Muslimani – ali pokrenuti srpskom agresijom i preotimanjem ranije federalne armije koja ima moćno naoružanje – sve je to konačno srpski narod dovelo do potpunog raskoraka za civilizovanim svetom: oni su trenutno izopšteni iz međunarodne zajednice; proglašena je blokada Srbije, zavedene najstrožije sankcije.

Za samorazumevanje Albanaca sankcije protiv Srbije predstavljaju veliku moralnu satisfakciju za žrtvovanje ranijeg modela samorazumevanja. Dokazan je alibi Albanaca, da su nepravедno bili oklevetani, ali i da su se kolektivno na dobar način prestrojili, da su se pokazali boljim i civilizovanijim od tlačitelja. Priznanja su stigla upravo od mudrih i istinoljubivih Srba. Jedan srpski knjevnik je nedavno napisao: „Albanci su politički najzreliji narod u Jugoslaviji. Prihvatam tezu slovenačkog filozofa i pisca Slavuja Žižeka da su kosovski Albanci evropski narod koji se odlikuje strpljivošću, koji se u političkom smislu služi gandijevskim metodama, koji insistira na pregovorima a odbacuje nasilje.“³³⁴

6. Ali, ovo nije kraj priče o samorazumevanju i identitetu. Samorazumevanje Albanaca, njihova kolektivna odluka i najviši nacionalni zavet sada glasi: mi želimo da budemo slobodni i nećemo ništa da imamo sa Srbijom i Srbima. Želimo nezavisno Kosovo. Albanci su stoga proglasili Republiku Kosovo, održali referendum o samostalnosti, održali i izbore za višestranački parlament. Sada dolazi onaj deo bajke kada treba kazniti zlikovca i nagraditi pravедnika.

U stvarnosti, međutim, Evropa na Kosovu i svuda gde se otvaraju ovakve teme mora skrivati svoju zlikovačku prošlost, pa i sadašnjost. Ona ne želi da otvara pitanje revizija granica i problem Kosova nastoji da apsolvira isključivo u domenu osiguravanja ljudskih i nacionalnih prava i garantovanja autonomije Kosova unutar Srbije. Jer, kada bi se Kosovu omogućilo samoopredeljenje i otepljenje putem plebiscita, zašto takvo pravo ne bi imali Korzikanci, Škotlandani, Katalonci, Flamanci ili neki drugi narod u Evropi koji nema svoju državu i u najboljem slučaju uživa ograničenu autonomiju?

Situacija na Kosovu je danas nesnošljiva, to je stanje ni rata ni mira, ali i *više rata nego mira*. Problem se svakako mora rešavati razgovorima i pregovorima i to što pre, jer može doći do eksplozije i masakra, pa i

novog balkanskog rata. Ali, instistiranja Evrope i drugih međunarodnih faktora, da Albanci moraju živeti pod jurisdikcijom Srba, moglo bi dovesti do one očajne situacije kada sud supružnicima koji se mrze i koji više ne mogu da žive zajedno presudi da moraju živeti u istom stanu i u zajednici. I kada onome koji želi da se rastavi i da pregradi stan, sudija cinično kaže: vi ćete imati svoj autonomni kutak u tom stanu u kome se siti možete isplakati.

Ima onih koji kažu: stvari treba posmatrati u svetlu demokratskih institucija koje će ovde biti uspostavljene. Na Kosovu će biti izgrađen novi poredak, novi sistem, novi tip odnosa. Srbi i Albanci mogu živeti u toleranciji. Ali, problem Kosova je akutan upravo zbog nemogućnosti uspostavljanja demokratskih institucija u sadašnjim okolnostima apsolutnog nepoverenja i odsustva želje da se živi u jednoj zajednici. Srbija nije spremna da ukine vanredno stanje i drastične mere ograničavanja građanskih prava bez prethodne izjave lojalnosti od strane Albanaca. Albanci nisu spremni da razgovaraju o zajedničkom životu sa Srbima bez vraćanja Skupštine i Vlade Kosova, sa onim državnim ingerencijama koje su ovi organi samoadministrirani imali pre njihovog nasilnog raspuštanja, ali i uz uvažavanje odluka koje su ti organi doneli na tajnim sednicama posle raspuštanja i tokom rada u egzilu. Ozbiljni albansko-srpski razgovori mogli bi se voditi samo na temu samoopredeljenja Kosova, oko modusa osamostaljenja Kosova a tek u drugoj fazi, o privrednim, političkim i drugim vezama, koje bi Kosovo imalo sa Srbijom.

Zaključak bi bio: albansko samorazumevanje u nenasilju funkcionalno je vezano za samopotvrđivanje Albanaca kao suverenog naroda.

7. Da li može biti sporazumnog rešenja kosovskog pitanja?

Sa srpske strane, iz opozicionih demokratskih krugova, mogao se povremeno čuti glas o mogućnosti sklapanja *istorijskog sporazuma* između Srba i Albanaca. Pre rata u Bosni, u leto 1991. godine Muslimansko-bošnjačka organizacija inicirala je takav jedan istorijski sporazum Srba i Bošnjaka-Muslimana. Ovaj je sporazum, kao što je poznato, propao zato što ogromna većina Bošnjaka-Muslimana nije verovala Miloševićevoj Srbiji, između ostalog i zbog načina na koji je ona „rešavala kosovsko pitanje“. Stoga je preduslov za početak rešavanja kosovskog pitanja i postizanje sporazuma bilo opozivanje mera koje na Kosovu zaveo Miloševićev režim i uspostavljanje demokratije na Kosovu.

Ali, kada se dođe do ove tačke, oko koje bi se još mogao postići načelni sporazum, onda se javlja pitanje okvira kosovske demokratije. Jedni bi hteli da okvir bude srpski parlament, drugi parlament Kosova. A srpski

Parlament raspustio je onaj kosovski, upravo zbog bojazni da bi slobodni izbori na Kosovu uspostavili legalno izabranu većinsku vlast Albanaca na Kosovu, kao uvod u secesiju.

Albansko-srpski istorijski sporazum suštinski je vezan za ovaj nerazmrsivi čvor demokratskog okvira. U srpskim krugovima se kaže da bi okvir sporazuma trebalo da bude Srbija kao država njenih građana, sa garantovanim kolektivnim pravima (uključivši i pravo veta) za pripadnike manjinskih naroda u Srbiji (oko 1/3 njenog stanovništva). Kaže se da Srbija ne bi trebalo da bude srpska nacionalna država, već država svih njenih građana.

Međutim, sadašnja država Srbija i sve njene ključne institucije toliko su zaokupljeni srpskim pitanjem, da se čak i raspad Jugoslavije umnogome vezuje za želju da se drugačije reši srpsko pitanje, odnosno, stvori srpska nacionalna država u kojoj će se na okupu naći ako ne svi, a onda najveći mogući broj Srba. Protagonisti te dominantne opcije čak kažu da je svejedno da li će se ta nova država (tzv. „krnja Jugoslavija“) nazivati Srbijom ili drugačije, važno je samo da okupi što je moguće više Srba i srpskih teritorija. Za sada tu državu čine Srbija i Crna Gora, ali se ne odustaje od ideje da joj se priključe i tzv. Republika Srpska Krajina (iz Hrvatske) i tzv. Republika Srpska (iz BiH).

Ponuda da se istorijski sporazum sklopi u okvirima te proširene Srbije, navodno kao države građana, za drugu stranu nije ni najmanje uverljiva. Takođe, globalno gledano, iz perspektive jedinstvenog procesa koji se odvija u bivšim socijalističkim zemljama, iluzorno je očekivati da će bilo gde na tlu bivše Jugoslavije pobediti opcija građanske države. Stvaranje nacionalnih država na čitavom bolesnom Istoku Evrope postalo je nezaustavljiva epidemija. Država građana bez odgovarajućih ekonomskih odnosa i građanskih institucija obična je floskula. I sadašnji Ustav Srbije kaže da je Srbija država njenih građana, a ipak su svi instrumenti ove države takvi da osiguravaju ne samo potpunu dominaciju srpske nacije već i nacionalnu segregaciju i aparthejd na Kosovu.

Za rešavanje srpskog pitanja u bivšoj Jugoslaviji koristi se ideja i praksa etničkog razgraničavanja, definisanja etničkih teritorija. Tako se činilo u Vojvodini i Hrvatskoj, tako se čini i sada u Bosni i svuda gde u znatnijem broju žive Srbi. Posmatran u ključu etničkog razgraničenja, albansko-srpski spor oko Kosova je jedan od najlakših u eksplozivnom balkanskom regionu. Naime, razgraničenje Srba i Albanaca mnogo je lakše izvodljivo negoli razgraničenje Srba sa Hrvatima i Bošnjacima-Muslimanima. Na Kosovu i u južnoj Srbiji Albanci čine kompaktnu i više nego dvotrećinsku većinu u svim opštinama, osim u nekoliko

rubnih opština prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori (Zubin Potok, Leposavić, Medveđa). Albanska većina na Kosovu drži u svom okruženju veoma mali procenat Srba (negde oko 1,5%) od ukupnog broja Srba na Balkanu. S druge strane, kosovski Albanci čine oko 38% od ukupne albanske populacije na Balkanu (sa Albancima iz Makedonije skoro polovinu albanskog naroda!) tako da su sadašnje pretenzije Srbije da Kosovo tretira kao isključivo srpsku zemlju osuđene na stvaranje neodržive anomalije, da 1,5% od svih Srba na Balkanu drži pod okupacijom i u kolonijalnom statusu 38% od svih Albanaca. Kada bi se, dakle, Kosovo amputiralo od Srbije, srpski etnički gubitak, da se izrazim tako grubo, iznosio bi samo 1,5%, što je kudikamo manje nego sadašnjih 38% (odnosno skoro 50%) Albanaca van matične države, sa tretmanom „manjine“.

Međutim, aspiracije Albanaca da se osamostale onemogućava ne neka država građana nego srpska većina u toj državi, koja Albance smatra samo tuđincima i manjinom na srpskoj teritoriji. Kao što je poznato, deklarirani državni ciljevi Srbije prema Kosovu su: 1. da se ovde uspostavi stanje koje je bilo pre Drugog svetskog rata; i 2. da se izmeni etnička struktura stanovništva u korist Srba, tako što će proterati veliki broj Albanaca emigranata (pominje se cifra od najmanje 300.000 emigranata, navodno ubačenih za vreme italijanske okupacije Kosova od 1941. do 1943) uz, naravno, istovremeno masovno naseljavanje Srba.

Skoro sve objektivne analize govore da su takvi, po Albance genocidni ciljevi Srbije, umnogome neostvarljivi: iziskuju ogromna sredstva, koja Srbija nema i neće skoro imati, jer je pred bankrotom i sistemskim kolapsom, a masovno istrebljenje i asimilacija Albanaca najverovatnije bi Srbiju osudilo na produžetak već sada jake međunarodne izolacije.

Sa albanske strane pak situacija je jasnija. Njena opcija je izlazak iz Srbije a glavni njeni aduti su – mir i demokratija. Ona je spremna da uđe u sve pregovore samo kao nezavisni subjekt, odnosno kao narod koji ravnopravno odlučuje, a ne kao manjina čiju sudbinu određuju drugi. Osim malog procenta ekonomskih migranata po Jugoslaviji, na 95% teritorija koje naseljavaju Albanci, oni predstavljaju kompaktnu većinu, najmanje dvotrećinsku. Dakle, nigde nisu manjina, već svuda većina.

8. Pitanje Kosova u svom pravom okviru je pitanje – dekolonizacije. Ako je demokratija zasnovana na većinskom odlučivanju i pravu na samopredeljenje naroda, onda će, uspostavljanjem demokratskog sistema, većinsko stanovništvo Kosova tražiti dekolonizaciju i samoopredeljenje, zato što su njegova prava nasilno ugušena i zato što je ono, od 1981. naročito intenzivno (ali i tokom istorije, naročito nakon srpske

okupacije 1912. i za vreme prve Jugoslavije) bez ikakvog pozitivnog iskustva o mogućnosti plodnog građanskog suživota sa Srbima.

Albance na neki način svi putevi vode u secesiju. Danas – zato što nizašta nisu pitani a strahovito pate, izloženi najgrubljim policijskim i administrativnim maltretiranjima, totalnoj egzistencijalnoj nesigurnosti i neviđenoj državnoj uceni; a u nekom budućem demokratskom trenutku – zato što će, zbog negativnog iskustva sa Srbima, uvek glasati za svoju slobodu i samoopredeljenje.

Preveo: Škeljzen Malići

II DEO

Izgledi za budućnost

**MEĐUNARODNO OKRUŽENJE I
MOGUĆNOSTI INTEGRACIJE**

Ranko Petković

ODNOSI JUGOSLAVIJE I ALBANIJE OD
ZAVRŠETKA PRVOG SVETSKOG RATA DO
TZV. JUGOSLOVENSKE KRIZE

Na odnose Jugoslavije i Albanije, *grosso modo*, utiče nekoliko faktora:

– *Istorijski*: okolnosti da su narodi današnje Jugoslavije i Albanije više vekova bili pod vlašću Turske imperije i imali sličnu, ali u nekim aspektima i divergentnu sudbinu;

– *Geopolitički*: okolnost da pripadaju istom balkanskom prostoru i da imaju dugu međusobnu graničnu liniju;

– *Etnički*: okolnost da više od jedne trećine Albanaca živi u Srbiji (na Kosovu), u Crnoj Gori i Makedoniji i da se stotinak hiljada Makedonaca, Crnogoraca i Srba nalazi u Albaniji;

– *Teritorijalno-politički*: okolnost da postoji teritorijalni spor između Albanije i Jugoslavije, poglavito u vidu albanskih teritorijalnih pretenzija na Kosovu i da tzv. pitanje Kosova igra značajnu političku ulogu u političkom životu Jugoslavije.

Novija istorija odnosa Jugoslavije i Albanije, koja nastaje formiranjem Jugoslavije i uspostavljanjem nezavisne države Albanije nakon završetka Prvog svetskog rata, može se podeliti na nekoliko razdoblja, karakterističnih za stanje jugoslovensko-albanskih odnosa u tom razdoblju.

1. *Period Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)*³³⁵

Odnosi Jugoslavije i Albanije u tom razdoblju ispunjeni su mnogim protivrečnostima. Kada je reč o Jugoslaviji, ona na Albaniju gleda

335 Međunarodnopravni dokumenti relevantni za proučavanje odnosa Jugoslavije i Albanije u razdoblju između dva svetska rata (1918–1939):

– Versajski sporazumi 1919–1921, koji su odredili političko-teritorijalnu mapu Evrope u čijim je koordinatama uspostavljena država Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavija.

– Akti Konferencije ambasadora u Londonu 1912. i Lozanske konferencije 1913. o

dvojako. S jedne strane, s obzirom na loša iskustva iz ponašanja Albanaca na teritoriji Srbije i Crne Gore u toku Prvog svetskog rata, kao i prilikom stradalničkog prelaza srpske vojske preko Albanije u savezničku Grčku, prema Albaniji su postojali ne samo snažni emotivni, već i jaki politički animoziteti. S druge strane, Jugoslavija ja nastojala da veže Albaniju za sebe: najpre, da bi osujetila njeno podsticanje anti-srpskog ponašanja i delovanja među sve brojnijim albanskim stanovništvom na Kosovu a zatim, da bi istrгла Albaniju iz sfere uticaja Italije, koja je eksponirala svoju već dugoročniju stratešku nameru da se usidri i na tom delu jadranske obale da bi kontrolisala drugu stranu Otrantskih vrata i vršila pritisak na Grčku i Jugoslaviju, sa kojom je imala krupan teritorijalan spor na severnom Jadranu.

Kada je reč o Albaniji, ona je na Jugoslaviju gledala kao na „veliku silu“, koja može da ugrozi njenu nezavisnost i teritorijalni integritet, sama ili u dosluhu sa Grčkom, pa je bila razapeta između dve opcije: prve, da održava prijateljske odnose s Jugoslavijom i, druge, da stupa u različite vrste vazalnih odnosa sa Italijom protiv Jugoslavije.

Sve ove protivrečnosti u odnosima Jugoslavije i Albanije došle su do izražaja u razdoblju između dva svetska rata. Za albanskog lidera Ahmeda Zogua, koji je postao predsednik vlade 1922. godine, a koji je posle povratka na vlast 1925. (nakon što ga je 1924. godine srušila demokratska struja Fana Nolija) postao predsednik republike, a kasnije i kralj, smatralo se, ne bez osnova, da se nalazi pod pokroviteljstvom jugosloveskog kralja Aleksandra I. Međutim, ugovorima koje je 1926. i 1927. sklopio sa Italijom, Ahmed Zogu menja gospodara, stavljajući svoju zemlju pod zaštitu ove moćnije jadranske sile, što njoj nije smetalo da 7. aprila 1939. okupira Albaniju.

priznanju nezavisnosti Albanije, kao i Konferencije ambasadora u Londonu 1920. o priznanju Albanije u granicama iz 1913.

Pored toga, na odnose Jugoslavije i Albanije u tom periodu u velikoj meri su uticale promene u rasporedu snaga u evropskom prostoru. U prvoj fazi, od dvadesetih do sredine tridesetih godina, preovlađujuću ulogu u evropskom prostoru su imale zemlje zapadne demokratije, Francuska i Velika Britanija, koje su pružale jaku političku podršku Jugoslaviji, dok su od sredine tridesetih godina politički i vojni primat počele da preuzimaju Nemačka i Italija, od kojih je ova poslednja tretirala Albaniju kao svoju sferu uticaja.

U tom kontekstu, poziciju Jugoslavije je jačalo njeno učešće u Maloj Antanti 1920–1921. i, posebno, u Balkanskom paktu (Jugoslavija, Rumunija, Grčka, Turska), 1934.

U vreme postojanja Kraljevine Jugoslavije pitanje Kosova još nije bilo dobilo dimenzije koje je počelo da poprma u drugoj polovini XX veka, a posebno u njegovim poslednjim decenijama. Bilo je više razloga za to: Albanci su se mogli smatrati, u neku ruku, poraženom stranom u Prvom svetskom ratu, dok su naspram sebe imali Srbe ovenčane slavom pobjednika; unutrašnje uređenje Kraljevine Jugoslavije nije obezbeđivalo posebna prava nacionalnim manjinama, sem ona koja su bila predviđena specijalnim klauzulama Versajskih sporazuma, a raspolagalo je instrumentima policijske represije koja nije davala prostor za šire anti-režimsko delovanje nacionalnih i drugih stranaka albanskog stanovništva na Kosovu, koje je predstavljalo najzaostalije područje u državi; odnosi snaga na Balkanu i Evropi su išli u prilog Jugoslavije i nisu omogućavali bilo kakvu „internacionalizaciju“ pitanja Albanaca u Jugoslaviji.

Međutim, postojali su političari i naučnici koji su ukazivali na opasnost po teritorijalni integritet Jugoslavije do koje može dovesti enormni demografski rast albanskog stanovništva na Kosovu u odnosu na daleko manji natalitet i kontinuirano iseljavanje Srba sa Kosova. Oni su predlagali srpsku kolonizaciju Kosova, koja je polovično sprovedena, zajedno sa još nekim drugim merama koje bi trebalo da sačuvaju etnički identitet Kosova kao „istorijske klevke“ srpske nacije i države.

2. Period Drugog svetskog rata (1941–1945)

U periodu Drugog svetskog rata Jugoslavija je bila okupirana od strane Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske, dok se Albanija nalazila pod okupacijom Italije. Veliki deo Kosova bio je, takođe, pod okupacijom Italijana, pa je faktički bio „spojen“ sa Albanijom.

Međutim, za jugoslovensko-albanske odnose daleko je značajniji bio narodnooslobodilački antifašistički pokret, koji se pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije na čelu sa Titom razvijao u Jugoslaviji, a pod vođstvom Albanske partije rada na čelu sa Enverom Hodžom u Albaniji. Pod uticajem Kominterne, ali još više veza između jugoslovenskih i albanskih komunista, uspostavljenih u periodu između dva svetska rata, a najviše zbog snažnog uticaja partizanskog rata u Jugoslaviji na pojedine susedne balkanske zemlje – a zbog istorijskih, geopolitičkih i etničkih razloga, posebno na Albaniju – uspostavljene su jake veze između narodnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji i Albaniji. Premda su se te veze zasnivale na „proleterskom internacionalizmu“, koji podrazumeva jednakost komunističkih partija, usled mnogih faktičkih

okolnosti, golim okom se mogla zapaziti dominirajuća uloga maršala Tita, kao vođe najjače i najuspešnije antifašističke, a u relacijama građanskog rata i borbe za vlast, i komunističke grupacije na Balkanu.

Iako je u tom periodu u prvom planu bila borba protiv okupatora, koja je pitanje državnog ustrojstva i odnosa Jugoslavije i Albanije potiskivala u drugi plan, ipak je u sklopu borbe za vlast, koju su vodile i Komunistička partija Jugoslavije i Albanska partija rada, lebdelo u vazduhu i rešavanje pitanja Kosova. Ne samo na osnovu nacionalnog programa Komunističke partije Jugoslavije, već i na osnovu „letimičnih“ naznaka o rešavanju tzv. albanskog pitanja u Jugoslaviji u razgovorima i prepisci jugoslovenskih i albanskih komunista u toku rata, može se zaključiti da su u tom pogledu naporedo figurirale sledeće opcije:

Prva opcija: da se Kosovo, odnosno delovi jugoslovenske teritorije sa većinskim albanskim stanovništvom, nakon završetka rata, to jest uspostavljanja komunističkih režima u Jugoslaviji i Albaniji, prisajedine Albaniji. Sa tom mogućnošću računali su albanski komunistički rukovodioci, a za nju su se eksplicitno izjašnjavali i pojedini istaknuti partijski funkcioneri sa Kosova, većinom Albanci, ali među njima i poneki srpske i crnogorske narodnosti, polazeći od „marksističkog rešavanja nacionalnog pitanja“.

Druga opcija: da se nacionalno pitanje Albanaca u Jugoslaviji reši u sklopu uspostavljanja jugoslovensko-albanske federacije ili šire federacije na Balkanu. Može se pretpostaviti da bi u tom slučaju Kosovo, kao i neki drugi delovi jugoslovenskih teritorija sa većinskim albanskim stanovništvom bili izuzeti iz okvira Srbije, Crne Gore i Makedonije i pripojeni Albaniji, kao jednoj od federalnih jedinica. Ovoj opciji bio je sklon maršal Tito, uveren da bi u toj federaciji vlast bila u njegovim rukama, ne vodeći mnogo računa o tome kako bi to odeknulo u Srbiji. Šta više, takvim rešenjem ne samo što bi bila sprovedena jedna od zamisli iz programa Komunističke partije Jugoslavije, već bi bitno bio smanjen uticaj „prevelike“, a „premalo partizanske“ Srbije u federaciji.

Treća opcija: da se ni u toku rata niti neposredno nakon njegovog završetka ne menja granica između Jugoslavije i Albanije, zbog eventualne negativne reakcije velikih savezničkih sila koje bi mogle optužiti jugoslovenske komuniste i Tita za ekspanzionističke aspiracije na Balkanu. Pri tome se nije mislilo samo na SAD i Veliku Britaniju, koje su se u Atlantskoj povelji 1941. izjasnile za restauraciju zemalja koje su okupirale Sile osovine u njihovim dotadašnjim granicama, već i na SSSR, koji nije bio sklon da odnose sa SAD i Britanijom kviri zbog „previše euforičnih“ jugoslovensko-albanskih dogovora i interesa. Tito

se opredelio za ovu opciju, smatrajući je prelaznim rešenjem do faktičkog sprovođenja druge opcije, koja je predstavljala njegovu dugoročniju i kompletniju stratešku zamisao.

3. Period posle Drugog svetskog rata (1945–1991)³³⁶

Ovo razdoblje u odnosima Jugoslavije i Albanije može se, u osnovi, podeliti na dva perioda: prvi, neposredno posle završetka rata od 1945. do 1948. i, drugi, od 1948. do raspada Jugoslavije 1991. godine.

1. Nakon završetka Drugog svetskog rata na vlast u Jugoslaviji i Albaniji su došli komunistički režimi: u Jugoslaviji se sva vlast našla u rukama šefa Komunističke partije i lidera antifašističkog oslobodilačkog pokreta Tita, a u Albaniji šefa Partije rada i lidera antifašističkog oslobodilačkog pokreta Envera Hodže. I Jugoslavija i Albanija su se našle u zoni interesa Sovjetskog Saveza, odnosno u tzv. socijalističkom lageru, u kome su priznavali vodeću poziciju KPSS na čelu sa Staljinom.

Međutim, Jugoslavija i Albanija su bile u „specijalnim“ odnosima, uspostavljenim još u toku rata, a zasnovanim na uverenju da će uskoro živeti u okviru jedne socijalističke federacije. Albanija je gledala na Jugoslaviju kao na „starijeg brata“, od koga ne samo što prima ekonomsku pomoć, značajnu za razvoj privrede i održavanje minimuma životnog standarda već koga želi i mora da sledi u putevima i mehanizmima unutrašnjeg ustavnog ustrojstva i u domenu spoljne politike. Jugoslavija, držeći se lozinke o jednakosti i ravnopravnosti socijalističkih zemalja, nije želela ničim da pokaže da Albaniju tretira kao svog satelita, ali je računala s tim da je albansko državno i partijsko rukovodstvo bespogo-

336 Međunarodni dokumenti relevantni za izučavanje odnosa Jugoslavije i Albanije u periodu 1945–1991:

– Sistem savezničkih ugovora i dogovora na Teheranskoj konferenciji 1943, na Krimskoj konferenciji 1944. i na Potsdamskoj konferenciji 1945, koji su odredili političko-teritorijalnu mapu Evrope posle Drugog svetskog rata.

– Mirovni sporazumi potpisani na Pariskoj konferenciji 1945–1947. godine, čije su političke i teritorijalne implikacije na Balkanu vrlo značajne.

Sa stanovišta novog rasporeda snaga u svetu i njegovih reperkusija na odnose Jugoslavije i Albanije, od primarnog značaja je bila podela na Istočni i Zapadni blok, a u tom sklopu posebno okolnost da su obe zemlje pripadale istočnoj sferi uticaja iz koje su izašle, Jugoslavija 1948, a Albanija 1960.

U tom kontekstu, sa stanovišta pozicije Jugoslavije, ali i položaja u kome se nalazila Albanija, bilo je značajno formiranje Balkanskog saveza (Jugoslavija, Grčka, Turska) 1953–1955.

vorno sledi i podržava. U toj „bratskoj idili“, svaka strana je izvlačila određene koristi:

– Kada je reč o albanskom rukovodstvu, ono je od Jugoslavije imalo sledeće koristi:

(a) Očekivalo je da može da računa na političku i vojnu podršku Jugoslavije u održavanju komunističkog režima u Albaniji koji su, kako se smatralo, ugrožavale domaće desničarske snage i kapitalistički susedi, Grčka i Italija, kao i velike imperijalističke sile, naročito SAD i Velika Britanija.

(b) Za položaj i prestiž režima, pa i za razvojne planove Albanije, značajna je bila finansijska i ekonomska pomoć (bespovratna, kao i u vidu dugoročnih kredita sa niskim kamatama itd.), koju je pružala Jugoslavija.

(c) Veoma ja bila značajna podrška Jugoslavije međunarodnoj afirmaciji komunističkog režima u Albaniji, naročito za vreme Mirovne konferencije u Parizu 1946–1947. godine, budući da zapadne sile nisu htele da Albaniji priznaju status savezničke sile (s obzirom na to da je sa njene teritorije Italija napala Grčku), kao i u Organizaciji ujedinjenih nacija. U to vreme međunarodni položaj Albanije posebno je bio uzdrman zbog mina na koje su naišli britanski brodovi u albanskim vodama 1946, teritorijalnog spora oko tzv. Severnog Epira i učešća Velike Britanije u građanskom ratu u Grčkoj, pa joj je ne samo međunarodna podrška, već i vojna zaštita od strane Jugoslavije bila više nego neophodna.

– Kada je reč o Jugoslaviji, za nju su specijalni odnosi sa Albanijom bili važni iz sledećih razloga:

(a) Sa snažnom pozicijom i prestižom sa kojima je izišao iz Drugog svetskog rata, komunistički režim, sa Titom na čelu, gledao je na Albaniju kao na pripadnika svoje sfere uticaja, značajnog za uspostavljanje vodeće uloge Jugoslavije u krugu socijalističkih zemalja na Balkanu, pa i za jačanje njenih pozicija u tzv. socijalističkom lageru i svetskom komunističkom pokretu.

(b) Smatralo se da će se uključivanjem Albanije u jugoslovensku federaciju postići nekoliko ciljeva: stvoriti embrio buduće balkanske federacije; jugoslovenska jadranska obala proširiti do Otrantskih vrata; rešiti pitanje Albanaca u Jugoslaviji itd.

Iako je u tom razdoblju 1945–1948. sve sjajno funkcionisalo u „bratskim i savezničkim“ odnosima Jugoslavije i Albanije, ipak su dolazile do izražaja i pojedine konfliktne situacije.

Neke političke frakcije ili pojedinci u Albaniji, koji su više igrali na kartu povezivanja sa Sovjetskim Savezom nego stapanja s Jugoslavijom,

nalazili su načina da ukažu na njeno hegemonističko ponašanje i mešanje u unutrašnje poslove Albanije. Oni drugi, koji su kao i sam Enver Hodža glavnu tačku oslonca ipak videli u Jugoslaviji, plašili su se da u određenom momentu mogu pasti u nemilost i biti zamenjeni drugim ličnostima, nezavisno od pozicije koju imaju u samoj Albaniji. U isto vreme, u Jugoslaviji su s podozrenjem gledali na izjave i postupke pojedinih državnih i partijskih funkcionera u Albaniji, imputirajući im da žele da je odvoje od Jugoslavije (slučaj Nakoa Spirua i drugih), noseći se mišlju da zamene i samog Envera Hodžu čvršćim i Jugoslaviji odanijim organizacionim sekretarom Partije rada Albanije Koči Džodzeom.

Premda su konfliktne situacije u jugoslovensko–albanskim odnosima u periodu 1945–1948. bile u senci uspešnog i svestranog razvoja odnosa, ipak se Albanija u času izbijanja sukoba između Staljina i Tita, 1948. godine, našla na strani – Staljina!

Prvi razlog je bio vezan za lične preokupacije Envera Hodže, koji je u izglasavanju Rezolucije Informbiroa 1948. video bogomdanu priliku da spase svoju lidersku poziciju u Albaniji, okretanjem SSSR-u i sprečavanjem da bude zamenjen Kočijem Džodzeom, što je po njegovom mišljenju već bila gotovo svršena stvar.

Drugi razlog je bio što je Enver Hodža pretpostavljao da će Staljin, moćni i do tada nesporni gospodar komunističke imperije, uspeti brzo da slomije Tita i što će u tom slučaju pojačati svoj položaj.

Treći razlog je objektivno mogao, ali nije morao biti sadržan u tome što će Albanija, izvlačeći se iz „bratskog“ zagrljaja Jugoslavije, steći širi manevarski prostor za ostvarivanje svojih nacionalnih interesa.

Prihvatanje Rezolucije Informbiroa od strane Envera Hodže komunističko rukovodstvo u Jugoslaviji je protumačilo kao verolomstvo i izdaju.

Time i na takav način završilo se kratko razdoblje posleratnih prijateljskih i savezničkih odnosa Jugoslavije i Albanije.

2. Nakon raskida Jugoslavije sa Kominformom, nastupa razdoblje u kome je Albanija, u manjoj ili većoj meri (što je zavisilo od oscilacija u odnosima Jugoslavije sa SSSR-om i u njenim sopstvenim odnosima sa SSSR-om i Kinom) zauzimala neprijateljski stav prema Jugoslaviji. U tom razdoblju se može razlikovati nekoliko perioda:

– *Od 1948. do 1955.* Albanija je vrlo revnosno učestvovala u neprijateljskoj kampanji Kominforma protiv Jugoslavije, insistirajući posebno na „domaćim“ argumentima: jugoslovenskom hegemonizmu i ekspanzionizmu i ugnjetavanju albanskog življa na Kosovu i u drugim delovima Jugoslavije.

– *Od 1955. do 1960.* Albanija se pridružuje ostalim zemljama Kominforma u normalizovanju odnosa sa Jugoslavijom, ali bez većeg entuzijazma.

– *Od 1960. do 1970.* raskidajući sa Hruščovom, da ne bi bila zahvaćena talasom destalinizacije, Albanija se priklanja Kini, koja je upravo započela sa oštrim napadima na Jugoslaviju, kao „udarnu snagu revizionizma“, kojima se ona zdušno pridružuje.

– *Od 1970. do 1991.* pošto je raskinula odnose sa Kinom, zbog normalizovanja kinesko–jugoslovenskih odnosa, Albanija nastavlja sa neprijateljskim stavom prema Jugoslaviji, ali ga u vreme velikog evropskog detanta, obeleženog usvajanjem Završnog akta KEBS-a u Helsinkiju 1975, čini znatno pragmatičnijim, izjašnjavajući se i za normalizovanje odnosa sa njom na bazi obostranog uvažavanja nacionalnog suvereniteta, teritorijalnog integriteta i nemešanja. U tom razdoblju dolazi do razmene ambasadora, oživljavanja privredne saradnje, kao i značajne kulturne razmene itd. Zadržavajući određene političke rezerve prema Beogradu, odnosno Srbiji, Tirana intezivno saraduje sa tadašnjim vodećim krugovima u Prištini, mahom Albancima, koji maksimalno koriste okolnost da je u Ustavu SFRJ 1974. Kosovo faktički dobilo prerogative autonomne federalne jedinice (republike).

U čitavom razdoblju komunističke vladavine u Albaniji, u vreme Envera Hodže i Aziza Aljijua, nisu otvoreno ili, bolje rečeno, oficijelno iskazivane teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji. To se može tumačiti, pre svega, okolnošću da se Albanija i politički i vojnički osećala inferiornom u odnosu na Jugoslaviju, koja je, uz sve ostalo, imala dobre odnose sa svim tadašnjim velikim silama i bila izuzetno uticajna u pokretu nesvrstanih zemalja. Isto tako, jedan od razloga je bio što se u izolovanoj Albaniji komunistički režim osećao slabim, te nije hteo da sebi na vrat stavi i dodatne brige. Najzad, određenu ulogu je igrala i okolnost da je albansko rukovodstvo na Kosovu, koje je po svim merilima razvijenosti bilo iznad onog u Albaniji, iskazivalo pretenziju da bude vodeći centar u zajedničkoj državi albanskog naroda. To Enver Hodža, pa ni Aziz Aljiju, nisu hteli da prihvate, ne želeći da dele vlast.

Međutim, mora se reći da se dugoročna strategija Albanije u odnosu na prisajedinjenje Kosova, u tadašnjim odnosima snaga na Balkanu i u svetu, nije ni mogla zasnivati na unapred na neuspeh osuđenim teritorijalnim revandikacijama prema Jugoslaviji, već na svim legalnim i ilegalnim oblicima podsticanja Albanaca na Kosovu da sami obave taj posao: da dobiju sopstvenu republiku u jugoslovenskoj federaciji, a kasnije je, kad prilike dozvole, pripoje Albaniji. Tom scenariju je bio dat

apsolutan prioritet, pogotovo što se razvoj situacije na Kosovu, koliko zbog demografskog rasta Albanaca, toliko i zbog institucionalnih prava koja su izvojevali u jugoslovenskoj federaciji uz pomoć onih republika i političkih krugova koji su nalazili svoj interes u slabljenju Srbije, vidljivo kretao u pravcu njegovog punog ostvarivanja.

3.1 Stav Jugoslavije

Stav Jugoslavije prema Albaniji u tom razdoblju (tzv. Titovoj eri) predstavljao je rezultantu sledećih elemenata:

– Jugoslavija se striktno držala stava o potrebi očuvanja nezavisnosti Albanije, smatrajući da bi njena eventualna podela mogla ojačati Grčku, kao pripadnicu NATO-a ili dovesti Italiju na Balkan. Sa nezavisnom i samoizolovanom Albanijom, Jugoslavija se mogla osećati spokojnijom, nego u bilo kojoj drugoj varijanti.

– Na kontinuiranu neprijateljsku kampanju Albanije protiv Jugoslavije, ona nije želela da odgovara ravnom merom, kako zbog osećanja i stanovišta albanske manjine tako i zbog toga da ne bi u svetskoj javnosti ostavila dojam da nastupa sa „pozicija jačeg“ prema svom malom i slabijem susedu.

– Do Ustava iz 1974. albanski lideri s Kosova su svoj politički stav prema Albaniji prilagođavali stavu saveznog centra, Beograda, ali su posle Ustava iz 1974. igrali glavnu ulogu u koncipiranju i razvijanju sve širih veza (posebno Kosova) sa Albanijom.

– Određene implikacije na jugoslovensko–albanske odnose imala je okolnost da je predsednik Tito gledao na Albaniju, pa i na čitav balkanski prostor, sa izvesnom dozom nipodaštavanja, kao „svetski državnik“, a njegove javne izjave da „nikada neće pružiti ruku Enveru Hodži“, verovatno zbog njegovog „verolomstva“ 1948. godine, odudaraju od njegovog poznatog političkog pragmatizma i spretnog prilagođavanja okolnostima.

4. Odnosi Jugoslavije i Albanije u sklopu tzv. jugoslovenske krize³³⁷

Pad komunističkog režima u Albaniji, uvođenje višestranačkog sistema i dolazak na vlast demokratskog lidera Salijsa Beriše 1992, koincidira

337 Okolnosti relevantne za izučavanje odnosa Jugoslavije i Albanije u periodu od 1991. godine:

– Ženevski susret Gorbačova i Regana 1985, koji je nagovestio obustavljanje hladnog

sa krupnim promjenama u Jugoslaviji, a posebno sa raspadom jugoslovenske federacije i izbijanjem oružanih sukoba na njenom tlu. Okolnost da je podgrevanje tzv. albanskog pitanja, u čemu su učestvovali lideri i političke stranke Albanaca na Kosovu, kao i vodeći politički krugovi u Sloveniji i Hrvatskoj u konfrontaciji sa Srbijom, s jedne strane, kao i nastojanje novog srpskog rukovodstva da ustavnim promjenama (anuliranjem statusa Kosova iz 1974) i represivnim merama uspostavi punu kontrolu nad Kosovom, s druge strane, doprineli su da upravo pitanje Kosova najavi ili obeleži početak jugoslovenske krize i ostane njen značajan beočug. Iz tih razloga pitanje Kosova postalo je jedna od dominantnih političkih tema u Tirani, veliki problem za Srbiju i glavno otvoreno pitanje u odnosima Albanije i Jugoslavije.

Bez strahova od kojih su zazirali Enver Hodža i Aziz Aljiju, kako u pogledu domaće tako i međunarodne scene, predsednik Sali Beriša je mnogo otvorenije počeo da iznosi problem Kosova pred međunarodne institucije i svetsku javnost, ali je, u osnovi, iz njihove strategije nešto i zadržao. Postkomunistička Albanija na čelu sa Salijem Berišom težište stavlja na ugnjetavanje albanskog življa na Kosovu, tražeći međunarodnu podršku i intervenciju za ostvarivanje njegovih legitimnih zahteva, a poriče da ima teritorijalnih pretenzija prema Jugoslaviji. Sadašnje albansko rukovodstvo, kao i ono prethodno, smatra da sami Albanci na

rata, kao i slom tzv. socijalističke zajednice, simbolički i faktički obležen rušenjem Berlinskog zida 1989.

– Početak procesa transformacije u bivšim socijalističkim zemljama, uključujući Jugoslaviju i Albaniju, u pravcu tržišne privrede i višestranačkog društva.

– Raspadanje jugoslovenske federacije i izbijanje jugoslovenske krize.

U tom kontekstu, posebnu ulogu ima okolnost da su vodeće evropske i svetske sile, posebno u okviru Evropske zajednice, KEBS-a i Ujedinjenih nacija, kao glavnog krivca za izbijanje sukoba u prostoru bivše Jugoslavije, optužile Jugoslaviju i podvrgle je sankcijama i drugim merama pritiska, među kojima važno mesto pripada njenom odstranjivanju iz rada najvažnijih međunarodnih organizacija. U isto vreme, Albanija je, napustivši nekadašnju poziciju samoizolacije, počela da širi svoje međunarodne veze i učlanjuje se u međunarodne organizacije, kao što je KEBS. Kada je o njoj reč, postala je značajan element u strategiji SAD i Nemačke, koliko sa stanovišta pritiska na Jugoslaviju, toliko i sa stanovišta širih interesa i pretenzija NATO-a u balkanskom prostoru. Već po tradiciji, Italija je obnovila interes za svoje prisustvo u Albaniji.

Sa druge strane, povećano je podudaranje interesa Jugoslavije i Grčke u odnosu na Albaniju, u skladu sa nekim istorijskim predispozicijama, ali i u aktuelnoj projekciji, s obzirom na predočavanje interesa Turske u odnosu na Muslimane u širem balkanskom prostoru (Muslimani u Bosni, na Kosovu, Albaniji, Makedoniji, Bugarskoj).

Kosovu, koristeći se sada teškim položajem u kome se našla Srbija i SR Jugoslavija, treba da se izbore za svoja prava i svoju državu, pa i eventualno pripajanje Albaniji, ali ovoga puta ne uz podršku Hrvatske i Slovenije, koje su zauzete svojim brigama i u sasvim novoj poziciji prema njima, već uz podršku vodećih evropskih i svetskih sila, odnosno međunarodnih institucija. Na takav stav albanskog vođstva uticali su međunarodni krugovi, koji su stavili do znanja da podržavaju ostvarivanje legitimnih etničkih prava i autonomije Albanaca u Srbiji i Jugoslaviji, ali ne i uspostavljanje Republike Kosovo i pripajanje Kosova Albaniji.

Međutim, s obzirom na to da se ovaj, za sada oficijelno deklarisan, stav vodećih evropskih i svetskih sila može promeniti u toku daljeg razvoja jugoslovenske krize, u cilju dodatnog ili finalnog pritiska na Srbiju i Jugoslaviju, vodeće političke stranke na Kosovu, ali i rukovodstvo Albanije faktički još ne odustaju od ta dva međusobno povezana strateška cilja: uspostavljanje Republike Kosovo u okviru Jugoslavije i njenog pripajanja Albaniji.

Sa svoje strane, Srbija i SR Jugoslavija smatraju Kosovo integralnim i neodvojivim delom svoje teritorije, iskazujući spremnost da se pridržavaju svih međunarodnih standarda o ljudskim pravima i pravima etničkih kolektiviteta, insistirajući na tome da su sva ta prava već sadržana u Ustavu, kao i zakonodavstvu Srbije i SR Jugoslavije.

S obzirom na to da je pitanje Kosova jedan od važnih beočuga jugoslovenske krize, može se pretpostaviti da bi u procesu njenog sveobuhvatnog rešavanja Albanci na Kosovu mogli da dobiju tzv. specijalni status, predviđen još Karingtonovim planom 1991. za manjine koje predstavljaju većinsko stanovništvo na pojedinim teritorijama u Jugoslaviji (npr. Srbi u Krajini i Albanci na Kosovu).

Imajući sve to u vidu, moglo bi se reći da postoje tri moguća scenarija rešavanja tzv. pitanja Kosova, pa time i razvoja odnosa Jugoslavije i Albanije:

Prvi scenario: uzimajući u obzir (a) sadašnji stav vodećih evropskih i svetskih sila i međunarodnih institucija da Kosovo treba da ostane u okviru Srbije i SR Jugoslavije; (b) prvobitni predlog lorda Karingtona, odnosno Haške konferencije o Jugoslaviji da manjine koje u nekim delovima bivše Jugoslavije predstavljaju većinsko stanovništvo treba da dobiju tzv. specijalni status (visoki stepen autonomije); (c) čvrst stav Srbije i Jugoslavije da neće dozvoliti formiranje Republike Kosovo niti odvajanje Kosova od Jugoslavije, kao i (d) odnose snaga u ovom delu prostora bivše Jugoslavije, odnosno balkanskog prostora, s jedne strane,

kao i (a) faktičku situaciju da više od 90 odsto albanskog stanovništva objektivno drži Kosovo u svojim rukama; (b) uporan zahtev albanskih političkih partija da Kosovo dobije status republike, postane samostalna država ili se pripoji Albaniji; (c) relativno široku podršku međunarodne javnosti Albancima; (d) težak položaj u kome se nalaze Srbija i SR Jugoslavija usled sankcija i drugih mera međunarodnog pritiska; s druge strane, moglo bi se predvideti da će doći do srpsko-albanskih političkih pregovora, možda i uz učešće kompetentnih međunarodnih posrednika (EZ, KEBS, OUN), u cilju normalizovanja prilika na Kosovu. U srži pregovora, pa i konačnog sporazuma, bilo bi pitanje stepena teritorijalne i kulturne autonomije Albanaca u okviru tzv. specijalnog statusa (jedno od merila predstavljao bi Ustav SFRJ iz 1974).

Drugi scenario: zbog nepremostivosti sadašnjih maksimalističkih stanovišta Albanaca na Kosovu, s jedne strane, i vlasti Srbije i SR Jugoslavije, s druge strane, kao i mogućnosti novog zaoštavanja krize u bivšoj Jugoslaviji u vezi sa otvorenim pitanjima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, može se dogoditi da rat zahvati i Kosovo i preraste u širi balkanski sukob, čije se razmere i ishod u ovom času ne mogu naslutiti.

Treći scenario: jedno od mogućih kompromisnih rešenja, a možda i jedino koje bi predstavljalo korenito rešenje, bila bi eventualna podela Kosova: jedan deo bi ostao u Srbiji i Jugoslaviji, dok bi drugi bio pripojen Albaniji. U ovom času, nijedna politička stranka u Srbiji i Jugoslaviji ne bi „smela“ da izađe pred javnost sa takvim predlogom, jer bi bila optužena za izdaju nacionalnih interesa. Isto tako, nijedna stranka Albanaca na Kosovu u ovom času ne bi mogla da dobije podršku za takvu političku nagodbu, bilo zbog toga što oni smatraju da već sada imaju u rukama celo Kosovo, bilo zbog otpora onog dela stanovništva koje bi trebalo da ostane u Srbiji i Jugoslaviji. Bez obzira na to, formula podele Kosova će predstavljati izazovnu opciju, kao jedini pragmatičan izlaz iz kosovske kvadrature kruga. U uslovima značajnog teritorijalnog preoblikovanja bivše Jugoslavije, gubljenja i dobijanja, kao i zamene teritorija, ili preseljavanja stanovništva, stvara se i konstelacija i atmosfera i za takvo moguće rešenje kosovskog pitanja.

Imajući u vidu sva ova tri scenarija, stanje u odnosima Jugoslavije i Albanije može se kretati u dva osnovna smera: u pravcu jačanja nape-
tosti, pa i oružanog sukoba, ili u pravcu pregovaranja i sporazumevanja.

Redžep Ismajli (Rexhep Ismajli)

ALBANCI I JUGOISTOČNA EVROPA (ASPEKTI IDENTITETA)

Usko logističko razmatranje pitanja identiteta odvelo bi nas suviše daleko, a možda bi nas i nateralo i da od njega dignemo ruke, u vezi sa temom koja je postavljena. I *Albanci i Jugoistočna Evropa* relativni su i široki koncepti i vezuju se za različite prostorne, istorijske, socijalne i psiholoske stvarnosti, kao i za vrednosne, a to znači i promenljive sudove. Na kraju, dok je prvi pojam etničkog reda, drugi se može interpretirati dvojako: kao etnički i čisto geografski pojam.

Bertrand Rassel (B. Russell) je u vezi sa odnosom identiteta i etniciteta zaključio: „Kako definisati Francuza? Možemo ga definisati kao onoga ko ima tipične crte, koje ima većina Francuza. Ali i ako bismo pokušali da sve tipičnosti ograničimo samo na one koje ne vode do sveobuhvatnosti tipova, bili bismo prinuđeni da priznamo kako većina Francuza u ovom smislu nije tipična. Iz ove definicije sledi da je suštinska crta tipičnog Francuza to da on nije tipičan. Ovo nije logička protivurečnost, zato što uopšte nije neophodno da postoji tipični Francuz...“

Žorž Devro (Devreux), koji etnički identitet nije video ni kao induktivno uopštavanje zasnovano na činjenicama, a ni kao idealan model, već kao sredstvo za izdvajanje i etiketiranje, izveo je zaključak da etnički identitet proizilazi samo iz konfrontacije sa drugima, iz razlike u odnosu na druge, dakle, da se može samo negativno definisati. Jer, po njemu, etnički identitet nije vezan za sposobnosti i predispozicije da se na određen način *bude*, već se prosto radi o pasivnoj posledici: pojedinac se uči određenom etničkom identitetu, on ga doseže. Ovde se ne radi isključivo o nekakvom označavanju koje treba da važi za sve. Naravno, nije reč ni o autoetnografskom stavu, a ni o pitanju izjašnjavanja, već o čitavom nizu kompleksnih uslova i faktora koje treba posmatrati izvan vrednosnih sudova.

1. Pošto bar u izvesnoj meri imamo posla sa kategorijom koja spada u označavanja, i pošto se ona u prostoru, vremenu i socijalnoj zajednici mogu ukrštati sa drugim označavanjima (npr. Albanac u Otomanskom

carstvu, Albanac u Jugoslaviji, Albanac u Albaniji; Indoevropljanin, Ilir, Arber, Arbresh, Albanac iz Albanije, Albanac sa Kosova itd.), ovde će biti dovoljno ako pod nazivom *Albanac* podrazumevamo etničku grupu kojoj je maternji jezik albanski.

Kontekst pak, u koji smeštam albansko pitanje, radije nazivam *Jugoistočnom Evropom*, ne samo da bih pomerio naglasak sa izraza „bure baruta“, koji je neizbežan kada se govori o Balkanu i njegovim aktuelnim implikacijama, već i zato što insistiram upravo na elementu *Evrope*, zbog različitih implikacija i svih mogućih težnji i projekcija koje se tiču kontinenta, kao i, najzad, da bih u potrebnoj meri istakao oštrinu problema u trenutku kada Evropa teži ujedinjenju, uključujući tu i Grčku, kao jednu od država na svom jugoistoku.

Termin *Balkan* želim da izbegnem i zbog drugih razloga: geografski on nije precizniji od termina *Jugoistočna Evropa*; u pogledu država koje ulaze u takvu celinu poednako je fluktualan, naročito sada kada se brzo menjaju državne mape; u pogledu socio-etnoloških referenci takođe nije dovoljno jasan; u pogledu ideoloških projekcija je pak sasvim maglovit: na tragu evropocentrizma iz prošlog i s početka ovog veka, „Balkan“ je određen kao prostor sasvim nejasnih identiteta, kao prostor u kome treba primenjivati posebne kriterijume, koji bi trebalo jasnije da označe razliku između onoga što se naziva Evropom i drugog dela koji toga imena nije dostojan. Čini se da se u ovome krila ona danas prevaziđena tendencija u odnosu na prostore koji su smatrani „necivilizovanim“, a koje je trebalo „dovesti do progressa, kultivisati i rentabilizovati“.

Ovakvi stavovi u odnosu na *drugog* i *različitost* čini mi se da su omogućili otvaranje puteva za omalovažavanje bazičnih identiteta i političkog subjektiviteta u okvirima ovoga prostora, pomoću kojih je, u stvari, trebalo izgraditi ne samo unutrašnje odnose, već i one u širem, evropskom okviru.

Upravo nametanje odnosa na „Balkanu“ na osnovu takvih ignorisanja, štaviše jasno poduprtih interesima ondašnjih sila, bilo je u političkom, streteškom i interetničkom aspektu samo zatvaranje očiju pred realnostima i perpetuiranje problema koji su nastali posle pada velikih imperija: Austro-Ugarske i Turske.

Na početku veka započeo je proces dekolonizacije, a nove arbitrarne podele ne samo da nisu donela rešenja sa perspektivom stabilizacije već su situaciju još više zakomplikovale. Ovo važi naročito za Albance, jer su oni, umesto starog kolonijalnog položaja na više od polovine etničkog prostora, u zamenu dobili novi kolonijalni status.

Naročito je nesrećno bilo stvaranje Jugoslavije, kao države Južnih Slovena, koji su se teško uzajamno mogli asimilovati. Štaviše, nisu ni svi Južni Sloveni bili njome obuhvaćeni, kao što nisu *samo* Južni Sloveni u nju ušli (izvan nje su ostali Bugari, ušli su Albanci, ali bez legitimacije svog identiteta). Izgrađena na modelu države-nacije, ova država „Slovena“ nije uspela da nametne Srbe kao nosioce jugoslovenskog identiteta (koji su ideološki stvorili Hrvati), a ni da se oslobodi pretenzije da asimilira ili istrebi Albance. Projektovana kao država-nacija i sa takvim imenom, Jugoslavija je uspela samo da uzurpira pravo na domene na kojima su se prostirali drugi narodi, i još je više zaoštrila protivurečnosti među narodima.

Kontradikcija između koncepta centralizovane nacionalne države, zasnovane na nadnacionalnoj kategoriji jugoslovenskog identiteta i višenacionalne stvarnosti, nije mogla drugačije biti okončana sem daljim zaoštavanjem odnosa. Ako je višenacionalni karakter države još mogao biti opravdanje za zadržavanje Albanaca u njoj, separatni nadnacionalni slovenski identitet ove države stavljao ih je u položaj stranog tela.

Između dva svetska rata ova država je uspela da zasluži samo epitet „tamnice naroda“. Nakon Drugog svetskog rata, podela na blokove, koja je izazvala hladni rat i početak borbe za vlast u ravni glavnog, mada u prikrivenim formama postavljenog cilja, samo su produbili konflikte, i to do takvog stepena da su i oni koji su inače *per definitionem* bili obuhvaćeni jugoslovenskim identitetom bili prinuđeni da u odnosu na njega zauzmu neophodnu distancu. Na taj način, ne pronasavši rešenja ni za „slovenske narode“, ova je država Albance pretvorila u stalne žrtve srpskih osvajačkih koncepcija, od kojih nisu bili posteđeni ni drugi.

Ali, vratimo se na elemente koji mogu precizirati identitet Albanaca.

2. Kao jedan od najstarijih evropskih naroda, koji na istom jugoistočnom prostoru živi još od ranoantičkog doba, Albanci takođe predstavljaju i jednu od originalnosti te Evrope. Potomci su Ilira i čine zasebnu granu indoevropskih naroda, baš kao i Grci ili Jermeni.

Za razliku od romanskih, germanskih i slovenskih naroda, koji su u etnolitskom procesu transformacije u Italijane, Špance, Nemce, Dance, Srbe, Ruse ili Makedonce, imali potrebu da se emancipuju od *pan* ideologija, kao što su panromanstvo, pangermanstvo i panslavizam (jugoslovenstvo je samo degradirana varijanta ovog poslednjeg), Albanci su imali etnolitski proces koji je u isto vreme bio i kompleksniji (zbog toga što su velike imperije dugo vladale njihovim teritorijama) i protivurečniji (zbog toga što su se istočne i zapadne kulture ukrštale upravo

na njihovom etničkom prostoru), ali i jasniji (zbog izrazite posebnosti njihovog jezika, kao i zbog originalnosti recepcije spoljnih kulturnih uticaja).

Albanci imaju: jezik u kojem se veoma jasno ogledaju kvalitet, intenzitet i vreme značajnih preindoevropskih i mediteranskih uticaja (pozajmice grčkog porekla – iz starohelenskog, vizantijskog i novogrčkog vremena; latinskog – iz klasičnog i novijih vremena; romanskog porekla – iz italijanskog, dalmatskog, rumunskog, francuskog i španskog jezika; slovenske pozajmice – iz staroslovenskog, bugarskog i srpskog jezika; pozajmice iz turskih i orijentalnih jezika); kulturu koja se razlikuje od susednih; tri konfesije i mnogo sekta, što podrazumeva visoku versku toleranciju; istoriju koja je istorija stalne rezistencije, što im je i omogućilo opstanak; privremena i parcijalna iskustva posebne državnosti; dijasporu, koja je veoma rasprostranjena u vremenu i prostoru; kulturu, u kojoj su autohtoni ilirsko-balkanski slojevi srasli sa elementima adstrata sa Istoka i Zapada; veoma staru narodnu kulturu, koja je prožeta hrišćanstvom od najranijeg doba; i, najzad, jednu vrstu individualističke žilavosti, što sve skupa izdvaja Albance iz njihovog neposrednog okruženja, ali ih istovremeno približava Južnoj Evropi, i naročito Mediteranskom bazenu.

Izolacija komunističke Albanije u pet poslednjih decenija, s jedne strane, kao i kolonijalna i ujedno komunistička izolacija Albanaca u bivšoj Jugoslaviji, s druge strane, izložili su ovaj mali narod, koji je u svom biću i od početka bio evropski i mediteranski, opasnosti da bude onemogućen da, prema potencijalima koje ima, uzme učešće u velikim procesima koji su se tokom ovoga veka odvijali na kontinentu. A to je bilo upravo suprotno tendencijama koje su u suštini prozapadne i koje su više puta u istoriji ovog naroda, naročito u vreme Skenderbega (XV v.), kao i kasnije, u vreme nacionalnog preporoda (XIX v.) snažno dolazile do izražaja.

Za onoga ko poznaje okolnosti emancipovanja Istanbula od islamskog integrizma i puteve kojima se moderna Turska uključivala u evropske tokove, i ko zna da su Albanci dali suštinski doprinos ovom procesu, igrajući ulogu od velikog značaja u tamošnjim proevropskim strujanjima – degradacija Albanaca i želja da se oni u ovome veku nasilno isključe iz Evrope, predstavljaju više nego žalosnu činjenicu. Ipak, u svom duhovnom životu ovaj narod je umeo da nađe puteve za marginalizaciju ovakvog isključivanja iz Evrope, jasno ga određujući kao nešto što je njemu tuđe i politički nametnuto.

3. Pre nego što preciziramo razloge za ovu degradaciju, potrebno je odrediti stvarni prostor Jugoistočne Evrope, odnosno Balkana, koji zauzimaju Albanci. Kao što je pre nekoliko godina precizno zabeležio francuski geograf Mišel Ru (Michel Roux), prostor albanskog etničkog i nacionalnog identiteta u istorijskom i aktuelnom aspektu predstavljaju: sadašnja Albanija, etnički kompaktne albanske teritorije u bivšoj Jugoslaviji i Čamerija (Južni Epir u Grčkoj). A to je upravo teritorija njihove dvehiljadugodišnje istorije, njihove kulture, infrastrukture, čitave socijalne strukture, urbanih centara, komunikacija, oslobodilačkih ratova i višeslojnih odnosa sa susednim narodima.

Najveći albanski nacionalni pokret, pokret narodnog preporoda (Rilinda), dostigao je bio vrhunac sa Prizrenskom ligom, čiji je cilj bio oslobađanje od osmanlijskog ropstva i stvaranje nacionalne države u okvirima etničkog prostora. Ova Liga, organizovana na svim nivoima i na čitavom spomenutom prostoru, isticala je jasno svoju prozapadnu i laičku orijentaciju. Sa sloganom „religija Albanaca je – albanstvo“ (*feja e shqyptarit ashtë shqyptaria*), Liga je uspela da digne na noge čitav narod u stalni rat za oslobađanje od Turske, koji je trajao od 1878. do 1912. godine. Zahvaljujući prozapadnoj orijentaciji, pokret je na čitavom ovom prostoru bio i još uvek predstavlja krucijalnu tačku za definisanje nacionalnog identiteta i daljeg razvoja Albanaca.

Severni Jadran, Italija, celokupni Mediteranski bazen, Atika i grčka ostrva, Vizantija/Istanbul, predstavljaju prostor većih iseljavanja Albanaca kroz vekove, čiji je rezultat bio stvaranje dugovečnih istorijskih dijaspora: u Južnoj Italiji, Grčkoj, Turskoj, Siriji, Egiptu itd. Ove dijaspore razlikuju se prema vremenu migracije, razlogu migracije, vrednosnim orijentacijama koje su ih motivisale, kao i prema krajnjem ishodu. Na primer, Albanci (Arbreshi) koji su u XV veku naselili južnu Italiju napustili su svoju zemlju zato što nisu želeli da prihvate tursku okupaciju (radi se skoro o jednoj trećini populacije), dok je iseljavanje u Tursku krajem XIX i u XX veku obavljeno silom, zato što je srpska, odnosno jugoslovenska država pretendovala na dealbanizaciju teritorija osvojenih posle balkanskih ratova. Kao posledica, javlja se i velika razlika u ponašanju ovih dveju dijaspora: prva je uspela da sačuva identitet i posle pet vekova, dok je druga brzo podlegla procesu asimilacije. Naravno, ovde su uticali i drugi faktori, kao što su vera i socijalni status iseljenika u vreme egzodusa, kao i priroda i socijalno-politički odnosi u sredini koja je naseljavana.

Sa nacionalnim preporodom i definitivnim povratkom Zapadu stvaran je i drugi prostor za albanske migracije – ekonomska migracija prema

Zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Državama. Ovu dijasporu odlikuje održavanje veza sa prostorom nacionalnog identiteta i stoga ona ima prioritetnu ulogu ne samo u ekonomskom pogledu, već i na socijalnom, političkom i kulturnom planu.

4. Čitava Jugoistočna Evropa, dakle i prostor izvan granica njihovog etničkog identiteta, za Albance predstavlja skoro prirodni ambijent, i to kako zbog toga što su ga, za vreme petovekovne otomanske vlasti, dobro upoznali i smatrali ga lako dostižnim, tako i zbog toga što je, nakon stvaranja novih država, izvan Albanije ostalo više od polovine Albanaca.

Upravo zbog sudbine albanskog naroda situacija na Balkanu je u XX veku postala izuzetno komplikovana: nacionalne države Južnih Slovena i Grka, pošto su okupirale delove albanskih teritorija, morale su preuzeti na sebe i probleme ovog stanovništva, što znači da su i odnose prema albanskoj državi morale uređivati u skladu sa njihovim zahtevima.

Grčka je reagovala krajnje represivnim sredstvima, s jedne strane primoravajući Albance muslimanske vere da se iseles u Tursku i Albaniju i, s druge strane, asimilujući Albance pravoslavne vere. Na ovaj način, ona je uspela da ostvari potpuni prekid između matične države i Albanaca koji su živeli u Atici i na grčkim ostrvima, onemogućavajući time ne samo njihovo organizovanje kao posebnog entiteta, nego i opstanak u tom identitetu. Ovaj prekid imao je za posledicu kraj vekovnih puteva ekonomske i trgovinske kooperacije bliskih regiona, osiromašivanje i prinudnu preorijentaciju urbanih centara, kao i ekonomskih aktivnosti naroda. Štaviše, zbog tragedija nastalih usled podela porodica, u narodu je postojala i enormna frustracija.

Sve je to još više pothranilo ksenofobičnost u Grčkoj i stvorilo nove teškoće za demokratizaciju ove države, da bi, istovremeno, povećalo i nezadovoljstvo Albanaca. Postojanje grčke manjine u južnoj Albaniji još više komplikuje situaciju na obe strane.

5. Zbog brojnosti, teritorije, istorije i opšte važnosti koju ima, albansko stanovništvo koje je ostalo u granicama bivše Jugoslavije, u stvari predstavlja najveći problem ne samo za Albance, već i za Balkan. Sa oko tri miliona stanovnika, koji čine polovinu albanskog naroda i koji su bili epicentar oslobodilačkog pokreta; sa svojim ekonomskim, kulturnim, socijalnim i demografskim potencijalima koji se mogu maksimalno staviti u funkciju samo pod pretpostavkom normalnog prostiranja na čitavom prostoru etničkog identiteta; ovo stanovništvo predstavlja veliki teret za svaku od država Jugoistočne Evrope koje žele da ga asimiluju/integrišu, nudeći mu time kompenzaciju za ono što je podelom izgubio.

Versajska Jugoslavija, čije se stvaranje pokazalo kao greška, pokušala je da ovaj problem reši pomoću represije koja je dostizala razmere genocida.

Pri kraju Drugog svetskog rata, kao i Makedonci, koji nisu bili priznati kao narod u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, Albanci su konstituisali Kosovo kao od Srbije nezavisnu političko-teritorijalnu jedinicu. Međutim, 1944. godine, Jugoslavija je zavela vojnu upravu nad Kosovom. 1945. godine pronađeno je „rešenje“ po kome je, navodno na osnovu deklarisanе političke volje Kosova (ali koja je zapravo bila nametnuta silom), Kosovo ostalo u federalnoj Jugoslaviji, kao deo federalne Srbije.

Posle toga, započeo je niz represivnih mera u svim oblastima života, obuhvatajući i prinudno iseljavanje u Tursku, prema nekim podacima, oko 400.000 Albanaca.

Posle 1966. godine nastaje period slobodnijeg nacionalnog, kulturnog i drugog razvoja Albanaca u Jugoslaviji. Ovu šansu Albanci su iskoristili za snažniju integraciju unutar samog Kosova i šire. Kosovo na neki način preuzima nošenje i ostvarivanje albanskog identiteta unutar mnogonacionalne Federacije, a albanska populacija dobija mogućnost da preko Federacije uđe u međunarodne relacije, između ostalog i sa albanskom državom, ogoljujući time apsurdnost podele ovog naroda. Ustav iz 1974. godine, sankcionišući odnos političkih snaga koji je u međuvremenu stvoren, definisao je Kosovo kao Socijalističku Autonomnu Pokrajinu, ali i kao jednu od osam osnivačkih federalnih jedinica, sa svojim državnim organima, koji su bili nezavisni od Srbije.

Federalna jugoslovenska država, raščlanjena u osam jedinica, pokušala je, dakle, da nađe rešenje za Albance, preuzimajući na sebe i teret izražavanja njihovih interesa i delimično im pružajući neku vrstu kompenzacije za gubitak koji su doživeli kao podeljeni narod. Međutim, pošto srpski hegemonizam nikada nije prestao da deluje, situacija se zakomplikovala u odnosu na ostale južnoslovenske narode, sa jedne strane, kao i u odnosu na komunistički sistem dirigovan iz Beograda, sa druge strane. Da bi zadovoljile želje Beograda, ostale federalne jedinice bile su spremne da Srbiji pomognu u raščišćavanju računa sa Albancima. Ova ambivalencija u uzajamnim odnosima predstavljala je veliku grešku.

Ovde se za Albance postavlja dvostruki problem: s jedne strane su odnosi sa Srbima, Makedoncima i Crnogorcima, a s druge strane odnosi sa ostalim slovenskim narodima. Razgraničavanje posebnih slovenskih naroda od nadnacionalnog jugoslovenskog identiteta (na ideološkom

planu kao distanciranje od srpskog hegemonizma) obeležilo je početak rastakanja države koja je stvorena na izrazito ideološkom identitetu (bez oslanjanja na socijalne, etničke i druge odnose) koji je u suštini prikrivao goli imperijalistički odnos. Ali ovaj proces je takođe do kraja ogolio i nepravdu koja je učinjena Albancima. Slovenci, Hrvati i Bošnjaci bili su opterećeni albanskim problemom na dva nivoa: direktno, na federalnom nivou, i posredno, preko vlastitih odnosa sa Srbima. Albanci, sa svoje strane, pored odnosa sa narodima koji su im neposredni susedi, morali su da se bave i problemom odnosa među slovenskim narodima. Štaviše, jugoslovenska koalicija omogućila je Makedoncima i Crnogorcima da svoje države prošire na račun Albanaca, odnosno, da albanski narod još više podele, stvarajući time nove tenzije u okviru makedonske, crnogorske i srpske države. Umesto što su se, novim tragedijama koje proizilaze iz dezintegracije Albanaca, umnožavali problemi, bilo bi mnogo bolje da se tragalo za konzistentnim rešenjima, čime bi se i drugima omogućilo da se usredsrede na svoje probleme.

6. Obratimo sada pažnju na jedan drugi aspekt problema. Podela Albanaca i postavljanje najnepropusnije granice u Evropi nije prouzrokovala samo bezbrojne lične i porodične tragedije, već je to bio i temeljni uzrok degradiranja ovog sedmomilionskog naroda.

Nacionalnim pokretom u XIX veku albanski narod se konstituisao na celini svoje etničke teritorije i to na osnovu kompleksnog etničkog identiteta, koji je različit od susednih naroda. Ova celina nije bila samo izraz proste volje i želje, već se tu pre svega radilo o jedinstvenom prostoru, na kome su se tokom vekova odvijali dugi procesi socijalno-istorijske i etničko-nacionalne transformacije, na osnovama sopstvenih ekonomskih, kulturnih, političkih i drugih potencijala albanskog naroda, i to kako u odnosu na neposredne susede tako i u širim evropsko-mediteranskim okvirima. Jedinstveni albanski prostor bio je, dakle, rezultat vekovnog razvoja, dok je promena koja je nametnuta istovremeno nametala i nasilne procese, koji su direktno ugrožavali etnički identitet.

Radi ilustracije, navešćemo samo jedan primer. Putevi komunikacije koji su vodili iz Drača, Skadra i Valone, odnosno iz Sredozemlja i Jadrana, prema Atini, Solunu, Bizantu/Istanbulu, Odesi, Sofiji, Naissusu/Nišu, Ragusi/Rushi/Dubrovniku, prolazili su kroz Janinu, Konicu, Korcu, Pogradec, Lichnidu/Ohrid, Herakleu/Manastir/Bitolj, Debar, Tetovo, Scupi/Skopje, Therandu/Prizren, Đakovicu, Ulpianu/Prishtinu, Peć, Plav, Berziminum/Podgoricu i Ulcinium/Ulcinj. Ovi tradicionalni urbani centri bili su polazne tačke za ekonomski razvoj regiona oko njih,

ali istovremeno i centri za vezu Albanaca sa Zapadom i Istokom. Oni su vekovima stvarani kao rezultat prostornih, ekonomskih, demografskih i drugih potreba i mogućnosti albanskog naroda. Ovi gradski centri su upravo zbog potrebe za komnukacijom sa okolinom podignuti na rubovima albanskog etničkog prostora. Naravno, pošto se radilo o komunikacijskim čvorištima, gde su se ukrštali svetovi, to se odrazilo i na njihov složeniji identitet, odnosno na to da oni etnički nisu bili isključivo albanski. Ali, jasno je da kasnije arbitrarne podele nisu mogle stvoriti prihvatljivu osnovu za zamenu ovoga kompleksnog identiteta sa nekim novim identitetom, naročito ako je on bio i nejasan i nekonzistentan.

Granica koja je sankcionisana Versajskim ugovorom izmenila je u potpunosti funkciju koju su imali ovi gradski centri, kao i ekonomsko-trgovačke, prostorne, socijalne, političke, demografske i identitetske odnose na čitavom prostoru s obe strane granice. Pošto im je, s jedne strane, oduzeta uloga koju su imali za integraciju albanskog naroda, i pošto su, s druge strane, prekinuti pravci međunarodne komunikacije, koji su se ranije preko njih održavali, ovi centri su izgubili značaj i postali su provincijalni gradovi sa ograničenim funkcijama. Tako su Manastir (Bitolj), Struga, Debar, Gostivar, Tetovo, Skoplje, Prizren, Đakovica, Peć i Ulcinj, pošto su ostali sa jugoslovenske strane granice i izgubili zaleđe u Albaniji i komunikacije koje su vekovima stvarane i održavane, postepeno počeli da opadaju u ekonomskom, kulturnom i demografskom aspektu, a neki od ovih gradova počeli su da menjaju nacionalni sastav na štetu Albanaca. Njihovo preusmeravanje prema istoku i severu, odnosno makedonskom, srpskom i crnogorskom prostoru, gde su bili odbijani sve dok su čuvali albanski identitet, nije moglo biti uspešno. S druge strane, nakon podele, čitava severna Albanija, kao planinska oblast, usmerena na stočarstvo i bogata mineralima, ostala je bez urbanih i trgovačkih centara. Istu sudbinu doživeli su i tradicionalno veoma značajni gradovi u Albaniji kao što su Skadar i Korca, koji su zbog neprolazne granice ostali bez značajnog dela okoline sa kojom su činili ekonomsku celinu. Reperkusije ove degradacije i preusmerenja gradova i ne samo gradova, osećaju se takođe i u smanjenju značaja luka Drač i Valona i u definitivnoj izolaciji Albanije. A to znači da su se ove reperkusije direktno odrazile na gubitak funkcije čitavog prostora koji je svoj identitet stvarao upravo pomoću ovih komunikacija, na disfunkcionalizaciji Balkana kao dela Evrope i najzad, na njegovom daljem ostajanju kao potencijalnog, veoma ozbiljnog, žarista krize. Privremenom zamenom starih komunikacija novom transverzalom Ljubljana – Zagreb – Beograd – Skoplje – Solun nakon stvaranja Jugoslavije samo su

delimično uzeti u obzir globalni interesi, a komunikacija je usmerena samo prema istoku, odnosno severu. Jedan od ključnih prostora Jugoistočne Evrope bio je isključen iz ove komunikacije, a to onda znači da je bio isključen i zapad Južne Evrope. Sa sadašnjim stvaranjem triju novih granica i ratnom situacijom, komunikacija preko tranzverzale Solun – Ljubljana je sasvim blokirana, a time je praktično odsečena i čitava Jugoistočna Evropa.

Albanski narod, koji ionako ima velike teškoće u izgradnji modernog društva, još je više bio pogođen podelom na duhovnom, političkom i kulturnom planu. Od tog vremena on nikako nije uspevaio da iskoristi svoje ljudske potencijale. Zapravo, polovina ovog naroda je osam poslednjih dekada bila pod stalnim opeterećenjem traženja puteva za oslobađanje od kolonijalnog položaja a više puta čak i traženja puteva golog opstanka. Može se samo zamisliti do kog su stepena porasle frustracije ovog naroda i kakve se sve opasnosti u tome kriju za budući društveni razvoj.

S druge strane, upravo i zbog ovog razloga, Albanija je bila blokirana na putu normalnog razvoja u skladu sa svojim potencijalima. Na primer, opšti razvoj u pravcu zapadnih vrednosti i demokratije, koji je bio istaknut još u nacionalnom pokretu XIX veka i koji je bio projektovan i primenjen na celini nacionalnog prostora, zato što je kao takav i funkcionisao, posle stvaranja albanske države, bez obzira što je ona bila prepolovljena, podstakao je bio procese koji su uistinu imali demokratski karakter. Jos 1924. Albanci su uspeli da stvore demokratski pokret i demokratsku državu, koji, nažalost, nisu mogli da se održe na duži rok, ne samo zbog unutrašnjih problema, koje je trebalo rešiti u toku preobražaja, već i zbog direktnog uplitanja države Srba–Hrvata–Slovenaca/Jugoslovenske monarhije u albanske unutrašnje poslove. Albanija je postala zavisna od Jugoslavije već i zbog same činjenice da je polovina albanskog naroda bila pod upravom ove države. Sudbina ove polovine naroda van matične države nije bila samo teret za dalji razvoj nove demokratije u albanskom društvu, koje je inače imalo brojne probleme nerazvijenosti, već je ona direktno upotrebljavana od suseda, koji su imali druge tokove razvoja i drugačije probleme, kako bi albanska demokratija bila ugušena.

Na taj način smanjena i okružena neprelaznim granicama, odvojena i izolovana od svoje vekovne uloge da bude spona između zapada i istoka Južne Evrope i šire, Albanija postaje definitivno mali prostor, neatraktivna i nesposobna ne samo da se brine o polovini naroda koji je ostao van nje, već i za ostvarenje neophodne mnogobrojne radikalnije unutrašnje

integracije. Izolacija i samoizolacija albanskih komunista samo je dodatno ugušila ovu polutvorevinu. U suštini, to je bio konsekventan razvoj, u skladu sa logikom spoljnih uticaja. Izuzetan razvoj ne-mediterranske Evrope i režim ekonomskih i trgovinskih funkcija Crnog mora, odnosno gubitak njegove nezavisnosti, jednostavno su favorizovali onu drugu tranzverzalu.

Ovim je bio ugrožen jedan važan aspekt albanskog identiteta.

7. Ni Albanija ni Srbija nemaju šansu da izgrade stvarno demokratsko društvo sve dok se ne bude rešio problem Kosova i Albanaca u bivšoj Jugoslaviji. Apsurd je ogoljen posle stvaranja nacionalnih država na tlu bivše federacije.

Naravno, stvar se još više komplikuje implikacijama koje albansko pitanje ima za makedonsko pitanje i tek priznatu makedonsku državu. A to znači da se albansko pitanje skoro neposredno tiče i Bugarske. Ali, to ujedno još izrazitije iznosi na videlo apsurd podele Albanaca: da bi se osiguralo postojanje države Makedonije, treba stvoriti još jednu neprelaznu granicu koja odvaja Albance i treba dezintegrisati ono što je donekle bilo integrisano u poslednjih 50 godina. Značaj Kosova u okviru celine ekonomskih, strateških i drugih potencijala Albanaca, razvoj kulture i samosvesti, pitanja identiteta, kontakti i uzajamna uslovljavanja demokratskih pokreta s obe strane granice, jaka dijaspora u Evropi i Americi, a takođe i intenzivni albansko–albanski kontakti posredstvom Evrope koja teži ujedinjenju čuvajući identitete naroda, sve to pitanje Kosova postavlja kao imperativno za opstanak albanskog naroda i kao jedno od ključnih pitanja za razvoj Jugoistočne Evrope. Za balkanologiju, nauku koja se bavi odnosima među narodima, kulturama i jezicima Jugoistočne Evrope, već je rečeno da se ne može održati bez albanskog jezika i odnosa koje on ima; analogno bi se i za mir u Jugoistočnoj Evropi moglo reći da se neće moći održati, ako se ne reši albansko pitanje.

8. Najznačajniji izvori albanskih frustracija, s obe strane granica, bile su i još uvek su nepravedne granice, i, ujedno, pokušaji da im se negira jedan a nametne drugi identitet. Ove su granice, s jedne strane, onemogućile razvoj sopstvenih potencijala i, s druge strane, na nedopustiv način omogućile uplitanje drugih, takođe nerazvijenih naroda Jugoistočne Evrope u sudbinu albanskog naroda. Ovo uplitanje dostiže stepen koji ugrožava samu egzistenciju ovog naroda. Budući da se radi o državama koje su eksponenti interesa posebnih naroda, i budući da su nesposobne za bilo kakve građanske integracije, one su podlegle osvajačkim apetitima, pa stoga svu energiju usmeravaju na traženje puteva

za održavanje postojećeg stanja tlačenjem Albanaca, odnosno, na očuvanje osvojenog.

Premda Albanci poseduju visoki nivo tolerancije prema drugima i prema različitosti, koja je stvarana iz unutrašnje potrebe za koegzistencijom različitih konfesija i otvorenosti prema drugim i različitim kulturama, i premda se po tome bitno razlikuju od suseda, koji svoje identitete traže u isključivanju verskih, kulturnih i etničkih razlika, Albanci ipak više ne mogu da pristanu na prihvatanje stanja podele, zato što bi to bilo ravno samoubistvu. Devedeset godina podele, sa svim posledicama genocida u delu naroda koji je ostao izvan albanske države, sa izolacijom koja je time nemetnuta Albaniji, sa sistematskim rušenjem identiteta, predstavljaju dovoljno dug period, veoma gorkih iskustava, da bi se shvatilo da takva podeljenost ne donosi ništa dobro ni Albancima, a ni njihovim susedima.

Napuštanje identiteta koji je stvaran vekovima suštinski bi poremetilo odnose sa susednim narodima. Razmere u promenama albanskog identiteta, kada bi ta promena i bila moguća, bile bi takve da bi i onaj drugi identitet, u koji bi se prelazilo, takođe morao promeniti svoju prirodu. Kada se radi o drugim integracijama, npr. na nivou Balkana, to bi možda i bilo moguće. Ali, to bi onda značilo da bi i Srbi i Makedonci, u istoj meri kao i Albanci, morali promeniti svoj identitet, i to uz uslov izgrađivanja takvih demokratskih odnosa koji bi omogućili i potpunu zaštitu identiteta onih koji ne bi pristali na promene. Međutim, takvo što naprosto još ne postoji na horizontu.

Krajnje je vreme da se ozbiljno razmotri novo, mirno rešenje sudbine albanskog naroda a time i najvećeg izvora konflikta u Jugoistočnoj Evropi. Hegemonija osmomilionskog do desetomilionskog srpskog, grčkog ili bugarskog naroda nad sedam miliona Albanaca nije ni prihvatljiva, a ni moguća. Sada kada je panslovenski hegemonizam, sa svim jugoslovenskim, komunističkim i drugim nusproduktima definitivno propao, i kada se Istočna Evropa i Crnomorski bazen definitivno vraćaju saradnji sa Zapadom, u kojoj je albanski svet imao hiljadugodišnju ulogu i poziciju, došlo je vreme da albanska država, kao zastupnica interesa čitavog naroda, odigra i svoju ulogu značajnog faktora u preobražaju Balkana iz „bureta baruta“ u zonu mira i saradnje, njegovom oslobađanju od sitnih ratnohušakačkih zavisti, kao i usmeravanju ka stvarnim evropskim integracijama. Sa pozicijom koju zauzimaju Albanci, oni predstavljaju prilično važan ključ za dva pravca ovih integracija: na balkanskoj osi sever – jug, i na južnoevropskoj osi zapad – istok. Ukoliko

albansko pitanje postane jasnije, ono će ujedno postati i lakše rešivo, uz efekte od velikog značaja za procese u samoj Evropi.

Odgovornosti za kašnjenje, za odbrambenu nesposobnost i ostale nedostatke u izgradnji integrisanog modernog društva, u onoj meri u kojoj su sami krivi za to, treba da preuzmu Albanci. Ali, hoće li i Evropa preuzeti odgovornosti za ono što im je nametnula?

Preveo: Škeljzen Malići

ALBANSKO PITANJE NA BALKANU – PROŠLOST I SADAŠNJOST

Sklon sam da stvari posmatram s vedrije strane, pa ću stoga početi s nekoliko reči optimizma, ističući da u istoriji Balkana postoji zajednička osnova: želja za oslobođenjem od turske vlasti. Bilo je i zajedničkih nastojanja ili, bolje rečeno, ponekad se dešavalo da se, u ostvarenju zajedničkog cilja, narodi Balkana nađu jedan pored drugog. Na samom početku razvoja pokreta za oslobođenje u XIX veku postojala je atmosfera solidarnosti, što je istovremeno bila jedna od njegovih karakteristika koje su najviše obećavale.

Neki od najistaknutijih aktivista nacionalnog pokreta za oslobođenje u ovom periodu bili su inspirisani zajedničkim idealom slobodnog balkanskog društva i propovedali bratstvo među svim narodima na poluostrvu. Pomenimo, prvo, dobro poznatu ličnost, preteču grčke revolucije Rigu od Fere, koji je krajem XVIII veka uputio svesrdan apel svim narodima u Otomanskoj imperiji da se, bez obzira na nacionalnost i religiju, ujedine u odlučujućoj borbi protiv ugnjetača. Za njim su krenule i progresivne ličnosti XIX veka, kao što su bili Marković u Srbiji ili Karavelov, Levski i Botve u Bugarskoj, koji su osuđivali sve vrste uskogrudog nacionalizma i šovinizma kao nešto najštetnije po interese celog Balkana. Osim toga, njihove republikanske sklonosti, bile su vođene utopijskom idejom o balkanskoj federaciji.

Bez obzira na iluzornost ove formule koju su zamislili ovi maštoviti mislioci, našu pažnju posebno privlači činjenica da su oni na balkansko društvo gledali kao na celinu koja proističe iz ujedinjenog fronta pokreta za nacionalno oslobođenje. Oni su zaista bili daleko od programa teritorijalne ekspanzije kakvi su bili Načertanije u Srbiji i Megali ideja u Grčkoj. Koliko god to danas zvuči neverovatno, to je istorijska činjenica.

Neki od ideologa i vodećih ličnosti albanskog preporoda iz prošlog i s početka ovog veka odgovorili su u istom duhu. Nacionalni pesnik Naim Frašeri je visoko cenio „prijateljstvo i mir sa Slovenima i Grcima – našim

susedima“, dok je Ismail Kemal, pokretač i osnivač albanske nezavisnosti u vreme Londonske konferencije 1913. godine, zahtevao pravедno rešavanje albanskog pitanja kao značajnog dela ukupnog procesa oslobođenja Balkana. Nažalost, pokazalo se da su to samo izolovani glasovi koji su brzo ugušeni u iskušenjima osećanja sopstvene veličine.

Ubrzo nakon oslobođenja, vladajuće klase u novostvorenim državama izašle su sa svojim programima teritorijalne ekspanzije. To je zatrvalo odnose na poluostrvu. Teritorijalne pretenzije odnosile su se uglavnom na područja nastanjena albanskim stanovništvom. To je dovelo do postepenog odvajanja tih teritorija, a kada je 1912–1913. godine stvorena albanska država, njene granice obuhvatile su manje od polovine albanske nacije tog vremena. Skoro isto toliko ostalo je u Srbiji. To je bilo, i još uvek je, Kosovo.

Uopšteno govoreći, rešenje za nacionalne probleme na Balkanu pronađeno je posle Balkanskog rata i pada turske vlasti na poluostrvu. Izuzetak je bilo samo albansko pitanje.

Tragični događaji u bivšoj Jugoslaviji, koliko god bili za žaljenje, sa albanskog stanovišta su i korisni, utoliko što su u prvi plan isturili još uvek nerešeno albansko pitanje i činjenicu da se prava stabilnost u regionu ne može ostvariti ukoliko se ne pronađe razumno rešenje za krizu u odnosima Albanaca i Srba. Ako želimo stabilan i trajan mir na Balkanu, međunarodna zajednica bi trebalo da obrati veću pažnju na ovaj slučaj. Na Balkanu se ne može stvoriti novi poredak, ako Albancima ne bude omogućeno da u njemu pronađu svoje pravo mesto.

Mislim da nešto, što bih ja nazvao starim mentalitetom, predstavlja najveću prepreku u rešavanju albanskog pitanja. Dobro je poznato da se srpska vlada, u dokazivanju svojih teritorijalnih potraživanja, prvo pozvala na takozvana „istorijska prava“. Ona je naročito insistirala, i još uvek tvrdi, da je Kosovo bilo kolevka srpske državnosti i civilizacije još od Srednjeg veka. To je, naravno, očigledna zloupotreba istorije, jer se ne mogu zanemariti kretanja stanovništva i demografske promene koje su se vekovima odvijale. Danas su „istorijska prava“, onako kako ih je zamislila „velikosrpska“ ideologija, u oštroj suprotnosti sa realnom etničkom situacijom koja je kroz vekovne promene stvorena na Balkanu. To je još uvek osnovni argument koji koristi srpska propaganda da bi dokazala svoje pravo na dominaciju.

Postoji još jedan, manje poznat argument koji se koristi u istu svrhu u prilog polaganja prava na teritorije nastanjene Albancima. Naime, činjenica je da je srpska vlada 1912–1913. godine na Londonskoj konferenciji prezentirala velikim silama memorandum u kome se, osim na

„istroijska prava“, pozivala i na svoju „kulturnu i civilizacijsku misiju“, koju progresivni i civilizovani Srbi imaju u odnosu na navodno zaostalu i, maltene, varvarsku populaciju, kako su Albanci tada predstavljani. To je bio pravi odraz principa, široko prihvaćenog u to vreme, prema kome evropske sile imaju zadatak da civilizuju narode svojih kolonija. To zvuči izuzetno cinično kada se radi o ljudima zadojenim rasističkim idejama i predrasudama.

Bojim se da je ovakav metalitet još uvek veoma prisutan. Predrasude su još uvek duboko ukorenjene. Na tromilionsko albansko stanovništvo gleda se kao na drugorazredan narod čija je sudbina određena jednom za uvek. Čini se da vladajući krugovi u Beogradu, pa čak i neki značajni sektori javnog mnjenja u Srbiji, nisu promenili svoje mišljenje o Albancima, bez obzira na to što je prošao čitav vek. Za njih su Albanci još uvek nomadsko stanovništvo, horda osvajača koju bi trebalo držati pod strogom kontrolom. Oni, međutim, nisu divlja plemena, već narod koji ima puno pravo da bude jednak sa ostalima. Prokletstvo nacionalizma je u tome što jedna nacija smatra da je ravnopravnija od drugih.

U ovom trenutku vodi se rasprava o raznim načinima mogućeg rešavanja albanskog pitanja u Srbiji. Mi tim rešenjima suprotstavljamo naše formule.

Sa našeg stanovišta, jedino pravo i trajno rešenje je nezavisno Kosovo, jer su svi ostali pokušaji završili neuspehom. Mi smo čvrsto uvereni da je to neophodan korak koji bi trebalo preduzeti na putu ka novom realnom poretku na Balkanu. To je, takođe, jedini mogući način da se obezbedi miroljubiva koegzistencija i uspostave normalni dobrosusedski odnosi između Srba i Albanaca. I na kraju, ako prihvatimo princip samoopredeljenja, trebalo bi da ga poštujemo i primenjujemo u svim situacijama, i na sve slučajeve. Nema sumnje da će to biti ključno pitanje dnevnog reda kada budemo započeli razgovore o novom poretku na Balkanu.

Šta je sa drugim opcijama? Rečeno nam je da je formula pune nezavisnosti nerealna. Autonomija se prikazuje kao jedino praktično izvodljivo rešenje. Međutim, iskustvo već postoji i rezultat nam je poznat. Srpske vlasti su 1980-tih godina s izuzetnom brutalnošću srušile autonomiju.

Kako se može definisati sadašnja situacija na Kosovu? Nju karakteriše konfrontacija ogromne većine albanskog stanovništva i minijature manjine Srba koje podržava snažan vojni establišment. Usled toga se javila neka vrsta dualizma. Sa jedne strane, postoji Republika Kosovo koja, iako bez ikakve realne snage, pravnog i međunarodnog priznanja,

predstavlja istinski izraz volje albanske manjine. Sa druge strane, stoji ogroman represivni aparat koji obezbeđuje kolonijalnu vladavinu. Bez preterivanja se može reći da se na Kosovu, na albansko stanovništvo, primenjuje sistem aparthejda. Mi ne vidimo nikakve razlike u odnosu na onaj koji je do nedavno vladao u Južnoj Africi za crnačko stanovništvo.

Dok mi vodimo razgovore o raznim formulama, Albancima na Kosovu su uskaćena skoro sva elementarna prava. Oni su žrtve kompletne segregacije, izbačeni iz svih značajnih i vitalnih sektora javnog života: administracije, obrazovnih i zdravstvenih institucija, a o masmedijima i da ne govorimo. Oni su kompletno izolovani.

Ovim se vraćam na ideju da je neophodan preduslov prevazilaženje starog mentalnog okvira i početak razmišljanja o Albancima kao o ravnopravnim ljudskim bićima koja bi trebalo da uživaju osnovna prava i slobode predviđene međunarodnim standardima.

Međutim, međunarodna zajednica, nažalost, greši i u pogledu ovog pitanja. Ona, čini se, ne sagledava problem u njegovoj celosti i nije u potpunosti svesna ozbiljnosti situacije na Kosovu niti opasnih posledica koje bi ona mogla imati. Apsolutno je neophodno da se svet aktivnije angažuje u ovom kritičnom trenutku.

Međunarodna zajednica mora biti aktivna kroz svoja najautoritativnija tela. Na Kosovu se sada odvija konfrontacija koja preči da preraste u otvoren sukob. U takvoj situaciji, u kojoj su dve strane opasno podeljene, izuzetno je značajno da treća strana – posrednik pravovremeno interveniše kako bi se izbeglo najgore. Ta treća strana mogu biti samo forumi koje je osnovala međunarodna zajednica. Neophodno je da se oni pokrenu na vreme, a ne *post factum* kako je do sada bilo. Nadamo se da je iskustvo Bosne i Hercegovine jasno pokazalo da se mora raditi brže. Mi se sada suočavamo s ogromnim teškoćama u traženju izlaska iz ove užasne krize.

Što se tiče Kosova, bilo bi neophodno da se na međunarodnom nivou odmah uspostavi naka vrsta kontrolne organizacija koja bi prvo spoznala situaciju i stavila je pod kontrolu, a zatim i formulisala konkretne predloge da bi se krenulo sa mrtve tačke. Po mom mišljenju, prvi značajan korak bio bi ponovno uspostavljanje obrazovanja na albanskom jeziku na svim nivoima. U stvari, jedini način za smirivanje zategnutosti u odnosima između Albanaca i Srba bio bi preduzimanje hitnih mera za poboljšanje situacije u oblasti ljudskih prava u pokrajini. Suvišno je govoriti da se problem Kosova ne može svesti na pitanje ljudskih prava. To je veoma složen problem, ali bi mogao biti dobra

polazna tačka, kao znak spremnosti srpskih vlasti da krenu u dijalog i pronadu pravedno i konačno rešenje.

Znamo unapred da će srpske vlasti dokazivati da je to unutrašnja stvar Srbije. Zaista, ova država je do sada uglavnom mogla da prema svojim građanima postupa onako kako to ona hoće. Ono što se dešavalo unutar njenih granica se, u principu, nije ticalo nikoga. Jasno je, međutim, da je danas zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda problem od interesa za međunarodnu zajednicu. To potvrđuje više međunarodnih instrumenata čiji su potpisnici Jugoslavija i Srbija kao države naslednice.

Zaštita ljudskih prava označava nov i specifičan razvoj u međunarodnom pravu. Ona sada čini jedno od fascinantnijih poglavlja te discipline. Ona pobuđuje interes ne samo zbog svog doktrinarnog aspekta, teorije, već naročito zbog svoje praktične dimenzije, tj. primene u svakodnevnoj praksi. Što se tiče razrade principa koji se odnose na ljudska prava, utvrđene su neke dalekosežne formule. Ali, da li međunarodna zajednica zaista ima ovlašćenja da interveniše i uspostavlja pogažena prava? Mnoge vlade ovakvu intervenciju još uvek podređuju principu suverenosti. To je naročito stav srpskih vlasti. Nema sumnje da je državni suverenitet jedan od osnovnih principa u međunarodnim odnosima. Tako je rečeno i u Povelji UN, ali je usko tumačenje Povelje prevaziđeno najnovijim razvojem događaja u oblasti međunarodnog prava. Srpska vlada se više ne može kriti iza njega.

Događaji u bivšoj Jugoslaviji po svojoj žestini prevazilaze i najneveovatnije scenarije. Osnovni cilj konflikta postalo je raseljvanje naroda. To se u velikoj meri događa u Bosni. Hoće li i na Kosovu biti učinjen pokušaj takvog „etničkog čišćenja“? Koliko god to bilo opasno i odvratno, čini se da je to ipak krajnji cilj. Međunarodna zajednica ne može da ostane po strani, skrštenih ruku. Ono što se sada dešava u bivšoj Jugoslaviji, i što bi se uskoro moglo dogoditi na Kosovu, predstavlja najplastičniji i najneprijatniji dokaz da su principi ljudskih prava i humanitarno pravo potpuno beskorisni ako se ne sprovode.

Sa tog stanovišta zadovoljava nas i ohrabruje činjenica da je međunarodna zajednica, kroz svoje najznačajnije forume, nedavno reagovala protiv odluke beogradske vlade da ne produži mandat dugoročnoj misiji KEBS-a na Kosovu, u Vojvodini i Sandžaku. Parlamentarna skupština KEBS-a je na svom helsinškom sastanku, jula 1993. godine, usvojila specijalnu rezoluciju kojom se osuđuje ovakva odluka i zahteva nastavak rada misija. Međutim, da li je to dovoljno? Izgleda se se srpske vlasti nisu mnogo zabrinule zbog ovakve reakcije.

Već sama činjenica da se pitanje Kosova tretira na isti način kao i pitanje Vojvodine i Sandžaka pokazuje da nema dovoljno razumevanja složenosti kosovskog slučaja.

Osim toga, „Deklaracija i program akcija“, koje je 25. juna 1993. godine u Beču usvojila Konferencija UN za ljudska prava, navode da je „brzo i temeljno uklanjanje svih oblika rasizma i rasne diskriminacije, ksenofobije i sličnih oblika netolerancije prioritetan zadatak međunarodne zajednice“. To je sasvim u redu, ali je ipak globalan pristup. Neophodno je preduzeti konkretne mere. Genocid, „etničko čišćenje“, silovanja, masakri civilnog stanovništva i slični događaji u bivšoj Jugoslaviji predstavljaju direktan udarac u srce najosnovnijih ljudskih prava. Pokazalo se da oštro formulisane deklaracije, ekonomske sankcije, pa čak i međunarodni sudovi koji još uvek čekaju na suđenje ratnim zločincima, nisu dovoljni da bi se preokrenuo tok događaja. Vreme je da međunarodna zajednica pokaže aktivnije prisustvo i efikasnost u situacijama koje predstavljaju ozbiljnu pretnju međunarodnom miru, kao što je ova.

Najnoviji događaji u bosanskoj krizi pokazuju da se međunarodna zajednica, ako ništa drugo, barem kreće u pravom smeru. To daje osnova za nadu da je započeta nova stranica u međunarodnim odnosima.

Paskal Milo

ALBANSKI FAKTOR U BALKANSKOJ I EVROPSKOJ POLITICI

Stranci ne poznaju prave dimenzije albanskog nacionalnog pitanja kao problema celokupne albanske etničke teritorije: istorijske domovine Albanaca. Razlog tome su brojni činioci političke, ekonomske, kulturne i ideološke prirode. Podela Evrope na blokove, nakon Drugog svetskog rata, uspostavljanje komunističkog režima u Albaniji i njeno članstvo u Sovjetskom kampu preusmerili su spoljnu politiku Albanske države od nacionalizma ka internacionalizmu. Nacionalno pitanje nije smatrano neodložnim ključnim problemom, već pre pitanjem budućnosti u okviru klasične lenjinističke i staljinističke šeme.

Polazeći od ovakvog koncepta, učinjeno je veoma malo napora da se ovaj problem zaista upozna i naučno obradi, kao i da se sačini i propagira nacionalna platforma, pre svega u inostranstvu. Nasuprot tome, naši severni i južni susedi su, sistematski i kroz specijalizovane institucije, trošili velike sume za propagiranje njihovih nacionalnih platformi u nastojanju da ih učine uverljivim, ne samo u svojim zemljama, već i širom sveta.

Tek u proleće 1981. godine, kada su etnički Albanci sa Kosova otpočeli demonstracije zahtevajući svoja nacionalna prava, albansko pitanje uspelo je da se probije kroz zid ćutanja. Ono je, u toku poslednje decenije, počelo da biva poznato i na međunarodnoj sceni da bi postepeno preraslo u balkanski i evropski problem.

Albansko nacionalno pitanje je složeno i specifično. Nije nam namera da poričemo ni postojanje niti značaj problema drugih. Mi, međutim, želimo da damo kratak prikaz okvira albanskog nacionalizma kao i mesta i uloge albanskog nacionalnog pitanja u tekućem razvoju događaja na Balkanu.

Albanski nacionalizam stupio je na istorijsku scenu kasnije nego nacionalizmi drugih balkanskih zemalja. Kada je, u prvoj polovini XIX veka, počeo da se pojavljuje, naši susedi su već imali stvorene svoje nacionalne države. 1844. godine i srpski i grčki nacionalizam objavili

Paskal Milo

su svoje platforme kojima su nameravali da povrate svoje etničke teritorije od osmanlijskih uljeza i priključe ih svojim državama. Pored toga, oni su planirali i priključenje albanske etničke teritorije.

Dugotrajna vladavina Turske, organizovane aktivnosti grčkih i srpskih političkih krugova i podrška koju su im pružale velike sile kao što su Engleska, Francuska, Rusija itd, onemogućili su albanskom nacionalizmu da uspešno izvrši ujedinjenje svih albanskih etničkih teritorija u jedinstvenu nacionalnu državu i tako je zaštititi od pretnji da će biti anektirana susednim zemljama, iako je u poslednjem kvartalu XIX veka ona ojačala i stvorila svoju političku i vojnu organizaciju poznatu pod imenom „Albanska Prizrenska Liga“. Velike sile okupljene na berlinskom kongresu 1878. godine ignorisale su albansko nacionalno pitanje i iskoristili albanske etničke teritorije da zadovolje svoje balkanske klijente i uspostave ravnotežu među njima. Teritorije za koje se znalo da su albanske date su susednim monarhijama: Crnoj Gori, Srbiji i Grčkoj. Nedostaci albanskog nacionalizma, kao i prepreke koje su izazvale spoljni faktori, usporili su proces stvaranja albanske nacionalne države. Ova država, čak i kada je 1912. godine proglašena, nije ispunila istorijsku misiju albanskog nacionalizma – ujedinjenje svih albanskih etničkih teritorija. Više od polovine etničkog prostora ostalo je izvan albanske države. Tada je novu podelu albanskih zemalja sankcionisala Londonska konferencija iz 1913. godine, polazeći od istih interesa i intencija kao i Berlinski kongres. Kosovo, Camera i drugi albanski etnički regioni dati su susednim monarhijama. Čak i posle 1912. godine maloj i slaboj Albaniji pretila je opasnost da bude izbrisana sa političke mape Balkana zbog tajnog Londonskog ugovora iz 1915. godine ili projekata Pariske mirovne konferencije od 1919–1920. godine. Ovakve pretnje prema Albaniji ostale su aktuelne čak i po završetku Drugog svetskog rata.

Nakon 1912. godine, zaštita kržljave nacionalne države od daljih podela ili nestanka bila je prvenstveni zadatak albanskog nacionalizma. Paralelno s tim, on se često, žestoko ili latentno, borio za ispravljanje nepravdi učinjenih Albancima, zahtevao ujedinjenje albanskih etničkih teritorija sa matičnom državom, insistirajući na odbrani nacionalnih prava albanskog stanovništva i boreći se protiv politike genocida koju su prema Albancima divljački sprovodili šovinističkih krugovi suseda, kao i protiv uskraćivanja prava Albancima na njihov maternji jezik, kulturu i obrazovanje.

Međutim, kao i u drugim istočnim i balkanskim zemljama, nakon pada komunističke diktature u Albaniji, stvoren je veliki prostor za

izražavanje i aktivnost albanskog nacionalizma, za odbranu nacionalnih prava Albanaca u susednim zemljama. Nacionalno pitanje postalo je centralni problem albanskog unutrašnjeg političkog života, kao i osnova spoljne politike albanske demokratske države.

Da bi se danas razumela širina i suština albanskog pitanja neophodno je, pre svega, dati kratak prikaz teritorijalne distribucije albanske nacije u ovom regionu. U ovom trenutku Albanci su kao etnička populacija, skoncentrisani u Albaniji (3.182.417)³³⁸ i na Kosovu, gde je, prema srpskim izvorima, 1989. godine živeo 1.686.661³³⁹ Albanac, dok ih je prema Albanskim naučnicima bilo 2.000.000.³⁴⁰ Osim toga, prema „zvaničnim“ podacima, ima još 427.913 Albanaca u Makedoniji i 14.281³⁴¹ u Hrvatskoj. Albanski izvori procenjuju da u Makedoniji ima 800.000 Albanaca, 100.000 u južnoj Srbiji i 50.000 u Crnoj Gori. Sve u svemu, polovina albanskog naroda danas živi na svojoj etničkoj zemlji nasilno priključenoj bivšoj Jugoslaviji.

Utvrđivanje broja Albanaca koji žive u Grčkoj je, u principu, mnogo komplikovanije. Grčka vlada zvanično poriče postojanje etničkih i jezičkih manjina u Grčkoj, koju predstavlja kao zemlju sa skoro sasvim homogenim stanovništvom. Jedino što Atina prihvata je muslimanska manjina u Trakiji u blizini granice sa Turskom. Prema grčkim naučnicima, koji ne drže stranu netolerantnog grčkog nacionalizma, u Grčkoj ima i drugih manjina kao što su makedonska, vlaška, albanska, itd.³⁴² Međutim, o tome danas ne postoje adekvatni podaci, jer Grčka država nije zainteresovana za vođenje evidencije. Što se tiče perioda posle Drugog svetskog rata, statistički podaci postoje samo za 1951. godinu. Prema ovim podacima te godine u Grčkoj je bilo 22.736 Albanaca ili 0,3% ukupnog broja stanovnika. Nema sumnje da je ovaj broj premali, imajući u vidu etničko čišćenje i genocid nad albanskim stanovništvom posle 1912. godine, a naročito u periodu 1944–45. godine kada je oko 20–25 hiljada etničkih Albanaca muslimanske vere proterano sa sopstvene zemlje.³⁴³ Pored ove etničke albanske manjine, postoji još jedna

338 *Statistički godišnjak Albanije*, Tirana, 1991, str. 370.

339 Vera Klopčič, *Le droit des langues dans l'ex-Yougoslavie*, in *Les minorités en Europe*, Droits linguistique et droits de l'homme, Paris, 1992, p. 326.

340 Hivzi Islami, *Realiteti etnik-demografik dhe aspiratat serbe*, p. 87.

341 Ksente Bogoev, „A Sketch for a Global Presentation of the Macedonian Economy“, *Balkan Forum*, Vol.1.f.2, March 1993, p. 188; Vera Klopčič: „Le droit des langues dans l'ex-Yougoslavie“, p. 326.

342 Panayote Elie Dimitras, „Minorities Linguistics in Greece“, *Les minorités en Europe*, Paris 1992, p. 302.

albanska jezička manjina poznata pod imenom Arvanitas* koja nastanjuje velike površine Atike, Tesalije, Peloponeza i grčkih ostrva u Egejskom i Jonskom moru već nekih 6–7 vekova. Najveći broj njih još uvek govori albanskim jezikom koji, naravno, nije moderan, jer im nikada nije pružena mogućnost da ga neguju i uče u školama niti da ga slobodno koriste.

Demografski podaci koji objašnjavaju širenje Albanaca na Balkanu, a naročito na kompaktnim albanskim etničkim teritorijama kao što su one u bivšoj Jugoslaviji, dokazuju da albansko nacionalno pitanje nije problem manjine, već problem nacije podeljene na pola. Ni jednoj od nacija koje danas žive na Balkanu nije odueta polovina nje same, čak i ako se u to uračuna i broj pripadnika manjina u susednim zemljama i njihovih sunarodnika u dijaspori. Demografski aspekt, uz diskriminativan pravni, politički, ekonomski i kulturni položaj Albanaca na Kosovu, u Makedoniji, Crnoj Gori, Srbiji itd, čini albansko nacionalno pitanje jednim od najznačajnijih na balkanskom poluostrvu. To nije subjektivna tvrdnja izrečena zato što Albanci žele da tako predstavljaju svoj problem. To je, takođe, rezultat istorijskih nepravdi, koje su sve više pogoršavane zbog neprekidnog antialbanskog kursa vladajućih i zvaničnih krugova u Beogradu, kako u prošlosti, tako i u vreme prve i druge Jugoslavije, pa i danas u aktuelnoj Srbiji.

U ovom trenutku albansko nacionalno pitanje ugrađeno je u sveopštu balkansku krizu. Ovaj region je bio i ostaje trajan izvor lokalnih kriza koje mogu da dovedu do opšte eksplozije, jer problemi nikada nisu rešavani na najbolji mogući način. Epohalne promene do kojih je došlo posle propasti komunizma ohrabrile su ugnjetavane i diskriminisane narode i manjine da zahtevaju svoja legitimna nacionalna prava. Slično tome, dezintegracija bivše Jugoslavije odrazila se na ceo balkanski geografski prostor i oživela nacionalističke snage suprotnih trendova i smerova. U takvoj klimi, nije trebalo mnogo vremena da se ponovo pojavi seme sukoba i davnašnje nesloge balkanskih država. Konzervativne nacionalističke snage igraju na kartu agresivnog nacionalizma napajajući svoje narode osećanjem neprijateljstva i nacionalne mržnje kako bi osvojile vlast. Mnogi analitičari i naučnici imaju potpuno pravo kada povlače istorijsku paralelu između balkanske krize iz 1913. godine i ove današnje, istovremeno podvlačeći mnogo veću opasnost ove druge.

343 William Bland and Jan Price, *A Tangled Web. A History of Anglo-American Relations with Albania (1912–1955)*, London 1986, pp. 228–229.

U tom kontekstu, želeo bih da citiram reči dobro poznatog američkog političara Džordža F. Kenana koji je nedavno napisao: „...sposobnost balkanskih naroda da ostvare miroljubivu interakciju nije sada ništa veća nego što je bila pre tih osamdeset godina. Ako su za to potrebni dokazi, oni se obilato mogu naći u neprijateljstvima koja sada postoje u ovom regionu. Teškoće u uspostavljanju takve interakcije još više pogoršava činjenica da se broj učesnika u ovoj tragičnoj igri sada značajno povećao“.

Sadašnja situacija na balkanskom poluostrvu, a naročito njeno pogoršavanje, predstavljaju veliku opasnost. Kovitlac izazvan krizom u bivšoj Jugoslaviji verovatno će zahvatiti i druge balkanske zemlje. Libanizacija Balkana može dovesti do balkanizacije cele Evrope. Stvaranje samostalnih država Hrvatske, Slovenije i Makedonije, ili otkriće formule za zaustavljanje rata u Bosni i Hercegovini, ne znače kraj jugoslovenske krize, pa tako i balkanska kriza ostaje i dalje otvorena. Albansko pitanje predstavlja fundamentalan element i odlučujuć faktor budućnosti Balkana. Prema tome, bez razrešenja albanskog pitanja, konkretno i u skladu sa nacionalnim pravima Albanaca, nije moguća ni pomisao o miru i stabilnosti u regionu.

Albansko nacionalno pitanje čine dva osnovna dela: problemi Albanaca koji žive na svojoj etničkoj zemlji u bivšoj Jugoslaviji i problemi stanovništva nasilno iseljenih sa njihove zemlje. U skladu sa principom samoopredeljenja naroda u okviru prava koja proističu iz međunarodnih dokumenata, mišljenja o rešenju albanskog nacionalnog pitanja razlikuju se u zavisnosti od vremenskog perioda i regiona o kome se radi. U toku poslednje tri godine albanske političke snage i diplomatija sa obe strane granice, izašli su sa nekoliko konkretnih mišljenja koja rešavaju albansko nacionalno pitanje u bivšoj Jugoslaviji, delimično ili u potpunosti. Međutim, istovremeno i zahtevi Albanaca sa Kosova iz Makedonije, Crne Gore i Grčke međusobno se razlikuju. Ove razlike određene su specifičnim uslovima u kojima su se Albanci našli, i još uvek se nalaze, i političkim realizmom da se traži ono što se može dobiti danas da bi se tako utro put za konačno rešenje u što skorijoj budućnosti. Pojedinačna analiza svih ovih opcija omogućava bolje sagledavanje celine albanskog nacionalnog pitanja.

Kosovo je centralna osa albanskog pitanja u bivšoj Jugoslaviji. Ono ostaje najznačajniji istorijski i postojeći uzrok zategnutosti koja karakteriše odnose Albanaca i Srba i potencijalni izvor mogućih opasnih eksplozija na Balkanu. Kada su pre osamdeset godina velike sile veštački odvojile Kosovo od etničkog albanskog trupa i pripojile ga Srbiji, one

verovatno nisu bile svesne da će njihov poklon biti balkanska jabuka razdora niti su nezadovoljstvo Albanaca shvatale kao dug koji treba vratiti. Kosovo je istorijski etnička albanska teritorija nastanjena uglavnom Albancima koji, danas, čine 90% ukupnog stanovništva. I istorijsko i etničko pravo su na strani Albanaca. Srbi Kosovo nazivaju srpskim Jerusalimom, dok ga Albanci smatraju svojim Pijemontom. Međutim, istorija ne rešava probleme današnjice. Pitanje Kosova je problem Albanaca i Srba i problem međunarodne zajednice. Neuspeh ili uspeh u rešavanju ovog problema zavisi od načina funkcionisanja ova tri faktora.

Albanski zahtevi kreću se od neutralne samostalne republike Kosovo do njegovog ujedinjenja sa Albanijom. Ovo poslednje rešenje se smatra mogućim samo u slučaju promene spoljnih granica bivše Jugoslavije mirnim putem, bez nasija. Albanski narod na Kosovu je otvoreno izjavio svoju političku volju da živi u samostalnoj republici odvojenoj od Srbije. 2. jula 1990. godine Parlament Kosova je usvojio Ustavnu deklaraciju kojom se Kosovo proglašava samostalnom jedinicom ravnopravnom sa drugim sastavnim jedinicama bivše jugoslovenske federacije.³⁴⁴ 7. septembra 1990. godine Parlament je, u Kačaniku, usvojio Ustav Republike Kosovo, dok je godinu dana kasnije na Kosovu održan referendum kojim se albansko stanovništvo jednoglasno izjasnilo za samostalnu i suverenu republiku Kosovo.³⁴⁵ Oktobra 1991. godine, parlament i političke partije oformili su privremenu vladu u izgnanstvu.³⁴⁶ Kroz ove institucije etnički Albanci na Kosovu nastojali su da prežive suočeni sa brutalnom politikom represije koju je sprovodio Miloševićev režim, tražeći svoja nacionalna prava na demokratski način.

Srpska politika prema etničkim Albancima na Kosovu uvek je bila proizvod nacionalističkih i šovinističkih predrasuda. Istorija Kosova je u ovom veku ispunjena obiljem dokaza o nepromenljivosti namera Beograda da iskoreni etničke Albance na Kosovu. Ako u tome ne uspe to će, naravno, biti zasluga samih Albanaca koji se odupiru srpskoj državnoj politici asimilacije i nasija. Nakon 1966. godine faktor sa pozitivnim uticajem bila je politika ravnoteže koju je sprovodio jugoslovenski lider Tito i koja je Albancima garantovala neka prava. Prema Ustavu iz 1974. godine Kosovu je dat status autonomne pokrajine, kao jedne od osam konstitutivnih jedinica Jugoslavije. Posle Titove smrti

344 Alush Gashi (ed.), *The Denial of Human and National Rights of Albanians in Kosovo*, Illyria Publishing Co., Inc. New York, 1992.

345 *Op. cit.*, p. 6.

346 *Op. cit.*, pp. 7-8.

1980. godine, kao što se i predviđalo, opasnost od dezintegracije Jugoslavije postala je veća nego ikad, zbog ekstremne erupcije nacionalnih suprotnosti. Srbija, koja do tada nije bila u mogućnosti da sprovede svoju hegemoniju – svoj divni san, smatrala je da je došlo vreme da stupi u akciju.

Prva stvar koju su ekstremni srpski nacionalni krugovi krenuli da učine bio je obračun sa etničkim Albancima na Kosovu. Posle 1981. godine uslededilo je postepeno ograničavanje autonomije pokrajine koje je kulminiralo u pokretanju prostupka za ukidanjenje njenog pravnog i faktičkog položaja 1988. godine. Tretiranje etničkih Albanaca na Kosovu kao manjine a ne naroda – trećeg po veličini u Jugoslaviji – srpski parlament je u novembru 1989. godine izmenio ustav jugoslovenske federacije na štetu pravnog položaja Kosova, a u korist Srbije.³⁴⁷ Marta 1989. godine nekim amandmanima na ustav Srbije bitno je promenjen ustavni položaj Kosova, što je označilo prvi korak u pravcu otvorenog rušenja njegove autonomije.³⁴⁸ 5. jula 1990. godine srpski parlament je doneo zakon o raspuštanju Parlamenta Kosova, dok je marta 1991. godine suspendovao njegovo predsedništvo i na taj način slomio i poslednju instituciju autonomije Kosova.³⁴⁹

Oduzimanje autonomije bilo je praćeno nizom drugih mera kojima su ukinuti pravosudni i administrativni sistemi, kao i lokalna samouprava i etničkim Albancima sa Kosova uskraćeno pravo da razvijaju svoju nacionalu kulturu, primaju informacije na albanskom jeziku i koriste ga kao zvaničan jezik. Mnogo veću diskriminaciju predstavljale su mere u oblasti obrazovanja i zdravstva. Srpske vlasti su zatvorile sve škole u kojima se bilo 450 hiljada studenata, uključujući i albanski Univerzitet u Prištini. Zbog toga je 6 hiljada nastavnika i oko 850 univerzitetskih profesora otpušteno s posla.³⁵⁰ Pored toga, još oko 1500 zaposlenih u zdravstvu izgubilo je posao iz političkih razloga, dok je ukupan broj otpuštenih Albanaca iznosio 100.000.³⁵¹

Srbija vlada Kosovom uz pomoć zakona i opsadnog stanja. Po celom Kosovu razmeštene su velike jedinice milicije, a njegovi gradovi, naročito Priština, poprimili su izgled mesta pod invazijom. Policijska

347 *Le Kosovo-Metohija dans l'histoire Serbe*, editions l'age d'homme, Lausanne, 1990, p. 310.

348 *Op. cit.*, pp. 102–103.

349 *Op. cit.*, pp. 103–104.

350 *Op. cit.*, pp. 7, 162.

351 *Op. cit.*, pp. 176–177.

represija je dnevna pojava, a nasilje jedini način komunikacije s Albancima. Ako bi želeli da izrazimo našu situaciju rečima jednog izuzetnog Francuza, Andre Malroa, mogli bi slobodno reći da je današnje Kosovo Alžir Srbije.³⁵²

Ovaj kratak prikaz situacije na Kosovu raščičava teren za bolje prosuđivanje i razumevanje opasnosti koju bi moglo izazvati njeno dalje pogoršanje za mir na Balkanu i u drugim delovima sveta. Tačno je da je situacija na Kosovu navela međunarodnu javnost, vlade balkanskih zemalja, evropsku zajednicu i SAD da postanu svesne njenog značaja. U principu, svako od njih ima sopstveni stav i vidu rešenja koja proističu iz želje da se spreči širenje konflikta na jug Balkana, kao i njihovih neposrednih i posrednih interesa. Svi se oni brinu za pronalaženje rešenja, ali su im verzije različite. Pored Srbije, koju ne interesuje radikalno rešenje problema Kosova, ni Grčka ni Makedonija nisu za nezavisnu republiku. Obe države se plaše stvaranja nezavisne albanske države na Kosovu, jer bi ona u bliskoj budućnosti mogla zahtevati ujedinjenje sa Albanijom i na taj način izmeniti postojeću ravnotežu na Balkanu. Makedonska vlada je osteljiva iz još jednog razloga. Nezavisno Kosovo na granicama Makedonije bilo bi sjajan primer etničkim Albancima koji žive u toj republici, utoliko pre što tu postoji geografski kontinuitet. I Grčka je osetljiva na formulu nezavisnog Kosova zbog namera Turske koja stremlji na prodoru u ovaj region oslanjajući se istovremeno i na muslimansko stanovništvo u Bugarskoj (preko milion Turaka), na Kosovu, u Bosni, Albaniji i Makedoniji. U strahu od toga, Atina je obnovila stare saveze sa Srbijom, ne samo na političkoj osnovi, već i na bazi religije i pravoslavlja. Grčka vlada je takođe zabrinuta za moguću opasnost od rata na Kosovu jer bi to pokrenulo masovne migracije Albanaca sa Kosova u Albaniji, a kasnije iz Albanije ka Grčkoj. Ni Bugarska nije sklona da podrži nezavisno Kosovo zbog mogućeg uticaja na njenu tursku manjinu i neprilika koje bi mogle nastati u Makedoniji. To je takođe i slučaj Rumunije koja ima snažnu mađarsku manjinu u Tansilvaniji, iako Rumunija teži ujedinjenju sa Moldavijom.

Evropska zajednica nije mogla da formuliše zajedničku politiku u odnosu na Balkan i njena rasepkanost je sasvim očigledna. Francuska, Engleska i Španija – tri od pet zemalja koje su potpisale Vašingtonsku deklaraciju o bivšoj Jugoslaviji – jasno su se izjasnile za autonomno Kosovo u Srbiji. SAD su takođe objavile svoju opciju: proširena auto-

352 Paul Garde, *Vive et la mort de la Yougoslavie*, Fayard, 1992, p. 229.

mija, ali ne nezavisno Kosovo. Američki stav sadrži još jedan osnovni element: otvorenu i zvaničnu izjavu da bi proširenje konflikta na Kosovo od strane Srbije izazvalo direktnu američku intervenciju u toj oblasti.

Očigledno je da u odnosu na Kosovo postoje dve osnovne opcije: albanska za neutralno i nezavisno Kosovo i opcija većine zemalja za proširenu ili maksimalnu autonomiju, kako se ističe. U ovom trenutku albanska opcija se teško može sprovesti ne stoga što nije ispravna, već zato što nema podršku velikih sila. Nema sumnje da taj stav iritira Albance i pokazuje im da još uvek postoji stari mentalitet evropskih kancelarija, prema kome bi male narode trebalo žrtvovati za stvar mira, harmonije i interesa velikih. Pokazalo se da privremena i nekorektna rešenja imaju prolazan karakter. Probleme bi trebalo rešavati definitivno i pravedno, a to zahteva političku volju i odlučne akcije. Džordž Kenan navodi dve stvari koje su neizbežne u rešavanju ozbiljnog pretećeg problema jugoistočnog dela evropskog kontinenta: „... Prvo, nov i jasno prihvaćen teritorijalni *status quo*; drugo, neka veća i efikasnija ograničenja ponašanja država u regionu. Bilo bi naivno pretpostavljati da bi se prvi od pomenutih zahteva – novi teritorijalni *status quo* – mogao ostvariti isključivo putem pregovora između samih učesnika. Njihova mišljenja bi, naravno trebalo čuti i ozbiljno uzeti u razmatranje; ali, biće potrebno posredovanje spolja, a po svemu sudeći i spoljna sila, da bi se sačinilo razumno rešenje i razne strane navele da ga prihvate i poštuju.“³⁵³

Drugi element albanskog nacionalnog pitanja u bivšoj Jugoslaviji poednako se odnosi na Albance koji žive u zapadnoj Makedoniji odvojeni od ostalih sunarodnika graničnom linijom. Položaj etničkih Albanaca u Makedoniji sličan je onom koji imaju etnički Albanci na Kosovu, ali je u stvari bolji. Oni uživaju neka od osnovnih nacionalnih prava i imaju 23 predstavnika u parlamentu. Oni, takođe, imaju i sopstvenog predstavnika u koalicionoj vladi koja upravlja makedonskom državom. Međutim, etički Albanci u Makedoniji traže sva svoja prava koja proističu, ne iz položaja manjine ili narodnosti kakvim se zvanično smatraju, već iz statusa nacije. Oni zahtevaju promenu nekih ustavnih odredbi i, iznad svega, one odredbe koja utvrđuje Makedoniju kao nacionalnu državu Makedonaca iz uvida Ustava.³⁵⁴ Polazeći od

353 George F. Kennan, „The Balkan Crisis...“, *New York Review of Books*, Vol. XI, No. 13, 15 July 1993.

354 *Ustav Republike Makedonije*, Skopje, 1991, str. 3.

činjenica da Albanci žive na svojoj etničkoj zemlji i, po njihovim tvrdnjama, imaju skoro isti broj stanovnika kao Makedonija, oni zahtevaju status državotvorne nacije.³⁵⁵ U Makedoniji se pitanje popisa stanovništva pretvorilo u ozbiljan politički problem. Albanci su odbili da učestvuju u popisu 1991. godine bojeći se manipulacija. Saglasili su se sa makedonskom vladom da se opšti popis stanovništva u Makedoniji obavi novembra 1993. godine pod nadzorom jedne evropske komisije.

Albanske političke snage imaju dve mogućnosti za rešavanje albanskog nacionalnog pitanja u Makedoniji: prvo, organizovanje Makedonije kao federacije ili konfederacije švajcarskog tipa u kojoj bi pravo Albanaca kao državotvorne nacije bilo jednako istom pravu Makedonaca; i drugo, politička i teritorijalna autonomija Albanaca u Makedoniji. Ove zahteve odbacuju makedonske političke partije. Tako konfliktan razvoj događaja na unutrašnjopolitičkom i ustavnom planu, u uslovima opšte balkanske krize i još uvek nekonsolidovan međunarodni položaj Makedonije, predstavljaju potencijalnu opasnost, još jednu u nizu drugih koje su se već ispoljile u tom regionu.

U stvari, sastavni deo albanskog nacionalnog pitanja i prepreka koja stoji na putu albansko-grčkih odnosa je problem „Cameire“. Ovaj problem o kome se čutalo 45 godina, postao je veoma akutan nakon trijumfa demokratije u Albaniji. Do 1991. godine političko udruženje „Camera“ započelo je svoju aktivnost u Albaniji. Ono, u svom programu, zahteva da se albanskom Cam stanovništvu nasilno prognanom iz Grčke omogući da se vrate u svoju domovinu; da mu se da zakonom priznat status nacionalne manjine u Grčkoj; da mu se dozvoli da povрати vlasništvo nad zemljom, kućama i drugim sredstvima koja mu je otela grčka vlada i da se ukinu ograničenja u pogledu svojine i korišćenja sredstava kojima raspolažu.

Albanska vlada izložila je grčkoj vladi ovaj veoma jasan humani problem, svesna činjenice da njegovo rešenje zavisi od dobre volje, međusobnog razumevanja i pregovora. Grčka strana je na početku kategorički negirala ovaj problem kao nešto što pripada istoriji, dok je kasnije ipak pristala da o njemu razgovara, ali samo u smislu naknade za imovinu, pod uslovom da se isti postupak primeni i na konfiskovanu imovinu grčke manjine za vreme komunističkog režima u Albaniji.

Kao što je već rečeno, očigledno je da je albansko nacionalno pitanje sastavni deo gordijevog čvora sadašnje krize na Balkanu. Uočavanje je

355 *Rilindža*, 29. juli 1993.

samo jedna strana problema, a njegovo rešavanje druga i mnogo značajnija. Međutim, da li su balkanski zvanični krugovi spremni da razreše ovaj „čvor“? Odgovor na ovo pitanje je, nažalost, negativan. Sadašnji razvoj događaja pokazuje da, iz nekog razloga, vlade balkanskih zemalja nisu spremne da pokrenu konstruktivan dijalog i pokažu toleranciju u rešavanju nesporazuma i konflikata. U tom cilju, sve strane bi trebalo da se angažuju i oslobode stega netolerantnog nacionalizma; one ne smeju ostati robovi starih formula, već moraju prevazići neke mentalitete i učiniti prvi korak unapred. Krajnje je vreme da se vlade balkanskih zemalja poprave usvajanjem fleksibilnijih politika i tako pokažu svetu da su sposobne da same razreše svoje sporove.

Integracija Balkana u savremene evropske tokove ne može se ostvariti bez unutrašnje stabilnosti i usklađenosti interesa svih njegovih naroda. To zahteva nov način razmišljanja, zajedničke napore i snažnu političku volju.

Preveo: Škeljzen Malići

IZAZOVI DIJALOGA I INTEGRACIJE

Stanislav Ockoljić

BEZBEDNOST BALKANA – IZAZOV ZA SAVREMENE STRATEGIJE

Promene koje se poslednjih godina odvijaju u međunarodnim i unutrašnjim državnim odnosima su sveobuhvatne i veoma duboke. One u punom smislu obuhvataju odnos mira i rata, a na svojevrsan način zadiru u faktore i elemente globalnog i regionalnih vojnostrategijskih okruženja. Vojna sila,³⁵⁶ kao glavno sredstvo za regulisanje bipolarnog odnosa u hladnom ratu, našla se, u novonastalom međunarodnom poretku bezbednosti, pred suštinski izmenjenom strategijskom ulogom.

Na prostoru Balkana, ova društvena kretanja okrenula su se u negativnom smeru. U pokušajima sprovođenja nesumnjivo potrebnih i neizbežnih promena, na jednom delu tog prostora je, umesto mirnih puteva i sporazumevanja, upotrebljena vojna sila za nasilje i rat. Došlo je do ozbiljnog ugrožavanja mira u regionu, sa pretnjom da se ono dalje opasno širi.

Tako se međunarodna zajednica iznenadno suočila sa jednim ratnim sukobom, po ciljevima nerazumnim i potpuno bezizglednim, a izuzetno surovim i teško zaustavljivim. Nametnuo se neizbežni imperativ da se rat lokalizuje i po svaku cenu zaustavi. Ali, pod teretom ovakvog zahteva, ostvarivost do sada ponuđenih rešenja, naročito u pogledu dugoročne efikasnosti, dovodi se i pod određenu sumnju.

I ovoga puta, kao i u dalekoj i nedavnoj istoriji, ispostavlja se da je razrešavanje nesumnjivo dubokih društvenih suprotnosti moguće jedino putem radikalnih otklanjanja njihovih suštinskih uzroka. A ovaj rat

356 Pod „vojnom silom“ ovde se podrazumeva skup merljivih i nemerljivih ljudskih, materijalnih i drugih potencijala, koji određuju snagu i sposobnost države za oružanu borbu, kao glavni sadržaj rata. Akumulirana i organizovana na podoban način, vojna sila je namenjena tome da zajednicama, koje njome raspolažu, omogućući da nasiljem – oružanom borbom, pretnjom ili pretećim prisustvom – ostvaruje određene ciljeve i interese. Glavni nosilac oružane borbe, ili pretnje, jesu oružane snage.

upućuje na to da jedan od takvih glavnih uzroka leži u nepotrebno visoko akumuliranoj vojnoj sili i da je njenim neposrednim angažovanjem jaz između postojećih suprotnosti doveden do bezumlja. Povratak miru pretpostavlja, pre svega, da se, u uslovima odnosa unutar novostvorenog mozaika brojnih malih, najčešće ekonomski slabih i politički nestabilnih država, uspostavi garantovano stabilan poredak bezbednosti, i to pre svega lične, a zatim nacionalne i regionalne. Otvoreno je pitanje u kojoj je meri realno potrebno taj poredak i dalje oslanjati na vojnu silu a istovremeno efikasno sprečiti da ona ponovo bude upotrebljena za nasilje i rat. Ne predstavlja li to svojevrsan izazov za vojno-strategijsku misao regiona Balkana, ali možda i znatno šire?

I

Pri svakom ozbiljnom razmatranju postavljenog pitanja neophodno je poći od činjenice da visoki stepen koji su dostigle opšta nacionalna međuzavisnost i njeno stalno jačanje utiču na to da i nacionalna bezbednost sve neposrednije zavisi od opšte bezbednosti i da se one svakim danom sve dublje prožimaju. Konkretnije, u unutrašnjem životu raznih zemalja i u međunarodnim odnosima posle hladnog rata odvijaju se paralelno:

- progresivna eliminacija prethodne vojne konfrontacije kao glavnog čuvara globalne bezbednosti, s jedne strane, a sa druge,
- izbijanje brojnih kriza i ograničenih oružanih sukoba, prevashodno unutrašnjeg karaktera, koji ugrožavaju nacionalne i međunarodnu bezbednost u raznim regionima, znatno više nego u periodu hladnog rata, a uporedno ih prati
- široko otvaranje velikih mogućnosti za realizaciju davno usvojene koncepcije kolektivne bezbednosti, sadržane u Povelji Ujedinjenih nacija.

Tako se došlo do toga da je vojna sila, nasleđena kao prethodno prekomerno akumulirana, u principu izgubila svoju glavnu funkciju nacionalne i savezničke odbrane, ostvarivanu posredstvom konvencionalne komponente. U okvirima namene nuklearnog odvraćanja, istovremeno su se otvorile široke mogućnosti za značajna smanjivanja kapaciteta oružja za masovno uništavanje. U stvarnosti, međutim, svuda u svetu su zadržane vojne snage u obimu koji su imale u toku hladnog rata, čak su i povećane i upotrebljene u oružanim borbama znatno češće nego pre. Stoga se do danas ostvareni rezultati u ograničavanju naoružanja mogu smatrati vrlo skromnim.

Iščeknuće ukrštanja interesa dveju supersila u pojedinim regionima stvorilo je privremene strategijske vakuume, koje su razne lokalne strane pokušale da iskoriste za iznenadno postizanje svojih delimičnih ciljeva i to pre svega oružanim akcijama.

Opšta bezbednost našla se tako ozbiljno ugrožena u raznim vidovima; javila se neumitnost brze intervencije Ujedinjenih nacija i to ne samo u ulozi održavanja mira, već i nasilnog nametanja različitih uslova za njegovo uspostavljanje. Proširivanje zadataka i neophodnost brzog reagovanja nesumnjivo su jaki razlozi što su UN u ovim intervencijama pribegle pre svega oblicima pritiska i vojnim merama. Izvesni razlozi takvog ponašanja mogli bi biti prihvaćeni, ali samo u nekim posebnim slučajevima.

Jer, UN u ispunjavanju svoje uloge vodeće organizacije za ostvarenje kolektivne bezbednosti u svetskim razmerama, ne mogu sebi dozvoliti glavnu orijentaciju na vojne puteve, za koje se zalažu „Agenda za mir“, neke rezolucije Generalne skupštine i Saveta bezbednosti, kao i nedavni predlozi za organizovanje stalnih oružanih formacija UN. U ovim okvirima, ispoljavaju se i izvesni pokušaji spasavanja zastarelih vojnih saveza, pa i njihova reanimacija u izmenjenoj formi.

Intervencije u krizama i ratovima na Balkanu, u Somaliji, na Haitima i drugde, pa i u ratu u Zalivu u izvesnom smislu, ispoljile su ozbiljne nedostatke u svom konkretnom sadržaju. Nasuprot tome, intervencija u Kambodži, koja sadrži kompleks političkih, ekonomskih, pravnih i drugih mera i akcija, pokazala se znatno efikasnijom. Nisu pri tom bile isključene ni vojne mere, dosta obimne, ali su bile dobro usaglašene sa celinom. Ne treba li ovde podsetiti i na nedavno učinjene korake u tako teškoj krizi na Bliskom istoku, bez obzira koliko su oni početni i skromni?

Uostalom, svetski poredak slobodnog tržišta i demokratije zapadnog tipa, za koji se generalno opredelila međunarodna zajednica, podrazumeva da međunarodna bezbednost, kao i nacionalna, bude u principu zasnovana na ekonomskom i tehnološkom napretku i na razvoju demokratije i prava čoveka. Današnje krize i ratovi dokazuju, više nego ikada, da glavni uzroci ugrožavanja bezbednosti pre svega leže u niskom stepenu ekonomskog i društvenog razvoja. Nacionalizmi, separatizmi, posebno pokušaji ostvarivanja prava na samoopredeljenje silom i oružjem, kao i druge slične pojave, samo su odrazi niske razvijenosti na prostorima gde izbijaju.

Sve ovo dovodi vojne strategije današnjice pred zahtev da napuste prethodnu generalnu koncepciju vojne ravnoteže kao osnove bezbedno-

sti u svim njenim dimenzijama, i da za vojnu silu traže znatno ograničeniju poziciju u poretku kolektivne bezbednosti – zasnovanom na ekonomskom, političkom i pravnom razvoju društva, uza sve to usmerenom i na progresivnu eliminaciju stvarnih korena nestabilnosti i ugrožavanja mira.

Evidentno je potom da zamena kompeticije partnerstvom, u vojnim odnosima SAD i Ruske Federacije, kao dve dugoročno najjače vojne sile u svetu, unosi nove elemente, og snažnog uticaja na izbor budućih koncepcija bezbednosti.

Tako se za Rusiju odgovarajuća američko-ruska dugoročna vojna kooperativna bezbednost profilira kao najpovoljniji put za sprečavanje SAD da dalje jačaju svoju hegemonističku vojnu moć u svetu. Rusija bi tim putem istovremeno sebi obezbedila isključivo pravo vojne ingerencije na prostorima bivšeg SSSR-a.

SAD su nesumnjivo slobodnije u izboru: mogu svoje interese ostvarivati unilateralno, do određene granice, ili uz pomoć jednog sistema kooperativne bezbednosti čiji bi sadržaj odgovarao njihovim težnjama u datom trenutku; njihove unutrašnje i spoljne ekonomske i druge teškoće nesumnjivo su vidno manje nego u Rusiji. Stepenn rezidualne konvencionalne opasnosti sa Istoka zavisice od američke konvencionalne nadmoćnosti, u meri koju bi ruska strana tolerisala.

U celini gledano, za obe strane proizilazi neophodnost konstantne dugoročne redukcije i restrukturacije vojne sile u svim komponentama: nuklearnoj i konvencionalnoj, ljudskoj i materijalnoj, istraživačkoj i razvojnoj, kako zbog izjednačenih, tako i zbog različitih potreba.

U neposrednoj i daljoj budućnosti, dakle, uspešno usklađivanje koncepcija međunarodne kolektivne i američko-ruske kooperativne bezbednosti trebalo bi da predstavlja jedan od veoma uticajnih faktora u uspostavljanju visoko stabilnog poretka globalne bezbednosti. U suprotnom, ako bi američko-rusko vojno partnerstvo preuzelo prevashodno mesto, postojala bi i opasnost da se trka u naoružanju obnovi u jednom novom vidu.

II

Region jugoistočne Evrope, sa krizom na Bakanu i ratom u bivšoj Jugoslaviji u centru, predstavlja danas probni poligon za razne vojne strategije koje traže novu ulogu vojne sile, kako u regionalnom, tako i u ukupnom svetskom vojnostrategijskom okruženju:

– u prvom redu, to je direktna primena strategije vojne nadmoćnosti u svojoj najgrubljoj formi, zatim,

– svi direktni akteri u krizi, a i šire, ubrzano ulažu napore za interijalizaciju strategije ravnoteže u novostvorenim vojnim odnosima, i konačno,

– veoma je jak utisak da principi ove strategije preovlađuju i u akcijama i merama koje se primenjuju pod vidom kolektivne bezbednosti.

U krizi i u ratu na teritoriji bivše SFRJ, neposredno ili posredno, angažovane su sve ranije ili novostvorene države na geografskom Balkanu, te susedne zemlje Italija i Mađarska, kao i pomorsko-vazdušni prostori priobalnih mora, sa delom toka reke Dunav. Krizom i ratom se, sa odgovarajućim interesom, bave mnogobrojne međunarodne organizacije: UN, KEBS, EZ, NATO i ZEU. Ovo angažovanje ima vrlo različite vidove: neposredno, oružanim snagama, i posredno, prodajom oružja, uz primenu raznih akcija iz vazduha, sa mora i Dunava, ustupanjem teritorija stranim snagama, javnim ili prikrivenim pomaganjem zaraćenih strana, učešćem u elementima međunarodnog sistema kolektivne bezbednosti koji su u međuvremenu primenjivani. Obim i način učešća u krizi i ratu svaki učesnik je određivao shodno sopstvenom interesu i cilju. A ti ciljevi su koliko brojni toliko i suprotni: da se zadrže ranije postojeće ili da se stvore nove države, da se uspostave novi ili da se održe stari društveni i politički sistemi, ili da se oni više ili manje „modifikuju“, da se ne pomeraju stare ili pak da se uspostave nove granice, da se zaštite ili „zaštite“ narodi i manjine u drugim državama, da se spreči ili proširi obim i sadržaj raznih vidova ratnih dejstava, da se prenese humanitarna pomoć ili spreči njen dotur, da se zaštite mirovne snage UN, da se spreči njihovo korišćenje u svojstvu taoca, i drugi. Za ostvarivanje ovih ciljeva učesnici krize upotrebljavali su prevashodno oružane snage i ostale komponente vojne sile, u odgovarajućem obimu, a to i dalje čine. Sumirajući ovo vojno angažovanje u celini, nemoguće je naći primer iole efikasnog ostvarenja bilo kojeg od nameravanih ciljeva. Još je teže sagledati takav primer ubuduće, uprkos dugotrajnosti ratnih sukoba i stalnom pojačavanju angažovanja oružanih snaga raznog karaktera. Pre bi se moglo zaključiti da se broj neostvarenih ciljeva povećao, jer su se tokom rata rađali novi, modifikovani, ponekad čak i ambiciozniji od prethodnih. Mnogobrojnost tih neostvarenih ciljeva, koje imaju brojne male i slabe države, na uskom i ekonomski veoma različito razvijenom prostoru, objektivno predstavlja

široku podlogu za dalje ugrožavanje bezbednosti u svim vidovima: pretnjom miru, narušavanjem mira i agresijom.

Broj učesnika u krizi i ratu nesumnjivo je značajan. Ali, osim direktnih učesnika u ratu (bosanskih Srba, Hrvata i Muslimana) sa njihovim vojnim i paravojnim snagama, učešće ostalih je posredno i delimično. Pokazalo se da veličina prostora zahvaćenog krizom i intezitet angažovanja raznih učesnika zavise od odnosa između postignute efikasnosti u sprečavanju širenja rata van bosanskog centra i strategijskog bitno umanjenog značaja koji je region dobio u novom evropskom ukupnom kontinentalnom bezbednosnom poretku i vojnostrategijskom okruženju. Jer, kako je poznato, posthladnoratovski karakter opšteg i evropskog okruženja ocenjen je objektivnim i realnim razlogom opredeljenja NATO-a za radikalnu promenu tog poretka, u kome je centralno i glavno mesto po bezbednosnom značaju dobila Zapadna Evropa, odnosno, u osnovi prostor koji pokrivaju zapadnoevropske zemlje članice Evropske zajednice i Atlantskog pakta, uključujući tu i opšte i posebno vojno prisustvo SAD. Na ovaj se centar, kao drugi po značaju, naslanja jedan širi pojas koji se od Italije pruža preko Centralne Evrope, Ukrajine, Skandinavije i Baltika i zahvata evropski deo Ruske Federacije. Tako se prostor Balkana našao u trećem po značaju, perifernom bezbednosnom pojasu.

Ovaj periferni položaj Balkan nije dobio samo zbog izgubljenog vojnog značaja, nastalog kao posledica prestanka hladnog rata, niti zbog odlučujućih koraka u rešavanju bliskoistočne krize, već i zbog delovanja odgovarajućih ekonomskih faktora i širih društvenih kretanja na celom kontinentu. A za ovaj su prostor, kako je poznato, posebno karakteristične veoma velike razlike u stepenima ekonomskog i društvenog razvoja.

U prvom redu to je izazvalo iznenađenje, ali i nespremnost svetske, posebno evropske, međunarodne zajednice da pravovremeno i bar približno realno oceni suštinu posthladnoratovskih kretanja u ovom području, otvorivši i mogućnost da se neobuzdano, neracionalno i krajnje brutalno primeni vojna sila od strane neonacionalistički opredeljenih društvenih grupacija za suštinski nazadne ciljeve. Međunarodna zajednica našla se tada pred imperativom da pre svega lokalizuje na taj način izazvani ratni sukob, da ga okruži i sabije na što manji prostor, da spreči da se on dalje proširi i da zatim po svaku cenu nametne i povрати narušeni mir. Zbog toga što je potcenila značaj pružanja podsticajnih, širih ekonomskih mera, u samom početku nastajanja krize, ona je bila prinuđena da za uspostavljanje mira upotrebi mere pritiska.

U vojnoj komponenti, te mere nisu bile dovoljno jasno definisane u okvirima ciljeva ograničenih na zadatke obezbeđenja humanitarne pomoći, policijsko obezbeđenje i izvođenje „poluborbenih“ odbrambenih dejstava. U sprovođenju komandovanja ispoljeni su različiti pogledi između UN i KEBS-a, te EZ, NATO-a i ZEU. Zbog toga se stekao utisak da se više vodilo računa o političkom i vojnom prestižu raznorodno zainteresovanih. Tako je odsustvo ekonomskog interesa spolja, uz veoma oskudno angažovanje za višekanalno javno informisanje, imalo za posledicu vrlo ograničeni uspeh nove vojne strategije „stepenaste kontrole sukoba“ („*graduated conflict control*“) i „odvrćanja pretnjom preventivnim ratom“ („*war-preventing deterrent*“). Jer, u nastaloj situaciji, uspostavljanje bilo kakvog primirja ili mira mora da pode od priznanja promena koje su izdejtstvovane raznim oblicima nasilja i ratom, što je direktno suprotno savremenim tendencijama opšteg razvoja.

Trenutno, kao i za bližu budućnost, glavna uloga i cilj angažovanja međunarodne zajednice objektivno moraju biti usredsređeni na očuvanje uspostavljenog stanja i sprečavanje eventualnog novog nasilja.

Efikasnost takve mirovne aktivnosti međunarodne zajednice u ovom regionu bitno zavisi od jednog veoma značajnog faktora: u pitanju je buduća strategijska uloga vojne sile kojom trenutno raspolažu zemlje koje regionu pripadaju, kao i vojne sile koja je na tom prostoru do sada angažovana ili će to ubuduće biti. U datim okolnostima se, kao vrlo opasna, u prvom redu javlja vladajuća koncepcija nacionalne bezbednosti i odbrane. Sve zemlje, bez izuzetka, naime, imaju kao osnovu te koncepcije vojnu ravnotežu sa svojim susedima. Posledica takve opšte koncepcije je ta da se tokom 1993. godine, u aktivnim sastavima nacionalnih oružanih snaga zemalja jugoistočne Evrope, našlo između 1.900.000 i preko 2.000.000 ljudi, između 14 i 15.000 tenkova i do 3.000 borbenih aviona. Ovde nisu uračunate mirovne snage UN na teritoriji Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije, niti pomorsko-vazdušne snage NATO-a, ZEU-e i SAD u Jadranskom moru, Italiji, Mađarskoj i na Dunavu.

Potencijalno, svaka je zemlja u stanju da se upusti u ratnu avanturu. To, razume se, zavisi od postavljenog političkog cilja trenutka i od procene da li je postignut povoljan odnos vojnih snaga, koji omogućava ili otvara šansu za njegovo ostvarenje. Međutim, relativno male državne teritorije i ograničene oružane snage i ostali ratni potencijali dopuštaju samo ograničene ciljeve ovakvih agresija. Ali u slučajevima da ciljevi budu realizovani u relativno kratkom roku, ovakav vid agresije mogao

bi predstavljati presedan „svršenog čina“ i ući u širu praksu. Brzina i kratkoća dejstva mogle bi preduhitriti aktiviranje međunarodnog sistema kolektivne bezbednosti i izdejsstvovati da se ostvarena promena prihvati sa obrazloženjem da pre svega i „po svaku cenu“ treba sačuvati mir.

Opređeljivanje za koncept vojne ravnoteže, čak i pod pretpostavkom iskreno i objektivno postavljene isključivo odbrambene strategije, osnova je za odgovarajuću trku u naoružanju, koja se trenutno nezaustavivo odvija, zabrinjavajućim intezitetom, na celom prostoru. Osim toga, ovakva opredeljenja vode u dalje ekonomsko nereproduktivno naprezanje i sprečavaju, u najgrubljem smislu, prodor nove tehničke revolucije u pravilni progresivni ekonomski razvitak. Ona, šta više, podstiču neefikasna čeprkanja po negativnim dostignućima u visokoj vojnoj tehnologiji, u koja se upuštaju svojim pokušajima odvojeni i sredstvima skućeni vojno-istraživački centri u nekim od ovih zemalja. Neminovna posledica toga jeste dalje produbljivanje razlika i novo zaostajanje u demokratskom i ekonomskom razvoju celog regiona.

Sagledavajući opšte karakteristike postojećih uzroka i izvora ugrožavanja mira i bezbednosti na jugoistočnom delu evropskog kontinenta a delimično i onih koji bi se mogli ukazati u perspektivi, moguće je sa dovoljno izvesnosti tvrditi:

– da stepen međuzavisnosti mnogobrojnih uticajnih faktora nameće neophodnost da se načela bezbednosti odrede i realizuju na jedinstvenom i celovitom prostoru, koji uključuje države Balkanskog poluostrva u njegovim geografskim granicama, zatim Mađarsku i Italiju, te sve pomorsko-vazdušne prostore koji ih okružuju;

– da uzroci i izvori ugrožavanja bezbednosti leže u osnovi u složenosti teško predvidivog razvoja unutardržavnih, međunacionalnih i međudržavnih odnosa u novim uslovima u samom regionu, ali istovremeno i u lakoj podložnosti uticaju čak i slabijih spoljnih faktora;

– da je uspostavljanje stabilnog poretka regionalne bezbednosti u neposrednoj zavisnosti od široko obuhvatnih rešenja ukupnih društvenih odnosa sa dugoročnom perspektivom, a pre svega od otvaranja puteva za nedvosmisleni ekonomski i politički razvoj na principima tržišne ekonomije i zapadnoevropske demokratije;

– da se kao neposredni zahtev za sve zemlje regiona, a takođe i evropske zajednice u širem smislu, postavlja pitanje postizanja i efikasnog sprovođenja mirovnih sporazuma na ratom zahvaćenim prostorima i sprečavanje širenja rata na druge prostore, ali da takvi napori ne bi

smeli u bilo kom smislu da uspore ili zaustave traženje i realizaciju dugoročnih rešenja odnosa;

– da bi u traženju rešenja za regionalnu bezbednost, širi, napred definisani prostor Balkana nužno trebalo da bude sadržajno i oblikom prilagođen i adekvatno međuzavisan sa evropskim kontinentalnim bezbednosnim poretkom u budućnosti;

– da se jedan od neposrednih preduslova za postavljanje regionalne jugoistočnoevropske bezbednosti i nacionalne bezbednosti država koje ovaj prostor pokrivaju sastoji u iznalaženju nove, u odnosu na prošlost i sadašnjost, bitno umanjene uloge vojne sile u bezbednosnom poretku, sa čvrsto utvrđenom perspektivom njenog što je moguće manjeg akumuliranja; za takvu se orijentaciju nude veoma široki putevi.

III

Koliko god da sadašnje opšte i regionalno vojnostrategijsko okruženje u sebi sadrži povode i podsticaje za dalje narušavanje mira, toliko ono istovremeno pruža i široke mogućnosti za konkretne aktivnosti ograničavanja i smanjivanja dosadašnjeg visokog akumuliranja vojne sile. Spekter tih aktivnosti se pruža od unilateralnih mera, minimalnih ili vrlo širokih razmera, od transparentnosti po uskim bilateralnim kanalima do jedinstvenog regionalnog bezbednosnog sistema informisanja, od vojne saradnje u najrazličitijim mogućim vidovima i sadržajima, do konačnog uspostavljanja stalnog regionalnog opšteg sistema bezbednosti.

Pod uslovom da prihvataju međunarodni koncept kolektivne bezbednosti kao koncept sopstvene nacionalne bezbednosti, sve države šireg jugoistočnoevropskog regiona dovele bi se u poziciju da postepenom i progresivnom primenom tog koncepta i sistema aktivno učestvuju i neposredno saraduju u ostvarenju novog poretka bezbednosti na prostorima koje pokrivaju.

Ali, za stvaranje ovako zamišljene dugoročno stabilne bezbednosti neophodne su neposredne potvrde svih država da su prihvatile novi koncept i da su spremne da ga primenjuju. Te potvrde mogu se pružiti samo putem konkretnih mera na ograničavanju nacionalne vojne sile, s tim što bi mogle proizilaziti iz konvencionalnog načina, u vidu bilateralnih ili multilateralnih međudržavnih pregovaranja i sporazumevanja, ili iz odgovarajućih unilateralnih opredeljenja. Sporazumevanje je bez sumnje znatno ubedljiviji i efikasniji put. U današnjim vojnim odnosima na ovom prostoru, međutim, čini se da unilateralne mere, kao

početne, imaju više izgleda na planu vraćanja izgubljenog poverenja neophodnog za svaki dalji korak.

Motivi i podsticaji za unilateralne mere ograničavanja vojne sile mnogobrojni su i postoje u svim državama, samo ih treba priznati i konkretizovati. Oni pre svega leže u potrebi da se učine odlučujući naponi za prevazilaženje unutrašnjih kriza, koje u većem ili manjem obimu i u različitim oblicima trenutno karakterišu razvojni put svih država regiona. Ove mere otvaraju puteve za odgovarajuće reciprocitete od strane suseda. Dosadašnji visoki stepen akumulacije omogućuje jednostrane mere ograničavanja bez opasnosti da se ugrozi sopstvena bezbednost i odbrana, čak i u slučajevima da ih suprotna strana ocenjuje kao slabost onoga koji ih preduzima. Planirane za dugoročno i postepeno realizovanje, one su povoljna osnova za otpočinjanje bilateralnih ili višelateralnih pregovora. Realno prilagođene opštem materijalnom stanju zemlje i usaglašene sa odgovarajućim stanjem suseda, precizno definisane i dosledno sprovedene, predstavljaju veoma snažno sredstvo za pozitivan uticaj na javno mnjenje unutar zemlje i u spoljašnjem svetu.

Po sadržaju i formi one mogu biti vrlo različite i uključiti brojna odricanja od mnogih vojnih aktivnosti kao što su: razni stepeni pripravnosti oružanih snaga ili njihovih delova, intezivno i uznemiravajuće osmatranje tuđeg vazdušnog, pomorskog i kopnenog prostora, pokretanje slabijih ili jačih grupacija ka pojedinim granicama ili duž njih, mobilisanje manjih ili većih kontingenata rezervi, istraživanje, razvoj i proizvodnja raznih vrsta, posebno visokotehničkih sredstava ratne tehnike i njihove nabavke van zemlje, prodaja naoružanja i tehnologije ratnih sredstava drugim zemljama regiona ili van njega. Posebno značajnu meru predstavljalo bi odgovarajuće smanjivanje aktivnog dela oružanih snaga, najpre u ljudstvu, zatim u materijalnim sredstvima i konačno u infrastrukturi. Još bolje je ako takvo smanjivanje prati odgovarajuća redukcija rezervnih i mobilizacijskih potencijala. Sve ukupno bi trebalo da proizilazi iz odgovarajućih strukturalnih promena u oružanim snagama, koje bi bile isključivo podređene defanzivnoj nameni. U krajnjem ishodu, unilateralne mere bi, zavisno od obima, mogle voditi više ili manje značajnim smanjivanjima budžetskih rashoda u finansijskom smislu, a uporedno sa tim i još značajnijim smanjivanjima nereproduktivnog utroška sirovinskih i energetske izvora zemlje i njenih proizvodnih kapaciteta na svim sektorima.

Jednom prihvaćene i preduzete, unilateralne mere ograničavanja vojne sile predstavljaju ne samo jednostranu državnu, političku ili vojnu

obavezu, već i obavezu u okviru međunarodnog prava. One se ne bi smele povlačiti ili diskreciono modifikovati (na primer smanjivanjem regruta u korist profesionalizacije). U određenoj formi one se takođe mogu povezivati i sa odredbama međudržavnih sporazuma koji su im i po sadržaju bliski.

U celini gledano, širina unutrašnjih motiva i bogatstvo mogućih sadržaja i formi pružaju objektivne i realne osnove svim državama regiona da preduzimaju unilateralne mere ograničavanja vojne sile i time odbacuju sva prevaziđena konceptijska opterećenja iz hladnoratovskih odnosa.

Povoljnu i podsticajnu okolnost za unilateralne mere predstavlja sa jedne strane, prisustvo mirovnih snaga UN u Hrvatskoj, Makedoniji i Uniji Bosne i Hercegovine, a sa druge, razoružanje i demilitarizacija lokalnih oružanih snaga na pojedinim delovima ovih teritorija, do kojih će doći primenom odgovarajućih mirovnih sporazuma. Primeri ovakvih ograničenih razoružanja ili demilitarizacije mogu poslužiti u daljnim pregovaranjima o mnogim preostalim nerešenim pitanjima vojnih odnosa. A ako bi se vojna sila u takvim prilikama ukazala kao prepreka, međunarodna zajednica imala bi dovoljno razloga da na odgovarajući način nametne razoružanje i potpunu demilitarizaciju odgovarajućih zona, kao što je činila u raznim slučajevima u prošlosti.

Unilateralne mere ograničavanja vojne sile nalaze svoju osnovu, podršku i garanciju, u svim do sada usvojenim merama za izgradnju poverenja od strane KEBS-a i UN. U prvom redu, to se odnosi na principe transparentnosti. Umesto principa strogog „čuvanja vojne tajne“ i planskog dezinformisanja sopstvene i tuđe javnosti, kao prva i neophodna mera za izgradnju poverenja se ističe plansko uzajamno informisanje o vojnim aktivnostima, koje je propisano odgovarajućim (Helsinškim, Stokholmskim i Bečkim) sporazumima. Za početno stvaranje poverenja na našim prostorima bilo bi, osim toga, dovoljno i dosledno poštovanje odredaba Rezolucije UN o godišnjem izveštavanju o vojnim rashodima, te „Registra o konvencionalnom oružju“ i uspostavljanje kontakata u okviru Komisije za razoružanje UN, određene za probleme informisanja u domenu vojnih aktivnosti.

Dalji korak u tom pravcu moglo bi da predstavlja uključivanje celog bezbednosnog prostora jugoistočne Evrope u zonu nadležnosti Sporazuma „otvorenog neba“. Broj pasivnih godišnjih kvota za međusobno nadletanje nenaoružanim avionima omogućuje zemljama potpisnicama dobrovoljni konkretni uvid u vojnobezbednosni poredak zemlje za koju postoji interes. Jedini deo jugoistočne Evrope koji nije obuhvaćen

ovim Sporazumom čine teritorije Albanije i bivše SFRJ, a taj prostor je praktično pokriven kružno uspostavljenim pojasom osmatranja susjednih zemalja. Stoga logičnost uključivanja i ovog okruženog prostora u Sporazum nije, mislimo, ni potrebno obrazlagati.

Pomorski prostori koji okružuju poluostrva takođe su, zbog svojih posebnih karakteristika, pogodni za preduzimanje unilaterálnih ograničavajućih vojnih mera i aktivnosti. S jedne strane su ti prostori, kao zatvorena mora, većim delom ukomponovani u kopneno-vazdušne teritorije većine zemalja i otvaraju mogućnosti za efektivne unilaterálne demonstracije spremnosti na široke oblike vojno-pomorske saradnje. Sa druge strane, ova su mora na određeni način otvorena prema afričkom i azijskom kontinentu i time povezana sa kriznim područjima na njihovim severnim, odnosno bliskoistočnim kriznim prostorima. Odlučujući koraci koji se čine u rešavanju krize na bliskoistočnom regionu predstavljaju značajan doprinos stvaranju uslova za bezbednost južnih delova balkanskog prostora.

Spektar unilaterálnih mera pruža veoma veliki izbor za konkretno manifestovanje spremnosti za aktivan doprinos u sistemu kolektivne bezbednosti. Takav doprinos predstavlja poseban dokaz uključivanja u opšti smer realno mogućeg razoružanja, prihvaćenog od strane međunarodne zajednice a u mnogim vidovima i ostvarenog poslednjih godina.

Brojni su, naime, bilateralni i multilateralni sporazumi, potpisani u tom periodu, koji svojim predmetima ograničavanja i smanjivanja, načinima realizovanja, a posebno metodima verifikacije, pružaju široku podlogu zemljama jugoistočne Evrope da na njima grade svoje sporazumevanje o razoružanju zone u celini. Uspostavljanje bilateralnih ili višilateralnih centara za obezbeđenje od rizika, ograničavanje ili potpuno eliminisanje određenih tipova oružja sa izrazito ofanzivnom namenom, smanjivanje broja ljudi i jedinica prevashodno namenjenih ofanzivnim dejstvima, prestanak isprobavanja novih oružja i izvođenja vežbi i manevara sa ofanzivnim temama i mnoge druge aktivnosti (koje su predmet pomenutih sporazuma između SAD i bivšeg SSSR-a, NATO-a i bivšeg VU, nekih južnoameričkih zemalja, Indije i Pakistana, Izraela i PLO, u Kambodži, i drugde), primeri su na kojima zemlje jugoistočne Evrope mogu trenutno otpočeti pregovaranja o razoružanju na najrazličitijim nivoima i kanalima.

U tom smislu, svi oni koji su spremni za takvu aktivnost mogu se sa visokim stepenom sigurnosti osloniti na mere verifikacije, definisane u mnogim od pomenutih sporazuma i već više godina primenjivane, proveravane i korigovane u zemljama sa vrlo izraženom akumulacijom

vojne sile. Zasnovane na notifikacijama i inspekcijama, mere verifikacije omogućuju stvaranje visokog stepena međusobnog poverenja, posebno i zbog toga što se u njihovoj primeni prevashodno koriste izuzetno razvijena tehnička sredstva osmatranja, izviđanja i praćenja iz svih sredina – sa kopna i mora, iz vazduha i kosmosa – a uz najneposrednije učešće zamlje na čijoj se teritoriji izvode.

Konačno, među posebno značajne mere ograničavanja uloge vojne sile i njenog uključivanja u novi koncept i sistem opšte bezbednosti bez sumnje spadaju i novi sadržaj i stil vojne saradnje. Ova se saradnja poslednjih godina po sadržaju i metodima progresivno širi i potvrđuje generalno novi pristup. Ona obuhvata teoretski plan, razmenu mišljenja, procena i varijanti odlučivanja o brojnim novim ključnim doktrinarnim pitanjima, kao i brojne praktične novootvorene probleme organizacione, strukturalne, komandno-komunikacijske, osmatračko-izviđačke, istraživačke i logističke prirode. Takva saradnja je već do sada dala pozitivne rezultate, u smislu olakšavanja načina i smanjivanja sredstava potrebnih za realizaciju utvrđenih radikalnih promena unutar ratnih potencijala svake zemlje posebno, proizašlih iz bitno smanjenih nacionalnih mogućnosti za održavanje dosadašnjih visokih materijalnih, ljudskih, finansijskih i drugih namenskih vojnih rashoda.

U razvoju novog sadržaja i stila vojne saradnje odlučujuću ulogu danas imaju međunarodne organizacije i njihovi organi, predstavljajući faktor koji otvara široke mogućnosti za nove mere građenja poverenja i razoružanje, u izražavanju spremnosti i ostvarivanju akcija za sprečavanje svih vidova ugrožavanja bezbednosti na čitavom evropskom kontinentu, a posebno na području jugoistočne Evrope. Dosađajna praksa, međutim – zbog izukrštanih interesa i različitih pogleda na konkretne postupke koje je trebalo ili koje treba preduzeti – upućuje na potrebu brižljivije koordinacije. Jer upravo na ovom prostoru se, u više mahova, kao i ovog puta, ponovila praksa da siromašni neretko, umesto ulaganja pravih napora u ekonomski i demokratski razvoj, potežu, čak i beznadežno, vojnu silu, a da razvijeni nestrpljivo pokušavaju nametati svoje puteve razvoja, zanemarujući određene posebnosti.

Zbog toga se, kao krajnje neophodna, ističe potreba da Evropska zajednica realno proceni svoje dugoročne ekonomske interese na jugoistočnom delu kontinenta, da ih planom definiše i prezentira javnosti, te da usmeri svoje konkretne napore ka njihovoj realizaciji. Atlantski savez bi, sa svoje strane, u zajednici sa Zapadnoevropskom unijom, trebalo da definiše novi vojnostrategijski interes za ovo područje, usmeravajući

svoju ukupnu aktivnost na podršku postepenom, ali energičnom razoružanju svih nacionalnih potencijala u regionu. Samo ovako jasno definisani i usaglašeni dugoročni ekonomski i vojni interesi zapadnoevropskih razvijenih zemalja, u odgovarajućim okvirima usaglašeni sa interesima Rusije i Ukrajine, mogu predstavljati jedan od ključnih doprinosa izgradnji stabilne i dugoročne bezbednosti na širim evropskim jugoistočnim prostorima.

U tom sklopu represivne unilateralne mere zemalja ovog regiona, u kombinaciji sa bilateralnim i multilateralnim sporazumima o konkretnom ograničavanju vojne sile, predstavljaju jedinu efikasnu podlogu za odbacivanje trenutne oštre vojne konfrontacije. To je i podloga za razvijanje širokih sadržaja i oblika vojne saradnje, koja bi trebalo da dovede do uspostavljanja jedinstvenog regionalnog sistema bezbednosti. U takvom sistemu bi se stabilnost pre svega zasnivala na visokom stepenu ekonomske razvijenosti, a u najmanjoj mogućoj meri na vojnoj sili.

To bi bio i put za potpunu demilitarizaciju ovog dela evropskog kontinenta i za pretvaranje ovog vekovnog žarišta kriza i ratova u ekonomski razvijeno područje sa visokim stepenom međunacionalne saradnje.

Jelica Minić

EKONOMSKA SARADNJA I REGIONALNA INTEGRACIJA – PUT IZLASKA IZ POLITIČKIH KONFLIKATA

1. Uvod

Srpsko–albanski odnosi su bitni za mir, stabilnost i razvoj na Balkanu. Oni se ne mogu normalizovati bez zadovoljavajućeg rešavanja problema Kosova, a takvo rešenje zahteva odustajanje od argumenata sile, obostranu spremnost na kompromis i dalekovidost i strpljenje onih koji su za njim spremni da tragaju. Rešenje u okvirima postojećih političkih šema i vladajućih predstava nije moguće. Zato se, u traženju drugačijih argumenata, koncepcija i modela, iz njih mora načiniti iskorak.

Treba imati u vidu da su političke, vojne i ekonomske promene u Evropi potpuno izmenile regionalnu konfiguraciju na kontinentu. Rat u Jugoslaviji, uz sve promene u susednim balkanskim zemljama, bitno menja kontekst srpsko–albanskih odnosa (politička i ekonomska situacija, međunarodni položaj, regionalna prestrojavanja, bilateralni odnos snaga itd.). Uspostavljanje normalnih ekonomskih veza i iniciranje integracionih aranžmana u različitim formama, dobijaju za sve regionalne aktere egzistencijalni značaj. Sa teškoćama tranzicije, ekonomska pitanja će postajati sve značajnija, pa tako i regionalni projekti, koji će moći da privuku međunarodnu finansijsku podršku. Sloboda kretanja roba, usluga, kapitala, znanja i informacija među susedima postaće i unutrašnja potreba i spoljni diktat. Ukoliko se izbegne proširenje rata, granice će se ubrzo relativizirati. Rat bi samo, uz visoku cenu, pomerio u vremenu ovaj isti neizbežni ishod.

Sudbina Balkana se danas kroji i prekraja na raznim mestima po svetu, a same balkanske zemlje nemaju nikakvu koliko-toliko usaglašenu koncepciju, projekt, model. Postojeći projekti – Velika Srbija, Velika Hrvatska, Velika Albanija – teško da se mogu smatrati dobrom osnovom za balkanska okupljanja. Zato svaki pokušaj artikulisanja neke drugačije vizije, ili bar identifikovanja osnovnih interesa za međusobnu

saradnju ima ogroman značaj. Proširivanje kruga aktera koji bi u tome učestvovali, npr. iz Crne Gore, a po mogućstvu i iz Makedonije i drugih balkanskih zemalja, doprinelo bi da mnogi problemi postanu transparentniji i da se kao zajednički lakše relativiziraju i rešavaju.

Ekonomski instrumenti su važan faktor u prevazilaženju političkih kriza i zato treba intenzivirati dijalog o uzajamno prihvatljivim ciljevima, uslovima, domenima, sredstvima, kanalima, dinamičnim saradnje. Postoji čitav spektar modela saradnje za koje se možemo opredeliti. Time se istovremeno otvaraju putevi prema intenzivnijim vezama sa Evropskom unijom, koje su nam svima neophodne za brže ekonomsko i političko stabilizovanje regiona i konsolidaciju srpsko-albanskih odnosa. Saradnja jednostavno nema nikakvu drugu razumnu alternativu, a regionalni faktor u čitavom svetu postaje bitna komponenta unapređivanja ekonomskog razvoja, političke stabilnosti i međunarodnog položaja svake zemlje, uključujući i takvu svetsku silu kao što je SAD.

U ovom prilogu ćemo pažnju usredsrediti na dva pitanja: prvo, na ekonomski položaj Jugoslavije i Albanije, kao aktera bilateralne i regionalne saradnje, i drugo, na one relevantne integracione procese u regionu, u kojima su ove dve zemlje učestvovala ili još učestvuju.

2. Albanija i SR Jugoslavija – ekonomska periferija Evrope

Albanija i SR Jugoslavija su danas dve evropske zemlje sa nesumnjivo najgorom situacijom u privredi. Uzroci su uglavnom različiti. Problemi tranzicije ka tržišnoj ekonomiji se donekle podudaraju, mada je, u slučaju Albanije, reč o najsiromašnijoj evropskoj zemlji, sa najortodoksnijim socijalističkim sistemom, koja je godinama živela u uslovima gotovo potpune autarhije, a u slučaju SR Jugoslavije, o dve republike iz sastava nekada najotvorenije i najviše tržišno usmerene socijalističke zemlje, sa jakim privrednim vezama sa zemljama Evropske zajednice i sa relativno visokim životnim standardom stanovništva u poređenju sa ostalom istočnom Evropom. Ipak, obe zemlje preživljavaju „šok modernizacije“, koji se manifestuje kroz snažne otpore da se prihvate sve političke, socijalne i ekonomske konsekvence neizbežnih sistemskih promena i uključivanja u svetsku privredu. U Albaniji su promene ipak dočekane u velikoj meri kao oslobođenje od zaostalog i arhaičnog političkog i privrednog sistema, dok su u SR Jugoslaviji pokrenuti mehanizmi povratka tribalizmu i militantnom nacionalizmu, kao odbrani od novih odnosa, od povezivanja sa „neprijateljskim spoljnim svetom“, od stvaranja nove strukture političke i ekonomske moći koja

bi bila sposobna da iznese promene i da njima ovlada. Bitna razlika, dakle, postoji u predznaku opšteg teškog stanja ove dve zemlje. Ali na istorijskoj putanji, one se trenutno kreću u suprotnim pravcima.

Albanska privreda je u 1992. godini bila u kritičnoj situaciji, sa raspadom proizvodnog i distributivnog sistema, pokrenutim pa zaustavljanim procesom privatizacije i institucionalnih reformi i slabim izgledima za makroekonomsku stabilizaciju i brz oporavak. Pad proizvodnje iznosio je gotovo 14% 1990, 30% 1991. i oko 10% 1992. U 1993, procenjuje se da je dalji pad uglavnom zaustavljen. Promene će u velikoj meri zavisiti od inostrane finansijske i tehničke pomoći, budući da su domaći proizvodni, finansijski i ljudski resursi za ključne inicijalne promene veoma ograničeni. Grupa 24 odobrila je Albaniji finansijsku pomoć za potrebe ishrane stanovništva i proizvodne inpute za odabrana preduzeća. Tako Albanija danas živi uglavnom od inostrane, pretežno humanitarne pomoći i od dinamične sive ekonomije (trgovina i šverc).

U SR Jugoslaviji su svi privredni pokazatelji katastrofalni. Za razliku od Albanije, sunovrat se ubrzava i nema izgleda za zaustavljanje. Za zemlju koja je veoma angažovana u neobjavljenom ratu na prostoru bivše SFRJ, koja je izgubila svoje snažne privredne veze sa bivšim jugoslovenskim republikama, koja je od maja 1992. godine pod međunarodnim sankcijama i koja jedina u Evropi ima hiperinflaciju, veoma su slabi izgledi za makroekonomsku stabilizaciju, artikulisane sistemske promene i privredni oporavak. Budući da se, izuzev vojne proizvodnje, industrijski sektor u sve većoj meri gasi, a energetika i poljoprivreda posluju uz sve teža ograničenja, SR Jugoslavija, takođe, u sve većoj meri živi od sive ekonomije i međunarodne humanitarne pomoći. Ali, za razliku od Albanije, nema nikakvih izgleda za dobijanje inostrane finansijske pomoći za konsolidaciju privrede.

Ekonomska aktivnost u periodu 1989–1993
(Godišnje promene u procentima)*

	Domaći bruto proizvod					Industrijski bruto proizvod				
	1989	1990	1991	1992	1993	1989	1990	1991	1992	1993
Albanija	11,7	-13,4	-30,0	-10,0	0,3	5,0	-7,6	-42,5	-21,0**	...
SRJ	-1,9	-8,4	-11,1	-27,0	-30,0	1,0	-11,7	-17,4	-22,9	-40,0

* Za 1993. godinu su date procene za Albaniju, a podaci za SR Jugoslaviju su korišćeni iz studije „Stanje i tendencije ekonomskih kretanja i pristup strategiji oporavka“, mimeo, Institut ekonomskih nauka, Beograd, decembar 1993.

** Podatak za Albaniju, za 1992. godinu, prema „Gospodarska gibanja“, Ljubljana, april 1993.

Izvor: „Economic Survey for Europe in 1992-1993“, Economic Commission for Europe, New York, 1993. p. 73.

*Bruto proizvod u poljoprivredi u periodu 1989–1993
(Godišnje promene u procentima)**

	1989	1990	1991	1992	1993
Albanija	10,7	-6,9	-24,0
SRJ	5,2	-7,0	9,7	-17,8	-7,2

* Podatak za 1993. godinu, za SR Jugoslaviju, iz studije "Stanje i tendencije ekonomskih kretanja i pristup strategiji oporavka", mimeo, Institut ekonomskih nauka, Beograd, decembar 1993.

Izvor: "Economic Survey for Europe in 1992-1993", Economic Commission for Europe, New York, 1993. p. 80.

Broj nezaposlenih iznosio je u Albaniji 1992. godine 390.000 lica, ili 39% (u odnosu na broj zaposlenih i registrovanih nezaposlenih u državnom sektoru).³⁵⁷ U SR Jugoslaviji, u 1993. godini, realna stopa nezaposlenosti (registrovanih koji traže posao 746.000 i oko 1,3 miliona radnika na prinudnom odmoru) iznosi 68,6%, ili 44,3% radno aktivnog stanovništva.³⁵⁸

Stopa inflacije je u 1991. godini u dve zemlje još bila uporediva (104,1% u Albaniji i 117,4% u Jugoslaviji), da bi 1992. godine za razliku od Albanije sa godišnjom stopom inflacije 336,8%,³⁵⁹ SR Jugoslavija ušla u fazu hiperinflacije sa mesečnim rastom cena od 50–100%. U 1993. godini hiperinflacija je ušla u fazu vrtoglavog rasta, tako da je u decembru uveliko premašeni istorijski rekord Vajmarske republike sa mesečnom stopom od 30.000%.

Očigledno, u obe zemlje postoje veliki makroekonomski debalansi. Fiskalni deficit je u Albaniji 1991. godini iznosio gotovo 50% DBP, ali je 1992. godine već smanjen na oko 20%. Kao i u drugim zemljama u ranoj fazi tranzicije, naglo raste međusobna zaduženost preduzeća. Uvoz je osam puta veći od izvoza i povećava se platnobilansni deficit uz nemogućnost da se smanji spoljna zaduženost. Slom proizvodnog i distributivnog sistema praćen je slomom čitavog dotadašnjeg institucionalnog sistema zasnovanog na centralno-planskom upravljanju privredom.³⁶⁰

U SR Jugoslaviji ogromni budžetski deficit i dalje raste, tako da je u 1993. godini dostigao 70% DBP. Finansiranje ratne privrede, narasle

357 Gramoz Pashko, *Albania: Problems and Issues of Transition*, mimeo, Tirana, 1993, p. 40.

358 Institut ekonomskih nauka, *Stanje i tendencije ekonomskih kretanja i pristup strategiji oporavka*, mimeo, Beograd, decembar 1993, str. 16.

359 Gramoz Pashko, *Albania: Problems and Issues of Transition*, mimeo, Tirana, 1993, p. 40.

360 ECE, *Economic Survey of Europe in 1992-1993*, UN, New York, 1993, p. 221.

potrebe socijalnih davanja, teret izdržavanja oko 750.000 izbeglica (od toga 600.000 registrovanih), pomoć Krajinama, sve veći trgovinski deficit, a potom i kolaps spoljnoekonomskih veza usled međunarodnih sankcija i posledica raspada jedinstvene jugoslovenske privrede, samo su osnovne manifestacije drastičnih makroekonomskih poremećaja. Naravno, tu su i već pomenuti pad proizvodnje, visoka nezaposlenost i hiperinflacija. Raspad institucionalnog sistema u jugoslovenskom slučaju nije u funkciji tranzicije, niti je njena neposredna posledica. On je pre rezultat otpora da se pristupi nučnim promenama, uprkos, ili, tačnije, po cenu totalnog raspada sistema.

Treba posebno skrenuti pažnju na izrazito negativne tendencije u kretanju izvoza i uvoza dve susedne zemlje, s tom razlikom što je u SR Jugoslaviji zabeležen drastičan pad i jednog i drugog, a u Albaniji ogroman raskorak između daljeg oštrog pada izvoza i visokog rasta uvoza.

*Promene u kretanju izvoza i uvoza i trgovinskog bilansa, 1990–1992
(U procentima za izvoz i uvoz i u milijardama US dolara za bilans)*

	Stope rasta						Trgovinski bilans (u milijardama \$)		
	Izvoz			Uvoz			1990	1991	1992
	1990	1991	1992	1990	1991	1992	1990	1991	1992
Albanija	-24,5	-64,2	-33,3	0,1	-46,3	66,7	-0,2	-0,2	-0,4
SRJ	2,0	-19,1	-46,0	27,7	-25,6	-30,4	-2,0	-0,8	-1,3

Izvor: "Economic Survey for Europe in 1992-1993", Economic Commission for Europe, New York, 1993. p. 114.

Naravno, slika se menja ako se uključi spoljna trgovina preko sive ekonomije, za koju evidencija ne postoji, a koja je u obe zemlje sve značajniji deo ekonomske aktivnosti. Procenjuje se da je u SR Jugoslaviji, samo za prva četiri meseca 1993. godine, izvoz opet prepolovljen, a da je uvoz ostao na nivou dva puta većem od izvoza, da bi se, sa daljim zaoštavanjem sankcija u aprilu 1993. i nivo uvoza u narednim mesecima približio nivou izvoza. Prema istim procenama, preko ilegalne trgovine, u uslovima međunarodnih sankcija, nepovratno se odliva u inostranstvo najmanje 5% društvenog proizvoda.³⁶¹

Za razliku od SR Jugoslavije, međunarodni rejting Albanije se stabilno popravlja i ova zemlja se sporo i mukotrpno uklapa u svetsko tržište.

361 Institut ekonomskih nauka, *Stanje i tendencije ekonomskih kretanja i pristup strategiji oporavka*, mimeo, Beograd, decembar 1993, str. 23.

Prvi obuhvatni reformski program je usvojen u leto 1992. godine. Njegovi ciljevi su: izgradnja bitnih tržišnih institucija, reforma cena, liberalizacija deviznog i trgovinskog sistema, smanjivanje budžetskog deficita. Najdalje se otišlo u liberalizaciji cena i trgovine i u sitnoj privatizaciji (poljoprivreda i trgovina), kao i u pripremama za uspostavljanje osnovnih bankarskih institucija. Uz pomoć Međunarodnog monetarnog fonda izrađen je program stabilizacije za 1992–93, s ciljem da se prvenstveno stabilizuje poljoprivredna proizvodnja, koja je teško poremećena u ubrzanom i uveliko anarhičnom procesu privatizacije. Suzbijanje inflacije, formiranje deviznih rezervi i smanjivanje budžetskog deficita, uz restriktivnu politiku dohodaka, zahtevali su relativno veliku spoljnu podršku. Ona je obezbeđena u raznim vidovima, počev od hitnog programa pomoći MMF, Svetske banke i Grupe 24.³⁶²

Osnovna preokupacija brojnih i potpuno nedelotvornih ekonomskih programa jugoslovenskih vlada jeste ukidanje sankcija i borba protiv inflacije, čiji je glavni izvor deficitarno finansiranje budžetske potrošnje iz primarne (i drugih nekontrolisanih vidova) emisije. Sistemske promene, dugoročni razvoj i strukturna prilagodavanja su izvan interesa i domašaja kreatora ekonomske politike, uprkos nekim deklarativnim izjašnjavanjima, pa čak i zakonskim projektima. Iz poznatih razloga, inostrana pomoć i podrška dosadašnjim neuspešnim programima stabilizacije i konsolidacije privrede je izostala.

3. Bilateralni ekonomski odnosi

U bilateralnim ekonomskim odnosima Albanije i SFRJ uoči rata, dominirala je trgovinska razmena. Tadašnja Jugoslavija je bila jedan od glavnih, povremeno čak i glavni trgovinski partner južnog suseda,³⁶³ sa izvozom u vrednosti od 35.939.000 US dolara (ukupan albanski uvoz 380.000.000 dolara) i uvozom od 23.645.000 dolara (ukupan albanski izvoz 227.000.000 dolara) u 1990. godini. Od toga, izvoz iz Srbije iznosio je blizu 70% u jugoslovenskom izvozu u Albaniju, a uvoz u Srbiju 31% jugoslovenskog uvoza iz Albanije u istoj godini.

U strukturi razmene, tokom osamdesetih godina, dominirali su proizvodi prerađivačke industrije i mašine i transportni uređaji, da bi 1990. godine naglo izbio na čelo izvoz hrane i živih životinja u Albaniju. Iz

362 ECE, *Economic Survey of Europe in 1992–1993*, UN, New York, 1993, p. 222.

363 Mirko Stojčević, „Privredna kretanja u Albaniji“, *Marksistička misao*, br. 3–4, 1989, str. 35.

Albanije su se pak pretežno uvozile sirovine, energija, a krajem osamdesetih raste udeo voća i povrća kao i nekih preradevina i gotovih proizvoda.³⁶⁴

Jugoslavija je, krajem osamdesetih godina, prednjačila u krugu glavnih albanskih trgovinskih partnera kao što su Italija, Rumunija, Poljska, obe Nemačke, Bugarska i Francuska. Za tadašnju Jugoslaviju Albanija je bila 36. u redosledu zemalja u koje se izvozi i 50. u redosledu zemalja iz kojih se uvozi u 1990. godini. Italija i Nemačka bile su, za obe zemlje, u krugu glavnih trgovinskih partnera, s tim što je u jugoslovenskom uvozu apsolutno prednjačila SR Nemačka, dok je kod izvoza približno ujednačen udeo tadašnjeg SSSR-a, Italije i SR Nemačke.

U pogledu destinacije trgovinskih tokova, došlo je do velikih promena u obe zemlje. Evropska zajednica je, u celini uzev, danas dominantan zapadni partner istočnoevropskih zemalja, koji u njihovoj trgovinskoj razmeni sa zemljama OECD-a učestvuje sa 70–80%. To se u prvom redu odnosi na Nemačku i Italiju. U poslednje vreme značajno je porastao i udeo Turske kao spoljnotrgovinskog partnera ovih zemalja.

Naglašeno jačanje trgovinskih veza između istočnoevropskih zemalja i njihovih najbližih zapadnih suseda dovelo je do izvesne preraspodele prioriteta. Kod Nemačke je naglašena orijentacija ka centralnoj Evropi i Rusiji, a kod Italije i Turske porastao je značaj jugoistočne Evrope. Albanija, koja je u većoj meri bila upućena na istočnoevropske partnere, uklapa se u tu šemu sa sve naglašenijim prisustvom Italije, ali i jakom američkom podrškom, a SR Jugoslavija je trenutno izvan svih regionalnih tendencija. Ona je izgubila svoje najvažnije, jugoslovensko tržište, kao i tradicionalne inostrane partnere. Ilegalna trgovina ostvaruje se pretežno drugim pravcima i svojom sopstvenom logikom trenutnih rešenja.

4. Regionalne inicijative pre izbijanja rata na prostorima bivše Jugoslavije

SFRJ je sudelovala u velikom broju regionalnih inicijativa, bilo preko međudržavnih aranžmana, bilo preko međunarodnih aranžmana pojedinih regija (republika). Ona je bila jedan od glavnih inicijatora i nosilaca multilateralne saradnje na Balkanu, aktivni učesnik „Srednjeevropske inicijative“ (koja je počela kao „četvorna saradnja“, zatim prerasla u

364 Savezni zavod za statistiku, podaci objavljeni 1991.

„Pentagonalu“ i potom „Heksagonalu“), „Jadranske inicijative“, „Radne zajednice za južni i srednji Jadran“, „Radne zajednice Alpi – Jadran“ (preko Slovenije i Hrvatske, a zatim i drugih interesenata), „Radne zajednice podunavskih regija“ (preko Hrvatske i Srbije) i posmatrač na konferencijama u okviru inicijative za „Crnomorsku ekonomsku saradnju“. Sve inicijative za regionalno povezivanje i saradnju na ovim prostorima imale su značajnu podršku i po pravilu su bile praćene aktivnim učešćem odgovarajućih jugoslovenskih aktera (vladinih i nevladinih, saveznih, regionalnih ili republičkih). Ubrzo nakon izbivanja rata, zamrznuto je učešće SR Jugoslavije, a pojedinačno, i Srbije i Crne Gore, u svim prethodno navedenim regionalnim aranžmanima i inicijativama. U nekim slučajevima, sporadično, predstavnici SR Jugoslavije su pozivani na pojedine ekspertske sastanke u okviru navedenih aranžmana. Ipak, dominantan odnos je bio izolacija i isključivanje iz svih regionalnih aktivnosti, do daljnjeg.

Uz pomenute inicijative za regionalno povezivanje, u kojima je SFRJ aktivno učestvovala, treba pomenuti i neke nove inicijative u njenom neposrednom okruženju. To su, prvo, tzv. Višegradska grupa (Poljska, Mađarska i Češkoslovačka), koja je održala prvi sastanak na vrhu 1991. godine da bi 1992. zaključila sada četvorni Sporazum o centralnoevropskoj slobodnoj trgovini (nakon raspada Češkoslovačke), koji je stupio na snagu u martu 1993. Druga inicijativa je aranžman o pograničnoj saradnji Mađarske, Poljske i Ukrajine, sa Slovačkom kao posmatračem – Karpatski evroregion, iniciran februara 1993.³⁶⁵

Prethodna nabranja regionalnih inicijativa ukazuju na potrebu, interese i spremnost zemalja južne, centralne i istočne Evrope da stupaju u različite oblike regionalnog povezivanja i saradnje, prvenstveno u ekonomskom domenu.³⁶⁶ Neke od ovih inicijativa su produžene, uprkos ratu na prostorima bivše Jugoslavije. Druge, kao što je balkanska multilateralna saradnja, ili saradnja podunavskih regija i regija srednjeg

365 ECE, *Economic Survey of Europe in 1992-1993*, UN, New York, 1993, pp. 136-137.

366 Pogledati inspirativne tekstove: Branislava Alendar, „Integracija balkanskih zemalja između realnosti i utopije“, *Međunarodna politika*, Vol. XLIV, br. 1016-17, 1.V - 1.VI 1993; Srđan Kerim, „Jugoslavija i ekonomska integracija u Evropi“, *Međunarodna politika*, Vol. XLII, br. 987, 16. V 1991; Ranko Petković, „Evropska zajednica i Balkan: slučaj Jugoslavije“, *Međunarodna politika*, Vol. XLII, br. 989, 16. VI 1991; Dražen Petrović, „Centralnoevropska inicijativa – Razvojni put Pentagonale i Heksagonale“, *Međunarodna politika*, Vol. XLIII, br. 1004, 1. V 1992; Edita Stojić, „Dunav – reka saradnje“, *Međunarodna politika*, Vol. XLI, br. 968-969, 1-16. VIII 1990.

i južnog Jadrana, uglavnom su zamrle. Težnja ka povezivanju sa neposrednim susedstvom bila je sasvim prirodna i legitimna, mada će neke potonje opsežne analize tek pokazati koliko su svi navedeni regionalni aranžmani imali centrifugalno ili centripetalno dejstvo na samu jugoslovensku federaciju. Posebno je pitanje koliko su novi partneri i novi centri gravitacije predstavljali realnu alternativu za ekonomski znatno integrisan prostor bivše Jugoslavije, tj. da li su novi partneri isključivali ili su mogli uspešno dopunjavati dugo stvarane i teško raskidive veze na zajedničkom ekonomskom prostoru nekadašnje Jugoslavije. Nezavisno od rezultata takve analize, koja će možda uspeti da bolje osvetli jednu važnu dimenziju sadašnjih teških konflikata, jasno je da će težnja ka regionalnom povezivanju ostati konstanta. To ne isključuje nova partnerstva i saveze u ekonomskom domenu i potpuno različite institucionalne aranžmane u odnosu na one prethodno postojeće.

Vrlo je indikativan kratak istorijat Višegradske grupe, koja je nastala uz kombinovani unutrašnji pritisak da se supstituiraju pokidane veze unutar ukinutog SEV-a i spoljnih pritisaka EZ da se poveća (unificira) centralnoevropski ekonomski prostor za razvijanje partnerskih odnosa i stvori adekvatan poligon za „uvežbavanje“ evropskih kooperativnih pravila igre, kao svojevrsno predsoblje za ulazak u EZ. Mada je aranžman startovao bez velikog entuzijazma partnera,³⁶⁷ pokazalo se da međusobna saradnja u pregovorima sa EZ jača zajedničke i pojedinačne pregovaračke pozicije,³⁶⁸ a da međusobna liberalizacija trgovine može imati podsticajne efekte na domaće proizvođače u određenom broju industrijskih sektora, kao i na potencijalne strane investitore. Ima i drugih očekivanih mogućih efekata ovog regionalnog aranžmana, koji nisu za potcenjivanje, kao što su pitanja bezbednosti, političke stabilizacije i smanjivanja tenzija oko manjinskih prava, u prvom redu između Slovačke i Mađarske. Mada ove zemlje naglašeno privredno gravitiraju ka Nemačkoj i EZ, upravo ih je EZ stimulisala da se u većoj meri oslone na međusobnu saradnju i tako posredno pospeše približavanje zapadnoj Evropi. Može se pretpostaviti da bi to moglo imati određenu ulogu u ubrzavanju unutrašnjih reformi, a u nekim domenima i u njihovoj neposrednijoj koordinaciji.

367 Milada Anna Vachudova, „The Visegrad Four: No Alternative to Cooperation?“, *RFE/RL Research Report*, Vol. 2, No. 34, 27 August 1993, p. 39.

368 ECE, *Economic Bulletin for Europe*, Vol. 44, 1992.

5. Ciljevi, domeni, oblici i instrumenti regionalne ekonomske saradnje u jugoistočnoj Evropi

Ciljevi regionalnog povezivanja mogu biti kratkoročni i dugoročni. Najčešće su vezani za bolje korišćenje nekog zajedničkog resursa (ili više njih) i za liberalizaciju trgovinske razmene. U oba slučaja, domet aranžmana može biti ograničen na konkretan projekt ili intenzivniju pograničnu razmenu, a može imati za krajnji cilj i ambicioznije integracione poduhvate i institucionalnu nadgradnju, koji malim koracima tek otpočinju.

Uzmimo za primer šire inicijative, kao što je Centralnoevropska inicijativa, Crnomorska inicijativa ili Inicijativa o balkanskoj saradnji. U sva tri slučaja se radilo o labavom regionalnom okupljanju zemalja sa različitim ekonomskom snagom, nekompatibilnim privrednim sistemima i različitim međunarodnim položajem. U slučaju saradnje regiona, specifični oblik povezivanja promoviše se u zapadnoj Evropi, a ima za cilj efikasnije korišćenje prirodnih i/ili ekonomskih resursa određenih regionalnih celina koje presecaju državne granice. Ciljevi, domeni, metodi i instrumenti njihovog okupljanja formulisani su na sledeći način:

1. *Centralnoevropska inicijativa (CEI)*. Ova grupacija je više puta menjala ime. Počela je kao Grupa Dunav-Jadran 1989, da bi 1990. postala Pentagonala, pa 1991. Heksagonala (Italija, Austrija, Jugoslavija, Mađarska, Češkoslovačka, Poljska), kako su se nove zemlje pridruživale ovoj grupi. Najzad, grupa je preimenovana u Centralnoevropsku inicijativu u kojoj učestvuje deset zemalja, od kojih šest predstavljaju države nastale nakon raspada dve federacije.³⁶⁹

Na sastanku od 16. i 17. jula 1993. godine, predsednici vlada Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Češke, Mađarske, Italije, BJR Makedonije, Poljske, Slovačke i Slovenije „ponovo potvrđuju značaj regionalne saradnje u jačanju solidarnosti i jedinstva svih evropskih nacija; ističu njenu posebnu ulogu u podržavanju novih demokratija u njihovim trajnim naporima da ostvare ciljeve unutrašnjih reformi, ekonomskog rasta i punog učešća u evropskom integracionom procesu; podvlače značaj uspešnog ispunjenja ovih ciljeva za mir, demokratiju i stabilnost u regionu Centralne Evrope i u Evropi“. Oni „posvećuju posebnu pažnju jačanju ekonomske saradnje među svojim članovima i povećanju njene

369 Alfred A. Reisch, „The Central European Initiative: To Be or Not to Be?“, *RFE/RL Research Report*, Vol. 2, No. 34, 27 August 1993, pp. 30–31.

efikasnosti, posebno naglašavajući pomoć razvoju i stabilizaciji tržišne privrede u zemljama u tranziciji, kako bi ostvarili bližu saradnju među njima i pospešili njihovu dalju integraciju sa Evropskom zajednicom; u tom smislu se visoko ceni što su nekoliko zemalja članica CEI zaključile sporazume s EZ, kao korak ka njihovom pristupanju budućoj Evropskoj uniji; izražavaju nadu da će takvi sporazumi biti zaključeni i sa drugim zemljama članicama“.³⁷⁰

Na svom julskom sastanku, predsednici vlada su naglasili da su praktični rezultati i vidljive koristi od ekonomske saradnje bitan preduslov za opstanak ove inicijative. Zato se zemlje članice pozivaju da povećaju svoju međusobnu saradnju posredstvom konkretnih projekata, posebno onih koji su vezani za transport, zaštitu okoline, energetiku, mala i srednja preduzeća, naučnu i tehničku saradnju, informacije i telekomunikacije, turizam, kao i obrazovanje i kulturu. U okviru ovog regionalnog aranžmana dat je prioritet ekonomskoj saradnji i liberalizaciji trgovine, predviđa se harmonizacija ekonomske legislative, podsticanje pograničnih veza i dr.

Zamišljeno je da ovaj oblik saradnje bude fleksibilan i pragmatičan i da nema strogo institucionalizovanu strukturu. Predviđena je saradnja na tri nivoa – vlade, parlamenti i nevladine organizacije – a da se glavne aktivnosti odvijaju preko trinaest radnih grupa. Saradnja se realizuje kroz konkretne projekte, od interesa za sve ili za samo neke zemlje članice. U njihovoj primeni mogu da učestvuju privatna preduzeća, finansijske institucije, univerziteti, istraživački instituti i drugi zainteresovani.

Predložano je i usvojeno 115 projekata, ali se izvodi samo nekoliko. Najambiciozniji su projekti velikih saobraćajnica³⁷¹ kojima bi se bolje povezalo tržište od 150 miliona ljudi, koje pokriva milion kvadratnih kilometara. Predviđa se, takođe, osnivanje posebnog fonda za ekološke projekte i za zapošljavanje.³⁷²

370 MIP, „Central European Initiative – Declaration“, Meeting of Heads of Government, Budapest, 16–17 July 1993.

371 Izgradnja železnice i autoputa Trst–Budimpešta, preko Ljubljane i Zagreba, do 2000. godine, koja bi dalje omogućile vezu do Kijeva, zatim autoput Baltik–Jadran, modernizacija pruge Beč–Budimpešta (do Beograda), kao i fabrika za preradu radioaktivnog otpada u Slovačkoj.

372 Alfred A. Reisch, „The Central European Initiative: To Be or Not to Be?“, *RFE/RL Research Report*, Vol. 2, No. 34, 27 August 1993, pp. 31–32.

Centralnoevropske zemlje suočene su sa velikim finansijskim ograničenjem u ostvarivanju svojih zajedničkih projekata pa su se orijentisale na saradnju sa Svetskom bankom, Evropskom bankom za obnovu i razvoj kao i na druge međunarodne finansijske institucije.

2. *Crnomorska ekonomska saradnja (CES)*. Deklaracija o uspostavljanju ovog aranžmana o regionalnoj ekonomskoj saradnji usvojena je 3. februara 1992. godine u Istanbulu, nakon više pripremnih sastanaka.³⁷³ U Bosforskoj deklaraciji šefova država i vlada Albanije, Jermenije, Azerbejdžana, Bugarske, Gruzije, Grčke, Moldavije, Rumunije, Rusije, Turske i Ukrajine, konstatuje se da se „preko Crnomorske inicijative mogu bolje ostvariti konkretni akcioni planovi saradnje koji bi mogli direktno doprineti blagostanju i prosperitetu njihovih naroda i regiona“. Oni očekuju „pretvaranje Crnomorske oblasti u region mira, slobode, stabilnosti i prosperiteta“.³⁷⁴ Posebno se ističe da „Crnomorska ekonomska saradnja predstavlja napor koji će olakšati procese i unaprediti strukture evropske integracije“.

Osnovni cilj je, dakle, da se doprinese stabilizaciji političke klime u jugoistočnoj Evropi, otvaranjem novih mogućnosti za razvijanje ekonomskih odnosa, kao i da se olakša uključivanje u jedinstven evropski ekonomski prostor. Da bi se ovo uključivanje ubrzalo, neophodno je izgraditi regionalnu infrastrukturu, na šta je orijentisan veći deo crnomorskih projekata.

Pored saobraćaja i veza i razvijanja odgovarajuće infrastrukture, obuhvaćeni su i informatika, energetika, rudarstvo i prerada metala, ekologija, turizam, poljoprivreda i agroindustrija, veterinarstvo, sanitarna i zdravstvena zaštita i farmacija, bankarska saradnja (kreditni i finansijski aranžmani).

Naglašena je orijentacija na poslovne krugove kao glavne aktere ove saradnje. Vlade se obavezuju da stvore uslove za nesmetane kontakte poslovnih ljudi i firmi, daje se prednost saradnji i razvoju malih i srednjih preduzeća, otklanjaju se prepreke za protok roba, kapitala i investicija, u skladu sa međunarodnim standardima. Doneta je odluka o osnivanju „Crnomorske banke za trgovinu i razvoj“ i nastoji se da se privuče kapital za crnomorske projekte.

373 Srećko Đukić, „Crnomorska saradnja i Jugoslavija“, *Međunarodna politika*, Vol. XLIII, br. 1003, 1. IV 1992, str. 26.

374 MIP, „Bosforska deklaracija“, šefovi država i vlada crnomorskih zemalja, Istanbul, 25. jun 1992.

I u ovoj, regionalnoj grupaciji, insistira se na tome da ne treba praviti stalni aparat i da se valja opredeliti za institucionalnu fleksibilnost. Predviđeni su godišnji sastanci ministara inostranih poslova koji bi pratili i ocenjivali saradnju i formirane su stalne i ad hoc ekspertske radne grupe za pojedine oblasti saradnje ili konkretne projekte.

3. *Balkanska saradnja (BS)*. Balkanska multilateralna saradnja pokrenuta je 1988, na prvoj Konferenciji ministara inostranih poslova balkanskih zemalja u Beogradu.³⁷⁵ Na drugom sastanku ministara inostranih poslova, 24. i 25. oktobra 1990, u Tirani, izraženo je mišljenje da „multilateralna saradnja kao pozitivni politički element na Balkanu obezbeđuje i povoljne uslove za jačanje bilateralnih odnosa“, kao i da je „politička stabilnost tesno povezana sa ekonomskim razvojem i saradnjom“. Naglašeno je da je „balkanska saradnja sastavni deo pozitivnih evropskih procesa“.³⁷⁶

Ministri inostranih poslova su i 1988, u Beogradu, i 1990, u Tirani, posebno naglasili interes za ekonomsku saradnju, navodeći kao nedovoljno iskorišćena područja međusobnog povezivanja balkanskih zemalja trgovinu (robama i uslugama), posebno malogranični promet, transport, industriju, turizam, bankarstvo, energetiku, nauku i tehnologiju, poljoprivredu i vodoprivredu, telekomunikacije, prirodnu sredinu, zdravstvo, kulturu, sport i informacije.

Domeni najintenzivnije saradnje u kratkom periodu od 1988. do 1991. godine, kada je balkanska saradnja blokirana zbog rata u Jugoslaviji, bili su: saobraćaj, turizam, spoljna trgovina, industrija i tehnologija, ekologija, seizmologija, na nivou vlada, kao i profesionalno i interesno povezivanje nevladinih organizacija, kao što su sindikati, zadružni savezi, udruženja inženjera i tehničara i neki domeni nauke, kulture, obrazovanja, zdravstva, sporta. Osnovan je i Institut za istraživanje balkanske ekonomske saradnje u Atini, koji je trebalo da osnaži ekspertsku podršku regionalnoj privrednoj saradnji.³⁷⁷

375 „Sastanak ministara inostranih poslova balkanskih zemalja u Beogradu, 1988“, Dokumentacija, *Međunarodna politika*, Vol. XXXIX, br. 910, specijalni prilog, 1. III 1988.

376 „Drugi sastanak ministara inostranih poslova balkanskih zemalja u Tirani, 1990“, Dokumentacija, *Međunarodna politika*, Vol. XLI, br. 975, specijalni prilog, 16. XI 1990, str. 25.

377 „Multilateralna saradnja na Balkanu“, Dokumentacija, *Međunarodna politika*, br. 957, 1990, str. 13.

Na sastanku u Tirani, bilo je predviđeno da se ministri inostranih poslova sastaju jednom godišnje a visoki funkcioneri ovih ministarstava dva puta godišnje, da zemlja domaćin ministarskog sastanka bude koordinator do narednog sastanka, da se podstiču redovni sastanci sektorskih ministarstava, planira se Balkanska banka za razvoj, osnivanje Balkanskog foruma za razne skupove vezane za više oblasti multilateralne saradnje, predlaže se i balkanska konvencija o zaštiti životne sredine. Posebno se naglašava značaj saradnje preko nevladinih organizacija.

Predviđena je labava institucionalna struktura, sa prvenstveno koordinativnom ulogom, uz osnivanje specijalizovanih institucija koje bi ekspertske pokrivala određena područja saradnje.

4. *Radna zajednica Alpi – Jadran*. Ovu zajednicu je 1978. godine osnovalo osam pokrajina i republika. Ona je potom narasla na osamnest regija iz šest zemalja (Austrija, Italija, Mađarska, Nemačka, Švajcarska i Jugoslavija), koje nastoje da razviju nove oblike međuregionalne saradnje u Evropi između susednih pokrajina, regija i republika, usklađujući aktivnosti u oblastima koje zahtevaju osmišljavanje, planiranje i delovanje preko državnih granica, uz učešće vladinih i nevladinih institucija i pojedinaca. Osnovni cilj je jačanje i razvoj privrednog prostora Radne zajednice. U zajedničkoj izjavi iz 1978. godine, ciljevi ove zajednice se vrlo skromno definišu kao „zajedničko informativno-stručno raspravljanje i koordiniranje pitanja koja su u interesu njezinih članica“.³⁷⁸

Glavni domeni saradnje su očuvanje okoline i uređenje prostora, saobraćaj, ukupna privreda, poljoprivreda i šumarstvo, higijena i zdravstvo, kultura, nauka, obrazovanje. Tokom petnaest godina rada razvijena je intenzivna saradnja, posebno u domenu privrede, kulture, visokog školstva, informativne i naučne delatnosti, sporta. Urađen je niz zajedničkih izveštaja i studija o zaštiti prirodne sredine, saobraćajne infrastrukture, revitalizaciji brdsko-planinskih područja, stočarstva i dr. Pokrenuta je saradnja u turizmu, zajednička prezentacija jadranskih luka, osnovana Observatorija za praćenje zagađenosti severnog Jadrana, u Trstu.

Stavovi i zaključci se donose na plenarnim zasedanjima predsednika vlada, a glavna aktivnost u okviru Radnog komiteta, koji koordinira rad šest komisija za glavne oblasti saradnje i radnih grupa za posebne

378 MIP, „Radna zajednica pokrajina i regija Alpi – Jadran“, Venecija, 20. novembra 1978.

programe ili specifične oblasti saradnje. U okviru Radnog komiteta sastaju se visoki funkcioneri pokrajina, regija i republika. Rad Komiteta i sastanke plenarnog zasedanja koordinira predsedavajući, koji se bira na dve godine. Ne postoji stalni sekretarijat, ali se formira neka vrsta Izvršnog odbora sa tim funkcijama.

Svaka članica ove grupacije sama pokriva svoje troškove i troškove svog učešća u pojedinim projektima. Troškove aktivnosti Radnog komiteta i plenarnih zasedanja pokriva predsedavajući, a specifične aktivnosti i skupove finansira onaj koji ih organizuje. Formiran je posebni fond od milion šilinga za hitne potrebe, u kome je doprinos delom linearan, a delom proporcionalan ekonomskoj snazi partnera.³⁷⁹

5. *Jadranska inicijativa*. Cilj ovog bilateralnog regionalnog aranžmana, zaključenog 16. maja 1990, jeste bolje gospodarenje zajedničkim resursom – Jadranskim morem – pri čemu je u prvom planu ekološka zaštita. Ovaj aranžman je bio otvoren za sve priobalne države, ali su izbijanjem rata u bivšoj Jugoslaviji sve inicijative zamrznute.³⁸⁰

Bila je predviđena izrada plana ekološke zaštite Jadrana, intenziviranje aktivnosti proučavanja, istraživanja planiranja i kontrole po uzoru na Mediteranski akcioni plan. Predviđen je bio informacioni model za praćenje podataka, predviđanje i obaveštavanje. Sve to bi trebalo da omogući čišćenje Jadrana i otklanjanje uzroka zagađenja. Pored toga, predviđen je i razvoj saradnje u oblasti saobraćaja, turizma i infrastrukture. Posebno je izražen interes za aktiviranje integralnog i kombinovanog saobraćaja preko područja centralnog i južnog Jadrana. Dalje se navode poljoprivredno-prehrambena proizvodnja, ribolov i akvakulture, energetika i rudarstvo.

Bilo je zamišljeno da se navedeni domeni saradnje realizuju posredstvom vlada, ali i podsticanjem privrednika na osnivanje malih i srednjih preduzeća, pokretanjem novih tehnoloških i kreditnih tokova i direktnih investicija, preko stvaranja mešovitih preduzeća i obrazovanja kadrova u oblasti preduzetništva i usluga.

Kao glavno telo za razvoj i usaglašavanje ovih delatnosti, bila je osnovana Mešovita komisija za zaštitu Jadrana.

Nakon godinu dana, 13. jula 1991, ovoj su se inicijativi pridružile i Albanija i Grčka, uz podršku zvaničnih predstavnika EZ.³⁸¹

379 MIP, Dokumentacija o Radnoj zajednici Alpi – Jadran, 1991.

380 MIP, „Izjava o namerama“, saradnja u okviru „Jadranske inicijative“, Umag, septembar 1989.

381 MIP, „Adriatic Sea Declaration“, The High Political Representatives of Albania,

6. *Radna zajednica za južni i srednji Jadran*. Osnovana 28. aprila 1990, ova bilateralna zajednica ima za cilj podsticanje razvoja na obe jadranske obale i u njihovim zaledima, preko izgradnje ili intenzivnijeg korišćenja infrastrukturnih veza, koje bi dve zemlje tešnje povezale, kako međusobno tako i sa širim regionalnim okruženjem.

Pored zaštite prirodne sredine, navode se, kao poželjne oblasti saradnje, i privreda, infrastruktura, mala i srednja preduzeća, turizam, trgovina, naučna i tehnološka istraživanja i kulturna saradnja.

Organizacioni model saradnje zamišljen je po uzoru na Radnu zajednicu Alpi – Jadran, koja je tada već trinaest godina uspešno funkcionisala. Ovaj vid povezivanja dopunjen je i osnivanjem Konferencije predsednika skupština italijanskih regija i skupština jugoslovenskih republika za južni i srednji Jadran.³⁸²

7. *Radna zajednica podunavskih regija*. Prilikom osnivanja, 1990. godine, zajednicu formiraju države, pokrajine, županije i republike u dunavskom priobalju, iz pet zemalja (Nemačka, Austrija, Mađarska, Jugoslavija, SSSR – Moldavija) i u posmatračkom statusu predstavnici Češkoslovačke (Moravske i Slovačke). Bilo je zamišljeno da se zajednica i dalje širi uključivanjem drugih priobalnih zemalja.³⁸³

Ovaj vid saradnje podunavskih zemalja takođe ima za cilj bolje korišćenje zajedničkog vodnog, energetskog i saobraćajnog resursa, i njegovu ekološku zaštitu, čime bi se dao dodatni podsticaj trgovinskim i ukupnim ekonomskim odnosima. U zajedničkom saopštenju, navodi se da je osnovni cilj Radne zajednice da „doprinosi podsticanju saradnje njenih članova radi svestranog razvoja dunavskog prostora u interesu njegovih stanovnika i miroljubive saradnje u Evropi“.

Zadatak Radne zajednice je „zajednička informativna i stručna obrada i koordinacija pitanja koja su u interesu njenih članova“, a to su: privreda, urbanizam, saobraćaj, zaštita prirodne sredine, turizam, kultura i nauka.

Zamišljeno je da se saradnja obavlja uz minimum institucionalizacije, preko Konferencije predsednika vlada, Radne grupe rukovodećih činovnika, službenog sedišta i radnih tela. Sve zemlje participiraju u troškovima Radne zajednice, a regija domaćin skupova podnosi lokalne troško-

Greece, Italy and Yugoslavia, Ancona, 13 July 1991.

382 MIP, „Zajednička izjava o osnivanju konferencije predsednika skupština italijanskih regija i skupština jugoslovenskih republika za južni i srednji Jadran“, Bari, 5. april 1991.

383 MIP, „Radna zajednica podunavskih regija – zajedničko saopštenje“, 16. juni 1990.

ve organizacije. Svaki projekt ima svoj finansijski plan, koji se posebno odobrava na konferencijama predsednika vlada.

Nedavno povezivanje Rajne, Majne i Dunava u jedinstven plovni put, trebalo je da pruži dodatni impuls ovom vidu podunavske saradnje u kontekstu opšteg evropskog povezivanja. Rat u Jugoslaviji i višestruke blokade Dunava kao plovnog puta osujetile su samu zamisao i funkcionisanje Radne zajednice podunavskih regija.

U prva tri slučaja široko obuhvatne multilateralne regionalne saradnje radi se o pokušajima da se uhvati korak sa savremenim procesima i da se posredstvom regionalnih okvira izvrši uklapanje u jedinstven evropski ekonomski prostor. Pri tome se oslanja na značajne privredne potencijale, geografsku bliskost, pokrenute reformske procese i strukturna prilagođavanja u zemljama regiona. Istovremeno, nastoji se da se smanje i otklone regionalne tenzije, razvijanjem raznih oblika saradnje u multilateralnom kontekstu, koji bi generalno trebalo da relativizira značaj krutih državnih granica. Uzor su, razume se, krupni politički efekti uspešnog regionalnog privrednog povezivanja, kao što su EZ i EFTA.

U slučaju parcijalnih aranžmana, vezanih za konkretne prirodne i privredne resurse, ciljevi i očekivanja se definišu nešto skromnije, ali su polazni motivi zapravo isti – premrežavanje šireg ekonomskog prostora brojnim (klasičnim i novim) domenima, vidovima, instrumentima, pa i institucijama saradnje, koji bi olakšali privredne tokove, u perspektivi „homogenizovali“ ekonomski prostor i politički stabilizovali teško uzdrmano područje srednje i jugoistočne Evrope.

6. *Raspad Jugoslavije i istočnoevropskog bloka – nove pretpostavke regionalnog povezivanja*

Prethodno analizirane regionalne inicijative i aranžmani pokretani su i sklapani u atmosferi labavljenja, a zatim i ukidanja blokovske podele u regionu jugoistočne Evrope. Izuzev Radne zajednice Alpi – Jadran, koja je osnovana još 1978. godine, uz učešće Slovenije i Hrvatske, sve ostale regionalne inicijative su novijeg datuma. Balkanska inicijativa pokrenuta je 1988, a sadašnja Centralnoevropska inicijativa 1989. godine. Ostali navedeni regionalni aranžmani zaključivani su tokom 1990. i 1991. godine. To ukazuje na izraženu tendenciju da se izvrši svojevrsno uređenje/preuređenje čitavog regiona u novim međunarodnim i unutrašnjim društvenim, političkim i ekonomskim uslovima u većini zemalja. Dominantna orijentacija bila je da se aktiviranjem ekonomskih,

saobraćajnih, kulturnih i drugih veza, ubrza i olakša razvoj čitavog regiona i njegovo povezivanje sa nastajućim Jedinim evropskim prostorom (EZ i EFTA). Članice ove dve zapadnoevropske grupacije, posebno Italija, ali i Grčka i Nemačka, u odgovarajućim aranžmanima su u tome imale važnu ulogu, pripremajući, na izvestan način, zemlje nečlanice na neka nova, drugačija, kooperativna pravila igre u regionalnom i evropskom komuniciranju.

Rat u Jugoslaviji je uzdrmao ili sasvim paralisao većinu pomenutih regionalnih aranžmana. Balkanska saradnja je zamrznuta i uveliko supstituirana Crnomorskom inicijativom, uz striktno svodenje ciljeva na ekonomsku saradnju. Centralnoevropska inicijativa je opstala uz isključivanje Srbije i Crne Gore i prijem svih ostalih bivših jugoslovenskih republika i dve države nastale raspadom Češkoslovačke. Radna zajednica Alpi-Jadran i dalje funkcioniše sa Slovenijom i Hrvatskom kao članovima. Ostali aranžmani, Jadranska inicijativa, Radna zajednica za južni i srednji Jadran i Radna zajednica podunavskih regija praktično su blokirane. Velika očekivanja sa otvaranjem kanala Majna - Dunav, kojim su Severno i Crno more povezani plovnom putem, potpuno su osujećena dvostrukom blokadom Dunava, međunarodnim sankcijama protiv SR Jugoslavije i internom blokadom tranzita unutar Jugoslavije.

Infrastruktura i privreda i bolje korišćenje prirodnih resursa su preovlađujuća sektorska orijentacija svih ovih aranžmana, mada očekivani politički i bezbednosni efekti takve saradnje u nekim aranžmanima takođe figuriraju. Pomoć u procesu tranzicije je takođe jedan od značajnih motiva, uključujući ubrzanije uvođenje evropskih standarda u relevantnim ekonomskim domenima. Očigledna je težnja da se privredni prostor, koji je doživio svojevrsnu dezartikulaciju, učini kompatibilnim sa dominantnim evropskim tržišnim pravilima i strukturama, uz korišćenje instrumenata regionalne i subregionalne saradnje.

Nova polja gravitacije zemalja regiona su Nemačka i u sve većoj mjeri Italija, uz njihov različit uticaj od zemlje do zemlje. SR Jugoslavija je jedina koja manifestuje izrazitu tendenciju vezivanja za Rusiju i Ukrajinu, nasuprot opštoj tendenciji u regionu i nasuprot svojoj nekada prilično uravnoteženoj regionalnoj orijentaciji, mada uz znatno naglašeniju proizvodnu, tehnološku i finansijsku zavisnost od zapadne Evrope, posebno Nemačke. Novi centar gravitacije je Turska, čija privreda spada u najjače u crnomorskom basenu, kada se uzme u obzir sadašnje stanje ruske i ukrajinske ekonomije. Kao i u ranijim istorijskim prilikama, manje zemlje istočne Evrope i Balkana nalaze se pred izbo-

rom „kome će se prikloniti carstvu“. Istorijski kontekst se ipak znatno razlikuje, budući da postoji EZ, sa svojim federalističkim ustrojstvom i supranacionalnim evropskim ciljevima, kao i da i ostala evropska „carstva“ nastoje da se u takvu strukturu uključe kao ravnopravni partneri. Čvršće povezivanje između nacionalnih privreda na regionalnim osnovama je naglašena tendencija u globalnim razmerama.³⁸⁴ Postavlja se pitanje kakve su perspektive onih koji ostanu izvan takvih regionalnih mreža, ili onih koji se orijentišu na tešnje privredne saveze sa prekomorskim partnerima.

7. Moguće regionale opcije

Pod pretpostavkom obustavljanja ratnih sukoba i izlaska iz međunarodne izolacije, SR Jugoslavija se suočava sa tri moguća pristupa regionalnoj saradnji. Prvi je orijentacija na obnavljanje pokidanih ekonomskih veza na prostoru bivše Jugoslavije, kao prioritarnog instrumentalnog cilja u oživljavanju privrednog razvoja. Nivo institucionalizacije ovih veza je posebno pitanje.

Druga opcija je okretanje novom krugu potencijalnih partnera na subregionalnoj ili regionalnoj osnovi. U tom slučaju, daleko je veći broj nepoznatih, veći je stepen neizvesnosti i neophodno je duže vreme za postizanje početnih rezultata. To ne isključuje mogućnost da eventualni ekonomski rezultati ili neekonomski dobici na duži rok budu veći.

Treća mogućnost je simultana primena oba prethodna scenarija: obnavljanje ekonomske saradnje između bivših jugoslovenskih republika u okviru šireg regionalnog konteksta koje bi podrazumevalo i učešće novih aktera u organizaciji balkanskog ekonomskog prostora.

Svaka od ovih opcija uticaće i na način ostvarivanja osnovnog preduslova: mira i izlaska iz međunarodne izolacije. Posebno je pitanje koliki je i da li uopšte postoji manevarski prostor za autonomno odlučivanje. Za sada još nema jasnih indikacija o evropskim i američkim vizijama, ili, eventualno, onim u UN, koje bi se odnosile na šire političko i ekonomsko uređenje balkanskog prostora. Jasno je samo to da je ratna opcija suviše skupa i rizična, da destabilizuje ne samo Balkan i Evropu, već i Bliski Istok, Mediteran i šire. Sigurno je da će neka rešenja biti

384 Augusto de la Torre and Margaret R. Kelly, „Regional Trade Arrangements“, *IMF Occasional Paper No. 93*, Washington DC, March 1992.

nametana spolja, što ih ne mora automatski diskvalifikovati, kao što smo videli u slučaju „Višegradske grupe“.

Postoji više neoficijelnih scenarija za preuređenje prostora bivše Jugoslavije i Balkana koji su danas u međunarodnom optičaju. Na osnovu onih koji su bili dostupni, mogu se ustanoviti tri osnovne opcije.

Prva, koja se zagovara u projektima Borisa Vukobrata,³⁸⁵ je formula reintegracije bivše Jugoslavije. Ova formula uvodi takođe značajne teritorijalne reorganizacije, stavljajući u prvi plan novu regionalizaciju prostora i uvodeći moderne federalističke principe i institucionalno ustrojstvo po uzoru na koncepciju Evropske unije.³⁸⁶ Step en lokalne samouprave je znatno veći, ali u definisanju regiona ne dominira isključivo etnički princip, već i ekonomski, geografski, istorijski, kulturni i drugi kriteriji.

Druga opcija je cepanje bivšeg jugoslovenskog prostora, praktično po linijama ratnih sukoba. Slovenija se u perspektivi vidi kao članica tzv. Višegradske grupe (Sporazum o centralno-evropskoj slobodnoj trgovini), koju za sada čine Mađarska, Poljska, Češka i Slovačka, a to bi mogao biti pravac gravitacije i za Hrvatsku i, eventualno, delove Bosne i Hercegovine. Istočni delovi zemlje bi ušli u neke varijante balkanskih integracija.

Treća opcija³⁸⁷ artikuliše neke pravce razmišljanja u okviru Centralnoevropske inicijative i nekih krugova u Evropskoj zajednici. U istom paketu se nalaze Turska i Poljska, bivše jugoslovenske republike, Rumunija, Mađarska, Bugarska, Češka, Slovačka, Litvanija, Letonija, Estonija, Albanija, Kipar i Malta. To bi bila neka vrsta prelazne integracione tvorevine, koja bi pokrivala prostor od bivšeg Sovjetskog Saveza do jedinstvenog evropskog prostora (EZ i EFTA).

Svi navedeni scenariji predstavljaju legitimni izbor. Svaki od njih ima svoju logiku i vezan je u velikoj meri za izgled velikih infrastrukturnih projekata, koji bi trebalo da povežu centralno-evropski i istočnoevropski prostor i privuku strane, posebno evropske investicije. Sa stanovišta ratom opustošene bivše Jugoslavije, izgleda sasvim racionalno uvođenje nekih novih aktera i stvaranje šireg konteksta za reintegraciju nekada

385 Boris I. Vukobrat, *Za novu zajednicu* i rasprava o projektu, Fondacija za mir i rešavanje kriza i IMPP, Cug – Beograd, 1992; *Predlozi za novu zajednicu republika bivše Jugoslavije*, Editions CopArt, Paris, 1993.

386 Sofija Siriški, *Nadnacionalni karakter Evropske zajednice*, IMPP, Beograd, 1993.

387 Branko Horvat, „The Economic Integration of Eastern Europe – Project Bridge“, *Economic Analysis and Workers' Management*, Vol. 24, No. 1, 1992.

jedinstvenog privrednog i političkog prostora. Njihovo prisustvo u regionalnim aranžmanima može olakšati prevazilaženje novonastalih i istorijskih barijera u ponovnom povezivanju na regionalnim osnovama, koje je u perspektivi neizbežno.

Tražeci ključ za uspeh neke buduće balkanske zajednice, kao i za objašnjenje neuspeha one prethodne, treba analizirati šta omogućava postojanje uspešnih regionalnih trgovinskih blokova.³⁸⁸ Jedan od faktora koji omogućava veći stepen integracije je sličan nivo dohotka po stanovniku. Treba se podsetiti da su razlike između Slovenije i Kosova bile toliko velike da je zaista bilo teško održati zajednicu sa jedinstvenim sistemom i institucijama prihvatljivim za oba ekstremna pola bivše jugoslovenske federacije.

Drugi faktor, geografska bliskost, bio je i biće i dalje od velikog uticaja. Treći faktor takođe deluje: stvaraju se slični ili kompatibilni trgovinski režimi, kroz podudarna reformistička nastojanja u svim balkanskim zemljama. Različiti tempo promena može povećati ali i izgubiti značaj tokom vremena. Ali, četvrti faktor, bez koga svi prethodni ne mogu dati rezultate, jeste neophodna politička spremnost na zajedništvo; spremnost da se preuzmu političke obaveze u pogledu odgovarajućeg regionalnog aranžmana.

Najveći značaj u neposrednoj budućnosti imaće, dakle, politički faktor. Da li će se javiti takve političke snage koje će biti u stanju da okrenu budućnosti mase stanovništva koje su, u dugom periodu blokovske podele a naročito nekoliko godina pred jugoslovenski rat kao i tokom samog rata, gurnute duboko u prošlost i tako instrumentalizovane za potrebe očuvanja, osvajanja ili učvršćivanja vlasti u mnogim balkanskim zemljama. Taj preokret je neophodni preduslov za bilo kakav novi početak.

Najzad, dinamika trgovinske liberalizacije na prostoru Balkana bitno će zavistiti od odluka i strategije EZ, MMF i Svetske banke. Realno je očekivati da će ove institucije težiti da objedine ovaj region kao bezbednu zonu za strana ulaganja i područje povećane apsorpcione moći za inostrana dobra, usluge i savremene tehnologije. Poseban značaj za budućnost regiona ima njegova komunikacijska pozicija, koja uz izgradnju i rekonstrukciju postojećih saobraćajnica optimalno vezuje zapadnu i centralnu Evropu sa jugoistočnom Evropom i Bliskim Istokom. Za to su takođe potrebni mir, prosperitet i saradnja u čitavom regionu.

388 Jeffrey J. Schott, „Trading Blocs and the World Trading System“, *The World Economy*, Vol. 14, No. 1, March 1991.

Boško Kovačević

(NE)MOGUĆNOSTI SRPSKO-ALBANSKOG
DIJALOGA

Kosovo se *hic et nunc* iščitava kao teško razrešivi čvor država i nacija Balkana. Tim više što se aktualizuje vreme tranzicije jednog idejnog i političkog sklopa u drugi. Sa atributima ekonomske nerazvijenosti, demografske eksplozije, te zakasnelog i romantičarskog buđenja nacionalnog i državnog identiteta, Albanci su svoju razapetost i iskušenja umnožili pred smiraj ovog veka. Srpski živalj, uz pomoć države Srbije, aktualizuje istorijsko pravo dominacije na ovim prostorima. Njegova brojnost se smanjila, iz raznih razloga: od ekonomskih i egzistencijalnih, do fizičke nesigurnosti i teskobe. Mnoge ideje i akteri iz ranijih vremena, koja su imala ambicija da smire i izmire stvarnost Kosova, nisu zadobili svoju konzistentnost i celovitost. Izostala je verifikacija multietničnosti i multikulturalnosti, u prizmi konsocijacije.

Federalistička kompozicija druge Jugoslavije kao da je podarila vremenski najduži mir na Kosovu. Pretežno na ideološkim postulatima i političkim sredstvima, građene su i potencirane linije poverenja i povezivanja srpskog i albanskog življa. „Fasadni federalizam“ očito nije odoleo bujicama različitosti i posebnosti. Kada je manifestno izašla na videlo parola „Kosovo republika“, naročito u periodu 1981–1988, kao sublimat nezadovoljstva i teskobe albanskog življa, uvezan u nacionalno buđenje i osamostaljivanje, ozbiljnije su se počele prepoznavati ideje duboke erozije prividno skladnih međunacionalnih odnosa. Ideje separacije realno vode u naručje velike Albanije ili zasebne države na Balkanu. Upozorenja i sugestije da se kruni bratstvo i jedinstvo na Kosovu dolazile su i pre manifestnog izliva aspiracija „kosovskih slobodara“, ali su bivale potisnute od tadašnjeg birokratskog i političkog establišmenta Kosova, Srbije i Jugoslavije. Argument brojnosti Albanaca, te građenje paralelne društvene, duhovne i političke infrastrukture poslednjih godina, iskopao je gotovo nepremostive provalije nepoverenja. Sa druge strane, silom se brani preostali srpski živalj, uz pozivanje na istorijsko pravo, na kolevku srpske državnosti. U taj klinč ulazi

međunarodna zajednica i svojim često nedomišljenim i nerazboritim pristupima postaje medijator sukoba. Zbog toga je Kosovo složena stvarnost, u kojoj vri sijaset protivurečnosti i teku bujice antagonizama.

Nepoverenje, neizvesnost, sila, zatvorenost, provokacije i sumnje predstavljaju attribute ambijenta i sadržaj življenja na Kosovu. Živi se po logici jedni pored drugih, jedni protiv drugih, i čeka neka šansa, neki splet okolnosti, koji će čarobnim štapom razrešiti kosovsku enigmu.

Po porukama etabliranih struktura, u Srbiji je izgon srpskog naroda sa Kosova spektakularno svedočanstvo njegovog istorijskog poraza, a sudbina Kosova ostaje životno pitanje čitavog srpskog naroda.³⁸⁹ Teško se fundira tlo za mirno rešavanje naraslih sukoba. Tim više što iste, ako ne i veće isključivosti i rezolutnosti dolaze od novostvorenog albanskog političkog i intelektualnog vođstva. Za koga radi vreme?

Vekovima se stvaralo zamršeno i teško raspletivo klupko. Otkada datiraju pisani izvori o životu na tim prostorima, dopiru do nas i inserti nepoverenja i raskola među raznorodnim življem. Narodi su dolazili i odlazili, narodi su i ostajali, hraneći se nadom da će sutra biti bolje. Geografske i etnološke pogodbe proteklih vekova će nesporno dovesti do mešanja i ukrštanja srpskog i albanskog življa,³⁹⁰ ali će jednako biti uskraćene za nacionalne i državne identitete, ponikle na tim mešanjima. Raznorodnost i posebnost se ušančila i ogradila, a tolerantnost i suživot nisu probili naslage tradicionalne nepoverljivosti i stereotipe prošlosti. Identiteti etničke, religijske i političke naravi postaju sami sebi dovoljni. Prag poverenja je uglavnom ostao neprekoračen. I kada se to dešavalo u pojedinim istorijskim periodima, uvek su se nalazili „rušitelji i svadbari“, koji su odnose vraćali na stereotipe nepoverenja. Te tanane niti življenja i poštovanja različitosti kidale su se na bedemima nacionalnih i državnih kula, iza kojih su stajali nečiji partikularni, počesto tuđi, interesi dominacije i vladanja.

Osvajanja kosovskih brda i kotlina, sa bilo koje strane, donosila su potoke krvi. Svaka vlast proteklih vekova pokušavala je da namiri izgubljeno, da se ušanči, uz manje ili veće razumevanje kosovskih realiteta. Istorijski uvidi će pokazati mnoge nepoznanice, sumnje i nerazumnosti, mnoge sukobe i obračune, osvete i praštanja. Listanje prošlosti po diktatu ove ili one vlasti, uz počesto podaničko intelektual-

389 Memorandum SANU, septembar 1986, tačka 8.

390 J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1976, str. 139. i 438.

no ređanje činjenica i interpretiranje, najčešće će biti inspiracija za nove lavine iracionalnosti.

U ime nesretnog življa, koji se tamo zaticao, izvlačili su korist promovisani prvaci i vođe, ili pak drugi. Narodi će ostajati zakovani za stereotipe i predrasude minulih vremena. Iz tih razloga, te prostore i danas obeležava ekonomska zaostalost, neizgrađenost civilizacijskog koda, tribalistički humanitet i nesagledivi kontigenti nepoverenja.

U X i XI veku biva zabeleženo prvo spominjanje Srba i Albanaca, kao i nastajanje prve srpske države.³⁹¹ Kopanja po daljoj prošlosti, oko preimućstva i nastanjivanja, najčešće su, nažalost, u funkciji borbi za vlast i oko vlasti. Verska utemeljenja i prostiranja će ostaviti tragove spomeničke i druge naravi. Neće izostati česte zloupotrebe ovih vrednih objekata u pragmatske svrhe. Utemeljenje pravoslavlja u srednjem veku i posledice islamizacije (XVII i XVIII vek) biće kasnije protagonirano od različitih krugova koji su „svom“ življu obezbeđivali superiornost nad drugim narodom. Kolonizacije će ostati produkti moći i nemoći političke dominacije, koje počinju sa XVI vekom, a dobijaju intenzitet na kraju XVII veka. Upravo to „metanastazično širenje“ (J. Cvijić) će biti argument istorijske naravi za pravo i prioritet na kosovskim prostorima. Vekovni pokušaji da se Kosovo učini mirnom, tolerantnom i razvijenom sredinom, sa atributima poverenja i prožimanja etničkih i drugih raznorodnosti, ostali su samo na nivou neispunjenih obećanja i istorijski nerealnih projekata.

Kako danas „izmiriti stvarnost“ na Kosovu? Kako te goleme i vekovne nepregledne posebnosti i nepoverenja orkestrirati u prostor suživota i zajedništva? Učinjene nepravde prema jednom i drugom narodu teško se mogu ublažavati novim nepravdama. Pokušaji raznih posredovanja, putem jednih ili drugih aktera etničkih anglomeracija i političkih instrumentalizacija ili putem mešanja sa strane, završavali su u još većim antagonizmima. Sila je na Kosovu konstantna i mehanizam je u rukama dominirajućih, a rezistencija i povlačenje potlačenih odgovor su na svaki vladajući projekat koji pokušava da se promoviše i zadrži.

Na Kosovu se valjda najočitije iščitava neuspeh u uspostavljanju društva koje će poštovati realitete različitosti bez presije i grube intervencije. Svojtatanja, interesi, prava i dominacije su podupirani raznim argumentima, ali i mitovima. Dokazi o pravu i prednosti, o kolevki i

391 K. Porfirogenit (913–959), *O narodima*, prvi put spominje Srbe, a M. Atalatiya u spisima iz 1043. prvi put spominje Albance.

svetosti tih prostora najčešće se nalaze u nemuštim i nejasnim razlozi-
ma osvajanja i otpora koji to osvajanje prati.

Stvarane države su bile, za istorijske aršine, kratkog veka. Prsti umešani sa strane, sa aspiracijama direktnog/indirektnog potčinjavanja, ostavljali su još veće breme nepoverenja među naseljenim življem. Matice-države su pod raznim etiketama hranile svoje apetite, uzimajući attribute „veličine“. Sudarali su se interesi Srbije, Turske, Italije, Austrougarske i Albanije u raznim prilikama i sa raznim argumentima.³⁹² Posledice takvih procesa se globalno očitavaju u zaostalosti, u nerazvijenosti u odnosu na okruženje. Zbog toga će neki autori govoriti o realitetima tribalizma, o „krvi i tlu“, kao nezaobilaznim obeležjima Kosova. Kao da se „civilizacijski vetar“ zaustavio na granicama koje nose ljudi u sebi, koje su razni sistemi vladanja svesno/nesvesno izgradili na rubovima Kosova.

U sagledavanju razloga koji su Kosovo promovisali u otvorenu ranu Balkana očito da je „riječ o sukobu historijskog i etničkog principa u rešavanju nacionalnog pitanja... a insistiranje na jednom ili drugom principu može imati stravičnih posledica“.³⁹³ Upravo živimo te posledice koje su dovele do nesnosnog stanja kosovskih realiteta. Pomniji analitičari će u tom vidokrugu prepoznati dva paralelna društva sa nacionalno-romantičarskim superiornostima, sa etabliranom i ilegalnom političkom i oružanom strukturom, sa paravojnim odredima i vođama koji iskupljuju svoje ranije grehove, sa pokidanim nitima mogućnosti bilo kakvog dogovora i saradnje.

Realno je pitanje: da li se u uslovima uspostavljanja Srbije kao nacionalne države i prekomponovanja Jugoslavije može afirmisati prilaz u kome se „nacionalna ravnopravnost ostvaruje u društvenim odnosima, ali bez državnih odluka, državnih atributa, nacionalne ideologije i nacionalnih, odnosno birokratskih »zastupnika« i »predstavnika«“.³⁹⁴ Očito je da se kosovska scena i te kako udaljila od ovih predloga (izrečenih 1966. godine) i da je odgurnuta mogućnost civilnijeg rešavanja nastalih kontraverzi.

Bez obzira što je ideja o multikulturnom i multietničkom društvu bila u bližoj prošlosti vrlo popularna u evropskim koordinatama i što se, pre svega porazom socijalističke opcije, sunovratila na ovim prostorima,

392 D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, SANU, Beograd, 1986, str. 213.

393 B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988, str. 16–17.

394 D. Čosić, *Stvarno i moguće*, O. Keršovani, Rijeka, 1982, str. 66.

ipak postoji šansa da se razumno organizuje zajednički život različitih ljudi i naroda.

Stvaranjem „Srbije iz jednog dela“ radikalizuje se kosovska politička scena (1988. godina). Komunistička vlast je uspevala da antagonističke naslage prošlosti amortizuje, čineći ustupke čas jednoj, čas drugoj strani. Jedni će Kosovu pripisivati ključnu ulogu u raspadu socijalističke Jugoslavije, a drugi će osnovu ovog raspada videti u srpsko-hrvatskom sukobu. Građanski rat na prostorima bivše Jugoslavije ima nesporne veze sa odnosima srpskog i albanskog življa. Zato se i čini da je prva pretpostavka za mirno rešavanje kosovskih lavirinata upravo u zaustavljanju rata u Bosni, odnosno saniranju srpsko-hrvatskog sukoba. Izbijanje etničkih sukoba na Kosovu sa ratnim pokličima svakako bi dovelo do velike tragedije srpskog i albanskog naroda, do internacionalizacije sa realnim ishodištem ne samo regionalnih balkanskih krvoprolića, već i širih razmera.

„Zbrkanost frontova borbe“ koja krasí kosovsku svakodnevicu jednostavno nalaže identifikaciju ideja, nosilaca, interesa i ciljeva. Inicijative i predlozi etablirane vlasti u Srbiji i političkih stranaka u opoziciji, očito su do sada bili bez uspeha. Zalaganja raznih nevladinih organizacija iz Jugoslavije i Evrope nisu ostvarila bogzna kakav učinak. Dosadašnji naponi i saglasja, ako su i postizani, ostali su zakovani za isključivost suprotstavljenih političkih aktera. Očito je, naime, da su u kosovskom čvoru dominantni politički subjektiviteti jedne i druge strane. Isključivost i netolerantnost srpskih političkih lidera, koji su na Kosovu napravili karijeru, porodilo je slične ili iste ešalone unutar albanskog političkog momenta. Albanska politička alternativa je razapeta između radikalnih rešenja, u vidu sopstvene države ili u sastavu Albanije po bilo koju cenu, i traženja razboritijih solucija bez naplate ljudskim životima. I jedni i drugi sa etiketama radikalizma smatraju da je upravo sada istorijski čas koji treba iskoristiti. Sa takvim protagonistima nije moguć dijalog. Sa jedne strane postoji visok stepen represije, koju ostvaruje postojeća vlast u Srbiji, a sa druge visok stepen bojkota i neprihvatanja svega što dolazi iz Beograda. Federalna ili konfederalna matrica kao prelazno ili trajnije rešenje daleko je od aktuelnih političkih aktera sa jedne ili druge strane.

Oko Kosova postoji nekoliko globalnih tačaka nesporazuma između etablirane vlasti u Srbiji i kosovske alternative. One se sastoje u sledećem:

– problem stvaranja Srbije kao nacionalne države i ostvarenja krilatice „svi Srbi u jednoj državi“;

- problem statusa Kosova kao celine;
- problem položaja Albanaca kao kolektiviteta koji je vezan za negiranje nacionalnog individualiteta i narastanje novog nacionalnog poretka;
- problem socijalnog položaja albanskog i ostalog življa na Kosovu (neka istraživanja ukazuju na koeficijent siromaštva od preko 80%),³⁹⁵
- problem odnosa država na Balkanu, a posebno Srbije/Jugoslavije i Albanije.

Rešavanje ovih i drugih problema mirnim putem nije moguće bez dijaloga i razboritosti sa jedne i druge strane. Sada postoje grдне i nepremostive razlike. Akteri kosovske političke scene ne uviđaju da dalje odlaganje dijaloga neminovno vodi u dublje antagonizme. Teško je verovati da spas može doći sa strane ili sići sa neba. Sigurno je da mogući izlaz iz kosovskih lavirinata u mnogome zavisi od preobražaja sa demokratskim predznakom cele bivše Jugoslavije, što je dug proces, ali... Očito je da je u ovom trenutku poželjno odložiti istorijske ciljeve sa jedne i druge strane, ako se žele izbeći ratni obračuni. Formula autonomije uz čvrste međunarodne garancije predstavljala bi optimalno rešenje. Preko ove matrice je moguće uspostaviti dijalog na drugim pitanjima a time doći i do nekog mirnijeg rešenja. Ulogu međunarodne zajednice bi valjalo postulirati na takvom fonu, što sada najčešće nije slučaj.

Da bi se došlo do dijaloga bez prethodnog rata, da bi se akteri „kosovskog čvora“ prizvali racionalnim modelima rešavanja, nužno je stvarati unutrašnje pretpostavke i afirmisati ljude koji gaje minimum međusobnog poverenja.

U stvaranju pretpostavki za dijalog nužno je razviti niz oblika komuniciranja i informisanja, koji neće dovoditi u prvi plan samo različitosti i netrpeljivosti, već će tragati za onim opštim (univerzalnim) i specifičnim vrednostima koje vode suživotu i toleranciji. Na Kosovu je kulturna i informativna blokada, rezervatski kadrirana sa manirima lovljenja grešaka sa jedne i druge strane, sa upornim traženjem razloga i argumenata o nemogućnosti zajedništva. U iskustvu postoji čitava paleta različitih vidova privredne i kulturne saradnje koja ne preferira niti potcenjuje bilo koju stranu i na te sadržaje se valja vraćati.

Megalomanija u političkim zahtevima sa jedne i druge strane nije dobar saveznik. Čini se optimalnim prilaz „korak po korak“. Time se ne bi izgubili niti razvodnili globalni politički ciljevi. Uostalom, teško je

395 Ove procene su iz 1992. godine.

ozbiljno sagledati neku buduću konfiguraciju (političku-državnu) balkanskih prostora za narednih desetak godina. „Zveckanja oružjem“, razni vidovi bojkota i otpora alternativne društvene infrastrukture i građanske neposlušnosti realnost su kosovskih prostora. Čekanje i iscrpljivanje i jedne i druge strane kao da neumitno vodi ponorima koji su nesagledivi.

Nesporno je da se sa jedne strane (albanske) moraju odložiti i neutralisati „novostvorene svetinje“ u obliku безусловnog priznavanja državne samostalnosti i nezavisnosti Albanaca na Kosovu, a sa druge, ukinuti vanredno stanje i represiju, te uspostaviti dijalog sa nemarionetskim predstavnicima albanskog naroda na Kosovu. Uostalom, albanski politički lideri ukazuju da je represivni prilaz etablirane vlasti u Srbiji od uvođenja vanrednog stanja do sada odneo stotine života a preko 600 Albanaca je ranjeno. Na drugoj strani, srpski živalj se i dalje iseljava sa Kosova, tako da su sadašnja vlast Srbije i albanska politička alternativa pali na ključnom razlogu radikalizacije ovih prostora.

Uslovljavanje uslova prethodnim regulisanjem pravnog statusa onemogućava i započinjanje dijaloga. Bilo bi krajnje važno uočiti razloge koji su za i protiv tretiranja Albanaca na Kosovu kao manjine, a sa druge strane zaista obezbeđivati građansku sigurnost i bezbednost srpskom življu na Kosovu. U koordinatama marširanja paravojnih marginalaca i grešnika, kao i podržavanja separatnih ambicija radikalizovanih pojedina i grupa, dijalog nije moguć.

Albanska alternativa na Kosovu vidi (privremeno) rešenje u uvođenju neutralne vlasti, koja bi naprosto stvarala pretpostavke za dijalog. Da li bi se time marginalizovala ipak periferna pitanja koja sprečavaju ozbiljnije ulaženje konfrontiranih snaga u „rešenje kosovskog čvora“? Ovim bi svakako etablirana vlast u Srbiji mnogo izgubila, a ona očito na takve ustupke nije spremna. Uslovljavanjima kao da nema kraja, a rešenja bez ustupaka ne može biti.

Ako se može govoriti o nekoj „korpi razuma“ u ovom vrelom ambijentu, u ovim iracionalnim političkim konfrontacijama, tada se čini uputnim udruženo zagovaranje decentralizacije u Srbiji, uspostavljanje i jačanje mreže građanskih inicijativa i institucija u Srbiji i na Kosovu, stvaranje što brojnijih međunarodnih veza i kontakata, afirmacija institucija lokalne samouprave, legalizovanje i podržavanje brojnih vidova plasmana kapitala i roba bez nacionalnog ograničenja. Ne treba zane-marivati učinke prevazilaženja informativne i kulturne blokade, naučne razmene i slično. Mreža medija koja ipak ne zavisi od dnevne političke instrumentalizacije sukobljenih strana svakako bi doprinela amortizo-

vanju naraslih antagonizama. Sve to može voditi omešavanju političke tvrdokornosti sadašnjih aktera i jačanju njihove spremnosti da mirnim putem i dijalogom rešavaju kardinalne političke probleme.